

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ 1' 2018

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства

Репресований у 1930 році

Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

1 (102) '2018

Головний редактор

Олександр Реєнт

Редакційна колегія:

Олег Бажан

*(перший заступник
головного редактора)*

Олександр Удод

*(заступник
головного редактора)*

Лев Баженов

Віль Бакіров

Геннадій Бондаренко

Володимир Великочий

Сергій Гальчак

Микола Головка

Олександр Гончаров

Олександр Гуржій

Віктор Даниленко

Володимир Дмитрук

Олександр Добржанський

Олександр Завальнюк

Михайло Косило

Віктор Коцур

Олександр Лисенко

Руслана Маньковська

Володимир Милько

Олексій Нестуля

Олександр Рубльов

Григорій Савченко

Валерій Смолій

Засновники:

Національна спілка

краєзнавців України

Інститут історії України

НАН України

Виходить щоквартально

ISSN 2222-5250

ЗМІСТ

З історії міста Миколаєва та Миколаївщини

Кирило Горбенко (м. Миколаїв)

Укріплене поселення (городище) епохи
фінальної бронзи Дикий Сад у місті Миколаєві 6

Олег Бобіна (м. Миколаїв)

Робітництво Миколаєва: економічне становище
та соціальна боротьба напередодні і в ході
Першої російської революції 21

Владислав Пархоменко (м. Миколаїв)

З історії протипожежної
служби Миколаєва (1920-ті рр.) 29

Олександр Тригуб (м. Миколаїв)

Зниклі села на теренах полігону «Широкий лан»
(кінець XVIII – середина XX ст.) 34

До 100-річчя подій

Української революції 1917–1921 років

Юрій Котляр (м. Миколаїв)

Селянські повстання
на Миколаївщині у 1918–1921 рр.:
передумови, характер, спрямування 46

Віктор Савченко (м. Одеса)

Літератори та «червоні моряки»
проти «червоних комісарів»:
два тижні миколаївської «матроської республіки»
(14–27 травня 1919 р.) 56

Церковно-історичне краєзнавство:

витоки та сучасний дискурс

Ганна Маринченко (м. Миколаїв)

Храми та церкви Вітовського району Миколаївської
області: історія створення та функціонування 69

Микола Михайлуца (м. Одеса)

Процеси більшовицької етатизації Православної
церкви на Миколаївщині у завершальний період
німецько-радянської війни (1944–1945 рр.) 76

Джерела та біографічні студії

Ольга Морозова (м. Миколаїв)

Василь Андрійович Страдомський (1831–1902):
лікар, колекціонер, громадський діяч 90

Ольга Чеботаєва (м. Миколаїв)

М. М. Аркас: аспекти культурної ідентифікації 102

Вадим Золотарьов (м. Харків), Олег Бажан (м. Київ) «Не слід розбиратися у прізвищах, беріть і розстрілюйте». Масові політичні репресії 1938 року на Миколаївщині через призму біографії чекіста Петра Карамішева	109
Оксана Дорошенко (м. Первомайськ) Микола Вінграновський у спогадах земляків із Первомайщини	123

Античні старожитності Північного Причорномор'я

Денис Бондаренко (м. Миколаїв) Загальна характеристика античного поселення Вікторівка-I	135
Валерій Левченко (м. Одеса) Роль одеських вчених-істориків у дослідженні, охороні та збереженні Ольвії у першій половині ХХ століття	143

До 85-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні

Микола Зеркаль (м. Миколаїв) Репресії селян на Миколаївщині під час Голодомору 1932–1933 рр.: за матеріалами кримінальних справ	162
«Люди мерли як мухи». Свідчення очевидця про Голодомор 1933 року на Миколаївщині (публікація Станіслава Нечаєва)	170

Південь України: історико-теоретичні проблеми вивчення

Аліса Ложешник, Олександр Ложешник (м. Одеса) Козацька старшина Бузького війська: особливості етнічного та соціального складу	174
Василь Нікітін (м. Миколаїв) Гайдамацький рух у Побужжі	186
Віра Ревенко (м. Миколаїв) Відбудова і діяльність сільських клубів Миколаївщини в повоєнний період	197
Олена Шипотілова, Андрій Кожанов (м. Одеса) Екологічний рух на території Миколаївщини наприкінці 1980-х років (історичний аспект)	204

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

Засідання Президії НСКУ та вручення Премії імені Дмитра Яворницького (14 грудня 2017 р.)	210
Володимир Дмитрук (м. Київ) Засідання Президії Національної спілки краєзнавців України (20 лютого 2018 р.)	212
Володимир Милько (м. Київ) Туристичне краєзнавство Прикарпаття: досвід і перспективи – візит делегації НСКУ на Івано-Франківщину	215
Руслана Маньковська (м. Київ) Всеукраїнська нарада з питань викладання навчального курсу «Основи краєзнавства» у закладах вищої освіти	217

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту
історії України НАН України
(протокол № 2 від 27.02.2018 р.)

Журнал зареєстровано
Міністерством юстиції
України
(Свідоцтво про
державну реєстрацію
друкованого засобу масової
інформації – серія КВ № 1722
від 06.12.1995 р.)

Наказом МОН України
№ 1604 від 22.12.2016 р.
журнал внесено до переліку
наукових фахових видань, у
яких можуть публікуватися
результати дисертаційних
робіт на здобуття наукових
ступенів доктора і кандидата
наук за спеціальностями
«Історичні науки».

Журнал включено
до бібліографічної бази даних
наукових публікацій РІНЦ
Україніка наукова,
Google Scholar,
Slavic Humanitics Index.

Усі права застережені.
Передрук дозволено тільки
за згодою редколегії.

Адреса редакції:
01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:
bazhancio@ukr.net

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

© Національна спілка
краєзнавців України, 2018
© Інститут історії України
НАН України, 2018

**Число журналу
видано за підтримки
Миколаївської
обласної організації
НСКУ**

Шановні друзі!

Ви тримаєте у руках спеціальний випуск журналу «Краєзнавство», присвячений славетному місту Миколаєву та Миколаївській області – чорноморсько-степовому краю Великої України. Тривалий час побутувала думка, що південний край повинен завдячувати своєму освоєнню винятково російсько-імперській владі. Але це не так. Історія Миколаєва хоча й налічує офіційних 229 років, але ця славетна земля злиття двох річок – Південного Бугу й Інгулу, приваблювала до себе людність ще з давніх-давен, чому свідченням є славетне кіммерійське місто «Дикий Сад», що розташоване в історичному центрі міста і сягає глибиною своєї історії XIII століття до нашої ери.

Значний слід в історії Миколаївщини залишили грецькі колонізатори, завдяки яким край не лише збагатився багатим досвідом античної цивілізації, а й став містком між кочовими народами, східними та західними цивілізаціями. Саме невтомимі греки залишили нам античну перлину Північного Причорномор'я – Ольвію, та її передвісника – Борисфеніду на острові Березань (саме цей острів було оспівано О. Пушкіним під назвою Буяна).

Багато племен і народів бачила ця земля. Тривалий час ці місця носили назву Дикого поля і були межею між осілими племенами та кочовиками. Натомість це не завадило славетному українському козацтву зробити свій внесок в освоєння краю, утворивши тут Бугогардівську паланку славетного Війська Запорізького низового.

І звісно важливе місце в освоєнні краю належить різним народам європейського континенту, які своєю невтомною працею розбудовували наш багатий і різнобарвний край чорноморського узбережжя, південнобузьких порогів, річкових інгульських розливів і вітряного степу. Споконвіку жителі нашого краю були пов'язані з морем, мореплавством і кораблебудуванням, хліборобством і виноградарством, що триває і до сьогодні.

Усі ці питання ми намагалися показати у публікаціях провідного журналу НСКУ «Краєзнавство».

Звісно ж це число журналу не могло б вийти без підтримки колег і друзів – істориків і краєзнавців, справжніх поціновувачів історії рідного краю. Особливу подяку висловлюємо своєму учневі, кандидату історичних наук Тимуру Михайловському, хорошому товаришеві, директору НДЦ «Лукомор'я» Кирилу Горбенку, друзям-історикам із славетного міста Одеса – Миколі Михайлуці та Віктору Савченку й усім членам МОО НСКУ, які підтримали це спеціалізоване видання.

*Олександр ТРИГУБ,
голова Миколаївської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України*

**З історії
міста Миколаєва
та Миколаївщини**

УКРІПЛЕНЕ ПОСЕЛЕННЯ (ГОРОДИЩЕ) ЕПОХИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ ДИКИЙ САД У МІСТІ МИКОЛАЄВІ

У статті розглядаються основні археологічні артефакти укріпленого поселення (городища) Дикий Сад. Серед них найбільш значимими є залишки архітектурних споруд (житлові, господарські, культові та оборонні) та предмети матеріальної культури (керамічний посуд, вироби з бронзи, предмети з рогу, кістки та каміння).

Ключові слова: *городище фінальна бронза, білозерська культура, архітектурні споруди, матеріальна культура.*

Kyrylo Horbenko

Fortified settlement (hill fort) of the era of the final bronze Dikiyi Sad, Mykolaiv

The most prominent archaeological site of the Steppe Lands region during the final bronze time is the fortified settlement (fortress) of the Dikiyi Sad, which was opened in 1927 by F.T. Kaminsky.

The hill fort is located in historic center of modern Nikolaev on the high terrace of the left bank of the mouth of the river Ingul, in the place of its merger with the river Southern Bug.

During many years of excavation were opened various architectural buildings, ceramic ware, hundreds of bronze, horns, animal bones and stones on the territory of the settlement.

According to the structural features, the settlement consisted of a «citadel», «suburban» and «post» enclosed by a moat that was located outside the external moat. The architectural buildings were arranged in a line along the river Ingul and practically adjoined each other, creating a single architectural complex.

In the period of prosperity (XII-XI centuries BC), a clear system of urban planning with the availability of residential, economic, ritual-religious and defense structures is formed within it, which gives reason to consider the Dikiyi Sad not a simple village, but a proto-minister.

Material culture, by the kinds and types of objects, is traditional for the population of bilozerskaya cultures, although there is a significant influence of western cultures of the time of the final bronze.

The main types of economic activity of the Dikiyi Sad's population were agriculture, cattle-breeding and handicraft production (pottery, fossil, wood-processing, and bronze-plating).

In view of the main archaeological indicators, it is quite possible to state that the site of the Dikiyi Sad served as a function of the cultural-religious, commercial and economic center of the southern part of the Eastern European region and was an important strategic center in the steppe region of the Prut and Don rivers with a ramified system of social-economic and cultural relations with the population of the surrounding territories of the acumen.

Considering these facts, the Dikiyi Sad deserves further research and preservation of it as an open-air museum

Key words: *ancient settlement, final bronze, white-flowered culture, architectural structures, material culture.*

Кирилл Горбенко

Укрепленное поселение (городище) эпохи финальной бронзы Дикий Сад в городе Николаеве

В статье рассматриваются основные археологические артефакты укрепленного поселения (городища) Дикий Сад. Среди них наиболее значимыми выступают остатки архитектурных сооружений (жилые, хозяйственные, культовые и оборонительные) и предметы материальной культуры (керамическая посуда, изделия из бронзы, предметы из рога, кости и камня).

Ключевые слова: *городище, финальная бронза, белозерская культура, архитектурные сооружения, материальная культура.*

У первісній історії племен Надчорномор'я доба пізнього бронзового віку стала переломною за багатьма ознаками. В першу чергу, в цей час розвивається комплексне господарство (землеробство і скотарство), досягає досконалості металургія бронзи, відбувається демографічний вибух і поступова диференціація соціально-економічних відносин, що підсилює розшарування суспільства, зміцнює інститут вождів, трансформує релігійні та ідеологічні уявлення. Особливо процеси трансформації суспільства стають відчутними на її фінальному етапі (BrD – XIII/XII – XI/X ст. до н.е.), коли революційні зміни в соціумі стають незворотними.

Археологічною культурою епохи фінального бронзового віку на теренах Степового Побужжя стала білозерська. Пам'ятки цієї культури розкинулися на степових просторах Надчорномор'я та Надазов'я і складаються з поселень, курганів, ґрунтових могильників та майстерень ливарників (понад 160 поселень і понад 800 поховань). Вони охоплюють територію від Дунаю до Дону. Ця культура, з одного боку завершує бронзовий вік, а з іншого, дає поштовх новому періоду в історії населення регіону – епоха раннього залізного віку, коли в степах Півдня України з'явилися перші письмові народи – кіммерійці і скіфи, коли стали виникати перші політичні структури та державні об'єднання¹.

Час існування племен білозерської культури (кінець II тисячоліття до н.е.), було насичено бурхливими подіями в багатьох куточках давньої ойкумени. Повідомлення про них дійшли до нас не тільки в матеріальних, а й в письмових джерелах. Ці історичні події мали значний вплив на подальший розвиток всього Чорноморського і Східно-середземноморського регіонів.

У той час, коли цивілізації Стародавнього Сходу пройшли тривалий шлях в розвитку своєї державності, населення Надчорномор'я тільки починало переходити до формування політичних відносин і держави.

Носії білозерської культури досягли достатньо високого рівня розвитку родоплемін-

них відносин, впритул підійшовши до формування ранніх державницьких структур. Високий рівень соціальної градації суспільства чітко фіксується за матеріалами поховальних комплексів (право на поховання під могильною насипом отримують вожді племені або союзу племен). Поселення білозерців розташовувалися на досить великій відстані один від одного, що також вимагало створення чіткої соціальної організації для встановлення контролю над великою територією, тобто населення потребувало міжплемінного центру.

Виходячи з багаторічних розкопок на території сучасного міста Миколаєва таким міжплемінним центром, своєрідною «столицею» білозерських племен, цілком могло бути городище, яке на сьогодні має назву Дикий Сад.

Назва місцевості, де розташована археологічна пам'ятка, веде походження від початку XIX століття, коли біля будинку головного командира Чорноморського флоту і військового губернатора Миколаєва був розбитий сад фруктових та декоративних дерев (ріг вулиць Адміральської та Набережної), який до початку XX століття здичавів.

Саме з цього плато відкривалася широка панорама на злиття річок Південний Буг та Інгул, а також на суднобудівний завод імені 61 комунара – верфі, з якої власне і починалося місто Святого Миколая.

I. Етапи розкопок

Першовідкривачем городища можна вважати відомого миколаївського археолога і краєзнавця Феодосія Тимофійовича Камінського (1888–1978 рр.), який у 1923–1929 рр. очолював Миколаївський історико-археологічний музей. Протягом багатьох років він збирав і вивчав матеріали стародавніх поселень, займався історією та культурою рідного краю².

Феодосій
Тимофійович
Камінський

¹ Ванчугов В. П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования белозерской культуры / В. П. Ванчугов. – Киев: Наук. думка, 1990. – С. 138–141.

² Гаркуша С. Т. Т. Камінський – археолог, краєзнавець, творча особистість, людина трагічної долі / Сергій Гаркуша // Краєзнавчий альманах № 2. – Миколаїв, 2003. – С. 72–73.

Лазар
Мойсейович
Славин

Олександр
Михайлович
Мальований

Рисунок 1 – План-схема археологічних об'єктів городища Дикий Сад (1956–2017)

У серпні 1927 року Ф. Т. Камінський звернув увагу на уламки керамічного посуду, кістки тварин, що вимивались дощами на місці стародавнього яру. Згідно звіту дослідника перші матеріальні свідчення існування стародавнього поселення в урочищі Дикий сад зафіксовано 15 серпня 1927 року. Дотримуючись історичної топоніміки, Феодосій Тимофійович зберіг цю назву для нового археологічного об'єкта – поселення Дикий Сад. Упродовж 1927–1929 рр. Ф. Т. Камінський, разом з колегами (гурток «Друзі музею») збирали підйомний матеріал з поверхні Дикого Саду – фрагменти керамічного посуду, кам'яні предмети, кістки тварин. Найбільш значущою знахідкою першого етапу досліджень стало виявлення великого бронзового клепаного казана³. Сьогодні, разом з іншими стародавніми артефактами Дикого Саду, казан експонується

в Миколаївському обласному краєзнавчому музеї.

Другий етап досліджень укріпленого поселення пов'язаний з роботою в нашій області в 1956 році Причорноморської археологічної експедиції Київського Державного Університету імені Т. Г. Шевченка⁴. Керував експедицією завідувач кафедри археології Лазар Мойсейович Славин (1906–1971 рр.), а розкопками Дикого Саду – Олександр Михайлович Мальований (1921–2001 гг.). Експедиція зафіксувала залишки кам'яних фундаментів перших приміщень в північно-східній частині городища (рис. 1).

У другій половині 1950-х років збір матеріалів з території Дикого Саду відновив і Феодосій Камінський (третій етап досліджень городища). Ці збори підйомного матеріалу (керамічний посуд, бронзовий ніж та шильце,

³ *Otrosenko V.* Die Westbeziehungen der Belozerka – Kultur. Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Hrsg. V. Hänsel u J. Machnik. Rahden/Westf, 1998. – pp. 353–360.

⁴ *Горбенко К. В.* Лазар Мойсейович Славин та початок розкопок городища Дикий Сад / Кирило Горбенко // Історичні мідраші Північного Причорномор'я: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, Україна, 28–29 березня 2013 року). – Миколаїв : Видавець Шамрай П. М., 2013. – С. 83–95.

Олександр Ігорович Смирнов,
Юрій Спиридонович Гребенников,
Кирило Володимирович Горбенко

кістки тварин тощо) стали останніми дослідженнями на території городища в першій половині ХХ століття. Нічого нового до питання про характер пам'ятки вони не додали. За Диким Садом закріпилася репутація другорядного, практично повністю знищеного природною ерозією, поселення⁵.

З початку 1990-х років почався четвертий етап досліджень городища, пов'язаний з ім'ям Юрія Спиридоновича Гребенникова (1947–2017 рр.), відомого миколаївського археолога, дослідника скіфського періоду на півдні України. Уявлення про пам'ятку поступово змінювалося. Нові артефакти дозволили переглянути культурну приналежність городища (Дикий Сад стали відносити до білозерської археологічної культури), його структуру та характер. Були відкриті нові житлові, господарські та культові об'єкти, значно поповнилася й урізноманітнілась колекція матеріальних предметів (керамічний посуд, предмети з бронзи, кістки, рогу і каменю).

З 1998 року почався сучасний (п'ятий етап) досліджень Дикого Саду. Експедицію очолив Кирило Володимирович Горбенко, а згодом, до керівництва окремим загonom експедиції долучився Олександр Ігорович Смирнов.

Починаючи з 2003 року на території Дикого Саду щорічно проводяться повномасштабні розкопки, які стали самими масштабними та сенсаційним за всю попередню історію досліджень городища. Були виявлені нові архітектурні споруди (оборонні рови, господарські комплекси). Зафіксовано абсолютно нові стародавні предмети – елементи кінської вуздечки (псалії), ливарні форми, різноманітні бронзові (кельти) і кістяні предмети (такелажні інструменти), проведені комплексні аналізи матеріалів розкопок⁶. Нові дослідження суттєво змінили уявлення щодо археологічної пам'ятки і дозволили не тільки по-іншому подивитися на історичний розвиток регіону Степового Побужжя, але й на характер та культурну спадщину усієї білозерської культури Північного Причорномор'я. Саме дослідження останніх років дозволили поставити питання про його музеєфікацію.

II. Топографія та конструктивні особливості

Городище розташоване на рівному плато при злитті річок Південний Буг та Інгул, в самому історичному центрі сучасного міста. У плані Дикий Сад побудовано у формі овалу, витягнутого по вісі Пд-С-Пн-З. Загальна площа збереженої території сягає понад 4 га (рис. 1). З півдня городище захищене вулицею Набережною і сучасним насипом, що закрила стічну канаву, яка утворилася в першій половині ХХ століття на місці стародавнього яру; з півночі його захищають сучасні споруди, які частково знищили стародавній культурний шар, та залишки стародавньої промоїни, яка була пристосована жителями городища до оборонних потреб (зовнішній рів); із заходу Дикий Сад захищають сучасні житлові будинки, які, вочевидь, знищили культурний шар в його західній частині; зі сходу природним кордоном є обрив, який терасами спускається до річки Інгул.

⁵ Горбенко К. В. Начальный этап археологических исследований городища Дикий Сад / Кирилл Горбенко // «Емінак»: науковий щоквартальник. – 2017. – № 3 (19) (липень-вересень). Том 2. Київ-Миколаїв, 2017. – С. 9–25.

⁶ Горбенко К. В. Основні результати п'ятнадцятирічних археологічних досліджень степового городища доби фінальної бронзи «Дикий Сад» / Кирило Горбенко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 52. Вип. 39. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 87–92.

Під час свого існування (за результатами датуванням C^{14} діапазон становить 1186–925 рр. до н.е., плюс-мінус 80 років) Дикий Сад займав високий мис стрімчастого краю плато лівого берега річки. Мис з боку степу захищався ярами і двома ровами між ними. За конструктивними особливостями городище складалося з огороженої ровом «цитаделі», «передмістя» і «посада», який розташовувався за зовнішнім ровом. Архітектурні споруди розташовувалися рядами уздовж річки Інгул та практично примикали один до одного, створюючи єдиний архітектурний комплекс⁷.

Станом на 2017 рік розкопано більше 7 000 м² площі Дикого Саду (49 археологічних об'єкта). Серед них – 39 приміщень з прилеглими дворовими майданчиками; 3 господар-

ські ями за межами приміщень «передмістя» (дві ями біля приміщення 1 та одна яма біля приміщення 15); рів навколо «цитаделі» та рів навколо усього городища; майданчик уздовж рову цитаделі із залишками оборонних конструкцій; ритуально-культовий пандус; центральний майданчик «цитаделі», центральний майданчик дальнього «передмістя» – 21 яма господарського та ритуального призначення, 1 яма за зовнішнім ровом. Ями розташовувалися на рівному майданчику між будинками, утворюючи своєрідну центральну господарську площу «передмістя». У них були зафіксовані залишки керамічного посуду, кістки тварин і риби, залишки обвуглених зернят проса звичайного, ячменю, полбу, культурного винограду і деревного вугілля.

«Цитадель» та «Ближнє передмістя» городища

⁷ Горбенко К. В. Топографія і структура городища Дикий Сад / К. В. Горбенко // Проблеми історії і археології України: Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції. (Харьков, 30–31 жовтня 2014 г.). – Харьков: ООО «НТМТ», 2014. – 84 с. – С. 13.

Більшість приміщень і споруд виникли одночасно і локалізуються на рівному майданчику. Північний яр з дуже широким гирлом утворював значний конус виносу, створюючи природну навігаційну ситуацію – причал, і забезпечував зручний ступінчастий підйом на городище з боку річки.

На протилежному березі річки знаходилася борова піщана тераса. Навколо городища росли мішані ліси з березами, соснами, дубами, липами, в'язами, ясенем, вербами та вільхою. Вони забезпечували місцевих жителів деревиною різних порід і продуктами полювання (кабан, вовк, лисиця, благородний олень, сайгак, заєць-русак). Ці природні багатства, крім м'яса і шкур, давали жителям Дикого Саду і технологічний продукт – кістки тварин, роги оленів та ікла кабанів для виготовлення різних інструментів і предметів.

Окрім цього, одним з головних достоїнств розташування був достаток різних порід риб (сом, судак, щука, осетрові, коропові), для яких злиття водних потоків було найкращою кормовою базою, а затоки з невеликими луками – нерестилищами. Степова частина території навколо городища була пристосована жителями Дикого Саду для пасовищ, які в силу природних умов дозволяли постійно випасати худобу (велика і дрібна рогата худоба, кінь, свиня). У той час наші степи були злаково-різнотрав'ї (сьогодні типчако-ковилові). Так як клімат в XIII–XI ст. до н.е. був більш м'яким і вологим, жителі городища перебували в більш сприятливих екологічних умовах, що дозволяло їм розвивати і землеробство (вирощували пшеницю, полбу, ячмінь, просо)⁸.

Виходячи з аналізу екологічних умов в топографії регіону – це найкомфортніше місце для розвитку комплексного сільського господарства (землеробство та скотарство) і промислів (рибальство і полювання).

III. Причини виникнення та стратегічна локація

Основними причинами виникнення городища стали – суб'єктивно-географічна (це найпівнічніша точка Чорноморського узбе-

режжя з виходом на широкі степові простори) і об'єктивна (пошук зручних шляхів до Волинського та Балтійського родовищ бурштину). Крім цього, пониззя річок – зручна перевалочна база суходільного та морського шляху (перехрестя шляхів по лінії Схід-Захід-Північ-Південь).

Від початку освоєння території залишилися об'єкти – приміщення з «пандусом» та нижній культурний шар зовнішнього рову, відокремлений від верхнього, заповнений хіатусом. Керамічний матеріал в цих об'єктах також типологічно більш ранній.

Другий основний етап представлений вже сформованою системою планування міста – «цитадель», рів, «передмістя» («передгруддя» – «sanabae»), «посад» – що відповідає «класичному» визначенню поняття «місто» – «urbs». На кількох об'єктах помітні сліди руйнування та пожежі. У заповненнях приміщень та рову знайдені фрагменти черепів і окремих кісток людини. Але відсутність наконечників стріл в культурному шарі не дає можливості говорити про військовий штурм городища. Зафіксовані сліди вторинного використання вже зруйнованих приміщень із спорудженнями більш легких плетених та очеретяних стін, й наявність кераміки, характерної для степових курганних поховань пізнішого часу, говорить про зміни в регіоні з початком залізного віку. Зафіксовані артефакти свідчать про те, що Дикий Сад як соціально-економічний центр перестав функціонувати і використовувався як традиційний адміністративно-культовий центр для далеких торгових зв'язків. Про це свідчить і практична відсутність матеріалів у верхній частині заповнення ровів.

В геополітичному плані городище контролювало основні меридіональні сухопутні шляхи по вододілах. Причому дійсно тут знаходиться найкоротший шлях до прямого вододілу між Південним Бугом і Дністром – вододілу, що веде до найзручніших виходів в Центральну і Північну Європу. Заплати річок з піщаними косами, з вузьким і дрібним перекатом між ними – ідеальне місце для переправи наземних караванів і вкрай незручне місце для суд-

⁸ Горбенко К.В., Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження на території городища Дикий Сад /Кирило Горбенко, Галина Пашкевич// Науковий щоквартальник «Емінак» № 1–4 (5) (січень-грудень). Київ-Миколаїв, 2010. – С. 5–19.

ноплавства. Одне з таких утворень було і в районі злиття Інгулу і Південного Бугу. Городище контролювало дуже важливий транспортний вузол у вигляді переправ і зручною гаванню. Всі ці феномени зафіксовані в історичний час, і лише підйом рівня води за останні 100 років приховав, а місцями розмив ці утворення⁹.

В районі Дикого Саду здійснювалося перевантаження з морських суден на річкові видобрані човни. Далі рух тривав до Бузьких порогів, де існував більш зручний вихід на вододіл Бугу-Дністра, який виводив на шлях до Центральної Європи і Балтики. З економічної точки зору варіанти шляху на північ майже рівнозначні. Сушею шлях довший, а водний – незручний, тому що доводилося пливти, хоч і проти незначної, але течії. А ось зворотний шлях, який йшов з півночі, особливо при максимальному завантаженні, з водним варіантом давав значну економію за витратами часу і сил. Весь маршрут від Ю. Бугу до верхів'їв Західного Бугу і Яблонецького перевалу не має жодної переправи і є найбільш коротким.

IV. Архітектурні споруди

Життя Дикого Саду тривало приблизно 200–250 років. Сумнівів про життя поселення в такому великому часовому діапазоні немає. Залишки житлових і виробничих приміщень, що існували практично одночасно, носять сліди ремонтів, перепланування, поява на місці ранніх приміщень пізніх іншого типу.

Більшість поглиблених споруд використовувалися як житлові приміщення. Вони мали форму прямокутника з овальними кутами, довгою віссю витягнуті уздовж річки Інгул. У них збереглися кам'яні кладки (цокольні конструкції та облицювання). Розміри приміщень від 6,0–7,0 до 8,0–9,0 м, заглибленість від 0,3 до 0,8–1,1 м (житлова площа становила від 48 м² до 63 м²). Наземні конструкції використовувалися як господарські споруди – кошари, майстерні, сховища. У деяких з цих приміщень збереглися залишки кам'яних основ

стін. Стіни складено з місцевого вапняку в один ряд, від двох до п'яти шарів з елементами перев'язки. Дахи односкатні або подвійні. Підлога утрамбована, зі слідами неодноразової глиняної підмазки. На рівні підлоги цих приміщень розташовувалися господарські, ритуальні та стовпові ями, а також відкриті осередки. Ями були заповнені керамікою, кістками тварин і риби, а деякі ями культового характеру були навмисно засипані чистим ґрунтом, та іноді містили поховання людського черепа без нижньої щелепи, панцир черепахи, дрібні «ворожилські» каміння.

Культові комплекси «цитаделі» городища представляли собою поглиблені конструкції з глинобитними стінами та кам'яними основами стін (облицювання і цоколі). Дахи були подвійні, підлоги утрамбовані. На рівні підлог цих споруд знаходилися ритуальні ями. Заповнення ям містило в різних поєднаннях людські черепи, панцири черепах, кістки тварин, різні керамічні посудини тощо. Більшість таких ям були перекриті кострищами.

Особливий інтерес представляє ритуально-культовий комплекс, що складається з овального приміщення з двома великими вогнищами по обидва боки від входу та спеціально вирізаним в схилі пандусом шириною близько 1,0 м. Кут нахилу пандуса становив близько 300, а його довга вісь була спрямована на літній схід сонця (спостереження 21 червня).

Крім цього, в заповненні ритуально-культового комплексу городища (приміщення № 4) виявлено керамічний «диск» зі слідами знакової системи, що нагадує лінійне письмо «Б» (ця система письма застосовувалася в Мікенській Греції). Символи були нанесені за допомогою фарби-пігменту чорного кольору (рис. 2). Вісім з приблизно десяти-дванадцяти представлених на керамічному диску символів, безумовно, схожі на деякі символи лінійного письма, які можна поділити на дрібновагові (∠ – 1/2, λ – 1/3 або 1/6, √ – 5 кг будь-якої маси або рідини) і смислові ⊕ – ка, ⚡ – га, Ш – se, ✕ – ke, γ – sa, А – е.). Наявність двох

⁹ Gorbenko K.V., Grebennikov Y.S. The «Dykiy Sad» fortified settlement as a uniting link in the context of economic, political and cultural relation of 1200 – 1000 BC (the Baltic shore, the Pontic region and the Mediterranean) / Kirill V. Gorbenko, Yuriy S. Grebennikov // Routes between the seas: Baltik-Boh-Bug-Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC. Baltic-Pontic Studies. – Vol. 14. – Poznan: 2009. – pp. 374–389.

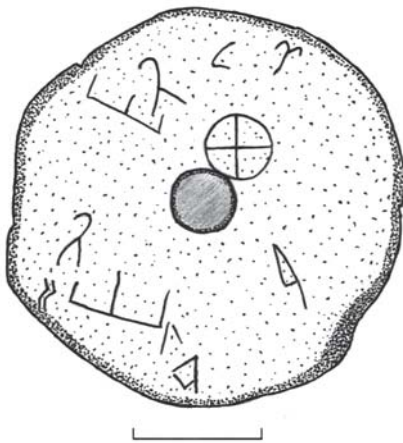

Рисунок 2 – Керамічний диск
з символами

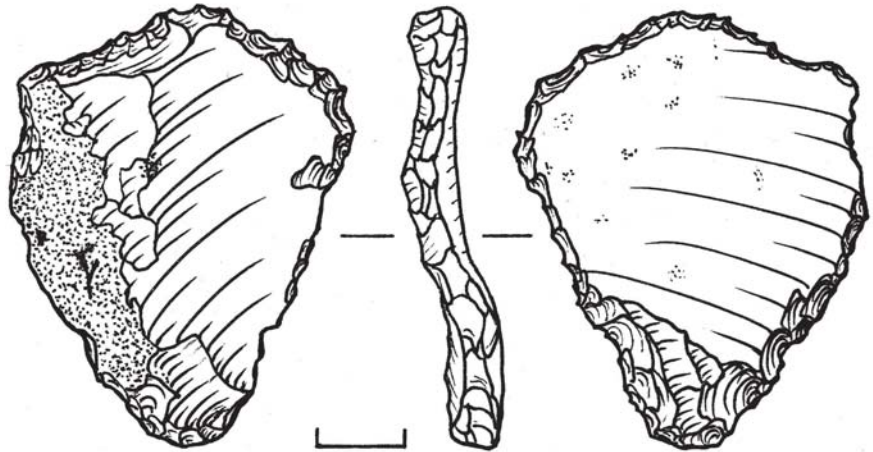

Рисунок 3 – Кремнієва антропоморфна стела

останніх поки залишається під питанням. Окрім перерахованих знаків, на диску, схоже, присутні ще символи, що означають десятки. Частина символів попередньо об'єднуються в деякі смислові комбінації: ka-ra-se – кухонне начиння, посуд; e-ka-ra – переносна жаровня; ka-ra – голова тварини; ke-ra – дар. Послідовність символів ka-ra и ke-ra можуть вказувати на окрему голову, або на частину тіла тварини, яких могли приносити в жертву в храмі. При цьому символи дробі могли означати частини туш, кістки яких у великій кількості виявлено в приміщенні № 4. Серед цих символів є і знаки, що можуть бути ідеограмами. Наприклад, знак «а» може означати річку (сучасний Інгул). Знак «ка» може означати «колесо» або рух сонця небом¹⁰, а знак «se» – рослину «олію»¹¹.

Виходячи із приведених даних можна виділити декілька версій використання жителями городища цього предмета:

- декоративна імпортна річ, яка використовувалася без урахування її смислового значення в храмовому комплексі;
- накладна на товар або договір купівлі-продажу, який затверджувався в храмі;

- визначення кількості товарів, привезених на городище;
- предмет як частина будь-якої гри.

Треба зазначити, що подібні знаки, можливо, прокреслені на окремих фрагментах керамічного посуду, зафіксованого в заповнені приміщень городища¹².

В будь-якому разі, даний предмет, безумовно, – цінне свідчення контактів степових племен Північно-Причорноморської області з носіями егейської культури в другій половині II тис. до н.е., що, як і ліпна валькова кераміка в шарах Трої VII, простежується в Малій Азії на традиціях домобудівництва¹³.

Окрім диску в приміщенні № 4, в одній з центральних ям знаходилася мініатюрна кремнієва антропоморфна стела (4,7×3,7 см), яка, судячи з усього використовувалася як культовий предмет (рис. 3). Традиція використання подібних предметів в поховальній традиції фінальної бронзи відома на теренах Північного Причорномор'я, але в даному випадку мова йде не просто про якийсь виріб або знаряддя праці, а про стелу з цілком чіткими людським обрисами.

¹⁰ Evans A.J. Scripta Minoa. The written documents of Minoan Crete. With special reference to the archives of Knossos. Vol. II. The archives of Knossos. Clay Tablets inscribed in Linear script B. Edited from notes, and supplements by John. L. Myres. – Oxford, 1952.

¹¹ Поуп М. Линейное письмо А и проблема эгейской письменности / М. Поуп // Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. – Москва, 1976. – С. 85–96.

¹² Горбенко К.В., Козленко Р.О. Символи лінійної писемності Б з колекції матеріальних предметів городища Дикий Сад / Горбенко К.В., Козленко Р.О. // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки : збірник наукових праць. – Випуск 3.38 (110). Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. – С. 7–12.

¹³ Attila László. Troy and the lower Danube region at the end of the Bronze age // Archaeology and Heinrich Schliemann. A Century after his Death. Assessments and Prospects. Myth-History-Science. Ed. by G. Styl Korres, N. Karadimos and G. Flouda. – Athens, 2012. – pp. 50–60.

У матеріалах городища фіксуються відмінності і в соціальній спрямованості окремих комплексів. Вони визначаються за складом їжі (виходячи з кісткових залишків), набору керамічного посуду, по «комфортності» приміщень та кількості різних пристосувань у вигляді ям-льохів, ям-печей в різних приміщеннях, різноманітності культів, які не дублюють один одного, а визначають складний життєвий цикл, пов'язаний з охоронною та виробничою магією. Аналіз культових приміщень дозволяє зробити висновок про те, що його жителі справляли різноманітні ритуали, пов'язані з поклонінням сонцю, місяцю і вогню (ритуальні ями, культовий пандус), шанували духів предків і героїв. Скоріш за все, основними кльцтами жителів Дикого Саду був культ родючості (кам'яні макети фалосів) і культ предків (поховання черепів та антропоморфних стел у ямах).

Оборонні укріплення городища склалися з двох ровів: рову навколо «цитаделі» та зовнішнього рову, що охоплював «передмістя». Обидва рови змикалися з давніми корінними балками, замикаючи круг оборони.

Зовнішній захисний рів проходив за віссю Південний Захід – Північний Схід. Довжина дослідженої частини 45,0 м, ширина – 2,0–3,0 м, глибина – 1,2–1,3 м від рівня материка. В заповненні зафіксовані незначні фрагменти керамічної посуду, фрагмент кам'яної ливарної форми для відливки кельту, кістки тварин, рiг ВРХ. Уздовж внутрішнього борту рову розташовувалася кам'яна гряда. Виходячи з розташування каменів, можна припустити, що це було облицювання внутрішньої стінки рову. Можливо також, що ця кладка виконувала функцію фундаменту огорожі або оборонної стіни.

Рів, що огороджував «цитадель» городища, у формі великої дуги, протягнувся по вісі Південний Схід – Північний Захід. Довжина дослідженої частини 130 м (загальна довжина приблизно 140–150 м), ширина – 5,0 м, глибина – 3,0 м. В заповненні рову в великій кількості зафіксовані розвали керамічного посуду, знаряддя праці рогів та кісток тварин, предмети із бронзи, кістки тварин та рибин, а також людські черепа. В середній та нижній частині запов-

нення рову простежуються глиняні запливи, упереміш із мілкими та середніми вапняковими каміннями (приблизно 400–500 каменів на кожні два метри довжини) та рибними кістками. Вірогідно, це залишки руйнованої захисної стіни (при її спорудженні в суміш додавалося мілке каміння та рибний бульйон).

У південній частині рову розташовувався кам'яний фундамент мосту (великі вапнякові плити). Фундамент в плані прямокутний, витягнутий поперек рову по лінії північ-південь з невеликим відхиленням на північний схід; розміри – 3,64×2,0 м, а в центральній частині, в результаті зрушення каменів, ширина складає 1,4 м. Міст представляє собою двохфасадну кладку. Ширина західного фасаду кладки 0,2–0,7 м, східного – 0,3–0,7 м. Форма кладки західного фасаду повторює обриси рову. Висота в центральній частині – біля 1,25 м, по краях рову – до 0,4 м. Кладка рядова (від 2 до 8–9 рядів), але суцільні ряди простежуються не по всій довжині. На дні внутрішньої частини фундаменту зафіксовані фрагменти кераміки, кісток тварин і риби, а також залишки горілого ґрунту (сліди скоєння певного ритуалу, пов'язаного з принесенням будівельної жертви). Можливо, що жертва була принесена в керамічних посудинах, які були укладені в основу фундаменту для надання конструкції фортеці потужності в сакральному аспекті. Сам міст був дерев'яним й служив для проходження на «цитадель».

Кам'яний фундамент другого мосту (3,0×1,5 м, висота 1,5 м) розташовувався в північній частині рову та був витягнутий поперек рову по лінії Захід-Схід. Фундамент представляє собою однофасадну кладку. Другий міст, вірогідно, був менш складною спорудою та призначався для внутрішньої поселенської комунікації – поєднання торгівельної частини поселення («передмістя») з укріпленою частиною («цитаделлю»). За фундаментом розташовувався потужний завал вапнякового каміння. Розташування каменів дозволяє припустити, що це була якась прямокутна або овальна конструкція, яка служила спеціальною оборонною спорудою або сторожовим пунктом («бастіон» або «вежа»), під час спорудження якого використовувалися різні мате-

ріали (камінь, дерево, глина). Аналогічне скупчення каменів зафіксовано і в південній частині рову городища за фундаментом першого мосту (сторожова вежа при в'їзді на «цитадель»). Сторожові конструкції маркували мости городища і фланкували рів «цитаделі» в цілому. При цьому функцію оборонного муру «цитаделі» виконували стіни приміщень, розташованих уздовж рову та приєднаних один до одного. Можливо припустити, що рів «цитаделі», окрім захисної, виконував соціальну та ритуальну функції. Він міг стратифікувати членів громади Дикого Саду за виробничими, соціальними та майновими ознаками (на «цитаделі» зафіксовані храмові приміщення, котрих немає на території дальнього «передмістя»), а також використовуватися для хтонічних приношень богам (поховання людських черепів, посуду з кістками великої риби). Як приклад, ритуальні дії, пов'язані із фортифікаційними спорудами, відзначаються дослідниками в Аркаїмі.¹⁴

Характер фортифікаційних споруд вказує на використання мешканцями Дикого Саду східних прийомів спорудження захисних конструкцій (два кільця ровів, сторожові пункти на кам'яному фундаменті, розташування приміщень вздовж рову, використання додаткових кріплень стіни) та наявність контактів білозерського населення з ближніми та віддаленими районами східних областей зон культур фінальної бронзи¹⁵.

Отже, в межах городища складається чітка система міського планування з наявністю житлових, господарських, ритуально-культових та оборонних споруд, що дає підставу вважати Дикий Сад не простим селищем, а протомістом.

На сьогоднішній день городище Дикий Сад – єдина в Причорноморському регіоні археологічна пам'ятка кінця II тис. до н.е. на котрій зафіксовані комплексні оборонні споруди.

Окрім цього, треба наголосити, що на городищі не зафіксовано слідів штурму укріп-

лень та руйнації його споруд у наслідок військових дій. Даний факт вказує на військово-фортифікаційні новації мешканців городища та на міць оборонних споруд Дикого Саду.

V. Матеріальна культура

Аналіз матеріальних залишків дозволяє виділити основні види діяльності жителів городища, характер економічних і культурних зв'язків¹⁶.

Комплекс керамічного посуду дозволяє виділити основні форми (корчаги, кубки, горщики, чаші, черпаки, миски, пательні, жаровні) і орнаментальні мотиви (прокреслені лінії, вдавлення, наліпи та відтягнуті валики, канелюри, округлі наліпи, тощо), характерні для археологічних культур Надчорноморської ойкумени (рис. 4). Специфічним показником господарської діяльності є велика кількість різних за формою і розмірами пателень, а також плоских округлих жаровень, орнаментованих в переважній більшості косими насічками по краях.

Аналіз цих та інших ознак (керамічне тісто, способи формування) дозволяє визначити їх походження як в ідеальному втіленні (культурне запозичення), так і в матеріальному (місце виготовлення, сировину, майстер-виробник). Технологічні особливості виготовлення кераміки додаткових можливостей для виявлення контактів з суміжними регіонами не дають, лише домішка слюди в деяких керамічних фрагментах може свідчити, можливо, про імпорт з Трансільванії, де слюда є одним з компонентів керамічного тіста. Знайдено також фрагменти кераміки з теракотовим ангобом, особливо внутрішнім, характерним для культур Центральної Європи. Є також посудини місцевого виробництва, за текстурою та обробкою поверхні й орнаменту, але виготовлені з використанням лекала, знятого явно з імпортних зразків, перш за все, характерних для ряду культур Балканського регіону та

¹⁴ Зданович Г.Б., Батанина И.М. «Страна городов» – укрепленные поселения эпохи поздней бронзы XVIII-XVII вв. до н.э. на Южном Урале / Г.Б. Зданович, И.М. Батанина // Аркаим: Исследования. Поиски. Открытия. – Челябинск, 1995. – С. 54–62.

¹⁵ Шарафутдинова Э. С. Памятники конца эпохи поздней бронзы в Нижнем Дону и Степном Прикубанье / Э. С. Шарафутдинова // СА № 1. – Москва: 1991. – С. 184–196.

¹⁶ Горбенко К. В. Основные аспекты материальной культуры городища Дикий Сад / Кирило Горбенко // «Емінак»: науковий щоквартальник. – 2016. – № 4 (16) (жовтень-грудень). Спецвипуск: Forum Olbicum I. Пам'яті В.В. Крапівіної. – Київ-Миколаїв, 2016. – С. 19–32.

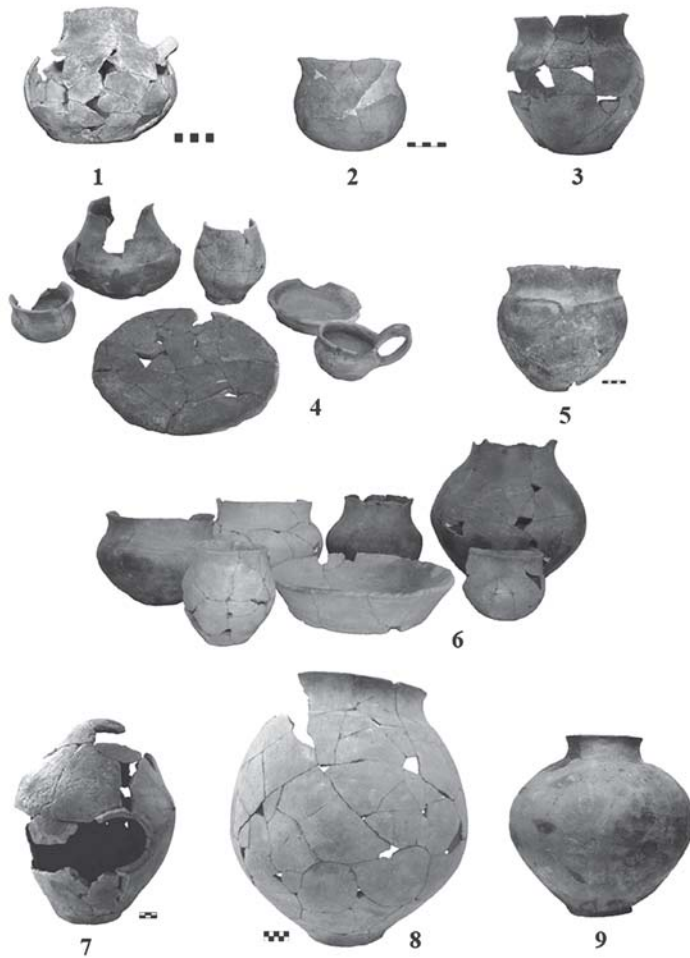

Рисунок 4 – Керамічний посуд

Прибалтики. Зразками такого наслідування (або прямого експорту) є нестандартна посудина, скоріш за все поховальна урна (рис. 4, 7), горщик з горизонтальними ручками (рис. 4, 1), а також ваза з упором, над яким виділяється графіті з оригінальним символом. Графіті нагадує символ лінійного письма «Б». Аналогічні символи зафіксовані на керамічному диску з приміщення № 4 на території «цитаделі». Можливо, дані символи представляють знаки дрібно-вагової системи, яка застосовувалася в крито-мікенській культурі.

В керамічному комплексі відчувається значний вплив культур раннього фракійського гальштату Карпато-Подунав'я та білогрудівсько-чорноліської культури лісостепової зони Середнього Подніпров'я. Окрім кераміки у колекції представлені вироби з глини, що

репрезентовані зооморфною фігуркою, курильницею, дисками с пігментами чорної фарби, прясельцями, дисками с отворами та без, соплами, тощо.

Комплекс металевих виробів (рис. 5) налічує 75 предметів. Це зброя, господарські речі та прикраси: кинджали, ножі, ножі-пилки, шила, рибальські гачки, долото, шпильки, великий клепаний казан, сокири-кельти, наконечник дротика, сережки, фрагмент серпа, браслети, бляшки (гудзики?), пронизки.

Безпосередньо з бронзоливарним виробництвом пов'язані знахідки трьох кам'яних ливарних форм (двостороння для литва бронзового наконечника дротика, псалія з трьома кільцями й великого кільця до кінської вузди, та дві односторонні з негативом кельта та тесла), тигля, сопла та різноманітних відходів виробництва (шлак, невиразні фрагменти металу).

Бронзові предмети майстри городища виготовляли за наступними технологічними схемами: холодне кування вилитої заготовки; неповне холодне кування (300 °С); неповне гаряче кування (400–500 °С); гаряче кування (500–600 °С); кування у передплавильних температурах (700 °С); холодне кування з відпалюванням (500–600, 700 °С); поєднання гарячого і холодного кування. Переважна більшість виробів з Дикого Саду виготовлено за допомогою двох основних технологічних схем – неповного гарячого та гарячого кування.

Майстрами застосовувалися й традиційні ковальські прийоми: витягування, сплюснення, закручування, тощо¹⁷.

Типи виробів та аналіз металу вказує на існування металообробного виробництва; на виготовлення металевих виробів з сировини із Карпатського гірничо-металургійного осередку; на торгівельні контакти жителів городища в північному, західному і східному напрямках. Бронзові ножі й бляшки мають пря-

¹⁷ Горбенко К. В., Гошко Т. Ю. Металеві вироби з поселення Дикий Сад / Кирило Горбенко, Тетяна Гошко // Археологія № 1. – Київ, 2010. – С. 97–111.

мі аналогії в матеріалах Карпатського регіону. Типи кельтів репрезентують східний та західний регіони Надчорномор'я. Крім цього в деяких оселях знаходилися ями-пічки, що використовувалися для вторинної обробки металу – переплавлення дрібних предметів, пайки, гарячого кування тощо.

Вироби з каменю представлені понад 250 предметами¹⁸. Сировиною для виготовлення кам'яних виробів слугували вапняки, піщаники, кварцити, гнейси, граніт, кремень, базальт, мрамур тощо. Для обробки кам'яних порід використовувалися спеціальні виробничі прийоми – пікетажна, полірувальна, абразивна техніка та техніка станкового свердління. Відібрані зразки спочатку розколювалися за допомогою спеціальних відбійників та молотів, а потім отримані заготовки доводилися за допомогою вторинної обробки до готового знаряддя (при необхідності використовувалася додаткова техніка – шліфівка леза). При цьому, деякі вироби не потребували вторинної обробки, а саме окремі види лоцил для шкіри та кераміки, абразиви, ковадла та молоточки для ковкі металів.

Кам'яні предмети представлені різними за функціональним призначенням типами. Попередньо їх можна розподілити на три групи: господарські (знаряддя для землеробства, рибальського промислу та ремесла, насамперед ковальського, ткацького та гончарного), зброя та престижні речі, ритуально-культові предмети.

Серед них виділяються знаряддя для землеробства та обробки зерна (пести, мотики, зернотерки); знаряддя для рибальського промислу (грузила для рибальських сіток, якоря для човнів); ремісничі знаряддя (куранти, розтирачі, пести для обробки зерна, фарби та руди, точильні каміння (абразиви), веретенні блоки, молотки, підставки-ковадла для холодної та гарячої обробки металу, ливарні форми,

Рисунок 5 – Предмети з бронзи, кісток тварин та каміння

збагачувальні плитки для розтирання фарб, пасивні абразиви та дискові скребла для обробки шкір, опорні шарові підшипники для обертаючих пристроїв (свердильних, токарних) вертикальної дії, гірничорудні знаряддя); зброя та престижні предмети (булави, бойові сокири, ядра для праші, кременевий наконечник стріли, віслообушні сокири); ритуально-культові предмети (антропоморфні стели та статуетки, фалоси, ритуальна сокира-молот).

Вони дають інформацію про походження джерел сировини (виготовлені з місцевих порід, що видобувалися в долинах річок Південний Буг та Інгул, із порід, поширених в інших регіонах – Південні Карпати, Мала Азія, Середземномор'я). Особливу увагу слід звернути на Середземноморську породу каменю, яка в більш пізній час привозилася в Ольвію як корабельний баласт. Найбільш ймовірно, в тако-

¹⁸ Горбенко К. В. Кам'яні предмети з колекції артефактів городища дикий Сад / Кирило Горбенко // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського. Випуск 3.33. Історичні науки (Збірник наукових праць). – Миколаїв: МНУ імені В.О.Сухомлинського, 2012. – С. 10–30.

му випадку, зв'язок з Малою Азією, хетською Мілувандою (пізніше, грецьке місто Мілет). Слід зазначити, що майже відсутнє каміння східного походження – Донбас, Кавказ та Урал.

Отже, кам'яні предмети з колекції артефактів городища свідчать про достатньо диференційоване та розвинуте виробництво, зокрема про розвиток землеробства (обробка зернових культур – пшениці, проса, ячменя), розвиток рибальського промислу та судноплавства, розвиток багатопрофільного ремісничого виробництва (гончарство, обробка руди та бронзи, металообробка, ткацтво, обробка кістки, рогу та деревини). Наявність у колекції зброї та престижних предметів свідчать про певне соціальне розшарування серед жителів Дикого Саду та поступове зародження стратифікованого суспільства з інститутом вождів, а ритуально-культові вироби дозволяють констатувати факт наявності розвинутих релігійних уявлень, пов'язаних з різноманітними культурами (культ родючості, культ предків та героїв, тощо) поклонінню богам та формування прошарку жерців.

Вироби з кістки (понад 120 предметів) відносяться до місцевих типів та, найімовірніше, виготовлялися в майстернях городища. Простежено увесь цикл виготовлення: від кістки, рогу-заготівки до готового виробу та визначення застосування даного предмета (псалії, налобник – елементи кінської вузди, «ковзани» – предмети для пересування по льоду, тупики та струги – знаряддя для обробки шкіри, проколки, рукоятки для бронзових шил, лоцила з копит, веретені блоки, наконечники стріл, знаряддя для обробки риби тощо).

Вперше знайдений такелажний інструмент – «свайки», пристосування для крутіння канатів. Можливо, принципова схема його виготовлення прийшла до нас із Середземномор'я. Хоча, якщо взяти до уваги ту обставину, що мігранти XIII–XII ст. до н.е. з Середньої і Східної Європи, названі «народами моря», мали свої кораблі, то виготовлення транспортного інструменту цілком могло бути і місцевою традицією. Цей предмет виготовлений з рогу тварини та, найімовірніше, є не робочим, а ритуально-культовим (вотивним) предме-

том. Подібний інструмент, безсумнівно, застосовувався усіма навігаторами ойкумени, але виготовлявся він з твердих порід дерева, і тому не зберігся. Вотивні предмети передбачають певний культ, а такий культ, все-таки, більш характерний для народів, у яких морський промисел є основою життєдіяльності.

Проведений аналіз дозволив виділити основні види ремісничого виробництва за видами діяльності. Одним з основних є обробка кістки, знайдена велика кількість не тільки готових виробів, а й заготовок і виробничого браку. Дуже важливим виробництвом була обробка дерева: знайдено велику кількість кам'яних куль для плоских горизонтальних підшипників, противаг-маховиків для вертикальних токарних верстатів, молоточків-курантів для обробки металу, можливо, для розтирання фарб. В принципі, подібна реміснича діяльність відома в нашому регіоні і в попередній час (сабатинівська культура), але поява нових типів виробів – псалії, пластини для пасової вуздечки, такелажного інструменту відповідно, передбачає появу інновацій в технологіях виготовлення. Виготовлення псаліїв виникало, безсумнівно, на місцевій основі. Про це свідчить повністю виявлений технологічний ряд: від рогу-заготівки до готового виробу.

Майстерня з настільки повним технологічним процесом поки єдина в усьому Євразійському регіоні. Знахідки подібних псаліїв на просторі від Дунаю до Алтаю дозволяють стверджувати про пріоритет виготовлення подібних виробів в нашому регіоні. Можна також говорити про достатню інтенсивність використання засобів пересування (коней) й про постійний торгівельний потік в регіоні.

Про певні зв'язки свідчать і ряд інших предметів. В першу чергу це камінь малоазійського (Егейського) походження, який потрапив у вигляді баласту в регіон після морських переходів. У цьому ж ряду стоять кістки дельфіна і кісточка сушеного винограду, залишки їжі моряків під час плавання або додатковий предмет торгівлі. Також був привезений черепа росомахи, який використовувався у ритуально-культових цілях, можливо, самими мігрантами (мандрівниками, купцями).

З огляду на усі вищевикладені факти, городище Дикий Сад можна охарактеризувати як найбільш яскраве явище серед археологічних пам'яток епохи фінальної бронзи південної України. Безсумнівно, Дикий Сад був важливим стратегічним центром наприкінці II тисячоліття до н.е. в степовій смузі межиріччя Прута і Дона.

По суті, Дикий Сад це єдиний, зі збережених археологічних пам'яток, який можна вважати причорноморським городищем-портом часів легендарної Троянської війни й подальшої історії. Цілком можливо, що городище Дикий Сад виконувало функцію культурно-релігійного та торгово-економічного центру південної частини Східно-європейського регіону.

Окрім цього, матеріали городища вказують на контакти населення нашого регіону з населенням навколишніх територій ойкумени. Увесь комплекс доказів подібних контактів можна сформулювати в наступні групи:

- Особливості планування городища (з'єднання місцевих та прийшлих архітектурних традицій, особливо в сфері фортифікації оборонних споруд).
- Змішаний характер керамічного посуду, який має аналогії серед Егейського і Балканського кола культур.
- Керамічний диск та керамічний посуд з символами, що нагадують мікенське письмо «Б» (найзагадковіша знахідка в колекції, можливо прямий імпорт з Егейського світу).
- Кам'яні предмети, виготовлені з малоазійських і центрально-європейських порід, які потрапили на городище внаслідок економічного обміну.
- Наявність в господарських та культових ямах зерен культурного винограду, який в той час не вирощували в нашому регіоні (виноград міг потрапити на територію

городища тільки з регіону нижньої течії р. Дунай).

- Бронзові предмети, виготовлені із сировини західних регіонів (Карпатських і Дунайських).
- Такелажний інструмент для ремонту суден.

Враховуючі існуючу точку зору (О. А. Кривоцова-Гракова, О. І. Тереножкін, І. Т. Черняков) генетичної наступності білозерської культури та раннього етапу формування кіммерійців¹⁹, наявність на городищі оборонних споруд, артефактів, що нагадують лінійну писемність мікенського часу стає надзвичайно цікавим фактом, що може опосередковано свідчити на користь правдивості свідчень Гомера щодо історичності кіммерійців саме в Надчорномор'ї (події Троянської війни датуються другою половиною XIII ст. до н. е., а занепад лінійної писемності відносять до XII ст. до н. е. В цьому контексті потрібно згадати, що М. І. Артамонов, наприклад, відносив ранні походи кіммерійців в Малу Азію до XIII ст. до н. е.) та локалізації «поліса людей кіммерійських» – «... Там країна / народ / (δημος) і місто (πολις) чоловіків /людей/ кіммерійських, повсякчас сутінки там і туман ...». Як видно з тексту, у Гомера мова йде саме про країну (народ) і місто кіммерійців. Спираючись на ці слова, цілком можливо стверджувати, що городище Дикий Сад саме може бути тим центром – «градом людей кіммерійських», про який згадує Гомер.

Враховуючи розташування археологічного об'єкту (центр сучасного міста), відкрити площу для експонування (1,0 га) та увесь спектр археологічних показників Дикого Саду, цілком правомірне поставити питання про необхідність збереження його у вигляді муніципального археологічного музею просто неба.

References

1. Cherniakov I. T. (2010). «Dyki Sad», Homer, Herodot, Troia, akheitsi ta kimmeriitsi (komentar odnogo arkheolohichnoho vidkryttia v Ukraini). *Pratsi tsentru pamiatkoznavstva*, 17. (pp.116–122). Kyiv. [In Ukrainian].

2. Evans A.J. (1952). *Scripta Minoa. The written documents of Minoan Crete. With special reference to the archives of Knossos*. Oxford. [in English].

3. Gorbenko K. V. (2014). *Topografija i struktura gorodischa Dikij Sad. Problemy istorii i arheologii*

¹⁹ Черняков І. Т. «Дикий Сад», Гомер, Геродот, Троя, ахейці та кіммерійці (коментар одного археологічного відкриття в Україні) / Іван Черняков // Праці центру пам'ятокознавства, № 17. – Київ, 2010. – С. 116–122.

Ukrainy: *Materialy IX Mezhdunarodnoj nauchnoj konferentsii*. (p. 13). Har'kov. [In Russian].

4. Gorbenko K. V. (2016). Osnovnye aspekty material'noj kul'tury gorodischa Dikij Sad. «*Eminak*»: *naukovij schokvartal'nik*, 2016, 4 (16), 19–32. *Spetsvipusk: Forum Olbicum I. Pam'jati V.V. Krapivinoï*. [In Russian].

5. Gorbenko K. V. (2017). Nachal'nyj `etap arheologicheskikh issledovanij gorodischa Dikij Sad. «*Eminak*»: *naukovij schokvartal'nik*, 2017, 3 (19), 9–25. [In Russian].

6. Gorbenko K.V., Grebennikov Y.S. (2009). The «Dykyi Sad» fortified settlement as a uniting link in the context of economic, political and cultural relation of 1200 – 1000 BC (the Baltic shore, the Pontic region and the Mediterranean). *Routes between the seas: Baltik-Boh-Bug-Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC. Baltic-Pontic Studies* 14, 374–389. Poznan. [in English].

7. Harkusha S. T. (2003). T. Kamynskiy – arkeoloh, kraieznavec, tvorchyna osobystist, liudyna trahichnoi doli. *Kraieznavechyi almanakh*, 2. (pp. 72–73). Mykolaiv. [In Ukrainian].

8. Horbenko K. V. (2006). Osnovni rezultaty piatnadtsiatyrichnykh arkeolohichnykh doslidzhen stepovoho horodyshcha doby finalnoi bronzy «Dykyi Sad». *Naukovi pratsi MDHU: Naukovo-metodychnyi zhurnal. Istorychni nauky*. (52. (39), 87–92. [In Ukrainian].

9. Horbenko K. V. (2012). Kamiani predmety z koleksii artefaktiv horodyshcha dykyi Sad. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V.O.Sukhomlynskoho. Zbirnyk naukovykh prats. Istorychni nauky*, (3.33), 10–30. [In Ukrainian].

10. Horbenko K. V. (2013). Lazar Moiseiovych Slavin ta pochatok rozkopok horodyshcha Dykyi Sad. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia: Materialy II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 2. (pp. 83–95). Mykolaiv. [In Ukrainian].

11. Horbenko K. V., Hoshko T. Yu. (2010). Metalevi vyroby z poselennia Dykyi Sad. *Arkheolohiia: naukovyj zurnal*, 2010, 1, 97–111. [In Ukrainian].

12. Horbenko K.V., Kozlenko R.O. (2014). Symvoly liniinoi pysemnosti B z koleksii materialnykh predmetiv horodyshcha Dykyi Sad. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Istorychni nauky : zbirnyk naukovykh prats*, (3.38 (110), 7 – 12. [In Ukrainian].

13. Horbenko K.V., Pashkevych H.O. (2010). Paleoetnobotanichni doslidzhennia na terytorii horodyshcha Dykyi Sad. *Naukovyi schokvartalnyk «Eminak»*, 2010, 1–4 (5), 5–19. [In Ukrainian].

14. László A. (2012). Troy and the lower Danube region at the end of the Bronze age. *Archaeology and Heinrich Schliemann. A Century after his Death. Assessments and Prospects. Myth-History-Science*. (pp. 50–60). Athens. [in English].

15. Otroschenko V. (1998). Die Westbeziehungen der Belozerka – Kultur. *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*. (pp. 353–360). Rahden/Westf [In German].

16. Poup M. (1976). Linejnoe pis'mo A i problema `egejskoj pis'mennosti. *Tajny drevnih pis'men. Problemy deshifrovki*. (pp. 85–96). Moskva. [In Russian].

17. Sharafutdinova `E. S. (1991). Pamjatniki kontsa `epohi pozdnej bronzy v Nizhnem Donu i Stepnom Prikuban'e. *SA*, 1991, 1, 184–196. [In Russian].

18. Vanchugov V. P. (1990). Belozerskaja kul'tura v Severo-Zapadnom Prichernomor'e. Problema formirovanija belozerskoj kul'tury. (pp. 138–141). Kiev [In Russian].

19. Zdanovich G.B., Batanina I.M. (1995). «Strana gorodov» – ukreplennye poselenija `epohi pozdnej bronzy XVIII-XVII vv. do n.`e. na Juzhnom Urale. *Arkaim: Issledovanija. Poiski. Otkrytija*. (pp. 54–62). Cheljabinsk. [In Russian].

РОБІТНИЦТВО МИКОЛАЄВА: економічне становище та соціальна боротьба напередодні і в ході Першої російської революції

Соціальна боротьба невід'ємна і складова частина соціального життя. Активний соціальний рух робітників м. Миколаєва починається в 1903–1905 рр. Ця боротьба носила економічний характер. Політичний елемент соціальної боротьби не відіграв великої ролі. Радикальні партії в Миколаєві були слабкими, і кадрово, і організаційно. Партії не змогли повністю підкорити рух робітників. Незважаючи на це боротьба миколаївського робітництва стала складовою частиною першої загальноросійської революції початку ХХ ст.

Ключові слова: Україна, Миколаїв, соціальний статус, соціальний рух, перша революція в Російській імперії, 1903–1905 рр., страйк, Рада робітничих депутатів.

Oleh Bobina

Mykolayiv proletarians: economic situation and social struggle on the eve and during the First Russian Revolution

Social struggle in the integral characteristics of capitalism. Social struggle is an integral and component part of the social life. The workers of two Mykolaiv plants have made their contribution to the history of social struggle in Ukraine in the end of the XIX century – the beginning of the XX century. The active social movement of the working people in Mykolayiv (Ukraine) started in 1903–1905. Mostly, this social struggle had economic nature and the political component of this struggle was not of great importance. The radical parties in Mykolayiv were weak both in professional and organizational ways. These parties were not able to bring the working class movement under their control. In spite of this fact, the struggle of the Mykolayiv working people became an integral part of the first Russian revolution in the 20th century.

Key words: Ukraine, Mykolayiv, social status, social struggle, first revolution in Russian Empire, 1903–1905, industrial action, strike, terrorist attack, Soviet of working people's deputies.

Oleh Bobina

Рабочие Николаева: экономическое положение и социальная борьба накануне и в ходе Первой российской революции

Социальная борьба неотъемлемая и составляющая часть социальной жизни. Активное социальное движение рабочих г. Николаева (Украина) начинается в 1903–1905 гг. Эта социальная борьба носит, прежде всего, экономический характер. Политический компонент этой борьбы не имел большого значения. Радикальные партии в Николаеве были слабыми, и профессионально, и организационно. Эти партии не смогли полностью подчинить себе рабочее движение. Несмотря на это борьба николаевских рабочих стала составной частью первой российской революции ХХ в.

Ключевые слова: Украина, Николаев, социальный статус, социальное движение, первая революция в Российской империи, 1903–1905, стачка, забастовка, теракт, Совет рабочих депутатов.

Невід'ємною рисою капіталізму є робітничий рух. Боротьба робітників за свої права, за покращення соціального становищі. Становище робітників в Росії досліджувалось з кінця

XIX ст. Виходили офіційні матеріали. Достатньо повно проаналізовано ці матеріали в історіографічній частині роботи О. А. Парасунько¹. Радянська історіографія з початку 30-х рр. ос-

¹ Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.) / Онуфрий Парасунько. – К.: Издательство Академии наук Украинской ССР, 1963. – С. 8–30.

новну увагу приділяла т. зв. хронікам боротьби робітничого класу які звучували і обмежували проблему соціального руху. Радянська історіографія розглядала соціальний рух як підготовку до чергової революції. В другій половині ХХ ст. з'явилося всього декілька праць присвячених соціальному становищу робітників². Вони подають досить повний аналіз офіційних документів і матеріалів, в тому числі, дореволюційної історіографії. Але спеціальна праця присвячена робітникам суднобудівної (ширше – промислової) галузі, і особливо в Миколаєві, відсутня. Крім того, ми ставили за мету проаналізувати пресу Миколаєва і виявити як вона відображала соціальне становище працюючих і їхню боротьбу.

Формування промислового робітництва в Миколаєві пов'язано з будівництвом (1895–1997) і роботою двох заводів: завод «Анонімного товариства корабельних верфей, майстерень, і плавильень в місті Миколаєві» і завод «Товариства механічного виробництва в Південній Росії». Ці заводи в місті стали називати «Суднобудівні, механічні і ливарні заводи» (судоостроительные, механические и литейные заводы) і «Чорноморський машинобудівний завод» (Черноморский судостроительный завод). Згодом до цих промислових підприємств приєднався завод сільськогосподарських машин братів Донських, який виріс із звичайної кузні. Робітники цих підприємств склали основу пролетаріату м. Миколаєва.

За підрахунками фабрично-заводської інспекції, в 1902 р. в Миколаєві нараховувалося 61 підприємство («промышленное заведение»). Здійснювало діяльність 58, з кількістю робітників в 4 728 чол. Серед них: обробкою бавовни займалося – 1 підприємство – 12 робітників; типографії – 4 підприємства – 130 робітників; лісопильні – 2 підприємства – 50 робітників; обробка металу – 17 підприємств – 4120 робітників; виробництво цегли – 1 підприємство – 18 робітників; обробка тваринної продукції

(бійні і т. ін.) – 12 підприємств – 57 робітників; харчові – 21 підприємство – 341 робітників.

Як зазначалось в газеті «переважають машинобудівні [а не суднобудівні. – Авт.], а за ними млинарські підприємства»³. По роках чисельність підприємств і робітників розподілялась таким чином (див. таблицю):

Кількість робітників на підприємствах Миколаєва

Роки	Підприємства	Кількість робітників
1896	3	985
1897	54	3492
1898	58	5463
1899	62	5469
1900	56	4703
1901	58	4728

Загалом по Херсонській губернії, на 1.01.1901 р., нараховувалося 548 підприємств з 30 949 робітниками які підлягали нагляду фабрично-заводської інспекції. З числом робітників: 1) менше 15-12 підприємств; 2) від 16 до 50 – 301 підприємств; 3) від 51 до 100 – 87 підприємств; 4) від 101 до 500 – 39 підприємств; 5) від 501 до 1000 – 8 підприємств; 6) від 1000 і більше – 3 підприємства⁴.

Становище робітників було нелегким, важким. Це стосується і графіку роботи, і умов праці, і оплати праці, і умов життя. Робочий день на двох великих заводах Миколаєва, трохи більше ніж сто років назад, починався о 6.00 ранку і закінчувався о 6.00 вечора. З перервами на півтори години для сніданку 10.00–10.30, і на одну годину на обід 14.00–15.00⁵. Дванадцять годин робітник перебував на підприємстві. В невеликих майстернях і дрібних підприємствах не дотримувались і такого жорсткого графіку. Власники бондарних майстерень вимагали, щоб робітники працювали в зимовий час (а це з 20 чисел вересня до пасхальних свят) з другої години ночі до того часу поки не стемніє, а в літній час з вранішньої

² Бакланова И. А. Рабочие судостроители России в XIX в. Состав, положение и борьба рабочих адмиралтейств и завод морского ведомства. – М., Л.: Наука, 1959. – 237 с.; Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.) / Онуфрий Парасунько. – К.: Издательство Академии наук Украинской ССР, 1963. – 575 с.

³ Южная Россия. –1902. – 5 апреля.

⁴ Южная Россия. –1902. – 31 июля.

⁵ Южная Россия. –1902. – 31 октября.

зорі до заходу сонця. Таким чином робочий день подовжувався до чотирнадцяти-п'ятнадцяти годин на добу. Заробітна платня бондаря залежала не лише від погодинної оплати, а і встановлювались норми виробітку в годину. Їх невиконання призводило до переведення на нижчий оклад, а згодом і звільнення. Бондар заробляв від 12 до 23 рублів на місяць⁶. До сімнадцяти годин на добу доходив робочий день на Миколаївській електростанції⁷. Влітку 1902 р. до Миколаївського градоначальника військового генерал-губернатора, К. М. Тикоцького звернулись із скаргою пекарі міста. Вони отримували від 20 до 35 рублів на місяць, а робочий день доходив до двадцяти годин на добу. Зрозуміло, що кожна скарга це певне перебільшення, але знаючи становище в інших галузях і знаючи умови праці в пекарні це перебільшення невелике⁸. Вихідним днем була лише неділя. І як про велике досягнення газета повідомляла про восьмигодинний робочий день на великих підприємствах по суботам з 6.00 до 14.30 на Чорноморському машинобудівному заводі⁹. В тому-ж номері газета подала розпис видатків простої вчительки, яка щойно закінчила педагогічне училище і отримувала двадцять рублів на місяць. Заробіток її складав менше заробітку майстрів і досвідчених вантажників порту.

Таким чином більшість простих працівників трьох великих промислових підприємств, і середніх, і дрібних отримували від 15/20 рублів до 30/35 рублів на місяць. Така заробітна платня була невисокою і дозволяла лише підтримувати необхідний життєвий мінімум.

Саме суспільство визнавало це, зауважуючи на шпальтах газети, що дуже дороге м'ясо робить його недоступним для багатьох жителів м. Миколаєва: «Річний бюджет робітника, майстра, приватного службовця і дрібного чиновника за останні роки ніскільки не змінився на краще. Для того, щоб звести кінці з кінцями вони з неволі вимушені обмежити до мінімуму споживання м'яса, тобто приректи

себе і свої родини на хронічне недоїдання»¹⁰. Ми не можемо говорити що саме важке становище робітників, службовців і інших груп інтелігенції біло єдиною причиною соціальних виступів. Але саме соціальне становище було головним мотивом серед інших причин, що штовхало людей до боротьби за свої права.

Соціальний рух, як рух боротьби за свої права і покращення умов праці не припинявся ніколи. Але його інтенсивність і інші показники могли бути різними і залежали від багатьох факторів. Звичайно, що до заснування двох великих заводів це була боротьба окремих представників працюючого населення. Це були поодинокі виступи, що не мали значних наслідків. З початком роботи великих підприємств ситуація змінюється. Уже в рік відкриття т. зв. французького заводу (хоча він був бельгійським) 23.06–24.08.1897 р. був зафіксований економічний страйк і хвилювання через несвоєчасну виплату заробітної платні. В день отримання заробітної платні 23 серпня контора заводу оголосила, що гроші видавати не будуть через їх відсутність. Робітники прийшли до керівництва. Виступали до вечора. На другий день, частина робітників стала до роботи, а частина знову відправилась до контори. Викликали фабричного інспектора, який домігся видачі частина грошей у десять тисяч рублів. Повідомляючи про ці події в департамент торгівлі і мануфактур старший фабричний інспектор Херсонської губернії А. Мікушін (11.09.1897) зазначив про засилля іноземців-європейців на багатьох підприємствах. Вони не знали мови, зневажливо ставились до місцевих робітників¹¹.

В січні 1899 р. робітник А. Фоменко здійснив спробу вбивства інженера Уманського («Механічний завод») через неправильне звільнення робітника. В січні-лютому на заводах і в Миколаєві була розповсюдження листівка з цього приводу. Листівка закликала до виступів. Але реакції робітників не було. Робітники виступили за свої права в вересні 1899 р. коли

⁶ Южная Россия. –1902. – 12 ноября.

⁷ Южная Россия. –1902. – 10 декабря.

⁸ Южная Россия. –1902. – 23 июля.

⁹ Южная Россия. –1902. – 6 августа.

¹⁰ Южная Россия. –1902. – 30 ноября.

¹¹ Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90-е годы XIX в.) ... – С. 478–479.

суд присяжних виправдав А. Фоменко. Протягом 1899 р. робітники двох заводів виступали в березні, квітні, травні, жовтні, листопаді.

В березні 1899 р., на «Французькому заводі», під час виступу в котельному і механічному цехах, участь в яких приймали шістсот робітників, були побиті майстри-бельгійці Гафрер і Креслау. Фабричний інспектор пропонував керівництву заводу відсторонити від спілкування з робітниками ще декількох інженерів-іноземців, які вели себе надто брутально. За пропозиціями фабричного інспектора нічого не було зроблено. В квітні робітники заводів відмовились працювати через єврейські погроми в Миколаєві, що сталися 19–21.04.1899 р. 20 квітня робітники не працювали півдня. Після перерви частина робітників стала до роботи. Протягом наступних двох днів частина робітників знову не вийшла на роботу. За документами архіву робітники заводів масової участі в погромах не приймали, за виключенням п'ятнадцяти робітників.

Найбільший виступ робітників відбувся в листопаді 1899 р. Цей виступ пов'язаний з хабарами і приписками на «Французькому заводі». Вже новий фабричний інспектор Херсонської губернії О. Попов, повідомляв, що майстри і бригадири наймали на роботу тільки отримавши хабар. А разом з табельниками за хабарі приписували в табелі робочого дня відпрацьовані дні і години. Начальник котельного цеху М. Коплевський звільняв без всяких причин робітників що вже працювали, наймаючи нових за хабарі. Наприкінці жовтня із котельного цеху було звільнено 12 робітників. Робітники подали скаргу. М. Коплевський пригрозив новими звільненнями. Зрозумівши, що втрачати більше нема чого, робітники 6 листопада вигнали з території заводу майстра Горяєва і начальника М. Коплевського, накинувши їм на голову мішки, а потім повернулись в цехи і стали до роботи. За розпорядженням миколаївського військового губернатора поліція арештувала шістьох робітників. Але вже 8 листопада від 700 до 900 робіт-

ників котельного цеху припинили роботи і оголосили страйк. Страйкарі відправились до контори заводу і вимагали звільнити арештованих. Не отримавши відповіді робітники розійшлись по інших цехах закликаючи приєднуватись до страйку. До середини робочого дня робота заводу була майже припинена. Дирекція відпустила робітників додому побоюючись масштабного страйку. Делегація влади у складі жандармського офіцера, поліцеймейстера, фабричного інспектора закликали робітників припинити страйк. Але це не допомогло. Більше того робітники вирішили всі йти до військового губернатора, та згодом обрали делегацією із шести чоловік. Губернатор К. М. Тікоцький зустрівся з делегацією і розпорядився відпустити трьох із затриманих. Крім того з заводу була звільнена частина майстрів. 9 листопада частина робітників стала до роботи. В той-же день після допитів були звільнені інші робітники¹².

Зрозуміло, що страйк був останнім аргументом робітників. Звичайною справою стало подання скарг до фабричної інспекції. За 1897 р. робітники Херсонської губернії подали до фабричної інспекції 2 380 скарг і вимог. В 1898 р. подано 2 509 скарг і вимог, із яких 1 790 задоволені. В 1899 р. робітники 346 підприємств подали 2 494 скарги від 2 283 робітників. Було задоволено трохи більше 70% скарг і заяв¹³. Фабрично-заводська інспекція приймала заяви не лише робітників, а і підприємців. Так протягом 1900 р. на робітників було подано 43 скарги, а від робітників – 479 скарг. На перше січня 1900 р. з робітників Херсонської губернії зібрано штрафів на 717 380 руб.; за порушення порядку – 15 159 руб. Основні скарги на робітників – самовільне залишення роботи (але за такого графіку роботи це не дивно). В 1901 р. робітникам із зібраних штрафів виплачено такі суми: 1) 533 робітника отримали 325 835 руб. з тимчасової непрацездатності; 2) вісім вагітних робітниць отримали 138 руб.; 3) на поховання 259 небіжчиків видали 178 890 руб.; 4) на допомогу від

¹² Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90-е годы XIX в.) ... – С. 127, 510–511.

¹³ Хроника рабочего движения на Украине (1861–1899) / АН УССР. Ин-т истории Украины: Сост. Т. И. Лазанская и др.; Отв. ред. А. Ф. Овсиенко / Т. Лазанская. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 89, 109, 132.

пожежі 46 робітників отримали 150 руб.; 5) 457 робітників з різних приводів отримали 1 167 руб.¹⁴. Загалом суми були не великі.

Таким чином активний соціальний рух в Миколаєві пов'язаний з захистом своїх прав робітниками двох найбільших заводів, де працювало від чотирьох до п'яти тисяч робітників. В 1897–1902 рр. робітники набували досвіду в боротьбі за свої права. Новий етап боротьби припадає на 1903–1905 рр. і пов'язаний з масовим страйком на півдні Росії і революцією 1905–1907 рр. в Росії.

В свідомості сучасних істориків непоміченими залишились дати пов'язані із активізацією соціального руху і соціальної боротьби в Російській імперії на початку ХХ ст. Маємо на увазі селянські бунти в Україні в 1901–1902 рр. і робітничі виступи 1903–1905 рр. Виходячи із сучасних реалій зрозуміло, що річніці першої буржуазно-демократичної революції в Російській імперії пройшли непоміченими, як і події дев'ятого січня 1905 р. Національна історична наука, певним чином, не дійшла до переосмислення і нового розуміння події 1905–1907 рр. на підросійській Україні. Так в «ювілейний» 2005 р. УІЖ опублікував лише дві статті присвячених цим подіям¹⁵.

В 1900 р. відбулось одинадцять виступів робітників Суднобудівного («Французького») і Чорноморського заводу. Робітники протестували проти незаконних, на їхню думку, штрафів; вимагали скорочення робочого дня. 1 травня 1900 р. відбувся страйк 300 робітників механічної і токарної майстерні Чорноморського заводу. А після неї, «святкування» дня солідарності робітників в «лісках». В 1901 р. зафіксовано один страйк вантажників комерційного порту з вимогою скорочення робочого дня і підвищення зарплатні. Зазначимо, що до відкриття двох заводів, саме вантажники

комерційного порту складали основу робітництва Миколаєва. А в 1902 р. зафіксовано лише демонстрацію під час проводів «політичних» на заслання¹⁶. Перша половина 1903 р. пройшла без соціальних «стресів». В квітні 1903 р. з'явилися листівки «Готуйтеся до 1 травня», пішли чутки про єврейський погром, підсилені антиєврейським терором в Кишиневі. 1 травня по всьому Миколаєву були розставлені війська. Особливо багато патрулів було поблизу двох заводів – Суднобудівного і Чорноморського. Цікаво описують ці події рапорт поліцмейстера і стаття в газеті «Іскра». Перший засвідчує, що зранку 1 травня всі майстрові Суднобудівного і Чорноморського заводів, більше трьох тисяч душ прийшли на завод і стали до роботи; ... згодом зупинили роботи і вийшли на площу перед заводом і щось почали обговорювати; ... робітники були вражені кількістю поліцейських; ... нікому не дозволялось збиратися групами; ... це все охолодило порив до безладів і майстрові обмежилися посиленням п'янство в лісках до глибокої ночі¹⁷. «Іскра» пише, що не працювало декілька заводів, місто мало святкових характер, з самого ранку робітники гуляли містом і по бульвару, а днем зібрались за містом¹⁸. Довіряти рапорту поліцмейстера без пересторог неможливо, але і європейський зразок святкування змальований «Іскрою» далекий від миколаївської реальності. Протягом травня 1903 р. відбулись виступи робітників заводу братів Донських, майстрових військового порту, кількадеденні (до тижня) страйки Суднобудівного і Чорноморського заводів.

Це були економічні страйки, з характерними вимогами. Загострення соціальної боротьби відбувається в 20-х числах липня 1903 р. 21 липня робітники двох заводів працювали до 12.00 і почали вимагати зустрічі з управля-

¹⁴ Южная Россия. – 1902. – 31 июля.

¹⁵ Ботушанський В. М. Перегук революцій / В. М. Ботушанський // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 107–113; Реєнт О. П. Революційні і соціальні рухи трудящих мас України / О. П. Реєнт // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 89–107.

¹⁶ Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900–1917). Справочник. / Составители: Белоцкая О. А., Лазанская Т. И., Лавров Ю. П. (руководитель коллектива) // Обга Белецкая, Татьяна Лазанская, Юрий Лавров. – К.: Наукова Думка, 1987. – С. 16.

¹⁷ 1905 год на Николаевщине. Хроника, статьи и материалы по истории революции 1905 года на Николаевщине / В. Фридовский, Е. Осипова, И. Лисин. – Николаев: Издание Никистмарта и Комиссии при Окрисполкоме по празднованию 20-летия революции 1905 г., 1925. – С. 50.

¹⁸ 1905 год на Николаевщине. Хроника, статьи и материалы по истории революции 1905 года на Николаевщине... – С. 51.

ючим суднобудівним заводом. Вимагали 8-ми годинний робочий день і збільшення зарплатні на третину. Того-ж дня більше двох тисяч робітників з площі перед заводом почали рух до центру міста, до вул. Соборної. Але солдати «розсіяли» більшу частину робітників. До перехрестя вул. Соборної і Потьомкінської дійшли лише 150–200 чоловік і тут були розігнані остаточно. Другий день страйку минувся мирно, а 23 липня натопи що зібрався перед Суднобудівним заводом вирішив зупинити роботи і примусити до акцій непокору робітників порту і елеватора, що були поруч з заводом. Війська знову розігнали робітників, та не обійшлося без стрілянини. За підсумками трьохденної акції арештовано дев'яносто чоловік¹⁹. Робітники приступили до роботи і до кінця року виступів не зафіксовано. Але зрозуміло одне – політичного змісту ці виступи не мали, страйк миколаївських робітників ніяким чином не була складовою частиною т. зв. загального страйку на півдні Росії. 1904 р. в Миколаєві пройшов відносно спокійно, не зафіксовано жодних виступів. Зафіксовано лише заклики під час спектаклю в театрі Шефера відсвяткувати 1 травня; «хвилювання» в зв'язку з річницею страйку в липні 1903 р.; антивоєнну демонстрацію на залізничному вокзалі під час відправки новобранців. А в березні, знову пішли чутки про єврейський погром на Великдень²⁰.

Новини про січневий розстріл 1905 р. в Санкт-Петербурзі досягли Миколаєва між 10 і 12 січня. Миколаївські робітники ніяким чином не відреагували на розстріл 9 січня, лише поширювались чутки про можливу демонстрацію. Тільки 12 лютого частково застрайкували робітники суднобудівного заводу. 15 лютого робітники сформули 23 вимоги економічного характеру і стали до роботи, чекаючи відповіді директора І. С. Каннегісера до 25 лютого. Директор відмовив робітникам. Тому 23 лютого 1905 р. почалася найдовший страйк робітників Миколаєва. Вона тривала двадцять два дні. Історики 20-х років зібрав-

ши факти, і спогади сучасників зазначали, що робітники щоранку збирались на площі перед заводом, депутати від робітників повідомляли про результати переговорів з адміністрацією суднобудівного заводу, роздавали гроші із страйкового фонду, вели агітацію, підкреслювався економічний зміст боротьби. Політичні складові ні в лютому, ні в березні не відігравали великої ролі²¹. Роботи на заводі відновились 17 березня 1905 р. Вимоги були задоволені частково. Квітень прийшов в відносному спокої.

Робітники готувались зустріти 1 травня. В ніч на 29 квітня поліція заарештувала ряд активістів, спровокувавши вже зранку демонстрацію близько тисячі робітників. Демонстранти пройшли всю Соборну до квартири градоначальника О. А. Енквіста з вимогою звільнити арештованих. Наступного дня і 1 травня заводи не працювали. Але демонстрацій не було. Протягом травня два великі заводи працювали. Натомість, по два-три дні страйкували кишковий завод Бейла, працівниці тютюнової фабрики Ага, вантажники комерційного порту.

Події квітня-травня 1905 р. не прогнозували масових виступів що відбулися в червні 1905 р. Вперше, в червні, страйкували робітники двох казенних заводів – Ракетного і частина Адміралтейства. 14 червня 1905 р. о 4.30 ранку робітники Чорноморського заводу почали зупиняти штрейкбрехерів, о 8.00 оголосили страйк суднобудівники. До чорноморців і суднобудівників почали сходитися робітники Ракетного заводу і Адміралтейства. До 10.00 на площі стояли близько трьох тисяч страйкарів²². Коли мітингувальники намагалися пройти по вул. Соборній війська їх розігнали.

Наступного дня, 15 червня, в Миколаєві відбувся перший терористичний акт – замах на поліцейстера. Під джорки на яких виступав поліцейстер закликаючи демонстрантів, на перехресті вул. Соборної і Нікольської розійтись, кинули дві бомби. Постраждали дві

¹⁹ Там само. – С. 112–113.

²⁰ Там само. – С. 81–86.

²¹ Там само. – С. 101–102.

²² Там само. – С. 128.

цивільні особи, а поліцейстер ні. Наступного дня в Миколаєві введений військовий стан. Дізнавшись про це робітники Суднобудівного заводу оголосили загальних страйк, вирішили озброїтись, зібратись ввечері і підняти повстання. Та війська що прибули до прохідної заводу, можливо остудили запал. Крім того в ніч з 16 на 17 червня почались масові арешти. Арешти йшли в липні і серпні. Було заарештовано близько тисячі осіб, вислано більше ста²³. Масові арешти, активізація діяльності поліції і війська ненадовго, до жовтня, заспокоїли місто. Страйкували лише Ракетний і Чорноморський завод. Залишались без роботи більше двох тисяч чоловік.

Соціальний рух у вересні 1905 р. запам'ятався миколаївцям новим місцем зібрань робітників. Тепер вони збирались на мітинги і виступи не лише в «лісках», біля обсерваторії, на слобідці, а і на цвинтарі. Іноді там збиралось до тисячі чоловік, після виступів, групами йшли у місто, а по дорозі могли побити поліцейського²⁴. Особлива ситуація склалась з військовими: «Вечорами натовпи солдат і офіцерів вешталась глухими вулицями, бульварами і садами, і зачіпали пристойно одягнутих городян; ... бились з поліцейськими; ... влада забороняла вихід солдатів в місто, але це напружувало ситуацію в казармах; напруження зростало, що частково виливалось в п'яні інциденти; кадрове офіцерство п'янствує і творить бешкет»²⁵.

Страйковий рух завирував у жовтні 1905 р. На початку жовтня оголосили страйк трюмові працівниці, що вантажили зерно; 10 жовтня розпочався страйк на залізниці Миколаїв – Харків; 17 жовтня припинили роботу Суднобудівний і частина Чорноморського заводу. З цього дня ширяться чутки про можливий єврейський погром, оголошується заборона зібрань. 18 жовтня 1905 р. опубліковано Маніфест Миколи II. На наступний день почався єврейський погром, який тривав три дні.

Погром 1905 р. в Миколаєві детально описаний миколаївськими істориками²⁶. Україною прокотились погроми в Сімферополі, Мелітополі, Одесі, Києві, Катеринославі. В руках влади, погроми єврейського населення, без сумніву були інструментом боротьби з революцією, методом залякування суспільства. Та єврейські погроми ніяк не позначилися на страйковому русі.

На початку листопада економічний страйк оголосили працівники пошти і телеграфу (2.11.05), згодом Суднобудівний і Чорноморський завод (18.11.05). Весь листопад проводилася «революційна робота» серед членів середніх навчальних закладів і училищ. 22 і 23 листопада страйки оголосили м'ясники, вантажники, робітники заводу братів Донських. В цих умовах об'єднаний комітет соціал-демократичних організацій оголосив політичний страйк. Суть нового етапу політичної боротьби: 1) створення і діяльність Ради робітничих депутатів (20.11–22.12.1905 р.); 2) спроба формування професійних організацій. І Рада, і профспілки формувалися з активних робітничих заводських депутатів. Робітники двох найбільших заводів активно використовували інститут заводських депутатів, які активно діяли відстоюючи економічні права.

20 листопада 1905 р., у неділю, між 11.00 і 14.00 на невеликому мітингу робітників, на заводській площі, відбулися вибори-формування Ради робітничих депутатів. В Раду було обрано сто осіб. Робітників – 85, інші 15 – представники партій. Головою першого Ради став В. П. Краснуха. Рада об'єднала представників чотирнадцяти заводів і організацій. Це був без сумніву достатньо представницький орган. Рада створила комісії по боротьбі з безробіттям, фінансову, редакційну (вийшло два номери газети), комісії із збору грошей на озброєння міліції, комісія з видачі і розподілу зброї, по підготовці повстання. Протягом міся-

²³ 1905 год на Николаевщине. Хроника, статьи и материалы по истории революции 1905 года на Николаевщине... – С. 148.

²⁴ Там само. – С. 157.

²⁵ 1905 год на Николаевщине. Хроника, статьи и материалы по истории революции 1905 года на Николаевщине ... – С. 161.

²⁶ Щукин В. В. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начала XX вв.) / В. В. Щукин, А. Н. Павлюк. – Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2009. – С. 152–164.

ця комісії пробували працювати. Довше всіх працювала комісія по боротьбі з безробіттям. Саме вона розподіляла фінансову допомогу. Цікавим видається список тих, хто жертвував на допомогу. Це були редакція газети «Південна Росія», пп. Бродський, Куперман, Литвиненко, Заманський, Рейтер – управляючий відділом Одеського облікового банку, відділення Петербурзького міжнародного банку, Руський банк, торговельні контори Нейфельда, Дрейфуса, Фрішена, театральний збір із спектаклю в театрі Шефера²⁷. Слід зазначити, що 20.11.1905 р. робітники двох найбільших заводів стали до роботи. Але вже на початку грудня почалась нова хвиля страйків. Право на страйк заявило незначне число солдатів Інгульського піхотного полку, залізничники, та робітники заводів. Колективне припинення роботи продовжились до 20–23.12.1905 р. В ці дні почались арешти. Збройне повстання,

що планувалось на 6.12 не відбулось. Натомість до кінця року арештовано більше ста осіб. Арешти продовжились і в січні 1906 р.

Історія соціальної боротьби миколаївського робітництва в 1903–1905 рр. свідчить про те, що політичні ідеї «Геть самодержавство», «За Установчі збори», «Політичні права і свободи» не знаходило масового схвалення серед пролетаріату. Якби не хотіли соціал-демократи, робітництво важко сприймало ці ідеї, а політичні, партійні організації були слабкими і не дуже популярні. Натомість робітники активно відстоювали свої економічні права, використовуючи різні форми страйків і своїх депутатів. Робітництво Миколаєва швидко мобілізувалось, і самоорганізовувалось. Час працював на радикальні політичні сили, на поляризацію суспільства, на підвищення свідомості робітництва, а влада бачила перед собою лише охороні функції.

References

1. Baklanova, I.A. (1959). *Rabochie sudostroiteli Rossii v KhIX v. Sostav, polozhenie i bor'ba rabochikh admiralteystv i zavodov morskogo vedomstva*. Moscow, Leningrad: Nauka. [in Russian].
2. Beletskaya, Olga, Lazanskaya, Tat'yana & Lavrov, Yuriy (1987). *Khronika revolyutsionnogo rabocheho dvizheniya na Ukraine (1900–1917). Spravochnik*. Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
3. Botushanskiy, V.M. (2005). Pereguk revolyutsiy. *Ukrains'kyj istorichnij zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 107–113. [in Ukrainian].
4. Fridovskiy, V., Osipova, E. & Lisin, I. (1925). *1905 god na Nikolaevshchine. Khronika, stat'i i materialy po istorii revolyutsii 1905 goda na Nikolaevshchine*. Nikolaev: Izdanie Nikistmarta i Komissii pri Okrispolkome po prazdnovaniiyu 20-letiya revolyutsii 1905 g.. [in Russian]
5. Lazanskaya, T. (1991). *Khronika rabocheho dvizheniya na Ukraine (1861–1899)*. Kyiv: Nauk. dumka. [in Russian]
6. Parasun'ko, O.A. (1963). *Polozhenie i bor'ba rabocheho klasy Ukrainy (60-90-e gody XX v.)*. Kyiv: Izdatel'stvo Akademii nauk Ukrainskoy SSR. [in Russian].
7. ReEnt, O. P. (2005). Revolyutsiyni i sotsialni ruhi trudyaschih mas Ukrayini. *Ukrains'kyj istorichnij zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 89–107. [in Ukrainian].
8. Shchukin, V.V. & Pavlyuk, A.N. (2009). *Zemlyaki. Ocherki istorii evreyskoy obshchiny goroda Nikolaeva (konets XVIII – nachala XX vv.)*. Nikolaev: Izdatel'stvo Iriny Gudym. [in Russian]

²⁷ 1905 год на Николаевщине. Хроника, статьи и материалы по истории революции 1905 года на Николаевщине ... – С. 217.

З ІСТОРІЇ ПРОТИПОЖЕЖНОЇ СЛУЖБИ МИКОЛАЄВА (1920-ті рр.)

У статті висвітлено становлення та розвиток протипожежної служби м. Миколаєва у 1920-х роках. Основними джерелами дослідження стали матеріали державного архіву Миколаївської області та періодичні видання тих років. В публікації простежено виконання миколаївськими пожежними, під керівництвом М. М. Свіжинського, своїх професійних обов'язків та покращення технічного забезпечення міської пожежної команди у перше десятиліття радянської влади.

Ключові слова: пожежна команда, М. М. Свіжинський, пожежа на елеваторі, м. Миколаїв.

Vladislav Parkhomenko

From the History of the Fire Service of Mykolaiv (1920s)

The article highlights the formation and development of the fire brigade in Mykolaiv in the 1920s. The main sources of research were the materials of the State Archives of Mykolaiv region and periodicals of those years.

The process of reorganization of the city fire brigade at the beginning of 1920s is highlighted. In particular, the difficulties with the restoration of its material and technical base in Mykolayiv and the suburbs during the post-revolutionary period were shown.

The author emphasized the merits of captain M. N. Svizhynsky (led the city brigade since 1910) in reorganization of Mykolaiv fire service, which was one of the best in the country in that period.

The participation of Mykolaiv firefighters in the elimination of resonant fires, in particular at the Mykolaiv elevators in April 1923. The state of fire service at the Mykolaiv factories is shown: «Trem sud» («Shipbuilding Trust»), named after Andre Marti and the commercial port.

Re-equipment of these enterprises from the second half of the 1920s with new specialized equipment is shown.

The conclusions analyze the fulfillment by the Mykolaiv firemen (under the leadership of M. N. Svizhynsky) their professional duties and improving the technical support of the city fire brigade in the first decade of Soviet power.

Key words: fire brigade, M. N. Svizhynsky, fire at the elevator in Mykolaiv.

Владислав Пархоменко

Из истории противопожарной службы Николаева (1920-е гг.)

В статье отражено становление и развитие противопожарной службы г. Николаева в 1920-х годах. Основными источниками исследования стали материалы государственного архива Николаевской области и периодические издания тех лет. В публикации прослежено выполнение николаевскими пожарными, под руководством М. Н. Свижинского, своих профессиональных обязанностей и улучшение технического обеспечения городской пожарной команды в первое десятилетие советской власти.

Ключевые слова: пожарная команда, М. Н. Свижинский, пожар на элеваторе, г. Николаев.

Складовою історією будь якого населеного пункту, міста, регіону, є історія їх спеціальних служб зокрема протипожежної охорони, діяльність якої спрямована на захист матеріальних цінностей та безпеці населення. За остан-

ній час серед краєзнавчих досліджень, з'явилося чимало праць присвячених цій проблемі¹. Проте, на нашу думку, вона й надалі потребує подальшого всебічного вивчення та популяризації. Автор статті вже торкався цієї

¹ Томіленко А. Г. Пожежна справа на Правобережній Україні в другій половині XIX – початку XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2000. – 207 с.; Чекін М. Б. Одвічний поклик вогнеборців: Літопис пожежної охорони Подільського краю. – Вінниця: Консоль, 2002. – 192 с.; У двобої з вогнем. Пожежна охорона столиці / упоряд. О. А. Музиченко та ін. – К.: Альтерпрес, 2008. – 240 с.; Литвяков Ф. И. Одесса в отблесках пожаров. – Одесса: Печатный Дом, 2013. – 384 с.

теми, переважно, щодо дореволюційного періоду миколаївської протипожежної служби². Метою цієї публікації є висвітлення деяких аспектів організації та розвитку пожежної команди м. Миколаєва у 1920-х рр.

Після встановлення в Україні радянської влади відбувається реорганізація протипожежної служби. У липні 1920 року на засіданні Ради народних комісарів у м. Харкові було вирішено відокремити пожежну справу від страхової й зосередити її в Народному комісаріаті внутрішніх справ, в складі якого діяло Головне управління по комунальному господарству. Саме в цьому управлінні створено Центральний пожежний відділ, який координував діяльність протипожежної служби в Україні. В губерніях у складі відділів комунального господарства створено пожежні відділи. Так, у квітні 1920 р. при миколаївському Губраднаргоспі (Миколаївська губернія існувала у 1920–1922 рр.) створюється Губпожежвідділ для організації і відновлення протипожежної служби. У грудні пожежний відділ перейшов у ведення новоствореного вже Губкомунвідділу³.

На початку 1920-х рр. пожежна команда Миколаєва поділялася на дві частини: № 1 у Центральному районі і № 2 у Робочому районі. Начальником Центральної частини (вул. Наваринська) був М. Ковальчук, Робочої (вул. 2-га Екіпажеська) – Т. Гронський. Усю протипожежну службу міста, включаючи підприємства, очолював Михайло Миколайович Свіжинський, який обіймав посаду миколаївського брандмейстера ще з листопада 1910 року.

М. М. Свіжинський

Після подій Української національної революції 1917–1921 рр. та Громадянської вій-

ни, в умовах господарської розрухи, пожежним довелося реорганізувати свою роботу. Так в документі, датованому 1922 роком, відзначалося: «що холоди застають Миколаївську пожежну команду в самому катастрофічному стані – повна відсутність взуття і теплого одягу; пожежним ні в чому виїжджати на пожежі. Не далека та година, коли холоди змусять зняти з посту каланчевого, оскільки немає кожухів. Необхідно мундирів або курток – 100 шт., шароварів – 100 пар, чобіт – 100 пар, кожухів для шоферів – 4»⁴. Помітно впала тоді й дисципліна серед особового складу. В одному з донесень відзначалося: «Каланчеві частенько залишають свій пост на каланчі, сходять вниз в казарму і надовго там залишаються, чергові по команді часто сплять під час чергування»⁵. В роки Громадянської війни у найближчих до Миколаєва передмістях фактично припинили своє існування добровільні пожежні команди. Так, у 1922 р. у Богоявленську (2 тис. дворів, 13 тис. жителів) протипожежний інвентар складався із 1 насоса, 2 діжок, 2 багрів; у Широкій Балці (225 дворів, 1015 жителів) – 1 діжка, 2 багрів; у Водопої (755 дворів, 3840 жителів) – лише з 1 діжки⁶.

Незначним був і штат міських команд Миколаївщини – так Вознесенск від вогню захищали всього 12 пожежних, що мали 8 коней і 3 діжки; Очаків – 16 пожежних при 6 конях. Пожежний інспектор Губпожежвідділу І. К. Коршак у звіті наголошував, що «у Вознесенську і Очакові, пожежні команди хоч які, але існують. Села ж Миколаївського округу знаходяться майже поза всякою пожежною охороною»⁷.

За відсутності уніформи, теплого одягу, взуття, продовольства М. Свіжинському доводилося знімати чергових з каланчі, проте у страшні голодні 1921–1922 рр. було встановлено цілодобове чергування на продовольчих складах АРА в місті. Незабаром, в умовах НЕПу ситуація з матеріальним становищем комунального господарства покращується.

² Пархоменко В. А. Николаевский брандмейстер Ф. И. Пономарев // IX Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2015. – С. 134–136.

³ Державний архів Миколаївської області (ДАМО) ф. Р-101, оп. 1, спр. 129-а, арк. 10.

⁴ Там само, арк. 6.

⁵ ДАМО, ф. Р-1926, оп. 1, спр. 5, арк. 146.

⁶ ДАМО, ф. Р-101, оп. 1, спр. 138, арк. 48.

⁷ Там само, спр. 129-а, арк. 44.

У квітні 1923 р. миколаївським пожежним довелося брати участь в ліквідації резонансної пожежі на місцевому елеваторі. Газета «Червоний Миколаїв» опублікувала повідомлення: «Удосвіта 18 квітня, близько 4 години ранку, спалахнула пожежа в 1 корпусі елеватора. Пожежники, вантажники і військові частини вжили енергійні заходи до локалізації пожежі. Причини пожежі і збитки, заподіяні вогнем, з'ясовуються»⁸. У причині загоряння запідозрили злий намір, оскільки, пожежа виникла через 10 годин після закінчення робіт, саме тоді ж на елеваторі відключалася і уся електрика. Героїчними зусиллями пожежні врятували 300 тис. пудів зерна від вогню, але згорів один із корпусів елеватора, в якому збереглося близько 400 тис. пудів. І навіть через три тижні зерно в згорілому корпусі, яке намагалися вилучити більше 200 робітників, продовжувало спалахувати і горіти. На відміну від дореволюційних газет, що детально висвітлювали «пожежну хроніку», радянська преса про сам хід гасіння пожежі, кількість постраждалих, реальні збитки не повідомляла. Але «Червоний Миколаїв» запевняв читачів, що зриву плану по вивезенню зерна за кордон, на що розраховували вороги радянської влади, не буде – елеватор став працювати у дві зміни⁹. Це писалося у той час коли Південь України, ще на оправився від страшної трагедії голоду. І разом із публікаціями про відновлення роботи елеватору, друкувалися заклики допомогти місцевим голодуючим дітям Богоявленська і Інгулки.

Самовіддана робота миколаївських пожежних при гасінні елеватора, відмічена місцевою владою. За «неодноразові заслуги пожежної команди перед робітничо-селянською владою у справі боротьби з вогняною стихією і останній прояв високої доблесті, відваги і свідомості при ліквідації пожежі Миколаївського елеватора» відділом комунального господарства команда нагороджена Червоним прапором¹⁰.

Пожежа на елеваторі, змусила звернути увагу на протипожежний стан інших об'єктів міста. Так, у травні 1923 р. прийнято рішення – для портової команди обладнати автомобіль, побудувати мотопомпу і привести до ладу рятувальний пожежний катер «Тамань»¹¹. За справу взялися серйозно, і вже через два тижні повністю відремонтований катер «Тамань» вступив на службу. Пізніше, у 1928 р. для миколаївського порту придбано новий пожежний катер «Струя».

Нова радянська епоха знайшла відображення в громадському житті вогнеборців. Так, газета «Червоний Миколаїв» в 1923 р. писала: «На загальних зборах робітників і службовців міської пожежної команди одногосно вирішено: вступити в товариство Воздухофлоту і внести 25 золотих рублів»¹². Прослухавши лекцію з астрономії, пожежні засудили духовенство, яке в минулому своєю агітацією «обманувало» народні маси¹³.

Головним позитивним, вирішальним моментом у боротьбі з вогнем, було те, що завдяки наполегливості і професіоналізму М. Свижинського в першій половині 1920-х рр. миколаївська пожежна команда успішно «автомобілізувалася». Під час Громадянської війни у зв'язку із зростанням цін на фураж, брандмейстер приймає рішення переобладнати американські вантажівки «Уайт», що знаходилися на місцевому автокладовищі, і перейти з кінної на автотягу. За ініціативою Михайла Миколайовича для переобладнання автомобілів, при пожежному депо, створено спеціальну майстерню. За деякими даними, що потребують подальших досліджень, перший такий автомобіль з'явився ще у 1919 р., це була «автолінійка» для перевезення особового складу.

У серпні 1921 р. М. Свижинський звертається до Головного управління комунального господарства України (м. Харків) з проханням надати Миколаєву пожежні автомобілі. Але отримав відповідь, що у Харкові машин для провінції зараз немає. Тоді в листопаді 1921 р.

⁸ Красный Николаев. – 1923. – № 682. – 19 апреля.

⁹ Красный Николаев. – 1923. – № 685. – 22 апреля.

¹⁰ Красный Николаев. – 1923. – № 713. – 27 мая.

¹¹ Красный Николаев. – 1923. – № 710. – 24 мая.

¹² Красный Николаев. – 1923. – № 719. – 5 июня.

¹³ Красный Николаев. – 1923. – № 739. – 28 июня.

миколаївські вогнеборці побудували ще одну автолінійку. У серпні 1922 року за замовленням М. Свіжинського на суднобудівному заводі «Наваль» виготовлено автомеханічну драбину. У звіті Губкомунвідділу підкреслювалося, що «автоходи» стали гордістю і прикрасою миколаївського пожежного обозу¹⁴.

Проте в 1923 р. на сторінках газети «Червоний Миколаїв» відзначалося, що пожежники зіткнулися з відсутністю автопокришок – дефіцитом тих років. «Це необхідно усунути в самий найкоротший термін, оскільки в недалекому майбутньому пожежна команда нездатна буде виїхати із гаражу»¹⁵. Цього року миколаївські вогнеборці мали на озброєнні 4 автомашини. У 1924 р. в пожежній майстерні ще переобладнано вантажівку під автоцистерну із баком на 120 відер води.

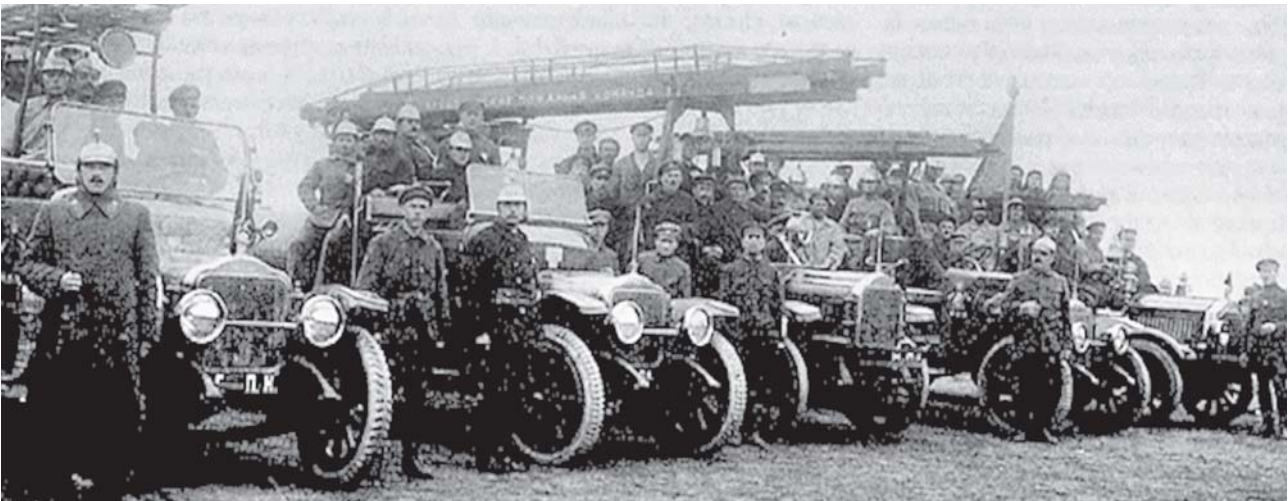
Отже, завдяки ентузіазму і наполегливій праці М. Свіжинського і його підлеглих, миколаївська команда одна з перших в республіці перейшла з кінної тяги на автомобільну.

Щомісячний літературно-популярний журнал «Бурав», який видавався в Миколаєві в 1924–1925 рр., писав про місцевих вогнеборців: «Миколаївська пожежна команда з усіма її технічними удосконаленнями і пристосуваннями, є зразковою галуззю нашого комунального господарства»¹⁶.

У 1925 р. загальносоюзний журнал «Пожежна справа» опублікував замітку, де також відзначалася заслуга Свіжинського в переході команди на автотягу, поліпшення побуту пожежних. Проте наголошувалося на проблемному питанні оплати праці миколаївських вогнеборців. Так, вказувалося, що брандмейстер отримує 46 крб, а сокирники лише 22 крб, що, звичайно, не може бути достатнім для прожиткового мінімуму пожежного робітника, враховуючи значну сучасну дорожнечу харчів і житла¹⁷.

Інспекторські звіти за 1927 рік свідчили, на жаль, і про низьку протипожежну безпеку на деяких підприємствах міста. Так, при перевірці пожежної безпеки елеватора з'ясувалося, що в одній з пожежних скринь «шланги зовсім не придатні до використання, бо поїдені щурами, в іншій скрині їх не було зовсім»¹⁸. На заводі ім. Андре Марті протипожежна команда існувала, проте її діяльність не знаходила достатньої фінансової підтримки з боку адміністрації підприємства. Так, частина заводської пожежної команди взагалі не мала спецодягу і чобіт.

У 1929 р. пожежна команда Миколаєва налічувала 74 працівника та 6 автомашин. Існуючий автотранспорт на той час забезпечував потреби особового складу¹⁹. Окрім міської команди, автомобілі мали й суднобудівні заводи. З липня 1926 р. в Ленінграді почалося

Особовий склад Миколаївської пожежної команди 1925 р.

¹⁴ ДАМО, ф. Р-101, оп. 1, спр. 129-а, арк. 72.

¹⁵ Красный Николаев. – 1923. – № 707. – 20 мая.

¹⁶ Николаевская пожарная команда // Бурав. – 1924. – № 5. – С. 10.

¹⁷ Николаевская городская пожарная команда (Одесской губернии) // Пожарное дело. – 1925. – №4. – С. 31.

¹⁸ Красный Николаев. – 1927. – № 1965. – 24 июля.

¹⁹ ДАМО, ф. Р-1926, оп. 1, спр. 9, арк. 9.

виробництво вітчизняного пожежного автомобіля АМО-Ф-15. В Україні ці машини розподіляла спеціальна комісія (м. Харків), і в першу чергу їх отримували провідні промислові підприємства республіки. Так, пожежна команда (створена у 1915) миколаївського суднобудівного заводу ім. Андре Марті (до 1924 – «Наваль») отримала на озброєння два автонасоси АМО-Ф-15.

У 1920 році суднобудівний завод «Руссуд» був реорганізований під назвою «Тремсуд» («Трест морського суднобудування»). Пожежно-сторожовий пост «Тремсуду» з 1921 по 1928 р. підпорядковувався, як окремий караул, пожежній команді заводу ім. Андре Марті. Начальником цього караулу був З. М. Романенко. У 1928 р. коли завод після тривалої консервації, знову став отримувати суднобудівельні замовлення, там також була організована самостійна команда. Із заводу ім. Андре Марті їй передано автомобіль «Вогнебій», обладнаний на базі іноземної вантажівки, а потім надійшов і вітчизняний АМО-Ф-15.

Пожежна команда заводу «Тремсуд».
Поміж машинами стоїть начальник караулу З. М. Романенко

У «епоху Свіжинського» пожежна охорона Миколаєва вважалася однією з найкращих в Україні. Свідомством того, що він був провідним фахівцем пожежної справи, стало запрошення його на початку 1930-х років на роботу в Управління воєнізованої охорони Українського промислового округу. За даними місцевих краєзнавців життя Михайла Миколайовича трагічно обірвалося в 1937 р. – він став жертвою сталінських репресій. Біографія Свіжинського, особливо останні роки його життя, вимагає подальшого вивчення і уточнення.

References

1. Chekin M.B. (2002). *Odvichnyi poklyk vohnebortsiv: Litopys pozhezhnoi okhorony Podilskoho kraiu*. Vinnytsia: Konsol. (p. 192). [In Ukrainian].
2. Lytviakov F.Y. (2013) *Odessa v otbleskakh pozharov*. Odessa: Pechatny Dom. (p. 384) [In Russian].
3. Nykolaevskaia pozharnaia komanda (1924). *Burav*. № 5. (p. 10) [In Russian].
4. Nykolaevskaia horodskaia pozharnaia komanda (Odesskaia huberniia). (1925) *Pozharnoe delo* №4. (p.31) [In Russian].
5. Parkhomenko V.A. (2015) Nykolaevskii brandmeister F. Y. Ponomarev. *IX Mykolaivska oblasna kraieznavcha konferentsiia. Istoriiia. Etnohrafiia*. Mykolaiv. Vyd-vo Iryny Hudym (pp. 134–136). [In Russian].
6. Tomilenko A. H.(2000) *Pozhezhna sprava na Pravoberezhnii Ukraini v druii polovyni XIX – pochatku XX st. Dys... kand. ist. nauk: 07.00.01*. Cherkasy. (p. 207) [In Ukrainian].
7. *U dvoioi z vohnem. Pozhezhna okhorona stolytsi* (2008). Uporiad. O.A. Muzychenko ta in. K. Alterpres, (p.240). [In Ukrainian].

ЗНИКЛІ СЕЛА НА ТЕРЕНАХ ПОЛІГОНУ «ШИРОКИЙ ЛАН» (кінець XVIII – середина XX ст.)

Проблема історії зниклих сіл до сьогодні залишається однією з найменш вивчених у краєзнавстві. Це спонукало автора звернутися до історії населених пунктів, що знаходилися на теренах сучасного військового полігону «Широкий лан» (Миколаївська область, Миколаївський район). Розглянуто процес колонізації краю, заснування населених пунктів, основні галузі господарства тощо. Велика увага приділена одному з найбільших сіл – німецькій колонії Зульц.

Значні зміни у житті краю відбулися внаслідок зміни влади у 1920 р. Створюються нові центри (Веселий кут, Долманово), де утворюються сільські ради та відкриваються школи, продовжує розвиватися колонія Зульц. На межі 1920-30-х років у селах засновуються колгоспи. Не оминула села і тоталітарна система – репресії, розкуркулення, закриття церков та арешти церковників, голодомор тощо. Величезний удар нанесли події Другої світової війни.

Ключові слова: Миколаївщина, зниклі села, німецька колонізація, полігон «Широкий лан»

Oleksandr Trygub

Disappeared villages in the territory of the «Wide Lan» polygon (the end of the XVIIIth – the middle of the XXth century)

The problem of the history of the disappeared villages is still one of the least studied in local history. This prompted the author to turn to the history of settlements that were located on the territory of the modern military polygon «Wide Lan» (Mykolayiv region, Mykolayiv district). The process of colonization of the region, the foundation of settlements, the main branches of the economy and the like are considered. Much attention is paid to one of the largest villages – the German colony of Sulz.

Significant changes in the life of the region occurred due to the change of power in 1920. New centres (Veselyi Kut, Dolmanovo), where village councils are formed and schools are being opened, the colony of Sulz continues to develop. At the end of the 1920s and at early of 1930s collective farms were established in the villages. The totalitarian system did not pass over the village either – repression, dekulakization, the close of churches and the arrests of churchmans, the Holodomor etc. A huge blow inflicted the events of World War II.

Key words: Mykolayiv region, disappeared villages, German colonization, polygon «Wide Lan».

Александр Тригуб

Исчезнувшие села на территории полигона «Широкий лан» (конец XVIII – середина XX в.)

Проблема истории исчезнувших сел до сих пор остается одной из наименее изученных в краеведении. Это побудило автора обратиться к истории населенных пунктов, находившихся на территории современного военного полигона «Широкий лан» (Николаевская область, Николаевский район). Рассмотрен процесс колонизации края, основание населенных пунктов, основные отрасли хозяйства и тому подобное. Большое внимание уделено одному из крупнейших сел – немецкой колонии Зульц.

Значительные изменения в жизни края произошли вследствие смены власти в 1920 г. Создаются новые центры (Веселый кут, Долманово), где образуются сельские советы и открываются школы, продолжает развиваться колония Зульц. На рубеже 1920-30-х годов в селах учреждаются колхозы. Не обошла села и тоталитарная система – репрессии, раскулачивание, закрытие церквей и аресты церковников, голодомор и тому подобное. Огромный удар нанесли события Второй мировой войны.

Ключевые слова: Николаевская область, исчезнувшие деревни, немецкая колонизация, полигон «Широкий лан».

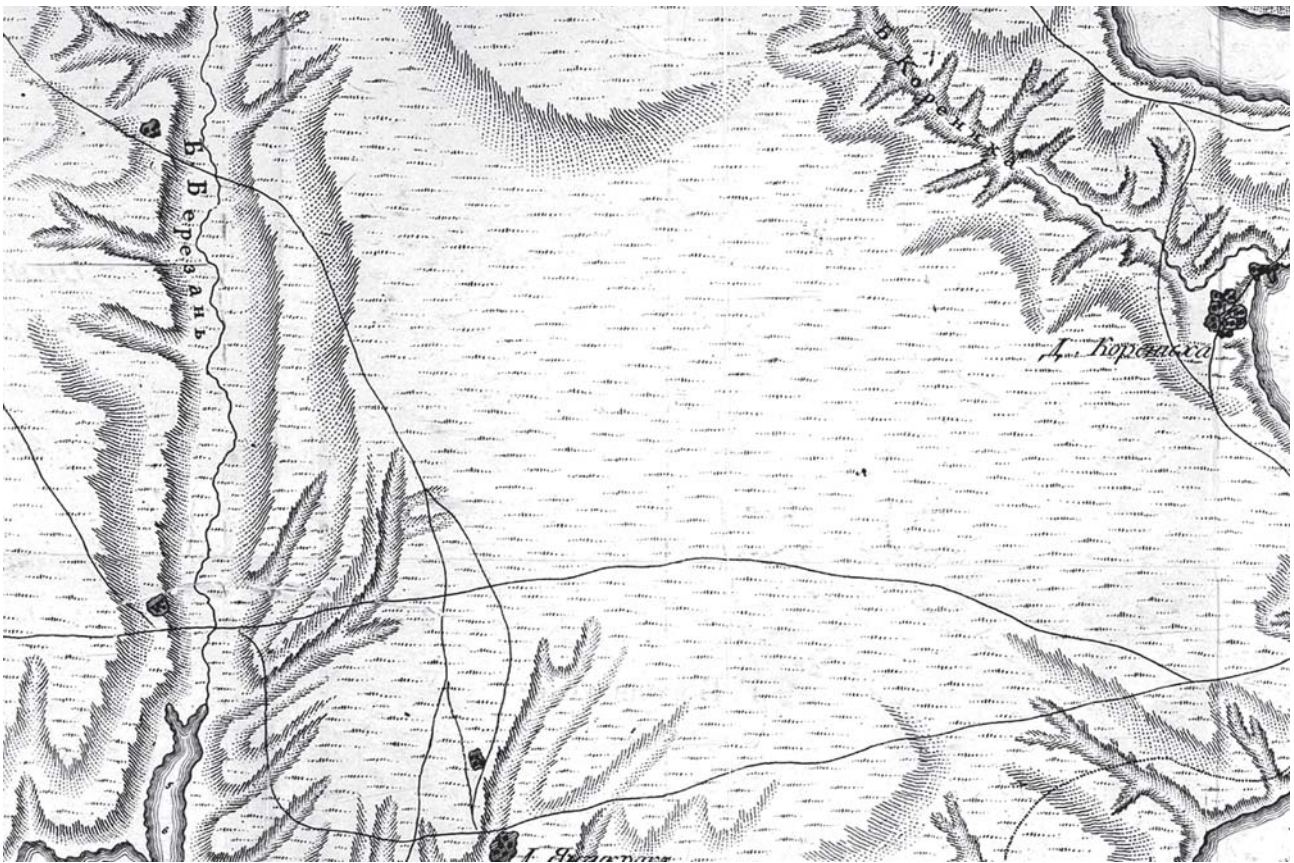

Рисунок 1 – Фрагмент карти Північного Причорномор'я (1793–1796) із зображення сучасної території військового полігону «Широкий лан»

Тривала боротьба Російської імперії за вихід до Чорного моря та бажання російського самодержавства укріпитися у Північному Причорномор'ї завершилися у кінці XVIII ст. черговою російсько-турецькою війною (1787–1791) та підписанням Яського мирного договору (1791). Згідно договору до складу Російської імперії переходили українські землі між річками Південним Бугом і Дністром (так звана Ханська Україна). Яський мирний договір змінював становище Російської імперії на Півдні України та на всьому північному узбережжі Чорного моря, забезпечивши свободу російської морської торгівлі у цьому регіоні та призвівши до остаточного загарбання усіх південно-українських земель російським царизмом.

Для закріплення земель у своїх володіннях російське самодержавство продовжує на правобережжі Південного Бугу колонізаторську політику, яку воно провадило протягом

другої половини XIX ст. Імператриця Катерина II починає щедрю роздачу земель генералам, офіцерам, козацьким старшинам та іншим вельможам, які відзначилися під час військових дій. Також великі землевласники переселяють з Росії, України, Білорусії своїх кріпаків (на кожні 1000 десятин вони зобов'язані були поселити 12 чоловічих душ).

Особливий інтерес незаймані землі викликали у німецьких переселенців, яким російський уряд на початку XIX ст. продовжив пільгові умови поселення й отримання землі.

Протягом першої чверті XIX ст. на землях уздовж річки Березань (рис. 1, 1796 р.), які зараз знаходяться на території «Широкого лану», виникають села: Дорофіївка (Татаровка), Веселий Кут, Берізки (Борисоглібовка) та хутори поміщиків Долманова, Княжевича, Бушнякова й інших. У 1809-1811 рр. засновується німецька колонія Зульц (Sulz)¹ (рис. 2, 1851 р.).

¹ Конрад Келлер вказує дату заснування 1809 р., зазначаючи, що перші поселенці прибули саме у цьому році, але більшість з них померло від поганої води. Див.: Keller K. Die Deutschen Kolonien in Südrussland. II. Band / Konrad Keller. – Odessa, 1914. – S. 167. Енциклопедичний словник з історії німецьких колоній вказує 1811 р. Див.: Зульц (Sulz) // Немцы России: населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь / Сост.: В.Ф. Дизендорф. – М.: «ЭРН», 2006. – 472 с. URL: <http://wolgadeutsche.net/diesendorf/Ortslexikon.php>

Рисунок 2 – Середня течія р. Березань у середині XIX ст.

Основним заняттям населення було землеробство і тваринництво, деякі поміщики висаджували сади та виноградники, створювали паркові зони. В умовах посушливих степів докладалися великі зусилля, що виростити врожаї зернових, серед яких переважала пшениця (більше половини посівних площ виділялося під цю культуру, оскільки вона складала основу експорту господарств), а також жито, ячмінь, овес, просо та кукурудзу. У незначних об'ємах вирощувалися: соняшник, бобові, картопля, баштанні й огородні культури тощо. У колонії Зульц німецьке населення займалося виноробством.

Побут німецького колоніста (виставка у Миколаївському обласному краєзнавчому музеї)

Німецькі колоністи у полі (перша половина XIX ст.)

Поміщики та колоністи активно займалися тваринництвом, чому сприяли соковиті трави долини р. Березань і балок, які примикали до неї. Багато господарів мали великі отари овець, розводили племінних коней і корів.

Розвивалися також різні промисли: борошномельний, салотопний, шкіряний і ремесла: ковальство, столярство, шевство, ткацтво тощо².

Після скасування кріпосного права поміщицькі селяни одержали наділи по 3,5–5 десятин на душу не найкращої землі. Такі мізерні наділи не могли прогодувати селянські сім'ї і, щоб вижити, біднота змушена була продавати за безцінь землю та найматися до своїх колишніх поміщиків, які зберегли за собою найкращі землі, або ж шукати роботи у містах. До того ж не усі селяни мали достатні знання для самостійного обробітку землі, або ж не мали достатньо коштів, щоб успішно вести господарство чи втриматися «на плаву» у неврожайні роки, що було характерним для степового землеробства, яке до сьогодні має назву «зони ризикованого землеробства». У результаті бідне місцеве селянство потрапляло у борги та працювало у великих селянських господарствах-економіях і маєтках поміщиків поряд з наймитами із центральних і північних українських губерній.

У другій половині XIX ст. активно розвиваються капіталістичні відносини, поживляється розвиток промислів, ремесел, з'явля-

² Миколаївський район. Сторінки історії. – Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2005. – С. 17–18.

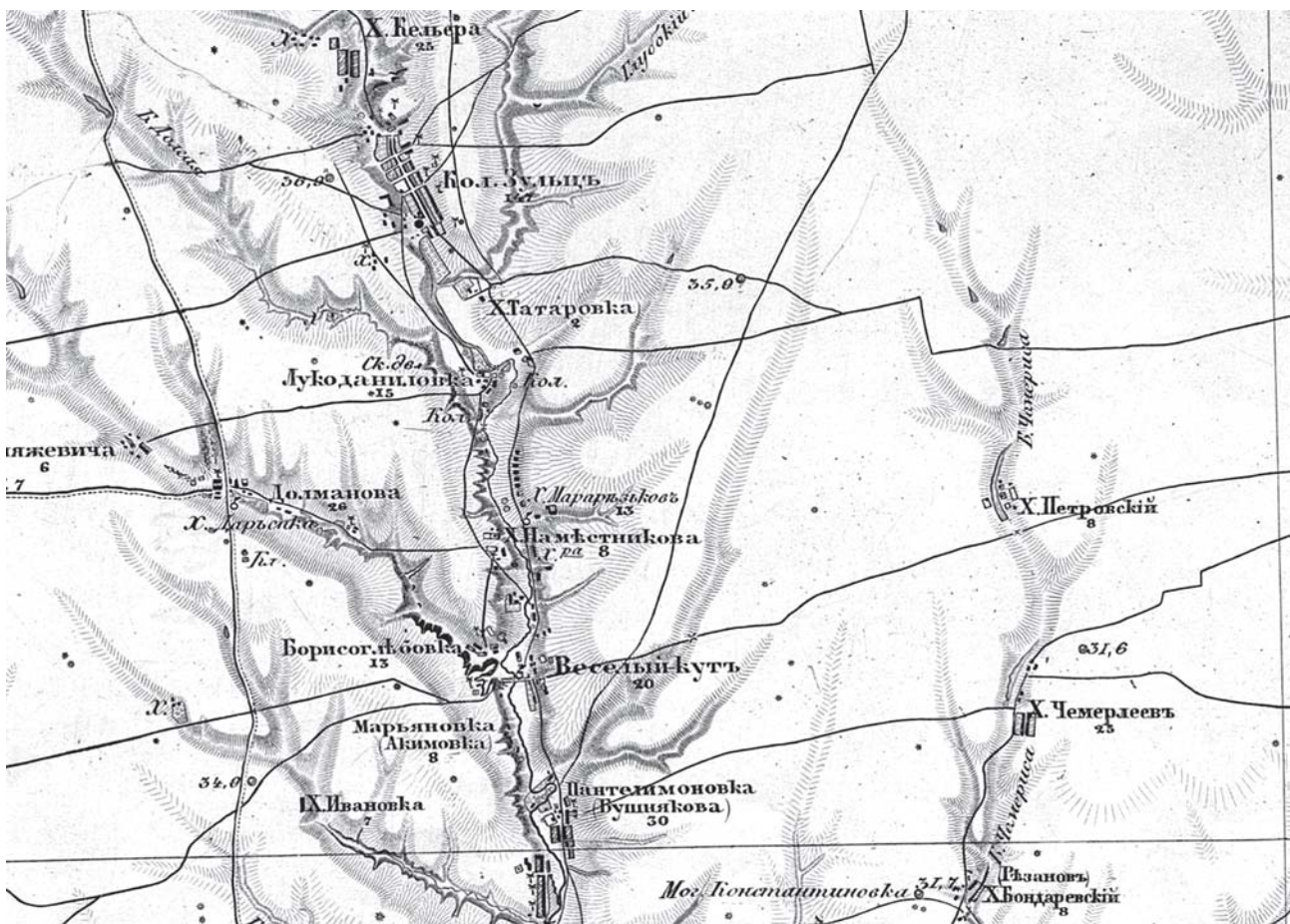

Рисунок 3 – Середня течія р. Березань у кінці XIX ст.

ються промислові підприємства. Промисловий сектор у селах був представлений лише трьома приватними черепично-цегляними заводами, які працювали з другої половини XIX ст. у колонії Зульц.

Протягом другої половини XIX ст. кількість населених пунктів збільшилася, але більш ранні, розростаючись, поступово поглинали невеличкі хутірці, що виникали на їх околицях (рис. 3, 1890-ті рр.).

Згідно перепису населених місць на 1895 р. на цій території знаходилися наступні населені пункти: Зульц, Борисоглібовка, Веселий Кут, Добродушний, Долманова, Дорофіївка, Іванівка I, Лукоданилівка, Лук'янівка, Мар'янівка, Постолаті (Савенков), Слюсаренка, Тарасів і низка безіменних хуторів.

Зульц / Sulz (Шульц, Шульцово, Жульц) – найбільший населений пункт із відселених у

1950-ті роки. Німецька колонія, що була утворена у 1809–1811 рр. у межах так званого *Березанського колоністського округу*. Назва колонії походить від назви німецького села Зульц в Ельзасі. Засновниками є 68 католицьких сімей із Баварії (5), Рейнпфальця (43) й Ельзасу (20)³.

На 1895 р. у колонії було більше 200 дворів і проживало 2179 мешканців (1135 чоловіків і 1044 жінки). Була діюча метеорологічна станція, сирітська допоміжна каса, школа, 7 торгових лавок, корчма, винні погребі, черепично-цегельні заводи тощо⁴.

На початку XX ст. колонія вже мала три черепично-цегляні заводи: М. Штебнера (1887 р.), Е. Тремеля (1890–1896 рр.) і Г. Кьоллера (1907 р.), на яких працювало 45, 40 і 10 робітників відповідно. На заводах Штебнера та Кьоллера були парові двигуни поту-

³ Зульц (Sulz) // Немцы России: населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь...

⁴ Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. – Херсон: Тип. Губ. правления, 1896. – С. 322; *Заковоротний Д. И.* Немцы-колонисты в Северном Причерноморье (1803–1944 гг.) / Д.И. Заковоротний. – Николаев: Изд-во Ирины Гудым, 2009. – С. 63.

Загальний вигляд колонії Зульц (1909 рік)

жністю 15 і 10 кінських сил. Славу цим заводам принесла глазурована черепиця, глазур якої мала характерний зелений колір⁵.

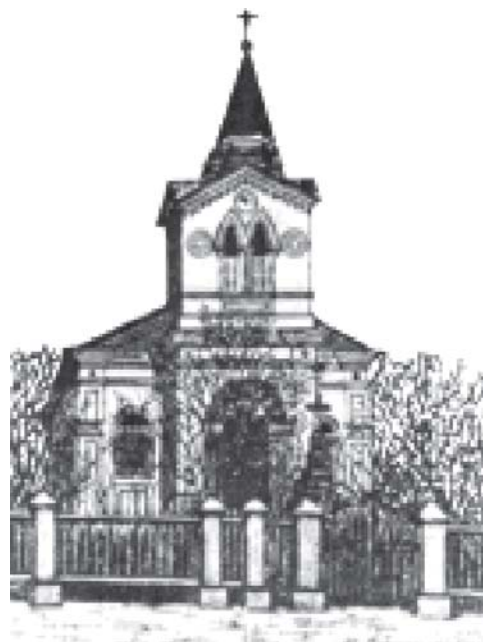
У 1819 р. була побудована перша будівля католицького молитовного будинку пастором Францем Шерером. До 1855 р. церква стала зовсім старою й у 1863 р. громада побудувала на власні кошти нову церкву, яка у 1896 р. була освячена у самостійну парафіяльну церкву єпископом Церром⁶.

У колонії Зульц діяла школа, що була відкрита ще у 1828 р. У 1895 р. у ній навчалося

155 учнів (85 хлопчиків і 70 дівчаток)⁷. Навчання велося німецькою мовою. На відміну від російськомовних шкіл, де навчалися майже одні хлопці, німецькі колоністи завжди ба-

Черепиця із Зульця, що виготовлена на підприємстві Георга Кьоллера (початок XX ст.)

Католицька церква колонії Зульц (початок XX ст.)

⁵ Историческая справка о производителях черепицы в Николаевской области [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://alaska.biz.ua/news/url/1>

⁶ Заковоротний Д. И. Указ. тр. – С. 49.

⁷ Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. – Херсон: Тип. Губ. правления, 1896. – С. 322; Keller K. Op. cit. – S. 201.

Нова будівля школи у колонії Зульц
(початок XX ст.)

гато уваги приділяли початковому навчанню дівчат.

У 1920 р. школа була перетворена на трудову школу, де на початку 1923 р. навчалося 112 дітей (48 хлопчиків і 64 дівчинки), а у 1924 р. вже 151 дитина (76 хлопчиків і 75 дівчаток). Працювало у 1926 р. троє педагогів. Мовою викладання у 1920-х роках була переважно німецька, але також викладалися предмети і російською.

За радянських часів у будівлі школи також розташовувалися сільрада і хата-читальня (бібліотека і театр)⁸.

Зберігся опис колонії 1927 року сільсько-го вчителя Германа Бахмана:

«З найближчого пагорба добре видно все село. Особливо виділяється двоповерхова будівля школи з її блискучим дахом з оцинкованого заліза. В іншому Зульц дуже схожий на інші німецькі колонії: два, іноді три-чотири паралельних ряди будинків. Скрізь поблизу токів жовті та сірі скирти соломи: перші з нової соломи, останні – зі старої. Кам'яна огорожа дворів частково відремонтована та побілена, але дуже часто ще видно сірий камінь, що місцями подекуди відколовся»⁹.

Серед слов'янських сіл і хуторів, що виникли протягом 19 ст. та які знаходилися уздовж р. Березань на теренах нинішнього полігону «Широкий лан» можна назвати наступні¹⁰:

- **Безіменний хутір** – 6 дворів, 39 жителів (21 ч., 18 ж.), при с. Веселий Кут.
- **Село Борисо-Глібовка (Качакіна, Берізки)** – 17 дворів, 96 жителів (49 ч., 47 ж.), при с. Веселий Кут.
- **Село Веселий Кут (Полтавка)** – 23 двори, 113 жителів (56 ч., 57 ж.), винні лавки. Землі села були поділені серед декількох поміщиків, які протягом XIX – початку XX ст. змінювали один одного. Серед них можна назвати імена Афанасія

Колонія Зульц у 1940-х роках

⁸ Держархів Миколаївської обл., ф. Р-99, оп. 2, спр. 11, арк. 1–26.

⁹ Светозарова Н. Д. Герман Бахман и его книга «Поездка в немецкие колонии Березанского района» / Н. Д. Светозарова. – СПб.: Нестор-История, 2015. – С. 72.

¹⁰ Список складено за: Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. – Херсон: Тип. Губ. правления, 1896. – С. 329–331.

- Потапова, Йосипа Імеля, Станіслава Брильця й інших¹¹.
- **Хутір Грос Келергоф** – 19 дворів, 93 жителя (58 ч., 35 ж.), винні лавки.
 - **Хутір Добродушний (Наместникова)** – 14 дворів, 75 жителів (40 ч., 35 ж.), при с. Веселий Кут.
 - **Село Долманова (Добра)** – у балці Долманова, 20 дворів, 101 житель (51 ч., 50 ж.)
 - **Село Дорофіївка (Татарівка)** – 11 дворів, 51 житель (31 ч., 20 ж.), при с. Веселий Кут.
 - **Хутір Іванівка I (Скорулянского)** – 6 дворів, 30 жителів (12 ч., 18 ж.), при хуторі діяла корчма, належав колоністу Скоруляньському; при с. Веселий Кут.
 - **Село Луко-Данилівка** – 6 дворів, 39 жителів (19 ч., 20 ж.), при с. Веселий Кут. Належала дворянам Княжевичам і Фотак.
 - **Хутір Лук'янівка** – 4 двори, 30 жителів (13 ч., 17 ж.), при с. Веселий Кут. Належала купцеві Лук'янову.
 - **Село Мар'янівка** – 2 двори, 27 жителів (14 ч., 13 ж.), при с. Веселий Кут. Належало різним поміщикам.
 - **Хутір Ново-Петрівка (Савен-Постолатів, Савенка, Савенков, Варварівський)** – 14 дворів, 73 жителя (38 ч., 35 ж.), при с. Веселий Кут. На початку ХХ ст. належав поміщику Савві Савенкову.
 - **Хутір Слюсаренка** – 8 дворів, 28 жителів (14 чол., 14 жін.), при с. Веселий Кут.
 - **Хутір Тарасів** – 5 дворів, 38 жителів (20 ч., 18 жін.), при с. Долманова.

За винятком колонії Зульц, яка відносилася до Ландауської волості, усі інші населені пункти належали до Нечаянської волості Одеського повіту Херсонської губернії.

* * *

Події буремних років національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. жителі сіл і хуторів уздовж р. Березанка переважно сприймали як час випробувань. Більшість населених пунктів зосереджуються навколо с. Веселий Кут, що перетворюється у 1920 р. на центр сільської ради. На той час це були здебільшого заможні господарства, через що у радянських органів влади того часу періодич-

но виникали конфлікти із селянами (ігнорування наказів, саботаж, відмова у наданні реманенту, коней, підвод і т.д.). Так 18 липня 1920 р. Веселокутський сільвиконком доповідав до Нечаянського волосного виконавчого комітету, що згідно розпорядження щодо поїздки до Одеси з підводами згідно наряду «жителі села Веселий Кут Григорій Григор'єв, Бєлий Денис, Іван Бурлаков, Федір Крилевський, Андрій Ложенко, Афанасій Щирий, Іван Щирий, Яків Нікора і Іван Дубовенко з підводами не з'явилися. Афанасій Щирий і Андрій Крилевський вже вчетверте ухиляються від виконання наряду...»¹². Отже саботаж радянської влади був характерним явищем для веселокутських селян.

Натомість, згідно повідомлення Веселокутської сільради до Нечаянського волосної влади вже у листопаді 1920 р.: «населення Весело-Кутського району до соціалістичного ладу відноситься цілком співчутливо, бродіння не спостерігається і взагалі контрреволюційних нахилів у населення не помічено»¹³.

На початку 1920-х років відбувається швидкий процес одержавлення земельних ресурсів, їх новий перерозподіл селянству, створення перших сільськогосподарських артілей і союзів найбіднішого селянства (Комітети незаможних селян). Колишні поміщики, згідно розпорядженням радянської влади, залишили свої угіддя у найкоротші терміни.

Однією з перших утворилася сільськогосподарська артіль «Нічний вогник» на землях хутора Сави Савенка. Вона була утворена з переселенців Вітебської губернії (33 сім'ї, 132 особи), які прибули до хутора у травні 1924 р. До артілі також приєднався хутір Постолатія, який складався переважно із заможного селянства і не бажав мати справу із переселенцями-артільниками. У результаті артіль ледве животіла, а «артільники жили впроголодь»¹⁴.

Більшість населення колонії Зульц і заможних господарств Великокутської та Данилівської сільрад все ж радо зустріли звістку про упровадження Нової економічної політики (НЕПу). Почало з новою силою розвиватися

¹¹ Держархів Херсонської обл., ф. 14, оп. 1, спр. 1873.

¹² Держархів Миколаївської обл., ф. Р-238, оп. 1, спр. 21, арк. 4.

¹³ Держархів Миколаївської обл., ф. Р-238, оп. 1, спр. 21, арк. 305.

¹⁴ Держархів Миколаївської обл., ф. Р-161, оп. 1, спр. 996, арк. 52–57.

Обмолот зерна у колгоспі імені Карла Маркса (колонія Зульц, 1939 рік)

приватне господарювання, відновлюватися господарства після виснажливих війн і соціальних протистоянь, безграмотної продрозкладницької політики більшовиків і голоду 1921–1923 років.

У 1924–1925 рр. у сс. Долманово, Лук'янка і Веселий Кут відкриваються трудові школи, для надання початкової освіти місцевому населенню. Так на 1 січня 1925 р. у Веселокутській трудовій школі працювало 2 особи: 1 педагог і 1 технічний працівник, була одна група, де вчилася 56 дітей (38 хлопчики та 18 дівчат), навчання велося українською мовою. У школі навчалися діти з навколишніх хуторів: Добродушний (12 осіб), Дорофіївка (12), Качакино (6), Рожнатовський (5) у віці від 9 до 15 років. Школу було відкрито 27 грудня 1924 року після семирічної перерви (вперше у с. Веселий Кут школа діяла у 1912–1914 рр.). Школа мала сільськогосподарський виробничий ухил. При школі діяв драматичний гурток, було створено організацію «Юних Ленінців», на базі якої проводилися ігри, екскурсії, театральні вистави¹⁵.

Важливим завданням тогочасної влади стала ліквідація неписьменності. Якщо у середовищі німецьких колоністів рівень початкової освіти сягав 88% ще у дорадянський час, то у селах і хуторах, які населяли українці, росіяни, білоруси й інші народності, рівень освіти сягав показників менше 64%¹⁶. Тому при сільських радах були створені лікнепи, де навчали початковим знанням доросле населення та хати-читальні, де була можливість ознайомитися із місцевою та центральною пресою, почитати художню літературу тощо.

У 1920-х роках продовжувався процес освоєння краю, утворювалися нові населені пункти. Так у межах Зульцької сільської ради утворилися нові німецькі хутори-колонії: Грінфельд (Грюнвальд), Комінтерн, Найзульц (Новий Зульц). Розростаються хутори Іванівка, Постолаті, створено хутір Васильки¹⁷. Отже освоєння земель у басейні р. Березанка продовжувалося у й міжвоєнний час.

У 1929 р., із згортанням політики НЕП, усі населені пункти об'єднуються у колективні господарства. На теренах Зульцівської сільра-

¹⁵ Держархів Миколаївської обл., ф. Р-99, оп. 2, спр. 147, арк. 1–15.

¹⁶ Сидорчук О. Німці Березанщини у Причорноморських степах / О. Сидорчук // Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення. – Київ; Миколаїв, 2006. – С. 201.

¹⁷ Узагальнено автором на основі картографічного матеріалу 1920–30-х років.

ди Карл-Лібкнехтівського району протягом 1929–1930 рр. було утворено 4 колгоспи: Імені Джутової фабрики (колгосп «Джутова»), імені Клари Цеткін, імені Крупської й імені Карла Маркса; господарства та хутори Веселокутської сільської ради об'єдналися у колгоспи «День урожаю» та «Шлях до соціалізму»; на хуторі Лук'янівка утворено сільськогосподарську артіль «Червоний орач» тощо¹⁸.

Колгоспи мали різні земельні наділи: від 310 га в артілі «Червоний орач» до 2824 га у колгоспу «Імені Клари Цеткін». Переважно вирощувалася пшениця й інші зернові культури, баштанні й огородні культури, картопля тощо. Тобто спеціалізація сільського господарства, у порівнянні із XIX ст., практично не змінилася.

Не оминула цей край і радянська тоталітарна машина часів культу особи Сталіна. Перші серйозні випробування зазнає селянство, яке «розкуркуюють» і висилають до східних районів СРСР протягом 1929–1931 рр.

У своєму листі від 20 квітня 1931 р. працівниця колгоспу с. Нечаяне Зінаїда Цуканова розповідає про події у с. Іванівка: *«Шура, мама твого листа отримала. Корову у них не взяли, але навколо творяться жахи. Ось у нас на Іванівці у самотнього Миколи одна корова годувала 11 душ, і забрали останню. У Гладких (Омеляна) теж взяли останню. Селяни, не обідаючи, плачуть. Їх лякають, якщо не здадуть, то зараз же опишуть і продадуть вас. Ну що ж, зі сльозами бідні, а ведуть, а діти ззаду кричать, гамір. Адже тепер без корови селянинові залишитися, їсти нічого. Потім Шульга Павло, 5 душ дітей, напівроздягнені, дружина з операції хвора, і він хворий страждає задишкою і працювати не може, а взяли останню корову. Адже ти знаєш, на нашій Іванівці куркулів немає, одні бідняки і тепер взялися і за них...»*¹⁹.

Під розкуркування попало багато селян Зульцу, Веселого Кута, Долманова, Данилівка, Лук'янівки, Іванівки й інших сіл.

Потерпіло населення і від масових репресій. Цікавим є те, що найбільшого удару від цієї ганебної сторінки радянської історії за-

знали жителі колонії Зульц. Перші репресії розпочалися ще у 1927 р., коли за звинуваченням у контрреволюції був заарештований Адольф Еллі. З 1930 р. починаються майже щорічні арешти жителів колонії: 1930 – Іван Мик. Бендер; 1931 – колгоспниця Ганна Бендер; 1932 – колгоспники Мартин та Яків Фікс; 1933 – колгоспник Мартин Еллі, колгоспник Мартин-Христос Книттель, хлібороб Рафаїл Кунер, колгоспник Рафаїл Куппер, колгоспник Йосип Ребзам; 1935 – пастор с. Зульц Р.М. Лоран, що начебто «пропагував серед віруючих ідеї фашизму, вербував агентуру, вів у селі “найактивнішу фашистську роботу”»; 1937 – бухгалтер колгоспу Никодим Антон, директор Зульцівської школи Іван Томе; 1938 – комірник колгоспу імені Клари Цеткін Валентин Аспілайтер, колгоспник Адольф Бендер, колгоспник Мартин Книттель, колгоспник колгоспу імені Клари Цеткін Данило Розгау, працівник промартілі імені 15-річчя Жовтня Лев Фікс; 1939 – Лінус Міллер; 1941 – Іван Ів. Бендер, Рудольф Ів. Бендер, Рудольф Дейс, Емілія Рейслер, секретар виконкому Зульцівської сільради Іван Томас та інші²⁰.

22 червня 1941 р. розпочалася радянсько-німецька війна. 11–12 серпня 1941 р. німецько-румунські війська окупували територію по лінії р. Березанка й вийшли на її лівий берег. Окремі колгоспи (наприклад Веселокутської сільради) встигли частково евакуюватися, але швидке просування противника і загальний хаос не дав їм заглибитись у тил і їх майно було захоплене.

За німецько-румунською угодою територія півдня України від Дністра до Південного Бугу була включена до складу румунського королівства – так звана «Трансністрія» («Задністров'я»). Територія району полігон «Широкий лан» належала до Очаківського повіту (префектури) Трансністрії. Під час румунсько-німецької окупації місцеві німці («фольксдойче») стали господарями у краї, румуни не втручалися в їх справи. З німецьких сіл і хуторів було вигнано українців і росіян, а євреїв фізично знищено.

¹⁸ Держархів Миколаївської обл., ф. Р-1894, оп. 1, спр. 89, арк. 51–159.

¹⁹ Держархів Миколаївської обл., ф. П-6, оп. 1д, спр. 257, арк. 10.

²⁰ За матеріалами проекту «Реабілітовані історією: Миколаївська область».

Майже все чоловіче населення (за винятком німецьких колоністів) було мобілізоване до лав Червоної армії як до окупації, так і після звільнення території.

Більшість з них загинула²¹:

- село **Веселий Кут** – Троян Володимир Миколайович, Равинський Олександр Васильович, Щирий Володимир Іванович, Щирий Микола Іванович, Роминський Ілля Федорович, Крохмаль Петро Іванович, Каминський Остап Євремівич, Крутогодов Іван Петрович, Ревута Миколай Іванович, Крилевський Григорій Петрович, Крилевський Григорій Олексійович, Нагорний Миколай Павлович, Семенюк Дмитро Миколайович, Семенюк Дмитро Євдокимович, Дмуховський Йосиф Дмитрович, Прокопенко Федір, Залевський Тимофій Федорович, Грицієнко Василь Миколайович, Тригубенко Євгеній Федотович, Тодоров Василь Григорович, Бурлака Митрофан, Соппа Олексій Іванович, Павловський Микола Андрійович.
- **хутір Васильки** – Волошин Григорій Антонович, Волошин Мефодій Антонович, Волошин Миколай Антонович, Волошин Костянтин Антонович, Парашук Микола Васильович, Довгань Єфим Андрійович, Музика Єгор Арсентійович, Музика Федір Арсентійович, Михайлюк Іван Григорович, Чечуп Гаврило Вікторович, Головка Олександр Іванович.
- село **Постолаті** – Шалапуха Костянтин Іванович, Лукьянчиков Іван Миронович, Белоград Володимир Федорович, Прокопенко Володимир Іванович, Крохмаль Микола Іванович.
- село **Долманова** – Торопенко Костянтин Федорович, Слюсаренко Олександр Костянтинович.

- село **Борисоглібовка** – Тараненко Василь Семенович.
- **колонія Зульц** – Мужичук Петро Йосифович, Вебер Христянов Іванович, Лень Дмитро Ісайович, Озерний Іван Софронівич.

І це лише частина тих, хто відстоював кордони своєї держави.

Протягом 29 березня – 1 квітня 1944 р. територія Миколаївського та Березанського районів була майже звільнена. У звільненні цих районів брали участь 295-та Херсонська та 416-та Таганрозька стрілецькі дивізії, 416-та Азербайджанська, 86-та і 108-ма гвардійські Миколаївські та 109-та гвардійська стрілецька дивізії й інші з'єднання.

Звільнення територій принесло не лише свободу від окупантів, а й етнічні чистки. Хоча значна частина тутешніх німців покинула наш край, відступивши з німцями-окупантами до Німеччини, але більшість у другій половині 1944 – 1945 рр. було депортовано до Казахстану, Середньої Азії та Сибіру на підставі директиви НКВС СРСР від 11.10.1945 р. У спорожнілі села прибули українці із сусідніх сіл і хуторів та переселенці із Західної України та Польщі.

У 1945 р. було перейменовано села, що мали німецьку назву: Зульц – на Веселе, Грінвальд – на Зелений Гай, Найзульц увійшов до складу Веселого.

Німецько-румунська окупація завдала величезних збитків господарству району. Зруйновані та пограбовані колгоспи і радгоспи, МТС, промислові підприємства, неоцінені людські втрати. У надзвичайно важких умовах селяни, у порівняно короткий термін, відродили колгоспне господарство, роботу освітніх, культурних і медичних закладів.

Старший сержант Волошин в боях с немецкими захватчиками за г. Будапешт проявил мужество и отвагу. В бою 11 января 1945 года в районе юго-восточной окраины г. Будапешт он под сильным пулеметным огнем противника выхватил свое оружие на открытую огневую позицию и огнем прямой наводки уничтожил пулемета и до 20 солдат и офицеров противника, мешавших продвижению нашей пехоте. Своим отважным поступком он помог стрелковому подразделению очистить от противника укрепленный квартал. Будучи в этом бою смертельно ранен, старший сержант Волошин продолжал вести огонь по врагу, до тех пор, пока не потерял сознание. 12 января 45 г он умер, после тяжелого ранения.

Частина Нагородного листа з описом подвигу жителя х. Васильки Волошина А. Г. про нагородження його Орденом Вітчизняної війни II ст. (посмертно)

²¹ За матеріалами проекту «Книга пам'яті: Миколаївська область» та Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (проект «Пам'ять народу». – Режим доступу: <https://pamyat-naroda.ru/>).

Німці залишають Південну Україну (1944 рік)

У кінці 1940-х років колгосп імені Карла Маркса (с. Веселе) стає другим колгоспом-мільонером у Широколанівському районі. Особливий прибуток стало приносити вирощування цінної технічної культури – бавовни, яку називали «біле золото». У 1951 р. колгосп отримав більше мільйона карбованців прибу-

тку, з яких більше половини, від продажу бавовни. Інші колгоспи також почали нарощувати своє виробництво. Натомість рішення про створення Широколанівського військового полігону Одеського військового округу відкрило нову сторінку земель середньої течії річки Березань.

References

1. *Istoricheskaya spravka o proizvoditelyakh cherepitsy v Nikolayevskoy oblasti*. Retrived from <http://alaska.biz.ua/news/url/1> [in Russian]
2. Keller, K. (1914). *Die Deutschen Kolonien in Südrussland. II. Band*. Odessa.
3. *Mykolayivskiy raion. Storinky istorii*. (2005). Mykolayiv: Vyd-vo Iryny Hudym. [in Ukrainian]
4. *Spisok naseleennykh mest Khersonskoy gubernii. Statisticheskiye dannyye o kazhdom poselenii*. (1896). Kherson: Tip. Gub. pravleniya.
5. Svetozarova, N.D. (2015). *German Bakhman i ego kniga «Poyezdka v nemetskiye kolonii Berezhanskogo rayona»*. SPb.: Nestor-Istoriya. [in Russian]
6. Sydorчук, O. (2006). *Nimtsi Berezhanschyny u Prychornomorskikh stepakh*. In *Nimetski poselentsi v Ukrayini: istoriia ta sohodennia* (pp. 197–204). Kyiv-Mykolaiv. [in Ukrainian]
7. Zakovorotniy, D.I. (2009). *Nemtsy-kolonisty v Severnom Prichernomor'ye (1803–1944 gg.)*. Nikolayev: Izd-vo Iryny Gudym. [in Russian]
8. Dizendorf, V.F. (Comps.) (2006). *Zul'ts (Sulz)*. In *Nemtsy Rossii: naseleennyye punkty i mesta poseleniya: entsiklopedicheskiy slovar'*. Moskva, «ERN». [in Russian]. Retrived from <http://wolgadeutsche.net/diesendorf/Ortslexikon.php>

**До 100-річчя
подій
Української
революції
1917–1921 років**

СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ НА МИКОЛАЇВЩИНІ У 1918–1921 рр.: передумови, характер, спрямування

У статті зроблена спроба класифікувати напрями селянського повстанського руху на Миколаївщині в добу Української національно-демократичної революції. Встановлено, що основною причиною наростання селянського руху була невирішеність аграрного питання як національними (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР), так і проросійськими (більшовики, денікінці) владами.

На Миколаївщині у 1917–1921 рр. можна виділити чотири головних напрями селянського повстанського руху: антигетьманський, антибільшовицький, антиденікінський та антикомуністичний. В цілому повстанський-партизанський рух селян був єдиним. Тільки на різних етапах розвитку політичної ситуації селянство бачило своїм ворогом австро-німців з гетьманцями, більшовиків та білогвардійців.

Ключові слова: селянство, повстанський рух, Миколаївщина, більшовики, денікінці, революція.

Yurii Kotlyar

Village Rebellion in Mykolaiv Region in 1918–1921: Preconditions, Character, Direction

The article attempts to classify directions of the peasant rebel movement in Mykolaiv region during the Ukrainian National-Democratic Revolution. It was established that the core reason for raising the peasant movement was the agrarian question unresolved by the national (the Central Rada, the Hetmanate, the Central Council, Hetmanate, Directorate of the UPR Directorate) and pro-Russian (the Bolsheviks and the Denikins) authorities.

In 1917–1921, four key directions of the peasant rebel movement could be distinguished in Mykolaiv region. They included the anti-Hetman, anti-Bolshevik, anti-Denikin, and anti-Communist streams. In general, the insurgent-partisan movement of peasants was entire. The peasantry recognized the Austro-Germans and the Hetmans, the Bolsheviks and the White Guards as its enemies at different stages of the political situation development.

Key words: peasantry, rebel movement, Mykolaiv region, Bolsheviks, Denikins, revolution.

Юрий Котляр

Крестьянские восстания на Николаевщине в 1918–1921 гг.: предпосылки, характер, направленность

В статье сделана попытка классифицировать направления крестьянского повстанческого движения на Николаевщине в период Украинской национально-демократической революции. Установлено, что основной причиной поднятия крестьянского движения была нерешенность аграрного вопроса как национальними (Центральная Рада, Гетьманат, Директорія УНР), так и проросійськими (большевики, денікінці) властями.

На Николаевщине в 1917–1921 гг. следует выделить четыре главных направления крестьянского повстанческого движения: антигетьманский, антибольшевистский, антиденикинский и антикоммунистический. В целом повстанческое-партизанское движение крестьян был единым. Только на разных этапах развития политической ситуации крестьянство видело своим врагом австро-немцев с гетьманцами, большевиков и белогвардейцев.

Ключевые слова: крестьянство, повстанческое движение, Николаевщина, большевики, денікінці, революція.

В процесі формування концепції Української революції (1917–1921 рр.) як самостійного історичного явища, стало зрозуміло, що селянський повстанський рух був однією з най-

важливіших її особливостей, наскрізним мотивом, який пронизував її від початку до кінця¹. За твердженням А. Граціозі: «...тут [в Україні] розгорнувся перший селянський

¹ Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років / під заг. ред. В. Лободаєва. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 7–8.

національно – та соціально-визвольний рух у столітті»². На жаль, цей рух не дійшов до логічного завершення – повноцінного створення національної держави.

Дослідження історії селянського повстанського руху є одним із важливих завдань української історіографії. В. Верстюк³, В. Волковинський⁴, В. Савченко⁵ розглядають анархістський рух і махновщину. П. Захарченко⁶ досліджує селянські повстання доби Гетьманату. Унікальне явище в історії селянського повстанства – діяльність формувань державного типу на Миколаївщині вивчають М. Ковальчук⁷, Ю. Котляр⁸, Г. Корольов⁹, Ю. Митрофаненко¹⁰. Однак, проблема класифікації повстань досліджена недостатньо¹¹, особливо на регіональному рівні.

Тому *мета статті* – висвітлити напрями селянського повстанського руху на Миколаївщині в добу Української національно-демократичної революції.

Становище селян України у 1917–1921 рр. було складним. Національні (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР) та проросійські (більшовики, денікінці) органи влади не змогли вирішити головне селянське питання – аграрне. Жодна з цих влад, крім більшовицької на першому етапі, не дала селянам землю, що, звичайно, викликало їх невдоволення, яке згодом переросло в повстанський рух.

1918–1921 рр. характеризувалися чисельним і організованим спалахом повстансько-партизанського руху селян на Миколаївщині.

Він проявив себе у таких напрямках:

- весна – зима 1918 р. – антигетьманський;
- весна – літо 1919 р. – антибільшовицький;
- осінь 1919 – зима 1920 рр. – антиденікінський;
- 1920–1921 рр. – антикомуністичний.

Крім цих напрямів, діяли повстанські загони, побудовані за принципами «селянської вольниці». Такі загони найчастіше носили місцевий характер, і спрямовувалися проти будь-якої з існуючих влад. Селянська ідеологія негативно сприймала сильну владу: «німецько-австрійську», «більшовицьку» чи «білогвардійську», бо кожна з них, з точки зору селянства, мала вагомий недолік¹².

Складною і водночас негативною сторінкою повстанства були бандитські формування, які займалися погромами, вбивствами, грабунками і не ставили перед собою ніякої політичної мети. Діяли вони по всій території Миколаївщини. Були повстанські загони, які поступово скочувалися до грабежів, а також такі, які з самого початку формувалися як кримінальні.

Антигетьманський повстанський рух. Відразу після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського великі землевласники почали відновлювати свої володіння. Поряд з цим гетьманський уряд пішов на розробку аграрного законодавства «Проект загальних основ земельної реформи» (липень 1918 р.), що передбачав розширити чисельність землевласників за рахунок державних, удільних та викупле-

² Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / А. Грациози. – М.: РОССПЭН, 2001. – С.21.

³ Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В. Ф. Верстюк. – К.: Наукова думка, 1992. – 368 с.

⁴ Волковинський В. М. Батько Махно / В. М. Волковинський. – К.: Перліт продакшн, ЛТД, 1992. – 256 с.

⁵ Савченко В. А. Махно / В. А. Савченко. – Харків: Фоліо, 2005. – 416 с.

⁶ Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К.: ЗАТ «Ніглава», 1997. – 188 с.

⁷ Ковальчук М. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.) / М. Ковальчук. – К.: Стило, 2012. – 352 с.

⁸ Котляр Ю. В. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення) / Ю. В. Котляр. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. – 92 с.; Котляр Ю. В. Врадіївська Хліборобська республіка / Ю. В. Котляр // Чорноморський літопис. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Випуск 5. – С. 50–53.

⁹ Корольов Г. О. Баштанська республіка: селянська модель влади / Г. О. Корольов // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2008. – Випуск 3. – С. 172–176.

¹⁰ Митрофаненко Ю. С. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення / Ю. С. Митрофаненко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2014. – Випуск 12. – С. 113–123.

¹¹ Котляр Ю. В. Нове про напрями і типологію селянських повстань на Півдні України (1919–1920 рр.) / Ю. В. Котляр // Записки історичного факультету. – Випуск 4. – Одеса, 1997. – С.85–89; Котляр Ю. В. Селянські республіки Наддніпрянської України // Історичний архів. – Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. – Випуск 18. – С. 64–69.

¹² Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925) / Ю. В. Котляр. – Миколаїв–Одеса: ТОВ Від, 2003. – С. 73–74.

них земель. Ця консервативна аграрна програма не була прийнята більшістю населення.

Причинами повстань проти гетьманської влади послужили наступні події. Великі землевласники при допомозі німецько-австрійських окупаційних військ почали спішно відновлювати власність на землю та майно, примушуючи селян не лише повертати землю, а й відшкодувати втрати, яких зазнали поміщики під час революції. Їх повернення в маєтки нерідко супроводжувалося масовими насильствами. Німецькі й австрійські воєнні власті охоче надавали в розпорядження поміщиків озброєні загоони, а деякі землевласники формували з кримінальних злочинців власні каральні групи.

Зрозуміло, що влітку-восени 1918 р. на Миколаївщині розгорнулася селянська антигетьманська та антиокупаційна боротьба. Повстанський рух, очолюваний Т. Гуляницьким, М. Урсуловим поширився по територіях сучасних Первомайського, Доманівського, Вознесенського, Очаківського районів, в зоні Тилігульського і Березанського лиманів¹³. Визначною подією цього часу було збройне повстання 15–16 листопада 1918 р. у Вознесенську. Під керівництвом підпільного ревкому повсталі розгромили міську управу, німецький гарнізон. Влада на кілька днів перейшла до рук ревкому¹⁴.

У березні 1918 р. німецько-австрійськими військами були захоплені Анатоліївка і Березанка. Німці-колоністи підтримали окупацію. Вони створювали загоони самооборони, допомагали новій владі проводити реквізиції, не гребуючи вбивствами українських селян.

Восени 1918 р. розрізнені повстанські групи селян Березанщини консолідувалися в єдиний Тилігуло-Березанський загін, який взяв участь у боях проти гетьманців. Не залишили повстанці й німців-колоністів. У середині березня 1919 р. партизани в складі Тилігуло-Березанського загону (командир М. Пан-

ченко) робили рейди по багатих німецьких колоніях, де проводили реквізиції коней та зброї. Ці непродумані рейди, в яких повстанці керувалися жадобою помсти, а не здоровим глуздом, зіграли не останню роль у розгортанні певної кількості повстань представників етнічних меншин¹⁵.

Висунська бойова дружина перед окупацією села німецько-австрійськими військами вилася в комуністичний повстанський загін імені Т. Г. Шевченка, який вів військові дії в районі Апостолове-Катеринослав. Німецько-австрійське командування тримало в селі посилений гарнізон. Незважаючи на це, опір окупантам серед жителів Висунська з кожним днем наростав.

Аналогічні події відбувалися і в Полтавці-Баштанці. Керівники баштанського ревкому мусили піти в підпілля, але не припинили підготовки до відкритого повстання. Були налагоджені зв'язки з с. Привільне для спільного виступу¹⁶. 9 листопада 1918 р. полтавці-баштанці під керівництвом М. Прядка та В. Гайдука розгромили гетьманську варту¹⁷. В бою взяло участь сорок бійців. Повстання вдалось, тільки ватажок варты Попов з кількома прибічниками втік до Херсону¹⁸. Незабаром для придушення повстання прибув каральний загін із Херсону, на чолі все з тим же Поповим, але повстанці дали їм рішучу відсіч. У грудні баштанці розбили батальйон німецько-австрійських військ, який виступив із Ново-Полтавки на Миколаїв. Крім цього, німецький загін у кількості 36-ти осіб був роззброєний¹⁹. Лише викликана підмога з Явкиного та обстріл із гармат бронепоезда, що курсував між станціями Новополтавка – Горожино допомогли окупантам знову захопити Полтавку-Баштанку. Відбулася жорстока розправа над мешканцями села. Населення змушене було заплатити контрибуцію в сумі 200 тис. крб.²⁰

¹³ Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. – Миколаїв: Політвидав, 1959. – С. 163–170.

¹⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область / відп. ред. В. С. Васильєв. – К.: УРЕ АН УРСР, 1971. – С. 34.

¹⁵ Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931) / Ю. В. Котляр. – К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – С. 85.

¹⁶ Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. – С. 74.

¹⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – С. 158–159.

¹⁸ Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. – С. 175.

¹⁹ ДАМО, ф. Р-940, оп. 2, спр. 4, арк. 3.

²⁰ ДАМО, ф. Р-940, оп. 2, спр. 210, арк. 3.

З антигетьманськими повстаннями пов'язана і діяльність отамана Н.Григор'єва. У травні 1918 р. Н.Григор'єв пішов на службу до гетьмана П.Скоропадського, очевидно, розчарувавшись у здатності представників Центральної Ради навести порядок в Україні. Майбутній отаман став гетьманським полковником і командував однією з частин 6-го Полтавського корпусу, який входив до складу Запорізької дивізії. Проте минуло небагато часу, і Н.Григор'єв не тільки сам розірвав відносини з гетьманським режимом, а й опинився серед найактивніших борців з гетьманщиною. Це сталося влітку 1918 р. і мотиви носили політичний характер. Судячи з усього, як національно свідомий українець, Н.Григор'єв не зміг прийняти політику гетьманського уряду, який виявився іграшкою в руках австро-німецьких окупантів²¹. Спільна антигетьманська позиція знову зблизила Н.Григор'єва з силами «лівого» напрямку, від яких він у свій час відійшов. Саме в цей час Н.Григор'єв зрозумів своє справжнє покликання – він почав організовувати масове повстання селян Херсонщини проти гетьманського режиму і співробітничати з Директорією УНР.

На початку грудня 1918 р. Н. Григор'єв без особливих ускладнень відбив у гетьманських військ Олександрію і повідомив Головного отамана військ УНР С.Петлюру про визнання Директорії УНР і підпорядкування їй своїх загонів. Незабаром загони отамана отримали назву Херсонської дивізії та увійшли до складу Південно-Східної групи військ армії УНР. Вказана група була головною частиною Південного фронту, що почав формуватися як протидія військам Антанти та білогвардійців, які закріпились на Чорноморському узбережжі України.

12 грудня 1918 р. «Республіканські війська східної Херсонщини» увійшли до Миколаєва. Проте втримати владу в Миколаєві Григор'єву не вдалося. У другій половині грудня німецькі загони на вимогу Антанти завдали несподіваного удару і витіснили повстанців з Миколає-

ва. Натомість, отаман Григор'єв направив ультиматум Німецькій раді солдатських депутатів, генералу Гільгаузену та генералу Заку, а також Об'єднаній раді миколаївських робітників, міському самоуправлінню, комісару С. Юрицину, сутність якого зводилася до наступних слів: «Якщо німці впродовж чотирьох днів, починаючи з 12.00 31 грудня 1918 р. за новим стилем, не покинуть Миколаїв і Долинську, то ніхто з них не побачить свою батьківщину»²². Німці змушені були погодитися з ультимативними вимогами отамана. «Григор'ївські загони знову увійшли до Миколаєва, Знамянки і Долинської. Влада Директорії УНР у цих містах та містечках була відновлена»²³. Проте через неузгодженість дій між вищим республіканським командуванням та Григор'євим, УНР на початку січня 1919 р. знову втратила Миколаїв.

Отже, антигетьманська повстанська боротьба на Миколаївщині носила різний характер. Це і власне стихійний селянський рух, викликаний реквізиціями та тим економічним пресом, який впроваджувала місцева адміністрація, спираючись, здебільшого, на силу окупаційних військ. А також, очолюваний більшовиками диверсійно-терористичний рух, спрямований на дестабілізацію ситуації, який використовував прорахунки у внутрішній політиці гетьманського уряду та німецько-австрійської адміністрації. Як окреме явище слід виділити діяльність отамана Н.Григор'єва, який в період літа – зими 1918 р. представляв Директорію УНР.

Антибільшовицькі повстання. Причинами антибільшовицького повстанського руху послужили прорахунки політики радянської влади в економічних та політичних питаннях. Аграрна проблема, на думку селянства, не була вирішена – продзагони забирали вирощений селянами хліб, а торгівля ним вважалась державним злочином. Не вирішувалися національні та релігійні питання, проводилася примусова мобілізація в Червону армію. Позитивним моментом стала передача частини землі

²¹ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.) / В. Горак. – Фастів: Поліфаст, 1998. – С. 9–13.

²² Фест В. Николаев: последний форпост немецких войск на Черном море / В. Фест. – Николаев: ПГО «Центр виробничої практики інвалідів АТО «ЛІТОПИС», 2016. – С. 91–92.

²³ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва. – С. 25.

селянам, але користуватися нею було практично неможливо через політику «воєнного комунізму» (продрозверстка, насадження комун) Не покращило ситуації і розшарування селянства – класова політика, яка включала натравлення одних верств села на інші. Стихійний рух проти комун та продрозверстки радянська історіографія вважала «куркульським бандитизмом». Селянські виступи прийнято було називати «антирадянськими», хоча більшість повстань носили антибільшовицький характер. Про це свідчать і їх гасла: «Геть комуністів і надзвичайку!», «Вся влада селянству!», «Ради без комуністів і ЧК»²⁴.

Антибільшовицький повстанський рух на Миколаївщині був переважно стихійним. Високим рівнем організації виділялися лише армійські повстання. Крім них, слід виокремити повстання представників етнічних меншин та селянські загони, які діяли на невеликій території, часто в межах власної волості. Серед великих селянських повстань слід виділити лише діяльність Врадіївської Хліборобської республіки.

Найбільш відомі армійські повстання – це виступ отамана Н. Григор'єва та заколот у Вознесенську під керівництвом полковників Левашевського і Макарова та поручика Зеленського. Боротьбу з повстаннями армійського типу вів К. Ворошилов, який після 3-го Всеукраїнського з'їзду Рад очолив народний комісаріат внутрішніх справ УСРР. Для придушення повстань і боротьби з бандитизмом були створені спеціальні військові частини, посилено органи ВЧК.

Популярні серед селян гасла, великий антибільшовицький рух – 98 повстань на Україні в квітні місяці, – дали Н.Григор'єву змогу захопити значну територію: від Черкас і Кременчука до Херсона і Миколаєва. Тилові частини Червоної армії ледь чинили опір, а деякі з них переходили на бік повсталих. Так, 12–14 травня 1919 р. в Миколаєві сталося антибільшовицьке повстання моряків флотського півекіпажу, які виявили солідарність з ідеями

григор'ївщини²⁵. Наступ григор'ївських військ порушив більшовицьку систему «викачування» продовольства з України. На захопленій території «були розігнані продовольчі органи в повітах, розграбовані заготівельні пункти зерна»²⁶, відзначалося в доповіді Одеського губпродкому. В результаті заколоту були відрізані від заготівлі найбільш забезпечені хлібом повіти Херсонської та Таврійської губерній.

Проте успіхи Н.Григор'єва не об'єднали навколо нього антибільшовицькі сили. Н.Махно, вбачаючи в Н.Григор'єві небезпечного конкурента, відмовився приєднатися й навіть публічно осудив заколот. Отаман Зелений, що виступав раніше, також не надав йому допомоги. Відмежувалися від Н.Григор'єва майже всі українські партії правої орієнтації. Селянство перестало підтримувати григор'ївщину, зрозумівши, що отаман виступає не тільки проти більшовиків, а й проти системи рад взагалі.

Не підняли престиж григор'ївців і терористичні дії. Без селянської підтримки григор'ївське військо розбилося на ряд загонів, що поступово перетворилися в банди погромників, тероризуючи місцеве населення. Розстріли проводилися незалежно від партійної приналежності. Розстрілювали більшовиків, боротьбистів, робітників радянського апарату, комнезамівців. Зокрема, в Казанці було знищено 32 особи²⁷.

Отаман Н.Григор'єв зробив останню спробу приєднатися до махновців. В особистій розмові Н.Махно зрозумів, що Н. Григор'єв вбачає ворогів лише в більшовиках, творячи насильства над селянами. Звинувативши його у зв'язках з денікінцями, Н.Махно спровокував перестрілку, в результаті якої Н.Григор'єв був убитий 27 липня 1919 р. в селі Сентове Олександрійського повіту²⁸. Виступ Н.Григор'єва тривав менше місяця – з 7-го по кінець травня 1919 р., хоча рештки загонів діяли до липня, і були знищені біля сіл Грейгове, Явкіне, Полтавка-Баштанка та станції Березнегувата.

²⁴ Деникинское подполье в Николаеве (Введение) // Летопись революции. – 1926. – № 3–4. – С. 9.

²⁵ Деникинское подполье в Николаеве (Введение)... – С. 9.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 382, арк. 16, 112.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 5-1, спр. 240, арк. 2.

²⁸ Аршинов П. История махновского движения (1918–1921) / П. Аршинов. – Запорожье: Дикое поле, 1995. – С. 130.

Крім армійських повстань, певне значення для Миколаївщини мали повстання представників етнічних меншин. 8 серпня 1919 р. повстанський рух перекинувся на німецькі колонії Миколаївщини і охопив ряд селищ на лівому березі Південного Бугу, до них приєдналися і болгари-колоністи. При цьому українські селяни, німці-колоністи і болгари-колоністи часто діяли спільно проти більшовицьких військ. Так, повстання болгарського населення села Тернівка підтримали жителі села Червоне поблизу Миколаєва. Тернівці намагалися захопити Миколаїв. Партійна дружина з міста була перебита повстанцями, а для їх придушення використали артилерію. Незабаром почався новий наступ на Миколаїв. Болгари-колоністи та українські селяни підійшли майже до Інгульського мосту, але польові гармати знову примусили їх відступити. Без перепочинку миколаївці-більшовики відбивалися від повсталих селян протягом усього серпня 1919 р.²⁹

У серпні 1919 р. відбулися антибільшовицькі повстання в селах Мостове, Козлово-Нечаяне, Ландау, Велика Корениха. Повстанці намагалися перешкодити просуванню загону під командуванням Ф. Анулова, знищували партійних працівників. Так, у Козлово-Нечаяному українськими повстанцями було знищено загін уповноваженого уряду УСРР Й.Скляра в кількості 20 осіб, який відступав від німців-колоністів³⁰. В Явкиному повсталі селяни під керівництвом П. Гудимова і С. Коломотського розгромили партійний осередок³¹.

Повстання антибільшовицького напрямку весни – літа 1919 р. не переросли в згуртований селянський рух з певними цілями та завданнями, хоча частина з них досягла високого рівня організації і була ліквідована перед приходом денікінських військ. Типологія антибільшовицьких повстань свідчить про хибність політики більшовицької влади в аграрному, національному та військовому питаннях, що призвело до спалаху повстансько-партизанського руху.

Антиденікінські повстання. Наприкінці літа 1919 р. Миколаївщина була захоплена білогвардійськими військами, однак швидко проти них розпочався новий етап повстанської боротьби. Привертає увагу те, що багато загонів очолили отамани, які партизанили в тилу Червоної армії³².

Денікінський режим з точки зору селянства мав великі вади. Головний недолік – це невирішеність аграрного питання. Спроби білогвардійців реставрувати поміщицьке землеволодіння, «третій сніп» та реквізиції, наштотувалися на опір селянства. Вирішальною причиною, що послужила початком збройної боротьби, стала примусова мобілізація до Добровольчої армії. Не покращили ситуації, а навпаки, загострили, – погроми та приниження національних меншостей. Позитивними явищами можна вважати лише свободу віросповідання і торгівлі, але в даній ситуації вони не мали вирішального значення.

Повстанський рух селян Миколаївщини осені 1919 – зими 1920 рр. мав переважно антиденікінську спрямованість, хоча діяли і антибільшовицькі (проденікінські) загоны. Серед антиденікінських виступів слід виділити такі типи: власне селянські загоны, більшовицькі, боротьбистсько-борбистські, виступи представників етнічних меншин, формування державною типу (Висунська і Баштанська республіки). Серед проденікінських виступів вирізнялися загоны «куркульської самооборони» при білогвардійському керівництві. Певну кількість серед повстань займали бандитські формування. Така строкагість серед повстансько-партизанських загонів обумовлювалася тодішньою соціальною структурою населення.

На Миколаївщині суто селянським був загін Г.Трояна, до якого приєдналася група трикратівських жителів. Повсталі нападали на денікінські роз'їзди та розвідки³³. В с. Парутиному перед відступом денікінців організували повстанський загін з 80-ти бійців, який без зброї зробив напад на очаківські казарми.

²⁹ Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925). – С. 59.

³⁰ Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). – С. 88.

³¹ ДАМО, ф. Р-940, оп. 2, спр. 4, арк. 35.

³² Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы / В. Ф. Верстюк // Украина в 1917–1921 гг. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 120–121.

³³ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – С. 338.

Повстанці озброїлися, деморалізували білогвардійців, чим сприяли захопленню Очакова більшовицькими військами³⁴. В Анатоліївці селяни на чолі з Г.Тимофєєвим розгромили білогвардійський гарнізон³⁵. Виступи селян Братського і Сергіївки спочатку були також селянськими, але пізніше потрапили під вплив більшовиків. Командував загоном братчан В.Афанасьєв.

Боротьбою проти денікінщини на території Миколаївщини керував підпільний комітет, який очолював С. Інгулов, а з середини листопада 1919 р. – А. Колтун. Більшовики проводили агітаційну роботу, розповсюджували листівки із закликами до боротьби³⁶. Під їх керівництвом були створені партизанські загоми в селах Єланець та Анатоліївка. В Єланці його керівником був більшовик А.Новиков. До загону приєдналися солдати Єланецької та Щербанівської волостей, що були мобілізовані до денікінської армії. В селі Анатоліївка на початку вересня 1919 р. партосередок створив більшовицьке підпілля, яке очолив Т.Єфремов, під його керівництвом була створена партизанська група Ф.Воскова та К.Сичова. 21 січня 1920 р. партизани розгромили білогвардійський загін до 100 бійців, що прибув до Анатоліївки³⁷. Великий вплив мали більшовики і на партизан Антонівської волості, якими керував Н.Губа.

Повстанський рух селян більшовицького типу відрізнявся високою організованістю. У губернських, повітових та деяких волосних центрах були створені більшовицькі підпільні комітети, що координували дії партизанських вагонів. Повстанці мали тісні зв'язки з польовими штабами Червоної армії, проводили спільні бойові операції.

Крім більшовиків, великий вплив на партизанський рух селян мали партії боротьбистів та борбистів. Часто їх представники діяли спільно з більшовиками, проте в деяких ви-

павках створювали власні підпільні комітети та повстанські загоми. На Миколаївщині боротьбисти та борбисти входили до урядів Висунської та Баштанської республік, а також мали власні партизанські загоми. Один з таких загонів створено неподалік від Миколаєва – в Богоявленську. У ньому партизанили селяни і робітники³⁸, кількістю понад 200 бійців, з двома кулеметами³⁹.

Боротьбистсько-борбистський тип селянських повстань не мав чіткої організації. Есери очолювали невелику кількість повстанських загонів, що діяли самостійно. Не випадково широку популярність мали об'єднані ревкоми і повстанками, які контролювали діяльність партизанських загонів.

Певним сегментом антиденікінського повстанського руху були виступи представників етнічних меншин. На Миколаївщині складна ситуація була з болгарською колонією Тернівка. У серпні 1919 р. тернівці боролися проти більшовиків, а вже в грудні цього ж року розпочали повстання проти денікінців. Його жорстоко придушили каральні загоми, але на цьому боротьба не закінчилася⁴⁰. Під час відступу білогвардійських військ з Миколаєва 1 січня 1920 р. озброєний загін тернівців напав на підрозділ денікінців⁴¹. Виступали проти білогвардійської політики реквізицій і німецькі колоністи, зокрема, жителі Ландау, Блюменфельд, Мюнхен. Єврейська колонія Ефінгар стала головною базою полтавців-баштанців після розгрому Баштанської республіки⁴².

Виступи представників етнічних меншин можна вважати антиденікінською силою, проте суто національні виступи відбувалися не часто. Найчастіше болгари, євреї, німці були учасниками селянських повстань різних типів.

Крім антиденікінських повстань, на Миколаївщині були й такі, що підтримували денікінську владу. Соціальною опорою таких ви-

³⁴ ДАОО, ф. П-2, оп. 1, спр. 613, арк. 3.

³⁵ ДАОО, ф. П-2, оп. 1, спр. 208, арк. 18.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 62, арк. 71-72.

³⁷ ДАОО, ф. П-2, оп. 1, спр. 571, арк. 21-24.

³⁸ Гриценко М. З історії боротьби з інтервентами озброєних сил революції на Херсонщині (1919-1920 рр.) / М. Гриценко. – Херсон: Істпарт, 1933. – С. 5.

³⁹ Биншток М. Николаевское подполье / М. Биншток // Летопись революции. – 1926. – № 3-4. – С. 13.

⁴⁰ Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве / Я. Ряппо // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 40-41.

⁴¹ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – С. 467.

⁴² ДАОО, ф. П-2, оп. 1, спр. 1198, арк. 44.

ступів були поміщики та заможні селяни. Загони «куркульської самооборони» діяли на Миколаївщині під керівництвом полковників Салікова⁴³ та Лобурева⁴⁴. Проденікінський повстанський рух мав ті ж причини, що і антибільшовицькі повстання весни – літа 1919 р., і був його логічним продовженням. Проте він не був таким масовим, так як більшість селян вбачали головного ворога в денікінському режимі.

Складною і водночас негативною сторінкою повстансько-партизанської боротьби був бандитський напрямок. Бандитські формування займалися погромами, вбивствами, грабунками і не ставили перед собою ніякої політичної мети.

Антикомуністичний повстанський рух. Антикомуністичний повстанський рух у 1920–1921 р. був потужним фактором суспільно-політичного життя. Представники української інтелігенції, національно свідомого селянства та робітники активно протидіяли всім спробам більшовиків стабілізувати своє становище в Україні. Вони створювали та брали участь в партизанських загонах і повстанських організаціях, що проявляли особливу активність в 1921 р.⁴⁵

В умовах червоного терору українське село перейшло від локальних повстань до партизанської та підпільної боротьби. Партизанські загони були найпростішою формою організації, імпульс до якої йшов «знизу», від самих селян, але активну роль в цьому процесі зіграла та ланка української інтелігенції, що була найближчою до селян. Саме її представники стали отаманами загонів. Більшовики на практиці не могли часто порозумітися саме з усім селянством, а не з якоюсь окремою його частиною, що спростовувало їх класові теорії ще за життя декого з «класиків». Втім, навіть на рівні теорії селянство ніколи не розгляда-

лося комуністичними ідеологами рівноцінним союзником пролетаріату (партії РКП (б)), а трактувалося скоріше як потенційний ворог. Отже, більшовикам, щоб зміцнити свою владу в українському селі, необхідно було впливати на весь селянський загал. Що вони й робили переважно в душі політики «воєнного комунізму», тобто карально-репресивними методами⁴⁶.

Серед заходів, які проводилися більшовицьким керівництвом, особливо негативно сприймалася політика «воєнного комунізму». Слід вважати, що «воєнний комунізм» був не тільки головною причиною ворожого ставлення селянства до радянської влади, але і головною причиною, яка не дозволяла ліквідувати повстанство, більше того, вона сприяла його консолідації⁴⁷.

Значний вплив на розмах повстанського руху мала також поведінка деяких частин Червоної армії, особливо тих, що були перекинуті з Центральної Росії. Особливо під час самозабезпечення червоноармійських частин, «... яке доходило до збирання продуктів відрами, і розгляданні населення, як переможеного ворога»⁴⁸.

Частини Червоної армії в широких масштабах застосовували каральні акції. В квітні 1920 р. тільки за підозрою в розборі залізничного полотна на роз'їзді Казанка – Новий Буг радянським панцерником було обстріляне село Н.Дмитрівка, що знаходилося поблизу. Внаслідок артобстрілу було вбито і поранено 30 чоловік, згоріло 12 хат⁴⁹.

В свою чергу повстанці також діяли не в «білих рукавичках». В захоплених місцевостях вони перш за все розправлялися з радянськими працівниками, активістами, членами сільрад та КНС, червоноармійцями. Так, згідно з підрахунками А.Залевського, повстанцями було знищено маже всіх сільських комуністів Вознесенського повіту⁵⁰.

⁴³ ДАХО, ф. Р-1925, оп. 1, спр. 471, арк. 13.

⁴⁴ ДАХО, ф. Р-1925, оп. 1, спр. 262, арк. 6.

⁴⁵ Файзулін Я. Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет 1921 року: з історії агентурно-оперативної розробки органів ВУЧК / Я. Файзулін // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2012. – Випуск 8. – С.176.

⁴⁶ Мешков Д. Сини ображених батьків / Д. Мешков, Д. Архирейський // Константи. – 1999. – № 2. – С. 52.

⁴⁷ Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. – С. 156.

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 448, арк. 5.

⁴⁹ Ганжа О. І. Опір становленню тоталітарного режиму в УСРР / О. І. Ганжа. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С.7.

⁵⁰ Залевський А. Д. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.) / А. Д. Залевський // Український історичний журнал. – 1959. – № 4. – С. 93.

Антикомуністичний селянський рух на Миколаївщині представлений загонами Залізняка, Підкови, Головатого, Марченка, Гризла і Чумака (Кравченка) у Первомайському повіті. У Вознесенському повіті найбільш небезпечним для більшовиків був загін полковника Іванова на прізвисько «Чорна борода». Повстанці нападали на продзагони, військові і цивільні об'єкти, відбивали конфісковане в селах майно, знищували продподаткову документацію, ліквідували радянський і партійний апарат, здійснювали терор щодо більшовиків, чекістів, членів їх сімей. В інших повітах активними були повстанські загони «Чорного ворона», Задорожного, Гупала, Свища. Головною базою повстанців у Миколаївському повіті був Новий Буг⁵¹.

Одним із найбільш відомих отаманів Херсонщини і Миколаївщини був Ф.Іванов, селянин з Криворіжжя. У 1920 – першій половині 1921 рр. його окреме формування, як територіальний відділ махновських військ, діяло на стику Катеринославської, Миколаївської та Кременчуцької губерній, руйнуючи радянський тил. З повстанцями Іванова діяли групи отаманів Гладченка, Федоренка, Павловського⁵². Літо 1921 р. стало часом справжньої катастрофи для махновщини. Приблизно наприкінці липня – на початку серпня загинув і Федір Іванов, але загін очолив його брат Григорій.

Піком активності іванівців стала, як не дивно, друга половина 1921 р., час загального спаду повстанського опору в Україні. Власті на рівні Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі неодноразово приймали постанови про негайну ліквідацію «банди» Іванова⁵³. Проте всі ці плани зазнавали фіаско. Спираючись на підтримку місцевого селянства, іванівці й не думали складати зброю. Повстанські диверсії чергувалися із чекістськими провокаціями, бої – з переслідуваннями, перемоги – з поразками. Чисельність особового складу загону в цей час коливалася від 45 до 120 бійців. Район бойових операцій визначався трикутником Олександрія – Вознесенськ –

Кривий Ріг. Повстанцям допомагало антибільшовицьке підпілля. Військовий прапор формування прикрашав напис «Сини ображених батьків»⁵⁴.

Брали участь в антикомуністичному повстанстві і представники етнічних меншин. На території Вознесенського повіту в районі німецьких колоній Шпаєрово та Роштадт діяло чисельне повстанське формування німців-колоністів. Ним керували офіцери: Роштадт, Генер, Бісмарк та Меєр.

Антикомуністичний селянський рух у 1920–1921 рр. мав чітко виражені два політичні напрями: національний (петлюрівщина) та анархо-махновський. Для Півдня України було характерним певне переважання анархо-махновського напрямку, над національним.

Таким чином, на Миколаївщині у 1917–1921 рр. розгорівся великий селянський повстанський рух. У ньому можна виділити чотири головних напрями: антигетьманський, антибільшовицький, антиденікінський та антикомуністичний. В цілому повстанський-партизанський рух селян був єдиним. Тільки на різних етапах розвитку політичної ситуації селянство бачило своїм ворогом австро-німців з гетьманцями, більшовиків та білогвардійців. Селянська ідеологія негативно сприймала сильну владу, «німецько-австрійську», «червону» чи «білу», бо кожна з них, з точки зору селянства, мала вагомні недоліки.

Антигетьманський селянський повстанський рух був головним чином стихійним, хоча деякі повстання мали високий рівень організації. Вплив партій, крім більшовиків, був мінімальним. Серед типів антибільшовицького руху слід виділити армійські, селянські та повстання етнічних меншин. Антиденікінський рух починався стихійно або організовувався агентами. Пізніше вирішальну роль в ньому відігравали більшовики, боротьбисти та борбисти. Серед повстань антиденікінського напрямку можна виділити такі типи: селянський, більшовицький, боротьбистсько-борбистський, рух представників етнічних меншин, формування

⁵¹ ДАМО, ф. Р-156, оп. 1, спр. 703, арк. 8.

⁵² ДАХО, ф. Р-1650, оп. 1, спр. 15, арк. 127.

⁵³ ДАОО, ф. П-2, оп. 1, спр. 1198, арк. 21.

⁵⁴ Соловей Д. Голгота України. Ч.1. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною / Д. Соловей. – Дрогобич: Відродження, 1993. – С. 134.

державного типу. Період осені 1919 – зими 1920 рр. – це також продовження антибільшовицьких повстань, які прийняли форму пруденікінського повстанського руху. Серед них слід виділити діяльність так званої «куркульської самооборони». Антикомуністичний

повстанський рух 1920–1921 рр. носив загально-носелянський характер і був типовою реакцією на більшовицьку політику «воєнного комунізму». Він мав чітко виражені два політичні напрями: національний (петлюрівщина) та анархо-махновський.

References

1. Arshinov, P. (1995). *Istoriya maxnovskogo dvizheniya (1918–1921)*. Zaporozh'e: Dikoe pole. [In Russian].
2. Binshtok, M. (1926). Nikolaevskoe podpol'e. *Letopis' revolyucii*, 3–4, 10–20. [In Russian].
3. Denikin Underground in Nikolaev (Introduction) (1926) *Letopis' revolyutsii*, 3–4, 52–69. [In Russian].
4. Faizulin, Y. (2012). Vseukrainskyi Tsentralnyi Povstanskyi Komitet 1921 roku: z istorii ahenturno-operatyvnoi rozrobky orhaniv VUShchK. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rr.*, 8, 176–199. [In Ukrainian].
5. Fest, V. (2016). *Nikolaev: poslednij forpost nemeckix vojsk na Chernom more*. Nikolaev: PGO «Centr virobничої практики invalidiv ATO «LITOPIS». [In Russian].
6. Graciozi, A. (2001). *Velikaya krest'yanskaya vojna v SSSR. Bol'sheviki i krest'yane. 1917–1933*. Moskva: ROSSPEN. [In Russian].
7. Hanzha, O. I. (1996). *Opir stanovlenniu totalitarnoho rezhymu v USRR*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
8. Horak, V. (1998). *Povstantsi otamana Hryhor'ieva (serpen 1918 – serpen 1919 rr.)*. Fastiv: Polifast. [In Ukrainian].
9. Hrytsenko, M. (1933). *Z istorii borotby z interventamy ozbroienykh syl revoliutsii na Khersonshchyni (1919–1920 rr.)*. Kherson: Istpart. [In Ukrainian].
10. Korolov, H. O. (2008). Bashtanska respublika: selianska model vlady. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 r.*, 3, 172–176. [In Ukrainian].
11. Kotlyar, Y. V. (1997). Nove pro napriamy i typolohii selianskykh povstan na Pivdni Ukrainy (1919–1920 rr.). *Zapysky istorychnoho fakultetu*, 4, 85–89. [In Ukrainian].
12. Kotlyar, Y. V. (2003). *Povstanstvo. Selianskyi rukh na Pivdni Ukrainy (1917–1925)*. Mykolaiv–Odesa: TOV ViD. [In Ukrainian].
13. Kotlyar, Y. V. (2008). *Povstanskyi rukh etnichnykh menshyn Pivdnia Ukrainy (1917–1931)*. Kyiv–Mykolaiv: Vyd-vo MDHU imeni Petra Mohyly. [In Ukrainian].
14. Kotlyar, Y. V. (2010). *Vysunska i Bashtanska respubliki (do 90-i richnytsi proholoshennia)*. Mykolaiv: Vyd-vo ChDU imeni Petra Mohyly. [In Ukrainian].
15. Kotlyar, Y. V. (2012). *Vradiivska Khliborobska respublika. Shchornomorskyi litopys*, 5, 50–53. [In Ukrainian].
16. Kotlyar, Y. V. (2017). Selianski respubliki Naddniprianskoi Ukrainy. *Istorychnyi arkhiv*, 18, 64–69. [In Ukrainian].
17. Kovalchuk, M. (2012). *Bez peremozhtsiv: Povstanskyi rukh v Ukraini proty bilohvardiiskykh viisk henerala A. Denikina (cherven 1919 r. – liutyi 1920 r.)*. Kyiv: Stylos. [In Ukrainian].
18. Lobodaiev, V. (Ed.). (2017). *Viina z derzhavoiu chy za derzhavu? Selianskyi povstanskyi rukh v Ukraini 1917–1921 rokiv*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia. [In Ukrainian].
19. Mieshkov, D., & Arkhireyskiy, D. (1999). Syny obrazhenykh batkiv. *Konstanty*, 2, 52–62. [In Ukrainian].
20. Mytrofanenko, Y. S. (2014). Fenomen «mnozhyynnoi suverennosti» revoliutsiinoi doby 1917–1920 rr. u konteksti protsesiv natsionalnogo derzhavotvorennia. *Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*, 12, 113–123. [In Ukrainian].
21. Ryappo, Y. (1924). *Revolucionnaya bor'ba v Nikolaeve. Letopis' revolyucii*, 4, 5–43. [In Russian].
22. Savchenko, V. A. (2005). *Makhno*. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].
23. Solovei, D. (1993). *Holhota Ukrainy. Shch.1. Moskovsko-bolshevytskyi okupatsiinyi teror v URSS mizh pershoiu i druhoiu svitovoiu viinoiu*. Drohobych: Vidrozhennia. [In Ukrainian].
24. *Struggle for Soviet Power in Mykolaiv Region: Collected Memoirs (1959)* Mykolaiv: Polityvydav. [In Ukrainian].
25. Vasyliiev, V. (Ed.). (1971). *History of the Towns and Villages of the Ukrainian SSR. Mykolaiv Region*. Kyiv: URE AN URSS. [In Ukrainian].
26. Verstyuk, V. F. (1991). *Vnutrennij front: strategiia i taktika bor'by*. *Ukraina v 1917–1921 gg.*, Kiev: Naukova dumka, 102–173. [In Russian].
27. Verstyuk, V. F. (1992). *Maxnovshhina. Selyans'kij povstans'kij rukh na Ukraini (1918–1921)*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
28. Volkovynskyi, V. M. (1992). *Batko Makhno*. Kyiv: Perlit prodakshn, LTD. [In Ukrainian].
29. Zakharchenko, P. (1997). *Selianska viina v Ukraini: rik 1918*. Kyiv: ZAT «Nihlava». [In Ukrainian].
30. Zalievskyi, A. D. (1959). Rozhrom kurkulsko-natsionalistychnoho bandytyzmu na Ukraini (1921–1922 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 90–98. [In Ukrainian].

ЛІТЕРАТОРИ ТА «ЧЕРВОНІ МОРЯКИ» ПРОТИ «ЧЕРВОНИХ КОМІСАРІВ»: ДВА ТИЖНІ МИКОЛАЇВСЬКОЇ «МАТРОСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ» (14–27 травня 1919 р.)

В статті вперше в історіографії аналізуються причини, цілі, хід збройного виступу моряків проти диктатури більшовиків у місті Николаєві в травні 1919 р., а також розглядається структура влади, яка сформувалася під час повстання, роль ідеологів повстання Я. Плешкевича та С. Юріцина, вперше аналізуються публікації газет повстанців «Свободное слово красного моряка».

Ключові слова: Николаївська «матроська республіка», Николаїв, Херсон.

Victor Savchenko

Literators and «red sailors» against the «red commissars»: two weeks of Nikolayev's «sailor republic» (may 14–27, 1919)

In the article, for the first time in historiography, the reasons, objectives and the course of the armed insurrection of sailors against the dictatorship of the bolsheviks in Nikolaev in May of 1919 are analyzed. The uprising of the sailors in Nikolaev was the first rebellion in the navy of the so-called «third force» (the «third revolution»), the design of which began with the insurrection of Ataman Grigor'ev and the Makhnovist movement in the spring and summer of 1919, the last splash of which was the Kronstadt Uprising of Sailors of 1921. There was a unique situation in Nikolaev when parts of sailors and soldiers of the Red Army were in favor of a broad political coalition, freedom of trade and were against the power of the one party and the repression of the Cheka. The structure of power that emerged during the uprising, the role of the ideologists of the Y. Pleshkevich and S. Yuritsin, sailors' leaders were considered in this article. For the first time, the publication of two issues of the newspaper «The Free Speech of the Red Sailor» published by the insurgents is being analyzed. The events in Mykolayiv are considered in the context of the events in the South of Ukraine in May of 1919: the situation that was on the fronts and rearward of the Red Army, uprisings in Kherson, Odessa and Ochakov, peasant demonstrations against the policy of «war communism». An analysis of the events shows how the regime of the Bolsheviks was shaky and did not have a broad support among the masses, revealing the concealed sharpness of the political struggle within the «revolutionary camp» and the unique political mobility of those days. The insurrection became a manifestation of the general processes that shook Ukraine, in the era of revolutionary activity, when the people were looking for new forms of state and social organization.

Key words: sailors, rebels, Grigorievtsy, Red Army men, newspaper, propaganda, advice, insurrection, Nikolaev, Kherson

Віктор Савченко

Литераторы и «красные моряки» против «красных комиссаров»: две недели николаевской «матросской республики» (14–27 мая 1919)

В статье впервые в историографии анализируются причины, цели, ход вооруженного восстания моряков против диктатуры большевиков в городе Николаев в мае 1919 г., рассматривается структура власти, которая сложилась в ходе восстания, роль идеологов восстания Я. Плешкевича и С. Юрицина, впервые анализируются публикации газеты восставших «Свободное слово красного моряка».

Ключевые слова: Николаевская «матросская республика», Николаев, Херсон.

У хроніці бурхливих і масштабних подій українських визвольних змагань замало уваги приділяється епізоду, пов'язаного з унікальною спробою жителів міста Миколаєва створити «нову соціалістичну Україну» без «комуністичних принад» – партійної диктатури, терору ЧК, продрозкладки... Миколаївські події травня 1919 р. згадуються в історіографії тільки в зв'язку з повстанням Н. Григор'єва, хоча вони мають самостійне значення та показують особливу тенденцію в розвитку революційних подій весни 1919 року. Єдина стаття Є. Вікторова, що була присвячена повстанню в Миколаєві побачила світ 1930 р. та мала форму історичного есе, в якому особисті спогади більшовицького функціонера поєднувалися з цитатами з газет та слідчої справи. Цікаво, що після оприлюднення першої частини матеріалу, в якому розглядається передісторія повстання, публікація наступних частин статті штучно обривається. Більшовицькі цензори прогледівши «крамолу» у змісті першої частини статті, заборонили її подальшу публікацію, незважаючи на анонс «далі буде»¹. Згадується виступ у Миколаєві в спогадах більшовика Я. Ряппо, що базувалися виключно на особистих враженнях.²

Причини повстання аналізується в статтях Я. Ряппо та Є. Вікторова схематично. Автори акцентують увагу перш за все на селянському факторі у формуванні робітництва Миколаєва, на критиці лівих есерів, анархістів та «матросів-кримінальників», які ніби то підготували соціальний вибух, та очолили повстання. Проте, стихійні події травня 1919 р. у Миколаєві були частиною масштабного історичного процесу, без розуміння якого неможливо осягнути причини та цілі цього збройного виступу. На події в причорноморському місті впливали глобальні зовнішньополітичні чинники весни 19-го – крах інтервенції на Півдні України, коли війська Антанти були витіснені з регіону Миколаїв–Одеса погано озброєними сільськими загонами отамана Н. Григор'єва.

Перемога революції в Угорщині та підготовка Червоної Армії до «визвольного походу» до Румунії та Угорщини, звістки про революцію в Баварії, успіхи «червоних» на «петлюрівському» та Західному фронтах, все це створювало атмосферу загальної революційної ейфорії. Успіх «лівої ідеї» привів до активізації сил лівих есерів, борьбистів, боротьбистів, анархістів, махновців...

Надії на омріяний комунізм породжували гострий конфлікт з реаліями більшовицької влади. Надочікування від приходу до влади комуністів розвіялися вже через місяць їх панування. Робітники голодували, селянство потерпало від експропріацій в добу «військового комунізму» (з 1 квітня 1919 р. в УСРР введена продовольча розкладка, місцеві з'їзди рад вимагали її скасування). Село поклядало надії на зрівняльний розподіл землі, який обіцяв провести радянський уряд, однак на практиці найкраща поміщицька земля передавалася колгоспам, радгоспам, державним цукровим заводам. Вже в березні 1919 р. з'являється гасло: «Геть комуну, ЧК, комнезами, призначенців-комуністів, продзагони!», «Ради без комуністів!», «Свободу торгівлі!». Ватажки повстанського руху (Н. Махно, Н. Григор'єв та ін.), які допомагали встановлювати владу рад, відтіснялися на периферію суспільно-політичного життя очільниками нового правлячого режиму. З появою у квітні 1919 р. декрету про скасування принципу виборності командного складу, повстанська армія повинна була стати регулярною. Згаданий правовий акт був спрямований проти «отаманщини» в РСЧА, яка на Київщині вже повернула «червоні» багнети проти більшовицької диктатури. В. Затонський згадував про ті часи: «будь-який наш полк (у травні 1919 р.) міг підняти проти нас повстання, і часом не завжди було зрозуміло, чому та чи інша частина бореться на нашій стороні, а не проти нас».³

Події, що обумовили появу «Миколаївської республіки» розгорталися 7–10 травня

¹ Вікторов Є. Південний «Кронштадт» (до історії повстання миколаївських морців 1919 року) / Є. Вікторов // Літопис революції. – 1930. – №2(41). – С. 73–103.

² Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве / Я. Ряппо // Летопись революции. – 1924. – №3(8). – С. 5–43.

³ Затонский В. П. Водоворот: Отступление южной группы / В. П. Затонский // Этапы большого пути: Воспоминания о гражданской войне. – М.: Воениздат, 1963. – С. 157–180.

1919 р., коли влада намітила початок революційного «походу в Європу» через Молдову-Румунію на допомогу «червоній» Угорщини. Командувач Українським фронтом В. Антонов-Овсієнко для реалізації цього завдання виокремив 6-ту дивізію 3-ї Української радянської армії, якою командував отаман Н. Григор'єв. Дивізія (16 тис. чол.) складалася переважно із селян, які «пішли від Петлюри» та в березні-квітні 1919 р. витіснили війська Антанти з Херсона, Миколаєва, Одеси. Н. Григор'єв попросив у командування три тижні на відпочинок для своєї дивізії, для переформування частин перед походом. В кінці квітня 1919 р. «григор'євці» повернулися на Єлисаветградщину. Їх поява в селах, де вже господарювали продзагонівці, змінило обстановку – владні структури розбіглися під загрозою повстанських погромів та знищення комуністів.

7 травня командувач 3-ї Української армії М. Худяков наказав Н. Григор'єву протягом 24 годин «припинити неподобства», які чинили повстанці його дивізії. У разі, якщо отаман не зможе втихомирити повстанців, він зобов'язувався скласти повноваження комдива. В той же день, В. Антонов-Овсієнко наказав зосередити дивізію Григор'єва (до 10 травня) уздовж Дністра для «походу на Захід». Але Н. Григор'єв не виконав наказу та видав «Універсал», в якому закликав «народ України та бійців Червоної Української Армії» до загального повстання: «Хай не буде диктатури ні окремої людини, ні партії... Геть насильство справа, геть насильство зліва!.. До ради мають право бути обраними представники всіх партій, які стоять на радянській платформі, і ті, хто визнають себе безпартійними, але підтримують радянську владу... Хай живе свобода друку, сумління, зборів, союзів, страйків, праці і професій, недоторканість особи, думки, життя, переконань і релігії! Народ Божий, любіть один одного, щоб не розлити братської крові! Забудьте партійну ворожнечу... Уряд авантю-

риста Раковського та його ставлеників просимо піти і не гвалтувати волю народну. Всеукраїнський з'їзд Рад дасть нам уряд, якому ми підкоримося і свято виконаємо його волю...». «Універсал», підписаний «отаманом партизан Херсона і Таврії» Н. Григор'євим набув поширення в частинах РСЧА та серед населення. Після проголошення «Універсалу» 9 травня Н. Григор'єв, як не дивно, телеграфує командуючому фронту і запевняє про свою непричетність до бунту й обіцяє виступити на «румунський фронт». Наступного дня він заявив В. Антонову-Овсієнку, що починає повстання: «Уряд аванюриста Раковського я вважаю поваленим... Дуже прошу Вас особисто дозволити мені без бою зайняти Миколаїв, Херсон». 10 травня «Н. Григор'єв та його спільники» були оголошені «поза законом».⁴

10–12 травня у містах УСРР (в тому числі в Миколаєві та Херсоні) пройшли загальні збори місцевих рад, представників військових частин, профспілок на яких присутні засуджували повстання Григор'єва та оголошували мобілізацію членів своїх організацій для боротьби з повсталими. У відозвах, прийнятих за результатами цих зборів, Григор'єв проголошувався «ворогом трудящих», «бандитом», «білогвардійцем», «погромником», «претендентом на гетьманський престол»⁵. Представники соціалістичних партій та Конфедерації анархістських організацій України «Набат» виступили проти «авантюри Григор'єва». Однак потужна більшовицька пропаганда не змогла приборкати антирадянські виступи на Півдні України. 11 травня Білоруська радянська бригада та 1-й селянський полк Казакова підняли повстання проти більшовиків в передмісті Одеси: «На Б. Фонтані вбито 14 комісарів та 30 простих євреїв. Розгромлено багато крамничок».⁶ Загони Казакова та Вендта захоплюють Ананьєв, до повсталих приєднується радянський гарнізон Балти. 13 травня на профспілкових зборах в Херсоні представ-

⁴ Антонов-Овсієнко В. А. Записки о гражданской войне. Т. 4 / В. А. Антонов-Овсієнко. – М.-Л.: Госвоениздат, 1933. – С. 203–208.

⁵ В огне гражданской войны Из истории борьбы трудящихся Одесщины против объединенных сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918 - ноябрь 1920 гг. Сб. документов и материалов. – Одесса, Одес. кн. изд. 1962. – С. 197.

⁶ Бунин И. Окаянные дни. – Одесса, 1990. – С. 22.

ники спілки портових та річкових робітників звинуватили комуністів у «провокуванні повстання»⁷.

Миколаїв з 10 травня опинився в облозі, шляхи сполучення контролювалися повсталими. У місті було проголошено військовий стан, створено військову раду (начальник гарнізону Я. Ряппо, голова ЧК Абашидзе, коменданта міста А. Рожанський, особливоуповноваженого уряду Й. Скляр). 12 травня на миколаївському вокзалі з'явився загін повстанців Григор'єва (63 чол.) з великою кількістю зброї та вибухівки. За короткий час співробітникам місцевої ЧК вдалося роззброїти повстанців а також заарештувати 14 матросів та червоноармійців⁸.

Тривогу очільників радянської влади в Миколаєві викликав матроський напівекіпаж 1300–1500 осіб, що у квітні 1919 р. отаборився у морських казармах у центрі міста (формувався з лютого 1919 р., спочатку у Харкові, з березня – у Катеринославі), який за короткий період часу набув «анархо-махновсько-карного обличчя». Ось яку характеристику миколаївським матросам можна було зустріти на шпальтах компартійної преси середини 1920-х років: «Краса і гордість Жовтня», червоні моряки... відірвалися від своєї виробничої бази, стали скоро розкладатися й перетворилися на тих «братиків кльош», якими їх добре знала вся країна; саме ті групи та загони моряків, які в період, німецької окупації і після неї залишилися на березі і збереглися, як організована і збройна сила, до початку 1919 року на Півдні, перетворилися на своєрідні організації напівтерористичного, напів-бандитською штибу. В значній мірі вони жили махновські сили; в свою чергу, махновщина й махновський елемент, одягаючи безкозирку зі стрічками, приставали для «зручності роботи» до матроських загонів. Так, в кінці кінців, вийшло, що матроси в Миколаєві у 1919 році, після відновлення Радвлади та відходу німців, стали силою не радянською, а анархічною й навіть махновською. І, оскільки вони були силою і ще

збройною, з ними доводилося рахуватися; вони наклали свій відбиток на характер та хід подій... Дрібнобуржуазні настрої певної частини робітничої маси знаходили свій вияв у таких гаслах, як радвлада за участю всіх соціалістичних партій, Ради без комуністів та чека. Ці гасла особливо популярні були в матроському середовищі, в тих загонах, які під ім'ям флотського екіпажу перебували в Миколаєві влітку 1919 року і становили там головну збройну силу»⁹.

13 травня 1919 року пройшли збори «червоних матросів» на яких лунали заяви, про те, що корабельники не підтримують всевладдя комуністів та вимагають «справжньої радянської влади». Тоді з'явилися лідери «червоних матросів» Проскуренко (помічник начальника напівекіпажу) та Євграфов. Вони закликали негайно переобрати ради та відпустити з ЧК арештованих матросів та солдат. В той же час Проскуренко виступив проти «авантюриста Григор'єва», за відправку загону моряків на фронт проти повстанців. Матроси вимагали звіту перед ними уповноваженого уряду Й. Скляра, але той не приїхав до напівекіпажу... В той же час воєнком підтягнув до центру міста з фронту «надійні частини», а влада намагалася арештувати лідерів матросів. Відчувши масовий супротив матросів, влада вимушена була відступити, але відправка матросів на «григор'євський фронт» була зірвана¹⁰.

На світанку 14 травня 1919 р. сили більшовиків почали наступ на штаб «бунтівників» – будівлю на півекіпажу. У момент протистояння моряків з правлячим режимом більшість військових частин у місті оголосили про свій нейтралітет. Наступ на напівекіпаж підтримали тільки партійні дружини більшовиків та українських соціал-демократів «незалежників», батальйон ЧК, окремі підрозділи полку «спартаківців» (400 чол.). До того ж під час ліквідації «ворожого антирадянського гнізда» вийшов з ладу єдиний панцерник більшовиків. Наступ захлинувся, матроські загони ото-

⁷ Нова зоря. – Херсон. – 1919. – 14 мая.

⁸ Вікторов Є. Південний «Кронштадт»... – С. 79, 81.

⁹ Деникинское подполье в Николаеве // Летопись революции. – 1926. – № 3–4(18–19). – С. 7–8.

¹⁰ Вікторов Є. Південний «Кронштадт»... – С. 82.

чили наступаючих та обложили будівлю ЧК. Матроси штурмом взяли будинок ЧК та в'язницю, звільнивши політичних (так званих «117 жертв ЧК») та водночас залишивши за ґратами «карні та буржуазні елементи». Голову миколаївського ЧК Абашидзе (Соломон Гуткін, який взяв псевдо «Абашидзе», з 1918 р. працював у ЧК Орші та Смоленська, у квітні 1919 р. прибув до Миколаєва) та чекіста, що вбив одного з нападників (матроса М. Боровикова), було арештовано та страчено, а «ЧК розігнано»¹¹.

Голова виконкому Миколаївської ради Ф. Соколов (колишній анархіст-синдикаліст, реємігрант зі США, навесні 1918 р. перейшов на бік більшовиків), що б зберегти владу над частиною міста, почав домагатися перемир'я у переговорах з лідером матросів-бунтівників Проскуренком. На вимогу матросів партійна верхівка міста (Ф. Соколов, Я. Ряппо, військовий комісар Белов, Й. Скляр) прибула до напівекіпажу, де їх підступно було заарештовано. Частина матросів вимагала розстрілу «верхівки», але Проскуренко наполягав на звільненні арештованих, для їх участі в загальноміському мітингу на Думській площі. На волелюбному зібранні, повсталі моряки дали висловитися більшовикам, проте їх промови не знайшли схвалення. Мітингарі підтримали гасла лідерів повстання Проскуренка та Євграфова – «за ради без комуністів», «за розумні форми управління». Після мітингу відбулося спільне засідання виконкому ради та лідерів повсталих. І хоча більшовики домінували у виконкомі проте були вимушені поступитися владою. Проскуренко отримав посаду начальника гарнізону та статус головуючого на засіданнях виконкому та мітингах повсталих. Більшовик Ф. Соколов згадував, що в місті утвердилася «одноосібна диктатура» Євграфова, «якого ніхто не уповноважував», але він отримав (за згодою з виконкомом) ключову посаду коменданта міста. На початку повстання соціалістичні партії міста відмовилися входити до нового виконкому « бо не хотіли бути іграш-

кою в руках Євграфова»¹². У той самий час в «миколаївській республіці» не було єдності серед її лідерів. Між Проскуренком та Євграфовим не було єдності у поглядах. Проскуренко шукав компромісів з виконкомом та більшовиками, а Євграфов – підтримував радикальні гасла повстанців. Третій центр влади, більшовицький виконком, в будь-яких умовах намагався «самозберегтися».

В той же час в 75 км від Миколаєва – в місті Херсоні розгорталася схожі події. Ввечері 13 травня 1919 р. «григор'євці» наблизилися до Херсону й більшовики у паніці без бою залишили місто¹³. Наступного дня у міському театрі відбувся Херсонський повітовий з'їзд, на якому переважали ліві есери. То ж не дивно, що головуючий Іван Плис оголосив, що влада у місті перейшла до лівих есерів. З'їзд обрав новий ревком на чолі з Єфіменком (пізніше ревком очолив Балашов). Делегати підтримали повстання Григор'єва, заявивши, що вважають отамана «справжнім революціонером». 14 травня до влади у місті повернувся лівоесерівський виконком, на його бік перейшов міський гарнізон (караульний полк 1200 чол., артбатарея). У такий спосіб Херсон та його околиці стали «незалежною радянською республікою». 15 травня до Херсону прибув І народний полк на чолі з «григор'євцями» Русановим (Русінім) та Зайцевим. Події у Херсоні та Миколаєві спонукали до рішучих дій матросів Очакова та військовослужбовців 3-го Кримського полку в Бериславі. Очаківські матроси зайняли села навколо Очакова (Анчекрак та ін.)¹⁴.

14 травня РВС 3-ї Української армії оголосив військовий стан на теренах Херсонської губернії, а себе «вищим органом радянської влади»¹⁵. 16 травня в Миколаєві пленум ради домогся звільнення усіх затриманих більшовиків та відновлення повноважень виконкомом у старому складі (проголосив «довіру виконкому»). Ф. Соколов затвердив входження до виконкому трьох представників від гарнізону та представників моряків до всіх відділів ви-

¹¹ Вікторов Є. Південний «Кронштадт»... – С. 84.

¹² Там само. – С. 85.

¹³ Антонов-Овсеєнко В. А. Записки о гражданской... – С. 222.

¹⁴ Новая заря. – Херсон, –1919. –17 мая; Свободное слово красного моряка. – Николаев. – 1919. - №2. – 26 мая.

конкому. Тоді ж Проскуренко та Євграфов увійшли до військової ради Миколаєва¹⁶.

В. Антонов-Овсієнко згадував, що зв'язок на той час з Миколаєвим обірвався. У раді з'явився представник Григор'єва, який запропонував виконкому підтримати «Універсал» та впустити частини отамана до міста (повстанці зосередилися на ст. Водопій). Після такої пропозиції Ф.Соколов закликав робітників міста «до зброї», Проскуренко назвав отамана «ворогом революції», а Євграфов дав слово, що не буде агітувати проти радянської влади. Командир комуністичної дивізії у Каховці Сиволап наказав лівим есерам та «григор'євцям» залишити Херсон, інакше він «перетворить місто на цвинтар»¹⁸. В ніч на 16 травня до Херсону з Миколаєва прибув збройний загін матросів (з гарматами та кавалерією) для звільнення від загонів Григор'єва, але наступного дня цей загін повернувся додому. До Херсону увійшли військові підрозділи на чолі з Веселовським, який спробував роззброїти місцевий ударний батальйон та народний полк Це коштувало Веселовському посади начальника гарнізону. Комендантом Херсона було оголошено командира 1-го народного полку «григор'євца» Русанова¹⁹. 17 травня 1919 р. ревком Херсону оголосив про початок виборів до міської ради від соціалістичних партій та профспілок.

З середини травня в суспільно-політичному житті Миколаєва помітну роль почали відігравати два відомих літератори – Я. Пляшкевич та С. Юріцин, які ні до повстання матросів, ні до більшовицького виконкому не мали жодного відношення. Можливо їх появу підготував матрос Євграфов, що мав есерівські переконання. Відтворити події того часу допомагає перше число газети «Свободное слово

красного моряка»²⁰ за 20 травня 1919 р. (ця унікальна газета нещодавно була виявлена автором у одному екземплярі).

Ян (Іван) Іванович Пляшкевич (псевдо – І. Новгород-Северський) народився у листопаді 1893 р. в дворянській родині в с. Кам'янка під Вязьмою, хоча місцем свого народження він називав або Одесу або неіснуюче місто Олексівська-на-Амури. Дитинство він провів в Маріїнську (Томська губ.), навчався в механіко-технічному училищі в Омську, закінчив військове училище в Іркутську. Деякий час він працював землеміром, брав участь у Першій світовій війні, отримав звання штабс-капітана²¹. В газетній публікації він відкриває окремі факти своєї біографії: «Я видавав «Свободное слово»... я був на обліку у вашій надзвичайці», вказуючи, що цю газету «травили» більшовики, денікінці, «щирі українці», «холопи старого режиму гетьманщини, петлюрівщини і муравйовщини»²². Газета «Свободное слово» видавалася в Херсоні в 1917 – на початку 1918 р., отже, можна зробити припущення, що автор мешкав тоді саме в цьому місті. В планах Я. Пляшкевича було видання в Миколаєві художньо-літературного журналу «Южный огонек», який, за його словами, він намагався видавати в Одесі у 1918 р., але там він був «закритий гетьманцями та австрійцями за російську орієнтацію». «Южный огонек» намагалися видавати у Вознесенську та Харкові, але в цих містах він «був закритий чиновниками-комуністами»²³. Дійсно в Одесі з 8 квітня

Я. Пляшкевич

¹⁵ В огне гражданской войны... – С. 203.

¹⁶ Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве... – С. 23.

¹⁷ Вікторов Є. Південний «Кронштадт»... – С. 85; Антонов-Овсієнко В. А. Записки о гражданской... – С. 222.

¹⁸ Новая заря. – Херсон. – 1919. – 16, 18, 20 мая.

¹⁹ Там само. – 16, 17, 20 мая.

²⁰ Газета видавалася в Миколаєві за адресою вул. Адміралтейська 19, літератором Я. Пляшкевичем (автор більшості статей в газеті). До редколегії газети входили моряки Євграфов та Гейтус, художник Семен Отто, в виданні брали участь місцеві «вільні художники Мурзанов, Томілов.

²¹ Доля Я. Поэт ледяной пустыни. Загадка И. Новгород-Северского / Я. Доля // Честное слово. – Новосибирск. – 2009. – 8 июля.

²² Свободное слово красного моряка. – Николаев. – 1919 (№1). – 20 мая.

²³ Там само.

по кінець серпня 1918 р. видавався літературний журнал «Южный огонек», видавцем й редактором якого був літератор Петро Черський (можливо це було чергове псевдо Я. Пляшкевича, який мешкав в Одесі весною-влітку 1918 р.).

Політичні уподобання Я. Пляшкевича були близькими до програми російських есерів (в газеті «Свободное слово красного моряка» вміщені велика стаття есера В. Бурцева, критичні висловлювання миколаївських меншовиків), він негативно ставився до більшовиків, влади гетьмана П. Скоропадського, часто вживав словосполучення – «банди петлюрівців». В статті «Что делать?» він (під псевдо «Новгород-Северський») «робить реверанс» в бік Червоної Армії, що «героїчно бореться на всіх фронтах», викриває погромників-чорносотенців, що «нацьковують селян на робітників» та намагаються «затопити в єврейській крові й радянську владу»²⁴.

В статті «Хозяева вчерашнего дня» він звертається до більшовиків: «ви обслуговуєте інтереси самих себе... не будуйте великий храм комунізму в порожнечі, не мрійте з гуртком одностудців зачарувати народну стихію... як ми обійдемося без представників інших соціалістичних партій, без фахівців, що оголосили себе позапартійними, без вільного слова, без громадського контролю та сил»²⁵.

В програмній статті «От редакции» він конкретизує свою позицію: «Ми вороги партійної вузькості, партійної замкнутості, крайніх політичних течій... безпартійні та незалежні від будь якої партії соціалісти». Він звертається до повсталих моряків як до патріотів, які «...мріють про правду та свободу для всіх громадян нашої Батьківщини, які виступають в якості партизанів для боротьби за правду, свободу та революцію... Ті порядки, які існують у нас під назвою Радянської влади, дійсно не дуже гарні... влади Радянської власне кажучи немає, немає влади робітників і селян... Раді і нашому депутатові в ній ніякої влади не положено. Зібрали цих самих депутатів на перше засідання Ради і сказали: «Вибираємо

виконком, та дивіться вибирайте тільки комуністів». Вибрали. А зараз мусіти йти по домівках... виконком діє сам по собі, як йому заманеться... настряпав сам безліч канцелярій та комісаріатів та відділів та підвідділів. Тут увійшли вже люди не з виборів до ради а за призначенням, справжні чиновники. І всякий комісаріат, відділ і підвідділ орудує справами кожен сам по собі не питаючи Раду. І всі ці установи і Виконком і Надзвичайка і Комісаріати і відділи і підвідділи, всі вони що роблять, все це роблять від вашого імені... Рада збирається раз на місяць і ніяких справ не розбирає, а тільки вислуховує, що Виконкому і Комісарам буде завгодно розповісти про свою діяльність, візьме до уваги і мовчки розійдеться. А якщо хто заїкнеться про що-небудь, його оголошують контрреволюціонером і лякають надзвичайкою... селян зовсім не питають ні про що, з ними не рахуються, їх майже немає в Раді... постанови Рад різко суперечать інтересам селянства»²⁶.

В статті «Братское слово» анонімний «червоний моряк» проголошує – «Геть тилову братовбивчу війну!.. Товариші робітники та селяни йдіть за червоним моряком! Він несе вам справжню свободу!» та конкретизує звинувачення повсталих: «Комуністичне комісародержавство в жадібній боротьбі за владу» «лякає громадян надзвичайками», більшовики у всі установи «посаджати осіб кримінальних або своїх приятелів, родичів...»²⁷

В статті «Где выход?» Я. Пляшкевич пропонує: «Потрібно домогтися, щоб ваші депутати в Раді дійсно виражали ваші погляди і настрої та мали можливість проводити їх в життя... що б ви могли замінити одного депутата іншим, якщо ви незадоволені вашим депутатом або якщо він був обраний неправильно, під тиском влади, або якщо в обранні його брали участь тільки мало хто з вас. Потрібно домогтися: 1) дійсної влади Рад, знищення комісародержавства; 2) організації спільних перевиборів Ради, причому вибори повинні бути організовані так, що б в них могли при-

²⁴ Свободное слово красного моряка. – Николаев. – 1919 (№1). – 20 мая.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

йняти рівну участь всі трудящі, що б не було з боку керівництва ніякого тиску...; 3) пропорційного представництва; 4) повної свободи предвиборчої агітації й взагалі відновлення політичних свобод і прав людини та громадянина; 5) знищення на всій Україні кривоверхливого комуністичного надзвичайного стану та катівень, де гнилі без суду та слідства; 6) скорочення числа радянських канцелярій та чиновників й обрання відповідальних працівників Радою; 7) докорінної зміни продовольчої політики...; 9) визнання всіх політичних партій, що стоять на платформі Радянської влади»²⁸. Це була вже конкретна програма «миколаївської республіки», а Я. Пляшкевич виступив, як головний ідеолог цього політичного утворення.

Подібну програму поділяв і політичний есерівський лідер, корінний миколаївець Сергій Петрович Юріцин. Сорокап'ятирічний С. Юріцин був знаним та поважним місцевим діячем з поважною біографією. За спеціальністю вечний-лісівник (навчався в Парижі), потомствений почесний громадянин, був редактором-видавцем популярної газети «Южная Россия» (Миколаїв; видавалася з 1901 р.), газети «Сын Отчизны» (С.-Петербург; видавалася як орган партії есерів з 1904 р.), сатиричного журналу «Жупел» (С.-Петербург; 1905–1906 рр.). У 1904 р. він був обраний гласним Миколаївської думи, був членом Миколаївського відділення Російського Технічного товариства, яхт-клубу, чемпіоном Миколаєва з шахів. 1907 р. він був засуджений, як опозиційний редактор, на рік в'язниці, але схватися за кордоном. У 1908–1913 рр. він мешкав в Єгипті мав контакти з Закордонним комітетом «Союзу чорноморських моряків». Після арешту у 1912 р. керівника цього «Союзу» М. Адамовича у С. Юріцина пройшов обшук. В Україну він повернувся після амністії 1913 р. У 1917 р. він стає Херсонським губернським комісаром від Тимчасового уряду, гласним Миколаївської думи, членом виконкому Миколаївської Ради, членом Всеросійських Установчих зборів. 20 грудня 1918 р. Миколаївська дума обрала С. Юрі-

цина комісаром міста, але коли у березні 1919 р. владу в Миколаєві захопили більшовики, С. Юріцин «зникає».²⁹

На пленумі об'єднаного виконкому ради 16 травня він постає в якості головуючого засіданням. С. Юріцин виступав за «замирнення» сторін, пошук компромісу та політичну боротьбу без використання зброї. Його політична вага у місті безперечно впливала на владні рішення того часу, на поведінку Євграфова.

22 травня, коли у виконкомі ради обговорювалося питання наступу частин Григор'єва на місто, Євграфов заявив про готовність моряків йти на фронт «проти отамана». Загін матросів (500 багнетів, 4 гармати) виступив на ст. Водопой, але там приєднався до повстанців та спонукав загін «спартаківців» до втечі з займаних позицій. Зрозуміло, що цей перехід був підготовлений, в тому числі й пропагандистами «вільних рад». Фронт був прорваний і повсталі селяни та матроси увійшли до Миколаєва.

З інформації «События дня» в газеті «Свободное слово красного моряка» стає зрозуміло, що 23 травня біля ст. Гарелове стався перехід матросів на бік Григор'єва, після чого панцерні потяги з військами «Григор'єва та Махна» вдень 24 травня з'явилися на миколаївському вокзалі: «...моряки з музикою вирушили зустрічати довгоочікуваних визволителів та ввечері того ж дня з'єдналися з ними... Комуністи, комендант, адміністрація, міліція, збігли». Моряки з панцерних автомобілів та з панцерного потягу стріляли по відступаючих з міста більшовиках, які відійшли за Південний Буг – «вороги свободи засіли в Варварівці»; «25 травня влада налагоджується... Кінні загони Григор'єва та Махна разом із червоними моряками підтримують лад у місті... (вже після розгрому повстання влада «звітувала» про єврейський погром скоєний «григор'євцями» в Миколаєві – «загибло бл. 100 людей, вул. Чернігівська вигоріла дотла»). Газета сповіщала, що з 24 травня владу в місті перебрав на себе Міжпартійний ревком (голова С. Юріцин). В іншому випуску газети йшовся проте.

²⁸ Свободное слово красного моряка. – Николаев. – 1919 (№1). – 20 мая.

²⁹ Беляков В. В. Публицист Сергей Юрицын, дважды эмигрант / В. В. Беляков // Тезисы и доклады 7-й науч. межинст. конференции «Российская диаспора в странах Востока». – М.: 2016. – С. 8–11.

що 26 травня 1919 р. «в кінотеатрі» готувалися загальні збори делегатів від соціалістичних партій, профспілок, ФЗК, частин повстанців та матросів, для організації влади у місті³⁰.

26 травня газета «Свободное слово красного моряка» виходить під гаслом – «Честь та хвала визволителям червоним чудо-богатырям. Махновцям, григор'євцям та морякам!». Стаття «К спасителям!» закликала скинути «ярмо комісародержавної влади... Геть кровожерлих володарів, мерзенних тиранів та вбивць катівень надзвичайного стану!» та прославляла «славних селянських борців за свободу і безсмертних червоних моряків». Лист до редакції «від моряків» вимагає від нової влади: «звернути увагу на ті елементи, які були нашими ворогами, сиділи в надзвичайці, а тепер так само займають майже ті ж відповідальні посади, для прикладу взяти Соколов, Боев...», матроси пропонують «видалити їх» - арештувати. Виходячи з цього можна зробити висновок, що більшовицькі лідери, що залишилися у місті 25 травня не були заарештовані. Хоча більшовицька пропаганда підняла ліміт про розстріл комуністів в Миколаєві.³¹ Комуністичний функціонер Я. Ряппо згадував, що Ф. Соколов та колишній комендант А. Рожанський вирушили з Миколаєва до Одеси, але їх заарештували на Варварівському мосту та арештували. «Спартаківці», дізнавшись про цей арешт, двома ротами підійшли до напівекіпажу та звільнили арештованих³².

Газету відкриває відозва отамана Григор'єва до товаришів червоноармійців із закликом виборювати «щирі радянську владу» то розганяти «надзвичайки». Серед своїх ворогів Григор'єв називає не тільки більшовиків, але й «Петлюру, гетьмана, німців, французів». Ще одна відозва до «товаришів селян та робітників» закликала: «...підтримайте селянську армію григор'євців та махновців! Розширте, роздмухайте пожежу повстання чесних, сміливих

людей. Не дайте пролитися братській крові, не змушуйте повстанців-селян вступити з боєм в Миколаїв, йти і далі по братнім трупам... Хай живуть робітничо-селянські ради обрані чесно з представників всіх соціальних партій... Хай живе свобода слова друку для соціалістів». Ця відозва йшла, ніби то «від штабів Григор'єва та Махна», хоча прізвище Махна тут було явно недоречно.³³

В статті «Унтер-офицерская вдова сама себе высекла» (Я. Пляшкевича – І. Новгород-Сіверського) пропагується Н. Махно та Зелений: «Всю Київську губернію охопив рух Зеленого (прихильника радянської влади) що підняв прапор повстання проти партійної диктатури... проголошене гасло «Хай живе радянська влада без комуністів!» є резолюцією, що була висунута з'їздом 72 волостей, підписана Махном... Рух Махна носить той же характер невдоволення селян короткозорою та невмілою політикою нацькування міста на село»³⁴. Більшовицькі «історики» вхопилися за цю підробку та, згодом, твердили, що Проскуренко та Євграфов – «анархісти», а Миколаєвом «опанувала частина махновських банд, фронт яким відкрили матроси... явно виявився найтісніший ідейний і організаційний зв'язок махновщини з «радянськими» матросами».³⁵

В той час коли місто опинилося в руках нового повстанського ревкому, більшовицький загін на чолі з Я.Ряппо (партійна та робітничі дружини, частина спартаківців, разом до 500 осіб, 12 кулеметів), що відступив з міста, отаборився біля Варварівського мосту, але вже 25 травня більшовики були вибиті з околиць Миколаєва та відійшли на 15 км від міста, очікуючи червоні війська, що йшли з Одеси³⁶. Ще 22 травня на Миколаїв з Одеси були направлені частини «в складі двох батальйонів 1-ї робітничо-селянської бригади т. Голубенка», але вони не наважувалися підійти до міста й самі очікували підсилення³⁷.

³⁰ Свободное слово красного моряка. – Николаев. – 1919 (№2). – 26 мая.

³¹ Там само.

³² Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве... – С. 22.

³³ Свободное слово красного моряка. – Николаев. – 1919 (№2). – 26 мая.

³⁴ Там само.

³⁵ Деникинское подполье в Николаеве... – С. 7.

³⁶ Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве... – С. 25.

³⁷ Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской... – С. 222.

26 травня 1919 р. до Херсону «прибули війська відступаючого отамана Григор'єва» (16 ешелонів військ з панцирниками та гарматами), «частина військ відправилась на Таврійський берег» (Олешки, Гола Пристань)³⁸. В той самий час червоні частини оточили Миколаїв, про що свідчить наказ штабу повсталих про запровадження стану облоги в місті³⁹. Вночі з 26 на 27 травня на околицях міста точилися бої, «частини одеського напрямку» (49-й стрілецький полк) штурмували Миколаїв. Вдень 27 травня місто вже контролювалося «червоними»⁴⁰, але нова-стара влада виявилась брутальнішою за «владу матросів». Командир 49-го полку Бражніков дивився на Миколаїв «як на підкорене місто», його незабаром арештували та розстріли за зловживання.⁴¹

27 травня «червоними» був захоплений Очаків, а 29 травня до Херсону без бою увійшли радянські загони під командуванням Маркошвілі (з Кримської армії П. Дибенка). Їх зустріли з двома оркестрами... херсонський полк повсталих здався, частина «григор'євців» розбіглася по домівках, частина відступила до Снігурівки... газета проінформувала, що тимчасовий ревком оголосив про припинення своїх повноважень та передачу влади новому губвиконкому. В Херсоні червоноармійці полку під командою Маркозашвілі вели себе так само, як «визволителі Миколаєва» – «дискредитували своїми діями Червону армію». Незабаром командира полку було розстріляно.

Доля організаторів повстання склалася по різному: Проскуренко втік, змінивши прізвище на В. Карпов. Переховувався до 1925 р., поки його не викрили та судили за вироком Одеського губернського суду він отримав 3 роки в'язниці. Євграфов зник 27 травня 1919 році. У цей час в армії Денікіна з'являється «матрос Євграфов» («перейшов від червоних в Миколаєві»). Можливе саме він – солдат армії Вран-

геля Євграфов Андрій Васильович (1893 р.н.) був розстріляний більшовиками 19 грудня 1920 р. в Сімферополі⁴³.

С. Юріцин втік з міста, що б повернутися до Миколаєва разом з денікінськими військами в червні 1919 р. та стати міським комісаром (йому передавалася вся повнота цивільної влади в місті, але фактично влада була в руках військового командування ЗСПР). Несподівано отримати таку високу посаду він зміг завдяки давнім контактам з лідерами білогвардійців та підтримці програми «білої справи» (нова влада заплющила очі на те, що С. Юріцин кілька днів очолював ревком в Миколаєві). На початку 1920 р. С. Юріцин, разом із денікінськими військами, залишив Миколаїв, прямуючи до Одеси. У 1920 р. він емігрував до Єгипту. У 1920–1929 рр. мешкав біля Каїру працюючи садівником, займаючись прокатом кінофільмів, літературною діяльністю, шахами... Художник І. Білібін писав про С. Юріцина: «...він уявив себе запізнілим письменником і все пише, і пише, і романи, і повісті, і драми, і навіть водевілі. Я знаю, що все це буде дуже слабо. Адже хто він? Партійний фразер і автор передовиць в зараз вже зовсім нікому не потрібних старих партійних газетах»⁴⁴. Відомо, що С. Юріцин видав збірку оповідань «В тумані» (Берлін, 1922), драму «Заповідь життя». подальша доля (після 1928) невідома...

Я. Пляшкевич (І. Новгород-Сіверський) був засуджений більшовиками до розстрілу, проте покарання unikнув. Воював в арміях Денікіна і Врангеля у званні штабс-капітан. У жовтні–листопаді 1919 р. був прикомандирований до штабу військ Новоросійської області ЗСПР. У 1920 р. евакуювався до Константинополя. В еміграції працював на соляних шахтах в Болгарії, різноробом у Франції, у 1926–1927 рр. – студент Богословського інституту при Свято-Сергіївському подвір'ї в Парижі. Працював ре-

³⁸ Новая заря. – Херсон. – 1919. – 7, 28, 29 мая

³⁹ Свободное слово красного моряка. – Николаев. – 1919 (№2). – 26 мая

⁴⁰ Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской... – С. 222.

⁴¹ Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве... – С. 27.

⁴² Новая заря. – Херсон, – 1919. – 31 мая.

⁴³ Участники Белого движения в России - Генеалогический форум. – Режим доступа: forum.vgd.ru/post/395/70313/p2003424.ht

⁴⁴ Беляков В. В. Дружба, скрепленная Египтом / В. В. Беляков // Восточный архив. – 2016. – №1(33). – С. 51–53.

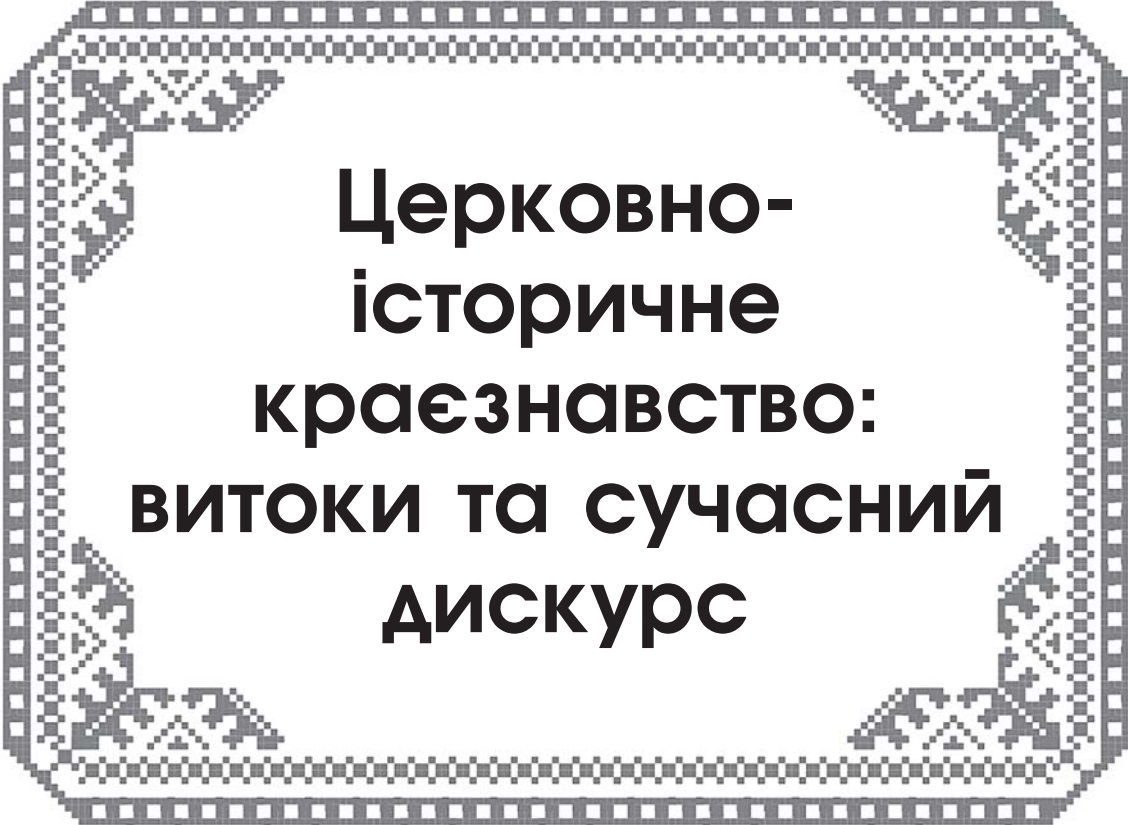
дактором та видавцем дитячих та юнацьких емігрантських видань. Опублікував 13 збірок віршів та прози. У 1969 р. він помер і похований на кладовищі в Сент-Женев'єв – де-Буа.

Весною 1919 р. в Україні точилася сувора політична боротьба всередині «революційного табору», яка була спровокована початком встановлення однопартійної диктатури більшовиків. У боротьбі за ради, профспілки зіткнулися представники соціалістичних партій від есерів до анархістів. У це протистояння поступово залучалися лідери революційних повстанців Н. Григор'єв, Н. Махно та лідери миколаївських соціалістів та матросів – С. Юріцин, Я. Пляшкевич, Євграфов, Проскуре-

нко. Повстання у Миколаєві в травні 1919 р. стало проявом загальних революційних процесів в Україні і стало хіба не єдиним міським повстанням того часу, ватажки якого, попри «народу стихію», змогли сконструювати оригінальні форми місцевої влади та певний час знаходити компроміс між різними політичними силами. Повстання в Миколаєві отримало назву «Південний Кронштадт» не тільки за те, що рушійною силою повстань Миколаєва та Кронштадта були «червоні моряки», а й за те, що в місті корабелів за півтора роки до кронштадтських подій пролунали гасла необхідності докорінних змін радянської системи, що згодом запалили серця балтійських моряків.

References

1. Antonov-Ovseenko, V. A. (1933) *Zapiski o grazhdanskoy voyne*. T. 4. Moskva, Gosvoenizdat. [in Russian].
2. Belyakov, V. V. (2016) *Publitsist Sergey Yuritsyn, dvazhdy emigrant // Tezisy i doklady 7-y nauchnoy mezhnstitutskoj konferentsii «Rossiyskaya diaspora v stranah Vostoka»*. – М. 8-11[in Russian].
3. Belyakov, V. V. (2016) *Druzhba, skreplenaya Egiptom // Vostochniy arhiv*. – М., 2016. - #1(33). – s. 51-53 [in Russian].
4. Bunin, I. (1990). *Okoyannyye dni*. – Odessa. [in Russian].
5. Denikinskoe podpole v Nikolaeve (1926)// *Letopis revolyutsii*. #3-4(18-19). 2-9 [in Russian].
6. Dolya Ya. (2009) *Poet ledyanoy pustyini. Zagadka I. Novgorod-Severskogo // Chestnoe slovo*. – Novosibirsk. - 8 iyulya. [in Russian].
7. Ryappo, Ya. (1924) *Revolutsionnaya borba v Nikolaeve // Letopis revolyutsii*, #3(8), 5-43. [in Russian].
8. Viktorov E. (1930) *Pivdenniy «Kronshtpdt» (do istorii povstannya mikolanivskih mortsiv 1919 roku) // Litopis revolyutsii*, #2(41), 73-103. [in Ukrainian].
9. Vorobey P. I., Klintuh Yu. F., Osadchuk O. I., Rakovskiy M. E., Skudnova L. P., Hioni I. A., Chuhray P. G. (1962) *V ogne grazhdanskoy voyny Iz istorii borby trudyaschihsya Odesschinyi protiv ob'edinennyih sil vnutrenney i vneshney kontrrevolyutsii v period grazhdanskoy voyny i inostrannoy voennoy interventsii. 1918 - noyabr 1920 gg. Sb. dokumentov i materialov*. - Odesa, Odesizd. [in Russian].
10. Zatonksiy, V. P. (1963) *Vodovorot: Otstuplenie yuzhnoy gruppy // Etapy bolshogo puti: Vospominaniya o grazhdanskoy voyne*. Moskva, Voenizdat, 154 - 182. [in Russian].

**Церковно-
історичне
краєзнавство:
ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ
ДИСКУРС**

ХРАМИ ТА ЦЕРКВИ ВІТОВСЬКОГО РАЙОНУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: історія створення та функціонування

В статті розглядається процес будівництва церков та храмових споруд на території Жовтневого (нині Вітовського) району Миколаївської області. Розкрито особливості будівлі перших церковних споруд на території Жовтневого району за часів козаччини. З'ясовано чисельний та адміністративний склад парафій. Проаналізовано становище церков в районі за часів радянської влади. Розкрито основні напрямки релігійного життя Вітовського району на сучасному етапі.

Ключові слова: релігійна громада, церква, храм, Жовтневий район, Миколаївська область.

Ganna Marinchenko

Temples and Churches of the Vitovsky District of Mykolaiv Region: Creating and Functioning History

The article deals with the process of building churches and temple buildings on the territory of the October (now Vitovsky) district of the Mykolaiv region. The features of the building of the first church buildings on the territory of the Zhovtnevy district during the times of the Cossacks were revealed. The numerical and administrative composition of the parishes is determined. The position of churches in the region under the Soviet regime was analyzed. The main directions of the religious life of the Vitovsky district at the present stage are revealed.

Key words: religious community, church, temple, Zhovtnevy district, Mykolaiv region.

Анна Маринченко

Храмы и церкви Витовского района Николаевской области: история создания и функционирования

В статье рассматривается процесс строительства церквей и храмовых сооружений на территории Октябрьского (ныне Витовского) района Николаевской области.

Ключевые слова: религиозная община, церковь, храм, Октябрьский район, Николаевская область.

Заснування населеного пункту завжди супроводжується із будівництвом споруд для задоволення потреб населення споживчих, матеріальних, духовних тощо. Так, і заснування міста Миколаєва та подальша його розбудова стали початком будівництва церков та культових споруд. Це стосується і Жовтневого (нині Вітовського) району.

Дослідженню церковного життя Миколаївщини присвячено науковій праці колективу авторів «Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність»,¹ М. О. Мельника², О. П. Тригуба³, Г. М. Маринченко⁴ тощо.

Дане дослідження ставить за мету, на основі архівних матеріалів та вже опублікованих наукових розвідок, розкрити історію буді-

¹ Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність: науково-популярний довідник / [ред.: І.Ф. Курас; НАН України, Укр. акад. істор. наук, Миколаїв. обл. держ. адмін., Миколаїв. філ. Нац. ун-ту «Кієво-Могилян. Акад.», Миколаїв. центр політ. дослідж. – Миколаїв: Вид-во МФ НАУКМА, 2001. – 248 с.

² Мельник М.О. З історії с. Бармашове Жовтневого району Миколаївської області. [Електронний ресурс] / М.О. Мельник. – Режим доступу: <http://mk.archives.gov.ua/tematychni-rubriki/mzistoriinaselenyhpunktivmyk/401-zistoriisbrmashovezhovtray.html>

³ Тригуб О.П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією: Монографія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 300 с.; Тригуб О.П. «Справа» Бармашової / О.П. Тригуб // Південний архів: Зб. наук. праць. Історичні науки. – Вип. XIX. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2005. – С. 189–194; Тригуб О.П. Православна церква на Миколаївщині (1917–1954 рр.) / О.П. Тригуб // Гілея: Науковий вісник. – К., 2005. – № 3 (липень - вересень). – С.109-131; № 4 (жовтень - грудень). – С.16-55.

Християнська церква в ім'я Спаса у Кисляківці

вництва церков та храмових споруд населених пунктів Жовтневого (нині Вітовського) району Миколаївської області.

Однією з найдавніших по праву вважається церква с. Лимани (Кисляківка) За час існування Коша Нової Запорозької Січі (1734-1775 рр.) на південній її частині існував так званий Кисляківський курінь українського козацтва. Цей курінь знаходився на землях сучасного села Лимани. Свого часу від імені куреня з'явилася назва села Кисляківка (в різні часи – Руська, Федорівка). А в 1956 р. з Кисляківки і розташованих поруч сіл Свято-Троїцьке та Юхимівка утворено село Лимани.

Вихідці з Кисляківського куреня ще в 1772 р. спорудили у Кисляківці біля балки християнську церкву в ім'я Спаса. За архітектурою це капітальна споруда, стіни з каменю товщиною близько 2 метрів, дзвіниця кам'яна окремо від церкви, але не із західної, як прийнято будувати в наш час, а з південно-східної сторони. За зовнішнім виглядом вона представляла чотирикутну, дещо видовжену вежу в два поверхи, з кількома амбразурами, розташованими одна проти іншої. Очевидно, що вона була пристосована для бойових цілей на випадок нападу татар з боку степу та турків з боку Дніпро-Бузького лиману. З усіх церков

запорізьких козаків церква в Кисляківці – єдина у своєму роді, тому що вона побудована з каменю і пристосована до стратегічних цілей.

В 1801 р. через старість споруди церкву закрито. Відновила діяльність церква в 1810 р. На кошти парафіян розширили та зробили капітальний ремонт. До парафії Церкви Преображення Господня входили села Кисляківка (390 прихожан, 51 двір), Єфимівка (320 прихожан, 41 двір), Свято-Троїцьке (714 прихожан, 86 дворів), Лупарева Балка (710 прихожан, 76 дворів), Волче (108 прихожан, 14 дворів), та найближчі хутори Руская Коса, Куцелатов, Хиблов, Шелков. Діяла при церкві і церковнопарафіяльна школа (за даними на 1906 р.)⁵.

Під час радянської влади перший раз у двадцяті, а потім і в тридцяті роки минулого століття були невдалі спроби зруйнувати цю церкву. Тоді вона вистояла, але після Другої світової війни влада таки знищила церкву, камені з неї потроху розібрали місцеві жителі на будівництво своїх осель.

За словами старожилів села Лимани, церква мала підземні ходи, що підтверджено біолокаційними дослідженнями, а в 2004 р. археологами відкрито залишки частини підземного ходу, який перетинає шосе і йде на північ від залишків церкви в степ.

В 1812–1815 р. першими переселенцями братами Білозерцевими у с. Бармашово (Засілля) збудовано з дерева першу церкву⁶. Проіснувала недовго, бо в наслідок пожежі згоріла. Кам'яну однопрестольну церкву Святого Миколи Чудотворця побудовано в 1833 р. При ній відкрито церковно-приходську школу. В 1873 р. церкву на кошти прихожан перебудовано. Церковну парафію склали 860 прихожан, 204 двора. Діяла також при церкві школа грамотності (за даними на 1906 р.)⁷.

⁴ Маринченко Г.М. Православні громади Миколаївщини в другій половині 50-х рр. ХХ ст. в контексті реалізації релігійної політики М.С. Хрущова / Г.М. Маринченко // Держава і Церква в новітній історії України: збірник наукових статей за матеріалами V Всеукраїнської наукової конференції (19-20 листопада 2015 р.). – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. – 432 с. – С. 49-55; Маринченко А.Н. Общини РПЦ Николаевщины в период религиозной политики Н.С. Хрущева (1954-1964) / А.Н. Маринченко // Социальное служение Русской Православной Церкви: проблемы, практики, перспективы: материалы международной научно-практической конференции (4-6 июня 2015 г.) — СПб.: СПбГИПСР, 2015. – С. 90-93.

⁵ Релігійні організації Миколаївщини. – С. 113

⁶ Там само.

⁷ Мельник М.О. З історії с. Бармашове Жовтневого району Миколаївської області. [Електронний ресурс] / М.О. Мельник. – Режим доступу: <http://mk.archives.gov.ua/tematychni-rubriki/mzistoriinaselenyhpunktivmyk/401-zistoriisbrmashovezhovtra.html>

Свято-Миколаївська церква
села Барماشове (Засілля) (1912 р.)

На початку ХХ ст. зі збільшенням числа мешканців до 10 000 осіб постало питання про будівництво в Богометівській частині села ще однієї кам'яної церкви. За писемними джерелами та спогадами старожилів, таких як А.М. Тищенко і С.М. Фролов (які народилися у 1910 р.), всі односельці брали участь у спорудженні цього храму. Оскільки у селі не було свого каменю його звозили з всього регіону. Цілі валки возів курсували з різних місць до новозведеного храму. Будівництво здійснювали 12 братів, які прибули з Сибіру. У 1906 р. звелася вгору багатокупольна церква, увінчана золотим хрестом, і стала називатись Вознесенською. Першим священиком призначено отця Сергія. Ним виплекано церковний хор, слава про який розлетілась далеко за межі села.

Після 1917 р. розпочався інший відлік в історії Бармашівських церков. Радянська влада прийняла рішення вилучити цінності з храмів, зняти дзвони та хрести. Тоді віруючі стали на захист своїх святинь. Доходило навіть до відкритих протистоянь. Під час таких зіткнень у 1922 р. до смерті забита найбільш воїннича атеїстка, делегат Першого Всеукраїнського з'їзду комнезамів та учасниця Всеросійського з'їзду робітників і селян Ф.М. Бармашова. В результаті – село стало називатись

Бармашово. Врешті-решт Церква Вознесіння була розгромлена, а активних учасників вбивства Ф.М. Бармашової – страчено. Згідно з «Описом церковного майна Свято-Миколаївської церкви с. Бармашове», укладеним 16 грудня 1923 р., церкві належали: кам'яні будівлі храму та церковної сторожки, криті залізом, збудовані в 1873 році⁸ У квітні 1924 р. громада віруючих при Свято-Миколаївській церкві с. Бармашове складалась із 525 дорослих жителів, з них жінок – 317, чоловіків – 208⁹.

Постановою Одеської губернської міжвідомчої комісії з реєстрації статутів приватних товариств та спілок при відділі управління Одеського губвиконкому від 12 травня 1925 р. № 234 зареєстровано статут Бармашівської православної релігійної громади при Миколаївській церкві. У «Списку духівництва та виборних відповідальних осіб, керуючих справами церкви с. Бармашове Снігурівського району» значаться: Ліньов Костянтин Андрійович, 38 років, священик, Белкін Євфимій Макарович, 35 років, псаломник, Шавокін Феодосій Силантійович, 55 років, скарбник, Капелюш Лаврентій Михайлович, 52 років, та Яшніков Григорій Йосипович, 62 років – уповноважені¹⁰. 13 листопада 1929 р. на загальних зборах Бармашівського комітету незаможних селян було вирішено «закрити обидві церкви для культурних установ і прохати сільраду поставити це питання на загальних зборах».¹¹

Довершився цей процес у роки Другої світової війни, коли артилерійські снаряди знищили куполи та стіни. У період відбудови села жителям дозволили використовувати церковне каміння для ремонту і зведення осель. Могилу ж отця Сергія перенести на територію церкви Святого Миколая, яка чудом збереглась. Щоправда, в роки нацистської окупації ця церква не тільки була закрита, а й спалюжена. Гітлерівці перетворили її приміщення на перевалочний пункт для радянських військовополонених перед відправленням їх до концтаборів.

⁸ ДАМО, ф. Р-1231, оп. 2, спр. 91, арк. 113.

⁹ ДАМО, ф. Р-118, оп. 1, спр. 200, арк. 6-7.

¹⁰ Там само, арк. 16, 160

¹¹ ДАМО, ф. Р-702, оп. 1, спр. 456, арк. 58зв.

Після визволення Миколаївщини жителі села відродили Свято-Миколаївську церкву. Капітально відремонтовано стіни й підлога. Приміщення колишньої церковно-приходської школи спочатку перейшло у розпорядження тодішньої семирічної школи, а нині тут залишились одні руїни. Сьогодні у Бармашово проживають нащадки переселенців із Білорусії, вихідці з Західна України та інших куточків колишнього СРСР.

Вже давно не стало фундаторів села. Але церковні традиції передаються із покоління в покоління. Як не викорінювалась віра в Бога в радянські часи, нині, за словами настоятеля Бармашівської Свято-Миколаївської церкви ієрея В'ячеслава (в миру В'ячеслава Миколайовича Кшилюка), більше півсотні парафіян відвідують кожне богослужіння. На Різдво, Хрещення Господнє, Пасху та інших святкових Всенічних і Божественних літургіях церкву відвідують від 400 до 1200 осіб.

Теперішня Бармашівська церква Святого Миколая підпорядкована Миколаївській єпархії, яку очолює архієпископ Питирим. Храм існує за рахунок здійснення богослужіння, церковних парафіяльних треб і добродійних пожертвувань. На капітальний же ремонт, який нині розпочався як завжди, не вистачає коштів.

У с. Костянтинівка першу невелику церкву в ім'я Святих Костянтина та Олени побудовано прихожанами за допомогою миколаївського купця Костянтина Никифоровича Соболева в 1862 р. А вже в 1905 р. побудовано велику кам'яну церкву на кошти прихожан¹². Парафія нараховувала 1210 прихожан, 154 двори. До складу парафії входили села Павлівка (429 прихожан, 55 дворів, церковнопарафіяльна школа), Оленівка (500 прихожан, 62 двори, церковнопарафіяльна школа), Миколаївка (1000 прихожан, 129 дворів, земська школа), селище Олівськ (300 прихожан, 40 дворів) (за даними на 1906 р.).

В 1998 р. Священний Синод УПЦ (журнал № 40 від 29.07.1998 р.) прийняв рішення про заснування в храмі чоловічого монастиря. Ця дата вважається днем народження святої оби-

Свято-Миколаївська церква с. Бармашове
(сучасний вигляд)

тели, хоча офіційно Держкомітет з питань релігії зареєстрував її тільки 30.04.2002 р.

Зараз там ведуться реставраційні роботи.

В с. Пересадівці першу церкву побудовано ще в 1793 р.. Пізніше в 1863 р. прихожанами побудовано кам'яну одно престольну церкву Святого Архангела Михаїла. Парафія нараховувала 2900 прихожан, 354 двори, церковнопарафіяльну школу, а також село Михайлівка (425 прихожан, 56 дворів). (за даними на 1906 р.).

Село Калинівку прикрашає старовинна церква Різдва Пресвятої Богородиці. В народі її часто називають Лисогірською або Строю. Обидві неофіційні назви мають пояснення. Перша пов'язана з історичною частиною села – Лисою горою, друга може бути зрозумілою лише тим, хто знає, що в селі колись існувала ще одна церква, яка не збереглася до наших днів. Вона була побудована значно пізніше за першу, тому й називалася Новою, а офіційно церквою – Успіня Пресвятої Богородиці.

Для розуміння ролі православної церкви в житті мешканців Калинівки слід згадати деякі віхи з історії села. Воно виникло від заснованого ще на початку XVIII ст. зимовища запорожця Карпа Островерха. Звідси походить і перша назва поселення – Карпівка. Саме з такою

¹² Релігійні організації Миколаївщини.

Церква Костянтина і Єлени в селі Костянтинівка
(до реставрації)

Церква Костянтина і Єлени
в с. Костянтинівка (2016 р.)

Церква Костянтина і Єлени в с. Костянтинівка (2016 р.)

Церква Різдва Пресвятої Богородиці
в с. Калинівка

назвою 1770-х роках земля і зимівник перейшли до нового володаря Ф. Р. Демського. У 1789 р., за розпорядженням П. О. Потьомкіна, Карпівку перетворено в адміралтейське поселення) отримала нову назву – Калинівка. На зарослому калиною березі з'явилися перші помешкання майстрових суднобудівної верфі. Царський уряд переселяв сюди селян із Черні-

гівської, Київської, Волинської та інших губерній. Осідали тут також відставні солдати, сімейні рекрути та майстри, що працювали на канатному заводі.

Основні заняття поселенців – землеробство і скотарство. Разом із тим вони були залежними від адміралтейства. Дорослі працездатні чоловіки (від 16 до 60 років) щорічно повинні

були по 3 місяці працювати на Миколаївській суднобудівній верфі. З розвитком суднобудування в Миколаєві зростало населення Калинівки. Для задоволення релігійних потреб поселенців у 1805–1806 рр. за клопотанням командира Чорноморського флоту маркіза де Траверзе побудовано кам'яну однопрестольну церкву на честь Різдва Пресвятої Богородиці. Композиційно церква є характерним зразком так званого синодального стилю в церковній архітектурі і дуже близька до інших місцевих православних церков кінця XVIII – першої половини XIX ст. – Адміралтейського собору, Свято-Миколаївської (Грецької церкви) та інших. Ця невелика хрестово-купольна споруда з барабаном та напівсферичним куполом, доповненим вже в наші часи маленьким куполом-маківкою, збереглася до наших днів. Крім своїх основних функцій, церква опікувалася освітою дітей. У 1862 р. в Калинівці відкрито церковнопарафіяльну школу.

Зростання населення Калинівки наприкінці XIX – на початку XX ст. стало причиною побудови в селі ще одної, більшої за розмірами від першої, трипрестольної церкви з високою дзвіницею на честь Успіння Пресвятої Богородиці. В перші роки радянської влади деякий час діяли обидві церкви. Однак, вже в другій половині 1920-х років, із посиленням позицій воєнничого атеїзму як складової офіційної державної ідеології, влада все частіше втручалася у справи церкви, посилювала тиск на священиків та віруючих. У Калинівці це проявилось в ініціюванні парткерівництвом створення молодіжного гуртка безвірників, проведенні антирелігійних вечорів та диспутів, насаджених «нових обрядів». Замість вінчання та хрестин почали святкувати червоні весілля, октябрини та зорини.

1 лютого 1930 р. в с. Калинівка заарештовано місцевого священика Г. Я. Вільковський та 10 жителів села. Їх звинуватили в тому, що вони проводили серед населення антирадянську агітацію, спрямовану проти колективізації сільського господарства, виконання планів хлібозаготівель. Самого Вільковського звинуватили у тому, що він закликав односельчан виступити проти закриття церкви та зняття з неї дзвонів. На основі сфабрикованих обвину-

вачень 10 квітня 1930 р. трійка при колегії ДПУ УРСР прийняла постанову про виселення Вільковського та семи жителів села до північних районів держави строком на три роки. Трьох селян виправдали.

У 30-ті рр. XX ст. обидві церкви закрито. За спогадами жителя Калинівки П.Ф. Бережкова (1905 р.н.) інших старожилів під час атеїстичної кампанії 1930-х років із церков спочатку зняли дзвони. Коли скидали найбільший багатопудовий дзвін Успенської церкви, він пробив три яруси дзвіниці і встряв у землю. Більшість жителів не схвалювали це святотатство, а дехто навіть намагався чинити опір. Коли тракторами дзвони витягали за село, віруючі з ризиком для життя залазили в середину дзвонів і намагалися не допустити вивозу святинь. Вночі вони потаємно перетягли їх вручну знов до церкви. Однак дзвони все ж таки вивезли, а саму церкву пізніше розібрали.

Доля церкви Різдва Пресвятої Богородиці склалася більш щасливо. Хоча й вона кілька разів на довгий час закривалася, втратила дзвіницю і використовувалася не за призначенням, як комора, будівля все ж таки збереглася. У післявоєнні роки в ній відновлено богослужіння. Зусиллями віруючих церква капітально відремонтована як ззовні, так і зсередини.

Не забувають калинівці і про зруйновану церкву. Віруючим вдалося зберегти храмову ікону Успіння Пресвятої Богородиці, яка зараз знаходиться на почесному місці в діючій церкві Різдва Пресвятої Богородиці. На згадку про знищену святиню щорічно 28 серпня, в день свята Успіня, в селі проводиться хресний хід і служиться молебень біля місця, де знаходився храм.

В с. Воскресенськ (Горохівка) в 1815 р. прихожанами побудовано кам'яну однопрестольну церкву в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці. Парафія: 3650 прихожан, 450 дворів, церковнопарафіяльна школа (за даними на 1906 р.).

В 1898 р. на кошти прихожан та благодійні внески на честь укладання шлюбу російського імператора Миколи II з імператрицею Олександрою Федорівною в с. Мішково-Погорілово побудовано Свято-Миколаївську церк-

ву. У 1899 р. в храм призначено священика Карпа Стефеновича Малицького. Парафія: 2200 прихожан, 275 дворів. Два міські навчальні училища (за даними на 1906 р.).

У перші роки радянської влади в роки активного наступу на церкву загинув священик К. С. Малицький. 19.07.1919 р. він відмовився віддати ключі від храму, за що я був убитий. В 1930 р. храм закрито, а потім зруйновано. Каміння використали для будівництва будинку культури та інші господарські потреби. Від церкви залишилась лише частина старої металевої огорожі, кам'яний престол з хрестом, дім священика та хрестильня. З бувшої хрестильні побудували храм на честь святителя Миколая. Нині там правлять служби. В 2013 р. зробили капітальний ремонт всередині храму.

Згідно довідки «Про стан та роботу православних церков в Миколаївській області на 28 листопада 1957 р.», зареєстровано 56 церкви та 44 молитовні будинки. Найбільша кількість церков зареєстровано в Первомайському районі – 14, Кривоозерському – 13, Жовтневому – 8, Вознесенському – 7, Врадівському – 6, Баштанському – 5¹³.

У п'ятдесяті роки ХХ ст. статки церков збільшилися. Так, тільки в Жовтневому районі Миколаївської області маємо таку динаміку¹⁴ (в тис.руб.) (таблиця)

	1953	1956	1961
м. Миколаїв	10,1	13,3	42,3
с. Калинівка	3,8	4,2	6,2
с. Бармашове	2,5	3,3	3,7
с. Мішкове	2,0	2,3	3,0
с. Лимани	1,4	1,6	2,2

В 2001 р. в с. Котлярево в День пам'яті княгині Ольги архієпископ Миколаївський та Богоявленський Володимир (УПЦ КП) відслужив молебень на освячення нового храму в прилаштованому приміщенні.

Справжньою окрасою українських сіл та центрами духовного життя завжди були церкви. У радянську добу більшість з них зруйновано, а ті, що залишилися, використовувалися переважно не за призначенням – як комори, клуби тощо. На території Жовтневого району залишилося лише кілька церковних споруд, які пережили страшні роки атеїстичного боготборництва і знов використовуються як храми. У багатьох населених пунктах останнім часом побудовано й нові церкви. Релігійне життя Вітовського району перебуває на хвилі піднесення. Кількість прихожан зростає. Ведуться роботи по реконструкції окремих церковних споруд, здійснюється щорічний ремонт діючих.

References

1. Kuras, I.F. (Ed.). (2001) *Religiyni organizaciyi na Mikolayivshhyni: istoriya ta suchasnist'*: naukovopopulyarnyi dovidnik. Mykolayiv. centr polit. doslidzh. – Mykolayiv: Vyd-vo MF NaUKMA. [In Ukrainian]
2. Marinchenko, A.N. (2015) *Obshhiny RPC Nikolaevshhiny v period religioznoj politiki N.S. Xrushheva (1954-1964) Abstracts of Paper '15: Social'noe sluzhenie Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi: problemy, praktiki, perspektivy: materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii* (pp. 90-93) SPb. [in Russian].
3. Marinchenko, G.M. (2015) *Pravoslavni gromadi Mikolayivshhyni v drugii polovini 50-x rr. XX st. v konteksti realizacii religijnoi politiki M.S. Xrushhova Abstracts of Paper '15: Derzhava i Cerkva v novitnij istorii Ukraini: zbirnik naukovix statej za materialami V vseukrains'koi naukovoї konferencii*. (pp. 49-55). Poltava. [In Ukrainian].
4. Melnik, M.O. (n.d.) *Z istorii s. Barmashove Zhovtneвого raionu Mikolayivs'koyi oblasti*. Retrieved from <http://mk.archives.gov.ua/tematychni-rubriki/mzistoriinaselenyhpunktyk/401-zistoriisbrmashovezhovtray.html> [in Ukrainian].
5. Trygub, O.P. (2005) «Sprava» Barmashovoyi. *Pivdennyi arhiv: Zb. nauk. prac'. Istorychni nauki, Vyp. XIX*, 189-194 [in Ukrainian].
6. Trygub, O.P. (2005) *Pravoslavna cerkva na Mykolayivshhyni (1917-1954 rr.)*. *Gileya: Naukovyi visnyk*. № 3, 109-131; № 4, 16-55 [in Ukrainian].
7. Trygub, O.P. (2009) *Rozkol Rosiiskoyi pravoslavnoyi cerkvy v Ukrayini (1922-39 rr.): mizh derzhavnim politichnym upravlinniam ta reformaciyu: Monografiya*. Mykolayiv: Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyla [in Ukrainian].

¹³ ДАМО, Р-4760, оп. 1, спр. 63, арк. 123.

¹⁴ ДАМО, Р-4760, оп. 1, спр. 66, арк. 127.

ПРОЦЕСИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ЕТАТИЗАЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА МИКОЛАЇВЩИНІ У ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1943–1945 рр.)

У статті досліджується проблема більшовицької етатизації (одержавлення) Православної церкви у розрізі загальнодержавних процесів з їх віддзеркаленням на Миколаївщині упродовж завершального періоду німецько-радянської війни – 1944–1945 рр. За мету дослідження ставилось визначення основних механізмів процесу одержавлення, способів реалізації ідеологічної тези про боротьбу з релігією в радянському атеїзованому суспільстві. Через низку нормативно-законодавчих актів, часто відверто зневажливих і підступних дій з боку партійно-державної номенклатури, держава як у центрі, так і на периферії робила все задля контролю, впливу й обмеження діяльності православної конфесії, її духовництва та вірних. На основі широкого спектру джерел наводиться низка статистичних даних по Миколаївській області у тодішніх її адміністративно-територіальних межах, зокрема: чисельність зареєстрованих церков, кліру, зруйнованих та використаних поза релігійним призначенням храмів. Обґрунтовуються чинники, масштаби та наслідки збитків, нанесених православним громадам Миколаївщини. Доведено тезу про те, що держава через інститут уповноважених в областях та республіках, шляхом реєстрації православних громад, храмів, духовенства тощо зробила релігійне життя тотально підконтрольним собі, зводила нанівець слабкі потуги церкви до відновлення, знищила слабку надію на відверті стосунки у суспільстві, винищила церковне розмаїття й призвела до моноцерковності, що відповідало політичній монопартійності в СРСР.

Ключові слова: Миколаївщина, Православна церква, одержавлення, реєстрація храмів і духовництва.

Mykola Mykhailutsa

The Processes of the Bolshevik's Impact on the Orthodox Church in Mykolaiv Region in the Final Period of the German-Soviet War (1944–1945)

The paper have been investigated the problem of bolsheviksky nationalization of the Orthodox Church in the context of national processes with their reflection in Mykolaiv region during the end period of the German-Soviet war – 1944–1945. The purpose of the study was determined the main mechanisms of the process of nationalization, the methods of implementation the ideological thesis on the struggle against religion in the Soviet, atheistic society.

The state was taken everything to control, the influence and restrict the activities of the Orthodox faith, its clergy and faithful through a series of legislative acts, often explicitly the scornful and crafty actions for the party-state nomenclature. It are given on the basis of a wide range of sources, the number of statistics in Mykolaiv region then administrative-territorial boundaries, in particular: the number of registered churches, clergy, destroyed and used outside the religious purpose of temples. The paper are substantiated the factors, the scales and the consequences of losses incurred by Orthodox communities of Mykolaiv region. It has been proved the thesis that the state through the institution of authorized representatives in the regions and republics, through the registration of Orthodox communities, temples, clergy, etc. to had made religious life totally controlled by itself. This diminished the weak attempts of the church to recover, destroyed the weak hope for the open relationships in the society, destroyed Church diversity and led to monocourse, that corresponded to the political mono-party system in the USSR.

Key words: Mykolaiv region, Orthodox Church, nationalization, registration of temples, clergy.

Николай Михайлуца

Процесы большевицкой этатизации Православной церкви на Николаевщине в завершающий период немецко-советской войны (1943–1945 гг.)

В статье исследуется проблема этатизации (огосударствления) Православной церкви в разрезе общегосударственных процессов с их отражением на Николаевщине в течение заключительного периода немецко-советской войны – 1944–1945 гг. Целью исследования избрано определение основных механизмов

процесса огосударствления, способов реализации идеологического тезиса о борьбе с религией в советском атеизированном обществе. Посредством нормативно-законодательных актов, часто откровенно пренебрежительных и коварных действий со стороны партийно-государственной номенклатуры, государство, как в центре, так и на периферии делала все для контроля, влияния и ограничения деятельности православной конфессии, ее духовенства и прихожан. На основе широкого спектра источников подаются статистические данные по Николаевской области в прежних ее административно-территориальных границах, в частности, численность зарегистрированных церквей, клира, разрушенных и использованных не по религиозному назначению храмов. Приведены аргументы причин, масштабов и последствий ущерба, нанесенного православным общинам Николаевщины. Обоснован тезис о том, что государство, через институт уполномоченных в областях и республиках, посредством регистрации православных приходов, храмов, духовенства и т.д. сделало религиозную жизнь тотально подконтрольной себе, свело на нет и без того слабую надежду на откровенные отношения в обществе, уничтожило церковное разнообразие и привело к моноцерковности, что соответствовало политической монопартийности в СССР.

Ключевые слова: Николаевщина, Православная церковь, огосударствление, регистрация храмов и духовенства.

Вибудовування державно-церковних стосунків в сучасній Україні, з урахуванням подій початку 2014 р., відбувається дуже складно й болісно, супроводжуючись розмаїттям бачень українським соціумом методів формування Української Помісної Церкви. Поряд з тим, розуміння минулої історії державно-релігійного життя є конче важливою умовою у процесі поступу до омріяної поколіннями релігійної свободи й толеранції до різних віровчень, конфесій та духовних інституцій. З іншого боку, таке завдання потребує від суспільства усебічних знань тоталітарної суті комуністичного режиму, його підступної методи одержавлення всього суспільного життя, не виключаючи й церковного життя з його інституціями та організаціями.

Проблемі одержавлення церкви останні роки присвячено значний доробок як в межах України загалом, так і в регіональному контексті. Із того наукового потоку, зокрема посиленого саме у 90-ті роки минулого століття, виділимо праці В. Пащенко, В. Войналовича, О. Лисенка, А. Киридон, О. Тригуба та багатьох інших. Саме вони наполягали на тому, що до-

мінантою державно-церковних відносин упродовж багатьох десятиліть залишалося проголошене більшовицькою партією ще у 1919 р. гасло про «повне зруйнування зв'язку між експлуататорськими класами і організацією релігійної пропаганди», звільнення трудящих мас «від релігійних забобонів» тощо. В. Войналович, до прикладу, стверджував, що за таких обставин вище політичне керівництво СРСР розглядало релігію і церкву як виключно чужорідні явища в суспільно-політичному і духовному житті, боротьба з яким не виключала можливості і застосування репресивних заходів¹.

Серед статей, в яких містяться цікаві й неупереджені відомості про лібералізацію державно-релігійних стосунків в роки війни, про повоєнні стосунки РПЦ і сталінського режиму, слід виокремити тексти В. Перевезія² та О. Вишиванюка³. Цінний інформаційно-аналітичний матеріал для вивчення релігійної ситуації на Півдні України в завершальний період Другої світової війни знаходимо в наведених джерелах статтях О. Бажана⁴. Особ-

¹ *Войналович В.* Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. Войналович. Київ, Світогляд, 2005. – 741 с. *Його ж.* Репресивно-каральні заходи радянської влади як засіб утвердження політики державного атеїзму в Україні 20-30-х роках // Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1920–50-ті роки : збірник / [автор-упорядник – В. М. Вашкевич (голова редакційної колегії), В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк та інші]. Київ-Миколаїв : Редакційна колегія «Реабілітовані історією», 2000. – С. 38–51.

² *Перевезій В.* Етноконфесійні зміни структури українського суспільства у воєнні і перші повоєнні роки // Друга світова війна і доля народів України : матеріали всеукр. наук. конф., 23–24 черв. 2005 р. Київ, 2005. С. 34–43.

³ *Вишиванюк О.Г.* Етноконфесійні процеси в Україні у період 1944–1953 рр. // Друга світова війна і доля народів України: матер. всеукр. наук. конф., 23–24 черв. 2005 р. Київ, 2005. С. 55–57.

⁴ *Бажан О.* Особовий фонд українського письменника П. С. Ходченка як джерело у вивченні релігійного життя в Україні наприкінці Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2005. – Вип. 9. – Частина 1. – С. 8–20; *Його ж.* Державна політика у сфері релігійного життя в Українській РСР наприкінці радянсько-німецької війни // Наукові записки. Том 52. Історичні науки. С. 32–36 // Ekmer.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7561/Bazhan_Derzhavna_politika_u_sferi.pdf?sequence=1

ливій інтерес становлять опубліковані ним «джерела особового походження» українського письменника і громадського діяча, уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК УРСР у 1944–1949 рр. П. Ходченка. Нормативно-правову базу державно-церковних відносин періоду 1943–1944 рр. об'єктом свого дослідження обрав Л. Швець⁵. Окремі аспекти, зокрема роль уповноважених у справах РПЦ на південних теренах республіки, вивчалися й нами⁶. Проте зазначеній проблематиці на регіональному рівні в сучасній історіографії не приділялося серйозної уваги, що, власне, й спонукало нас до роботи у цьому напрямку, взявши за приклад Миколаївську область.

Поновлення радянської влади на півдні УРСР надавало православним релігійними громадами сподівання (хоча й не без остороги) на довгострокові й толерантні відносини з боку держави. У зверненнях від 7 та 16 квітня 1944 р. екзарха України смиренного Іоана, митрополита Київського і Галицького «Пастирям і всім вірним Православної української церкви» висловлювався заклик до «Божого благословення на працю для відродження змученої Батьківщини». «Унаслідок героїчних зусиль і загальнонародного подвигу Радянської України, – говорилося у цьому зверненні, – хай знову розквітне і хай буде такою ж прекрасною, якою вона була...»⁷.

Злам на фронті та перехід ініціативи у веденні бойових дій на радянсько-німецькому фронті, поставив перед сталінським керівництвом завдання не лише відбудови зруйнованого війною господарства, а й відновлення довоєнної ідеології, моралі, етичних та побу-

тових норм в суспільстві. Основою цього повального суспільства знову стали ідеї зразка 1930-х років: уніфікація, заідеологізований колективізм, сліпа віра в Сталіна, у ВКП(б), «войовнича безбожність» щодо Церков і релігій. Влада була занепокоєна морально-релігійним станом населення, яке тривалий час перебувало на захопленій території. Адже в роки окупації відродили свою діяльність різні православні інституції, собори, єпископські кафедри та монастирі, благочинія, релігійні громади в містах та сільських парафіях. Усе більше людей, під впливом війни з її трагічними наслідками, приходили до віри в Бога. Плекаючи надію на відродження церковного життя з його «християнськими порядками», значна частка кліру та віруючих на півдні України співпрацювала з окупаційною церковною адміністрацією (як румунською, так і німецькою) і не вбачала в її діях ніякої ворожості відносно себе⁸.

Повернення сталіністів супроводжувалося низкою заходів спрямованих на підкорення інституцій Православної церкви та контролем за їх життєдіяльністю. Це виявилось у створенні спеціальних органів: Ради у справах Російської православної церкви (РПЦ) і Ради у справах культів при РНК СРСР. Вище парткерівництво у такий спосіб, на думку багатьох науковців, намагалося закріпити за РПЦ місце одержавленої духовної інституції, з одного боку, обмежуючи її самостійність, а з іншого, пригнічувало інші конфесії. Так, 14 вересня 1943 р. РНК СРСР постановою за № 1392 було організовано Раду у справах РПЦ (далі – РСРПЦ, або рада)⁹, яка мала здійснювати зв'я-

⁵ Швець Л. Оформлення нової православної мережі в Україні в 1943–1944 роках // Історія релігій в Україні: науковий щорічник, 2006 р. – Львів, Логос, 2006. – Кн. 1. – С. 645–652.

⁶ Михайлуца М. Куратори церкви: місце уповноважених в одержавленні РПЦ на півдні України (1944–1945) // Південний-Захід. Одесика. Вип. 19. – Одеса: Друкарський дім, 2015. – С. 213–237.

⁷ Переписка с Уполномоченным Совета по делам Русской Православной Церкви при СНК УССР об учете ущерба, причиненного немецко-фашистскими оккупантами церкви, изъятии общественных зданий у религиозных общин. 14.05.1944–2.01.1945 // Держархів Миколаївської області (ДАМО), ф. Р-992, оп. 3, спр. 12, арк. 2–3.

⁸ Про це більш просторо йдеться у працях автора: Михайлуца М. І. Окупаційний режим у губернаторстві «Трансїстрія» / Т. Вінцовський, Г. Кязимова, М. Михайлуца, В. Щетніков // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. К.: НВП «Видавництво Наукова думка, НАН України. 2010. – Кн. I. – С. 413–446; Його ж. Організація релігійного життя в губернаторстві Трансїстрія (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 2011. – №2 (497). – С. 80–90; Михайлуца Микола, Конопатська Тетяна Priest-missionery in Transnistria: the reconstruction of pastoral ministering (1941–1944) // Danubius, XXXIV, 2016 / Galați: Editura Muzeului de Istorie Galați, 2016. – Р. 79–87 та інші.

⁹ Уполномоченный Совета по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров СССР по Украинской ССР. Декабрь 1943 г. – март 1946 г. Оп. 1. 1944 г. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4648, Оп. 1, арк. 3.

зок між урядом СРСР та патріархією, очолюваною патріаршим місцеблжустителем Сергієм (Страгородським) з питань Православної церкви та готувати їх для вирішення в уряді. Окрім того, на РСРПЦ було покладено й досить широкий перелік інших обов'язків¹⁰. Прикриваючись конституційною тезою про відокремлення церкви від держави, влада робила РПЦ вірною служницею, призначала своїх уповноважених при урядах союзних і автономних республік, крайових та обласних виконкомів. Новоутворений орган у справах РПЦ при РНК СРСР очолив Г. Карпов, колишній працівник НКВС і «ревний гонитель православ'я»¹¹, він же й формував відповідний штат в республіках і при облвиконкомів. В Українській РСР з 15 березня 1944 р. роботу уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК республіки виконував письменник і громадський діяч П. Ходченко*.

19 травня 1944 р. урядом СРСР було за постановою № 572 «Про організацію Ради у справах релігійних культів» (далі – РСРК)¹², було створено й ще один контролюючий релігійне життя орган. Вона забезпечувала зв'язок між урядом та керівництвом різноманітних релігійних об'єднань: вірмено-григоріанської, старообрядницької, католицької, греко-католицької та лютеранської церков і мусульманського, іудейського, буддистського віросповідань та із «сектантськими» організаціями. В республіці питання релігійних культів підпорядкувались П. Вільховому.

На теренах Миколаївської області негайно організувати роботу уповноваженого Ради у справах РПЦ не вдалося, перш за все через гострий дефіцит кадрів і труднощі у їх підборі,

про що бідкався сам уповноважений по республіці у червні 1944 р.¹⁴ Відтак, спершу нікому й було реалізовувати необхідні заходи.

Специфіка роботи уповноваженого у справах РПЦ при облвиконкомів потребувала володіння тонкощами церковно-релігійного устрою конфесії, етно-релігійної ситуації у регіоні, організаційних здібностей у стосунках з такою своєрідною соціальною групою, як релігійні громади та духовенство, і не в останню чергу, вміти використовувати увесь наявний авторитет у випадках вирішення проблемних питань у стосунках між державними установами і церквою.

Упродовж 1944–1945 рр. обов'язки уповноважених при Миколаївському облвиконкомі виконували – Ф. Жванко, згодом Сазонов, уповноваженим у справах релігійних культів був І. Капорін.

Обидві Ради були елементами централізованого державного механізму і діяли запрограмовано у визначених атеїстичною державою межах. Інститут уповноважених при облвиконкомів мав розглядати різноманітні питання реєстрації церковних громад, вирішувати проблеми та конфліктні ситуації, відкривати новоутворені церковні парафії тощо. Їхня діяльність регламентувалась постановами союзного та республіканських урядів, інструкціями, циркулярними листами та різноманітними нормативними актами. Історик О. Лисенко, полемізуючи з російською дослідницею О. Васильєвою відносно тези, «що до 1943 р. не було жодної урядової постанови, яка стосувалася б урегулювання церковної діяльності» справедливо вважає, що однією з перших серед урядових рішень про релігію та церкву

¹⁰ Більш розлого цей документ подано в монографії: *Лисенко О.* Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. – К.: НАН України, 1998. – С. 58–59.

¹¹ *Цыпин В.* Патриотическое служение Русской Православной церкви в Великую Отечественную войну // Новая и новейшая история. 1995. № 2. С. 44; *Гордун С.* Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год // Журнал Московской патриархии. 1993. – № 1. – С. 39–40.

* Існує також версія, яка опирається на заяву самого П. Ходченка, що він приступив до роботи уповноваженого Ради у справах РПЦ з 8 березня 1944 р.

¹² Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Народных Комиссаров СССР по Украинской ССР. Май 1944 г. – март 1946 г. // ЦДАВО України. Ф. 4648, оп. 2, арк. 4; Постановление СНК СССР об организации Совета по делам религиозных культов. Справка, переписка о реагировании населения и священников на обращение членов инициативной группы по воссоединению греко-католической церкви с русско-православной церковью. 08.06–14.01.1944 // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 887, арк. 2.

¹³ Павло Семенович Ходченко. Інформаційні доповіді і звіти за червень-грудень 1944 р. // Центральний державний архів-музей мистецтва і літератури України (ЦДАМЛіМ України, ф.127, оп. 1, спр. 297, арк. 1. Машинописні копії.

¹⁴ *Лисенко О. Е.* Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. – К.: НАН України, 1998. – С. 81.

була постанова РНК СРСР № 1325 від 28 листопада 1943 р. «Про порядок відкриття церков»¹⁵. Рік по тому, 19 листопада 1944 р., вишла постанова РНК СРСР № 1603 «Про порядок відкриття споруд релігійних культів», яка в основі своїй, стосовно процедури підготовки та затвердження документів необхідних для відкриття молитовних споруд різноманітних релігійних культів, нічим не відрізнялася від попередньо названої постанови.

Одним з важливих напрямків роботи владних структур, які контролювали релігійний стан в Миколаївській області було забезпечення процесу обліку та реєстрації релігійних громад. У цій справі спостерігалася низка зловживань, про що йшлося у листі республіканського уповноваженого П. Ходченка до уповноваженого при Миколаївському облвиконкомі Ф. Жванка від 13 грудня 1944 р. Зокрема зверталась увага на «вчинки з боку місцевих органів щодо заняття приміщень діючих церков під засипку зерна, чого припустити ніяк не можна» і пропонувалося надалі «вживати суворих заходів про безумовну заборону подібних вчинків»¹⁶. Цей документ дає можливість зрозуміти, наскільки відверто зневажливим було ставлення місцевих функціонерів до проблем церковних громад. Окрім того, уповноважений був обмежений у своєму відвертому спілкуванні з релігійними громадами, не мав права вести листування з єпархіальним управлінням та іншими церковними центрами, як, власне, й «надсилати церковникам копії тих листів, що мають відомчий службовий характер»¹⁷.

У надскладних умовах відбувалась робота уповноваженого по Миколаївській області Ф. Жванка. Про це він повідомляв в одному з листів від 6 червня 1945 р. аж у дві інстанції**, пояснюючи причини невиконання дорученого завдання: «Промтоварів ніяких не отримую. Обіцяють видати на 2-ге півріччя. Продовольство одержую за першою категорією. Приміщення, точніше кімната, надана у будинку облвиконкому розміром 7,5 м². У кімнаті знаходиться невеликий стіл, два стільці і одна шафа... Відрядження, як і завжди, продовжуються. За 5 місяців 1945 р. був у відрядженнях 82 дні, з них у справах своєї служби був у відрядженні 8 днів»¹⁸. Тобто безпосередньо своєю роботою уповноважений займався рідко.

Оскільки Миколаївську область було звільнено з-під окупації в період березня-квітня 1944 р., то налагодження процесу обліку і реєстрації релігійних громад та духовенства відбувся зі значним зсувом у часі. П. Ходченко зазначав 18 і 24 квітня 1944 р., що ним було дано директиви стосовно обліку церков та служителів культу по 7 областях: у тому числі й по Миколаївській і, щойно утвореній, Херсонській¹⁹. Попри надані вказівки, ретельно виписаний в інструкції РСРПЦ для уповноважених при облвиконкомах порядок дій ще 5 лютого 1944 р., тільки на початок другого півріччя 1944 р. припадає зведення кількісних показників щодо зареєстрованих храмів, громад та духовенства півдня. Приклад Миколаївської області є показовим для розуміння зазначеної ситуації і характерним для південних областей республіки.

¹⁵ Переписка с Уполномоченным Совета по делам Русской Православной Церкви при СНК УССР об учете ущерба, причиненного немецко-фашистскими оккупантами церкви, изъятии общественных зданий у религиозных общин. 14.05.1944-2.01.1945 // Держархів Миколаївської області (ДАМО), ф. Р-992. оп. 3, спр. 12, арк. 63.

¹⁶ Там само, арк. 48.

** Заступнику голови РСРПЦ при РНК СРСР Белишеву до Москви та уповноваженому РСРПЦ при РНК УРСР Ходченку до Києва.

¹⁷ Отчет о регистрации религиозных общин и открытии молитвенных домов в Николаевской области во II и IV кв. 1945 г., переписка с Председателем Совета по делам РПЦ при СНК УССР о порядке регистрации религиозных общин, сведения об изъятии у религиозных общин общественных зданий. 10.01.1945-31.12.1945 // Держархів Миколаївської області (ДАМО), ф. Р-992, оп. 3, спр. 43, арк. 20.

¹⁸ Павло Семенович Ходченко. Информационные доклады и отчеты за июнь-декабрь 1944 г. // ЦДАМЛіМ України, ф. 127, оп. 1, спр. 297, арк. 1.

¹⁹ Переписка с Уполномоченным Совета по делам Русской Православной Церкви при СНК УССР об учете ущерба, причиненного немецко-фашистскими оккупантами церкви, изъятии общественных зданий у религиозных общин. 14.05.1944-2.01.1945 // Держархів Миколаївської області (ДАМО), ф. Р-992. оп. 3, спр. 12, арк. 4-5.

24 квітня 1944 р. заступник голови РНК УРСР Л. Корнієць на ім'я голови Миколаївської облради Борисова таємним листом зобов'язав не пізніше 15 травня 1944 р. надіслати до уповноваженого по республіці відомості про діючі церкви. Водночас вимагалось подати й відомості про кількість недіючих церков, що не використовуються для культурно-господарських потреб і окремо про кількість недіючих церков, які використовуються для культурно-господарських потреб. У додатковій формі необхідно було зазначити: назву населеного пункту, назву церкви, з якого року відкрита, якої орієнтації (патріаршої чи обновленської) та прізвище служителя культу²⁰.

Вочевидь реалізація справи затягувалася безпосередньо обласними та районними виконавчими органами влади. Залишаючись на передвоєнних антирелігійних позиціях, вони не бажали реанімації церковного життя у межах територій їхнього підпорядкування. Лише два місяці по тому, листом за № 138 від 23.06.1944 р. республіканський уповноважений П. Ходченко запропонував виконкому Миколаївської облради та обласному уповноваженому Ф. Жванку, на підставі інструкції РСРПЦ при РНК СРСР для уповноважених, «розпочати реєстрацію по області церков і молитовних будинків, а також і духівництва, згідно згаданої інструкції з тим, щоб уся ця робота була закінчена до 15 червня ц.р., до того ж, функціонування церков, що були відкриті в період німецьких окупантів (фактично діючі на сьогодні) припиняти не слід»²¹.

У межах кожної з областей на півдні республіки таких вже «фактично діючих» релігійних установ зі своїми релігійними громадами було по декілька десятків. З усього видно, влада на місцях, щоб не йти наперекір лицемірній генеральній лінії державного керівництва щодо церкви, змушена була визнати (хоч цього генетично не бажала робити!) вже фактично існуючі та діючі церковні установи, що де-юре були відбудовані, освячені і документально оформлені окупантами. Поряд із тим, підгрифівське приховування інструктивних докуме-

нтів та рішень державних органів влади стосовно питань обліку, реєстрації храмів, релігійних громад та духовенства від самого ж духовенства та вірян, лише підсилювало у людей і без того існуючу недовіру до влади, підозру у підступності намірів, відсутності перспектив для щирих і відвертих державно-церковних стосунків.

Механізм реєстрації передбачав оформлення цілої низки специфічних документів, учасниками якого були як члени релігійних громад та представники духовенства, так і різних державних установ. Тож процес, який за планами зверху намічалось провести у найкоротший термін, затягли на півріччя і завершили лише за рік по тому. Документальні джерела, передусім листи від Г. Карпова та П. Ходченка спрямовані до уповноважених при облвиконкомах, свідчать ніби про зацікавленість і наполягання самої влади на прискоренні процесу обліку та реєстрації. Проте, результати розтягнуті у часі вказують на явне слідування більшовицькому традиціоналізму, який, власне, був притаманним усім періодам радянської історії. Грандіозність планів і їхня нереальність виконання у короткий термін, «шабельний наскок», «штурмівщина», пошук ворогів, що завадили виконанню планів тощо – все це було екстрапольовано й на акцію обліку й реєстрації.

Упродовж весни-літа 1944 р. досить було різних причин, через які процес обліку затягувався особливо у південних областях. Так, для Миколаївської була притаманна відсутність православного архієрея в єпархії, єпископа чи заступника, які б документально оформлювали духовенство та клір.

Республіканська влада, до того ж, своїми розпорядженнями створювала місцевим органам влади юридичне поле для відмови в реєстрації і, як наслідок, призводила до затягування кінцевого результату. Листом від 23 червня 1944 р. за № 139 П. Ходченко доводив до відома облвиконкомів та уповноважених у справах РПЦ: «У випадку, коли діяльність церковних рад і служителів культу не

²⁰ Переписка с Уполномоченным Совета по делам Русской Православной Церкви... арк. 6.

²¹ Там само, арк. 7.

відповідає вимогам – і інструкції й законодавству про церкву, і вони не зареєстровані, то Вам не слід проводити їхню реєстрацію; зробити їм відмову, запропонувавши громаді обрати інший склад виконавчого органу і запросити іншого служителя культу»²². Отож, на практиці, будь-яка зачіпка в середовищі поляризованих релігійних громад могла стати причиною відмови в реєстрації священників, а виходячи з позицій інтересів влади, приводила до відвертого маніпулювання з боку чиновників інтєрсами церковних громад.

Загалом по УРСР виявилось 4 656 діючих храмів, які було поставлено на облік. Однак, картина по Миколаївщині на кінець третього кварталу 1944 р. виглядала надто блідо: лише 64 церкви і молитовних будинки. Центр зреагував блискавично. 23 жовтня 1944 р. РСРПЦ при РНК СРСР листом за № 2661 висловила своє невдоволення по Миколаївській області, в якій «робота проходить дуже мляво, усі строки вже минули». На далі рада встановлювала майже нереальні терміни: облік церков закінчити до 1 грудня 1944 р., а реєстрацію – до 1 січня 1945 р.

Лист від союзного органу не залишився поза увагою П. Ходченка, який вже в останній день жовтня 1944 р. спрямував свого листа за грифом «Таємно» до уповноваженого облвиконкому Ф. Жванка. Вважаючи терміни визначені Москвою остаточними, Ходченко категорично пропонує «вжити усіх заходів для того, аби робота Ваша дійсно була закінчена і вчасно, і доброякісно до зазначених чисел. З метою надання роботі та Вашим заходам, у цьому відношенні, певної системності, встановлюю для усіх уповноважених Ради при облвиконкомах календар зведень інформацій для мене щодавно, а саме, кожного 1-10-20 числа листопада-грудня місяця 1944 р.»²³. Інформація мала надсилатися за встановленими формою і складовими.

Проте, судячи з офіційного листування між Жванком і Ходченком, останній був незадоволений проведеною роботою обласного

уповноваженого. З листа П. Ходченка від 9 листопада 1944 р. простежуються причини того, що «Миколаївщина стоїть на останньому місці». Перш за все виділяється слабка організаційна робота персонально уповноваженого Жванка,²⁴ а саме, невчасне подання інформаційного звіту за III квартал, що не дало змоги відбити це у республіканському звіті перед РСРПЦ при РНК СРСР; звіт був надто стислий і не висвітлював усього стану справ РПЦ на Миколаївщині (у таблицях допускалися неточності, розбіжності або часті вирази на зразок «відомостей нема»; також у звіті не знайшло відбиття ні ставлення священників до процесу реєстрації, ані релігійних громад тощо; нарешті, по області «ще й досі не закінчено обліку церков». На думку Ходченка, навіть «саму справу реєстрації» уповноважений не зовсім чітко уявляв, не дивлячись на те, що був докладно інструктований. На закінчення, зверталася увага Ф. Жванка на необхідності подбати про те, щоб облік церков було закінчено до 1.XII.1944 р., а реєстрація – до 1.I.1945 р., бо «це терміни остаточні і порушувати їх не можна».

Відповідь уповноваженого по Миколаївщині була хоча й у дусі виправдовування за критику, проте короткою і доволі обґрунтованою. У листі П. Ходченку від 18 грудня 1944 р. повідомлялося, що в області нараховується 66 церков, з яких узято на облік 51, а зареєстровано лише 37²⁵. Для того, щоб завершити облік та реєстрацію до 1 січня 1945 р. уповноваженим Жванком було проведено ряд заходів: надіслано в райони десятки телеграм і листів, двічі проінформовано голову облвиконкому про те, що ряд районів не передали релігійним громадам церковні будинки, культмайно та матеріали на реєстрацію і облік. Такі факти можна розцінювати, як низький рівень виконавчої дисципліни, безвідповідальність, а також, і як певний спротив органів влади на місцях. Уповноважений свідчив, що це питання ставилося на нараді секретарів райвиконкомів, однак керівництво Очаківського, Снігу-

²² Переписка с Уполномоченным Совета по делам Русской Православной Церкви... арк. 30.

²³ Там само, арк. 34-34 зв.

²⁴ Там само, арк. 64.

²⁵ Информационные отчеты и доклады за I-III кв. 1945 г. // ЦДАМЛім України, ф. 127, оп. 1, спр. 298, арк. 7.

ривського, Привольнянського, Березнеговатського та інших районів «просто на церковні справи не звертають ніякої уваги».

У квітні 1945 р. результати обліку церковних споруд (діючих і недіючих) надають змогу відтворити наступну інформацію в Миколаївській області – 55 (патріарших), 3 – автокефальних, 25 – недіючих²⁶.

Розгляд джерел щодо реєстрації храмів і церковних споруд, дає можливість зацентрувати увагу ще на одному моменті руйнівного обличчя війни – на збитках нанесених релігійним громадам. У поданих зведеннях на ім'я уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК УРСР П. Ходченка загальні збитки у масштабах Миколаївської області, як факт злочину здійсненого окупантами проти церковних громад, становили 3 133 тис. крб.²⁷ З нашого погляду, ці дані далеко не є повними й не остаточними, оскільки базувалися лише на основі актів зібраних з двох райвиконкомів – Жовтневого та Братського. По інших районах збитків не було зафіксовано. Однак влада вимагала результату, зокрема саме по тим районам, які були під румунською окупацією. На початку жовтня голова облвиконкому Борисов та уповноважений Жванко спрямовують таємного листа до усіх голів райвиконкомів з вимогою: «Терміново зберіть і надішліть до виконкому обласної ради такі дані: які церкви і де було пограбовано, знищено під час окупації румунами; що вивезено з церков і на яку суму. Оскільки ці відомості дуже важливі, Вам слід поставитись серйозно до їх виконання. Термін виконання – 8 жовтня 1944 р.»²⁸. На виконання вказівки зверху, підрахунки здійснювали за актами, що надходили з місцевих комісій, до яких зазвичай залучали й священників. Так, у матеріалах акту від 14 жовтня

1944 р., укладеного комісією у складі протоієрея Іваницького, настоятеля церкви Св. Миколая та членів церковної ради, зазначається: «Цим свідчимо, що під час відступу німців-окупантів здійснено ними такі збитки Свято-Миколаївській церкві у селі Братське на Миколаївщині. Бомбардуванням німців (оскільки йшли бойові дії, тут важко визначити, хто саме спричинив цей акт вандалізму – нацистські безбожники чи радянські снаряди – М.М.) призвели до руйнування церкви, збудованої з випаленої цегли». Окрім того окупанти пограбували у храмі іконостас із 4-х великих ікон вартістю 50 тис. крб., вивезли 25 старовинних ікон різного розміру загальною вартістю 50 тис. крб., 5 ритуальних килимів вартістю 25 тис. крб. та 18 рушників на суму 3600 крб., різноманітних предметів церковних меблів на 9 500 крб., дзвін вагою 48 кілограмів вартістю 5 тис. крб. тощо²⁹. Один лише капітальний ремонт церковної споруди потребував витрат на 600 тис. крб. А загалом збитки становили понад 743 тис. крб.³⁰

Голова Жовтневого райвиконкому тов. Михайлов у інформації до облвиконкому від 26 жовтня 1944 р. повідомляв, що румунськими військами (явна неточність, оскільки Жовтневий район з центром у с. Вознесенське був у німецькій зоні окупації – М.М.) зруйновано і пограбовано церкви: у селі Мала Погорілівка Жовтневого району було підірвано церкву вартістю 285 тис. крб., знищено та пограбовано майна на 41 тис. крб., із церкви с. Костянтинівка того ж району було вивезено майна на 39 тис. крб. У районному центрі Воскресенському було зірвано церкву оцінену у 1 500 тис. крб., знищено культового майна на суму 505 тис. крб. та ще й вивезено 20 тис. крб. готівкою³¹.

²⁶ Списки действующих православных церквей и духовенства на территории Украинской ССР по состоянию на 1 ноября 1944 года. Том 2. // ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

²⁷ Переписка с Уполномоченным Советом по делам Русской Православной Церкви при СНК УССР об учете ущерба, причиненного немецко-фашистскими оккупантами церкви, изъятии общественных зданий у религиозных общин. 14.05.1944-2.01.1945 // ДАМО, ф. р-992, оп. 3, спр. 12, арк. 13.

²⁸ Списки действующих православных церквей и духовенства на территории Украинской ССР по состоянию на 1 ноября 1944 года. Том 2. // ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

²⁹ Переписка с Уполномоченным Советом по делам Русской Православной Церкви при СНК УССР об учете ущерба, причиненного немецко-фашистскими оккупантами церкви, изъятии общественных зданий у религиозных общин. 14.05.1944-2.01.1945 // ДАМО, ф. р-992, оп. 3, спр. 12, арк. 22.

³⁰ Там само, арк. 28.

³¹ Там само, арк. 14.

Під час досконалого вивчення інформації, що надходила до обласних виконавчих комітетів (особливо Миколаївського) від підпорядкованих міст і сіл, напрошується логічний висновок про дещо толерантне ставлення румунів до відроджуваного ними християнства у адміністрованих повітах, тобто «трансністрійських» землях. Підтвердженням висловленої тези є наступний і досить показовий за своєю суттю документ, що зберігається серед матеріалів листування уповноваженого Ради у справах РПЦ у Миколаївському обласному держархіві. Це коротке за текстом повідомлення на ім'я голови Миколаївського облвиконкому від 10 жовтня 1944 р. засвідчувало: «Казанковський райвиконком повідомляє, що не румунськими, а німецькими солдатами у селі Миколаївка-II у церкві був знищений іконостас вартістю 50 тис. крб., а також вибиті вікна, скло тощо, приблизно на 10 тис. крб., і разом нанесено збитків на 60 тис. крб.»³². Документ підписаний головою Казанковського райвиконкому Міщенком і секретарем М'якеньким. Повідомлення на зразок: «руйнувань, пограбувань церков, вивезення церковного майна окупантами по районах області немає», або «не спостерігається» надходили від голови Вознесенського райвиконкому (датовано 11.X.44 р.), від Миколаївського міськвиконкому (датовано 12.X.44 р.), зі словесної заяви секретаря Очаківського райвиконкому, з Єланецького району – 18.X.44 р., з Привольнянського району надіслано 19.X.44 р., Благодатненського – від 25.X.44 р. та з Ново-Бузького району від 1.XI.44 р.³³

Між тим варто зазначити, що зараз вельми складно визначити збитки і оцінити те, що після себе залишили окупанти на півдні українських земель. Одні – руйнували храми, інші – відновлювали. Проте, з упевненістю можемо визначити – винна в усьому війна з її жахливим смертоносним руйнівним обличчям. Адже церкви, собори, молитовні будинки – і ті, що вціліли під час антицерковних вакханалій 20-

30-х років XX ст., організованих правлячою більшовицькою партією, й ті, що були відновлені православними за підтримки «місіонерів» із-за Дунаю, у період «румунського християнського ренесансу» 1941–1944 рр., однаково страждали від безпосередніх бойових дій, бомбардувань авіації, артилерійських обстрілів тощо. Проте, матеріальні збитки, якщо й можна підрахувати, хоча б у грошовому вираженні, то душевні страждання віруючих та втрати наріжних основ православної духовності кількох поколінь суспільства виміряти, на жаль, неможливо.

Складно проходив і процес визначення кількості духовенства на момент завершення війни, оскільки влітку 1944 р. матеріали, що відносилися до реєстрації православного духовенства та кліру, мали значні пробіли через епізодичність та відсутність системності проведення цієї процедури на місцях. До того ж, дані по республіці враховували лише 14 областей, у межах яких значилося, за інформацією П. Ходченка, 2 084 священика, 298 дияконів і 771 псаломщик³⁴. Водночас, і саме духовенство не поспішало реєструватися, вочевидь побоюючись тотальних заходів контролю, підступності з боку влади тощо. Недовіра до реєстрації проявлялася таким чином, що священики охоче служили у храмах, однак обережно ставились до самої реєстрації.

Негативна практика спостерігалася в усіх областях України на зразок таких випадків як: закриття культових споруд, що призводило до скорочення загальної кількості храмів і викликало невдоволення вірян; грубе і насильницьке вилучення приміщень, які було зайнято релігійними громадами для культового призначення; відхилення клопотань віруючих про відкриття церков без достатніх обґрунтувань (на зразок: «недоцільно», «церковна споруда зайнята під засипний пункт», «найближча діюча церква знаходиться 15–20 км і може обслуговувати релігійні потреби заявників», «споруда непридатна для моління че-

³² Переписка с Уполномоченным Совета по делам Русской Православной Церкви... арк. 15, 18, 23, 24, 27, 35.

³³ Информационные доклады и отчеты за июнь-декабрь 1944 г. // ЦДАМЛіМ України, ф. 127 (Павло Семенович Ходченко), оп. 1, спр. 297, арк. 18.

³⁴ Переписка с Уполномоченным Совета по делам Русской Православной Церкви при СНК УССР об учете ущерба, причиненного немецко-фашистскими оккупантами церкви, изъятии общественных зданий у религиозных общин. 14.05.1944-2.01.1945 // ДАМО, ф. Р-992, оп. 3, спр. 12, арк. 37.

рез технічний стан»); руйнування церковних споруд для використання будівельного матеріалу тощо.

На Миколаївщині такі недоліки також мали місце. Так, у відомостях про вилучення споруд у релігійних общин по Привольнянському району Миколаївської області за період з травня по листопад 1944 р. зазначається: «Усього громадських споруд зайнятих під молитовні будинки – 4, вилучено – 1, надано в замін вилучених – 0, скарг, які надійшли до райвиконкому – 3»³⁵. В Очаківському районі значилося 5 громадських споруд зайнятих релігійними громадами, з яких дві було вилучено, оскільки до окупації в цих церквах функціонували клуби, проте натомість віруючим не було запропоновано владою нічого³⁶.

Поглиблення протиріч між державою і церковно-релігійним соціумом спостерігається на прикладі щоквартальних інформаційних звітів обласного уповноваженого на адреси Г. Карпова і П. Ходченка. Так, лише у 2-му кварталі 1945 р. Ф. Жванком були зафіксовані знахабніло-наступальні дії властей: голова виконкому Вознесенської міськради Маслюченко видав розпорядження Вознесенській церковній общині у 24 години звільнити орендоване у тієї ж міськради приміщення, яке використовувалось як молитовний дім, хоча термін оренди ще не закінчився; голова Явкинської сільради Баштанського району тов. Зайцев запропонував церковній общині за дві доби звільнити клуб, зайнятий церковною общиною під молитовний дім; 14 травня 1945 р. заступник голови Тілігуло-Березанського райвиконкому Мазурук заборонив віруючим проводити на цвинтарі молебень; голова Терновської сільради Жовтневого району тов. Волчо запропонував церковній общині негайно звільнити сторожку, яка була у її власності³⁷.

Серед порушень з боку влади, виділялися дії, спрямовані на вилучення «громадських

споруд», здебільшого культурно-освітніх закладів. Мотивуючи тим, що в районах і містах бракує приміщень для шкіл, клубів, бібліотек та інших соціальних потреб, місцева влада ставила на меті повернення усіх споруд, у яких до війни знаходилися і функціонували ці установи. Насправді ж, більшість вилучених споруд, або тих, в яких знаходилися молитовні будинки на момент закінчення війни, були одвічно збудованими як культові споруди, а в період безбожництва 1920–30-х рр. тією ж владою були відібрані у вірян і перебудовані для потреб далеко не релігійного призначення. Ця теза підтверджується наступним: «У селі Нечаянне Варварівського району районний прокурор відібрав у общини ключі від молитовного будинку і запропонував за 24 години забрати усе церковне майно, мотивуючи вилучення тим, що ніби ця споруда колись була школою». А в с. Нова-Петрівка Ново-Одеського району голова сільради тов. Блакитний повісив на двері церкви свій замок і заборонив богослужіння, пояснюючи, що до 1941 р. у цій будівлі була церква, потім її переобладнали під сільський клуб. На перебудову церкви під клуб, за словами голови, сільрадою було витрачено понад 100 тис. крб.³⁸

Переконуючим аргументом на користь тези про те, що на півдні республіки влада була позбавлена правової основи для можливості «душити» релігійні громади, вилучаючи із їхнього користування «громадські будівлі» (читай «культові споруди»), є упорядковані уповноваженим по Миколаївській області статистичні дані за 3-й квартал 1945 р.³⁹ З усього видно, що в межах 19 районів області і м. Миколаєва на початку липня-місяця під молитовні будинки було зайнято 64 громадські споруди, з яких 58 закладалися одвічно як церковні споруди і використовувалися для релігійних потреб. І лише 2 споруди впродовж кварталу було вилучено місцевою владою з

³⁵ Переписка с Уполномоченным Совета по делам Русской Православной Церкви... арк. 40.

³⁶ Отчет о регистрации религиозных общин и открытии молитвенных домов в Николаевской области во II и IV кв. 1945 г., переписка с Председателем Совета по делам РПЦ при СНК УССР о порядке регистрации религиозных общин, сведения об изъятии у религиозных общин общественных зданий. 10.01.1945-31.12.1945 г. // ДАМО, ф. р-992, оп. 3, спр. 43, арк. 37.

³⁷ Там само, арк. 51.

³⁸ Там само, арк. 35.

³⁹ Там само, арк. 37.

релігійного вжитку віруючих, натомість їм було запропоновано інші приміщення.

Причиною відмови в реєстрації могла бути й відсутність душпастира чи церкви у розпорядженні релігійної громади (за наявності священика), або її незадовільний технічний стан, і навпаки, якщо бракувало будь-якої із складових процесу реєстрації. Підтвердженням зазначеного можуть стати наведені нижче приклади по Миколаївській області за 1945 р.: через відсутність священнослужителів у тимчасово недіючих церквах впродовж року владою затягувалась реєстрація 7 релігійних громад⁴⁰; через неправильно оформлене клопотання про відкриття молитовного будинку було знято з розгляду заяву віруючих с. Коблеве Тілігуло-Березанського району⁴¹; договір з громадою с. Ново-Петрівка Ново-Одеського району було розірвано через відсутність у віруючих коштів на ремонт церкви⁴² та ін.

Зареєстровано служителів культу при діючих церквах на Миколаївщині у другому кварталі 1945 р. було – 62 священика, 5 дияконів, 29 псаломщиків, архієреїв не було.

Незначне вкраплення до динаміки зростання кліру в 1945 р. в межах Миколаївської області пояснюється прибуттям переселенців, переважно українців із Польщі. Хоч і з великими труднощами, спочатку ці люди укорінювалися у міцних християнських громадах Варварівського району. За інформацією уповноваженого Ф. Жванка, разом з переселенцями з Польщі до області у 1945 р. прибули 4 священики. Реєстрація цих громад відбувалась у тому ж порядку та послідовності, як вже й існуючих місцевих релігійних громад. Задоволення релігійних потреб цієї категорії віруючих повинно було здійснюватися таким чином, щоб майно церковних приходів, молитовних

будинків (іконостаси, кіоти, ікони, хоругви, богослужбні книги і т.п.) привезене з собою, зберігалось доти, доки вони самі його не передадуть до молитовних будинків тих громад, куди прибули. За порадою заступника уповноваженого РСРПЦ при РНК УРСР Катуніна, яку він висловив у листі від 29 березня 1945 р.: за умови, коли у населеному пункті не було жодної зареєстрованої релігійної громади, місцева влада мала потурбуватися про передачу колишніх недіючих молитовних споруд, якщо вони були і коли цього бажали віруючі переселенці. У випадку відсутності такої споруди, уповноважений при облвиконкомі та місцеві виконавчі органи мали сприяти релігійній громаді у підборі та відведенні приміщень, придатних для релігійних служб⁴³.

Проте, не так райдужно все відбувалося на місцях, як того бажали високі чиновники. Показовим прикладом напруженості у стосунках між різними суб'єктами реєстраційного процесу є випадок зі священиком-переселенцем Гольонком, який прибув разом з іншими до с. Шпеєр Веселинівського району. Ієрея було зареєстровано, а уповноваженим рекомендовано зареєструвати його громаду. Відповідно голові Веселинівського райвиконкому було дано вказівку про виділення приміщення під молитовний дім, однак громада відмовилася підписувати заяву про реєстрацію молитовного будинку, заявивши: «Якщо Вам потрібно, їдьте і самі реєструйте молитовний дім»⁴⁴. Унаслідок цього священик відмовився служити в приході і наполіг на переведенні до іншого села. Аналогічна ситуація змусила священика із с. Ландау Варварівського району переїхати до Миколаєва. Таким чином, згадані переселенські громади не мали зареєстрованих і діючих молитовних будинків. Лише двоє священиків були зареєстровані у селах Парутіно

⁴⁰ Отчет о регистрации религиозных общин... арк. 51.

⁴¹ Там само, арк. 52.

⁴² Там само, арк. 11.

⁴³ Там само, арк. 38.

⁴⁴ Там само, арк. 54.

⁴⁵ Информационные доклады и отчеты за июнь-декабрь 1944 г. // ЦДАМЛіМ України, ф. 127, оп. 1, спр. 298, арк. 7; Отчет о регистрации религиозных общин и открытии молитвенных домов в Николаевской области во II и IV кв. 1945 г., переписка с Председателем Совета по делам РПЦ при СНК УССР о порядке регистрации религиозных общин, сведения об изъятии у религиозных общин общественных зданий. 10.01.1945-31.12.1945 г. // ДАМО, ф. р-992, оп. 3. Спр. 43, арк. 41.

Очаківського та Висунь Березнегуватського районів⁴⁵.

Висновки. Узагальнюючи результати державної реєстрації церков, релігійних громад та священнослужителів виділимо декілька, на наш погляд, характерних моментів цього процесу на Миколаївщині: за створених радянською владою суперечливих законодавчих та ідеологічних умов, відновила свою роботу лише незначна кількість церков. Тобто, церкви та релігійні будинки були на той момент вже фактично діючими, радянські ж органи лише взяли їх на облік і зареєстрували. Собори та сільські церкви були погано забезпечені кадрами духівництва, настоятелями церков та іншими служителями культу. Війна з її руйнівним обличчям, відсутність богословських навчальних закладів, а також, безперервні репресії щодо духовенства, попередні та в ході неї, відбилися на чисельності православного кліру. Нарешті, реєстрація виявила і те, що на Миколаївщині, як і по всій території республіки, влада сприяла встановленню та укоріненню лише одній, підконтрольній державі церкві – РПЦ. Усі діючі православні храми у межах області були патріаршої орієнтації. Щоправда, в Миколаївській області на 1 квітня 1945 р. нараховуємо три зареєстровані парафії автокефалістів⁴⁶, хоча ще у жовтні 1944 р. таких було 10⁴⁷. Не стало ані пароха-обновленця, ані тієї однієї «обновленської» церкви, про яку, посилаючись на звіт уповноваженого при обліковикомі за жовтень 1944 р., згадує О. Лисенко⁴⁸. Ідеї автокефалії української церкви, як і її «обновленства», затухали, а місцева влада, та й самі уповноважені, побоюючись звинувачень у сприянні релігійній опозиції та «українському церковному націоналізмові», часто приховували, або подавали до верхів

неточні й далеко необ'єктивні матеріали, звітували про самоліквідацію осередків УАПЦ та регенерацію «обновленців» у лоно патріаршої РПЦ. Шляхом відречення архієреїв від духовних блукань в «обновленстві» автокефалістів та їхній клір перетягували до московського патріархату.

Функціонування близько 600 православних храмів у містах і селах Півдня України, пастирське служіння в них 355 священників та 228 інших представників кліру (переважно дияконів та псаломщиків), навіть в умовах жорсткого державного контролю, сприяло поширенню популярності християнського віровчення, православного церковного обряду, наверненню десятків тисяч людей до споконвічних духовних традицій. Зростання релігійних настроїв населення, попри тотальний комуно-атеїстичний ідеологічний вплив влади, ставали характерною ознакою поствоєнного часу у порівнянні з довоєнним минулим. «Якщо навіть деякі дані перебільшено попами, то все одно становище залишається явно загрозливим» – узагальнюючи такого роду інформацію зауважував заступник начальника управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У І. Назаренко. На півдні республіки ситуація не відрізнялася від інших регіонів. Упродовж 1945 р. в межах Миколаївської області значно збільшилося відвідування віруючими церков та молитовних будинків. Серед відвідувачів храмів майже третину становили діти шкільного віку⁴⁹. Відповідно до «явно загрозливої» релігійної ситуації влада й випрацьовувала контрзаходи щодо Православної церкви як найбільшої конфесії, до того ж розробляла основні напрямки удару не тільки сама, але залучала також і органи НКВС і НКДБ.

References

1. Voinalovych, V. (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytuttsii v Ukraini 1940-1960-kh rokiv: politolohichniy dyskurs*. Kyiv: Svitohliad. [in Ukrainian].

2. Voinalovych, V. (2000). Represyivno-karalni zakhody radianskoï vlady yak zasib utverdzhennia polityky derzhavnohoateizmu v Ukraini 20-30-kh rokakh // *Reabilitovani istoriieiu. Masovi represii na*

⁴⁶ Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні... – С. 136.

⁴⁷ Там само. – С. 135.

⁴⁸ Докладные записки, справки о состоянии агитационно-пропагандистской и культурно-просветительской работы в Николаевской области. 27.09.1945-10.02.1947 // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 338, арк. 65.

Mykolaivshchyni v 1920-50-ti roky: zbirnyk / [avtor-uporiadnyk – V.M. Vashkevych (holova redaktsiinoi kolehii), V.A. Voinalovych, Yu.Z. Danyliuk ta inshi]. Kyiv-Mykolaiv: Redaktsiina kolehiia «Reabilitovani istoriieiu», pp. 38-51 [in Ukrainian].

3. Perevezii, V. (2005). Etnokonfesiini zminy struktury ukrainskoho suspilstva u voienni i pershi povienni roky // *Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy*. 2005. (pp. 34-43). Kyiv. [in Ukrainian].

4. Vyshyvaniuk, O. (2005). Etnokonfesiini protsesy v Ukraini u period 1944-1953 rr. // *Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy*. 2005. (pp. 55-57). Kyiv. [in Ukrainian].

5. Bazhan, O. (2005). Osobovy fondy krainskoho pismennyka P.S. Khodchenka yak dzherelo u vyvchenni relihiinoho zhyttia v Ukraini naprykintsi Druhoi svitovoi viiny // *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. [vidp. red. V.A. Smolii] (9). 8-20. [in Ukrainian].

6. Bazhan, O. (2006). Derzhavna polityka u sferi relihiinoho zhyttia v Ukrainskii RSR naprykintsi radiansko-nimetskoi viiny. *Naukovi zapysky*. 52. Istorychni nauky, 32-36. Retrieved from http://ekmer.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7561/Bazhan_Derzhavna_politika_u_sferi.pdf?sequence=1 [in Ukrainian].

7. Shvets, L. (2006). Ofornlennia novoi pravoslavnoi merezhi v Ukraini v 1943-1944 rokakh. *Istoriia religii v Ukraini*. 2006. Lviv. Kn. 1, 645-652 [in Ukrainian].

8. Mykhailutsa, M. (2015). Kuratory tserkvy: mistse upovnovazhenykh v oderzhavlenni RPTs napivdni Ukrainy (1944-1945). *Pivdennyi-Zakhid. Odesyka*. (19), 213-237. [in Ukrainian].

9. Vintskovskiy, T., Kiazymova, H., Mykhailutsa, M., Shchetnikov, V. (2010). *Okupatsiinyi rezhym u hubernatorstvi «Transnistriia»*. *Ukraina u Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy*. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: NVP «Vydavnytstvo Naukova dumka, NAN Ukrainy. (Vol. 1, pp. 413-446). [in Ukrainian].

10. Mykhailutsa, M.I. (2011). Orhanizatsiia relihiinoho zhyttia v hubernatorstvi Transnistriia (1941-1944 rr.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2 (497). 80-90. [in Ukrainian].

11. Mykhailutsa, Mykola, Konopatska, Tetyana (2016). Priest-missionery in Transnistria: the reconstruction of pastoralministering (1941-1944). *Danubius*, XXXIV, Galați: 79-87. [in English].

12. Lysenko, O. (1998). *Tserkovne zhyttia v Ukraini. 1943-1946 rr.* Kyiv: NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

13. Тсырун, В. (1995). *Patryoticheskoe sluzhenye Russkoi Pravoslavnoi tserkvy v Velykuii Otechestvennuii voinu. Novaia y noveishaia ystoriia*, 2, 41-47. [in Russian].

**Джерела
та біографічні
студії**

ВАСИЛЬ АНДРІЙОВИЧ СТРАДОМСЬКИЙ (1831–1902) – ЛІКАР, КОЛЕКЦІОНЕР, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

У статті висвітлений життєвий шлях відомого миколаївського лікаря, громадського діяча Василя Андрійовича Страдомського. Автор подає маловідомі аспекти біографії В. Страдомського, зокрема дані про батьків, службову й суспільну діяльність Василя Андрійовича.

Ключові слова: Василь Андрійович Страдомський, Страдомські, лікарська справа, колекціонування на Миколаївщині.

Olga Morozova

Vasily Andriyovych Stradomsky (1831–1902) – a doctor, collector, public figure

Family of Stadomsky (the roots of which dated back to medieval Poland) – one of the most well-known and famous of his time in Mykolayiv. The Stradomsky's family gave to Mykolayiv region many famous persons: the best known doctors, poets, teachers, clerics, etc.

The article presents the story of the life of the famous doctor, public figure, collector Vasily Andriyovych Stradomsky. The author presents unknown aspects of B. Stradomsky's biography, in particular data of his parents, service and social activities.

The basic material about the representatives of the family is submitted by the fund of the Mykolayiv State Archive № 448 «Vasyl Andreyevich Stradomsky (1831–1902) – the senior ship-doctor of the Black Sea naval crew» (25 cases). It contains information about the biography of Vasily Andriyovych Stradomsky, presented by his son Borys Vasyliovych. Here you can find service records and certificates, documents on the teaching of Vasily Andriyovych in Mglynsk district school (Chernihiv province), as well also at the Kyiv University, materials on the assignment of his titles and orders for rewards, documents – permissions for entry abroad, obituary B. A. Stradomsky and others like that.

During his living in Mykolayiv, Vasily Andriyovych left about himself only pleasant memories. But the biggest part of his active life the doctor has spent in work all over the world. His calm and measured years, he spent in Mykolayiv.

Key words: Vasily Andriyovych Stradomsky, Stradomsky, medical affairs, collectibles in Mykolayiv.

Ольга Морозова

Василий Андреевич Страдомский (1831–1902) – доктор, коллекционер, общественный деятель

В статье освещен жизненный путь известного николаевского доктора, общественного деятеля Василия Андреевича Страдомского. Автор подает малоизвестные аспекты биографии В. Страдомского, в частности данные про родителей, служебную и общественную деятельность Василия Андреевича.

Ключевые слова: Василий Андреевич Страдомский, Страдомские, врачебное дело, коллекционирование на Николаевщине.

Миколаївщина багата на скарби. Й найціннішим з них є люди, які своєю працею й талантами прославляли й розвивали наш рідний край протягом віків. Інтерес і вшанування історії життя наших прославлених пращурів є обов'язком кожного свідомого жителя нашої батьківщини.

Однією з відомих постатей нашого рідного краю є Василь Андрійович Страдомський – відомий лікар, колекціонер, громадський діяч.

У свій час він мав велике зібрання документів XVI–XVII ст., серед яких – грамота, підписана Київським митрополитом Петром Могилою, накази В. Корнілова, П. Нахімова тощо.

Рід Страдомських (коріння якого сягають середньовічної Польщі) – один з найбільш відомих свого часу в Миколаєві, що подарував краю знаних лікарів, поетів, викладачів, церковнослужителів тощо.

Родину Страдомських і сьогодні активно цікавляться вчені. Треба віддати належне миколаївській дослідниці Олені Володимирівні Пономарьовій, завідуючій науково-експозиційним відділом Миколаївського обласного краєзнавчого музею. Вивчивши матеріали державного архіву Миколаївської області, Миколаївського обласного краєзнавчого музею, архіву Миколаївського художнього музею ім. В. В. Верещагіна, миколаївської тогочасної преси, довідкової і мемуарної літератури XIX – початку XX ст., краєзнавець видала низку статей, присвячених Василю Андрійовичу Страдомському та його ближнім¹. Постаттю В. А. Страдомського займаються й чернігівські вчені: Ольга Гейда², що віднайшла у фондах Інституту рукописів НБУ ім. В. Вернадського документи власного архіву А. Страдомського, Олександр Тарасенко³, який опрацював щоденники Андрія Івановича тощо.

Фонд Страдомських

Основний матеріал щодо представників роду подає фонд Миколаївського державного архіву № 448 «Василь Андрійович Страдомський (1831–1902) – старший судновий лікар Чорноморського флотського екіпажу» (25 справ). Тут містяться дані з біографії Василя Андрійовича Страдомського, яскравого представника роду, подані його сином Борисом Васильовичем. Тут можна знайти послужні списки й свідоцтва, документи про навчання Василя Андрійовича у Мглинському повітовому училищі (Чернігівська губернія), а також у Київському університеті, матеріали про присвоєння йому звань і накази про нагороди, документи – дозволи на в'їзд за кордон, некролог В. А. Страдомського тощо. Крім того, фонд містить рукописи статей корабельних медич-

них журналів, зокрема Корабельного медичного журналу, що вів Страдомський на пароплаві «Тамань», короткі огляди діяльності товариства морських лікарів м. Миколаєва за 1866–1867 рр., 1869–1870 рр., надруковані статті В. Страдомського тощо. Представлені і документи, що відображають службу й суспільну діяльність

Василь Андрійович Страдомський

Василя Андрійовича, зокрема документи про участь лікаря в різних товариствах Миколаєва, його особисті листи, з яких можемо дізнатись біографію його батька – Андрія Івановича Страдомського. Цікавість для дослідників представляють рукописи Василя Андрійовича про історію прізвища Страдомських й герба «Прус». Фонд знайомить нас і з успіхами доньки Василя Андрійовича – Ольги Страдомської, учениці Миколаївської Маріїнської гімназії тощо. Цінними є й дані про передачу Б. В. Страдомським історичних документів на збереження до музеїв міста, зокрема до Миколаївського державного історико-археологічного музею й Чернігівського давньохрамилища при духовній семінарії, про що дізнаємося з особистої переписки сина Василя Андрійовича – Бориса Васильовича⁴.

Родина Страдомських

Батько Василя Андрійовича, Андрій Іванович Страдомський (1805–1878 рр.), був родом з Чернігівщини (село Андріївка Городницького повіту Чернігівської губернії). Працював протоієреєм (зазвичай – настоятель храму) Чернігівського кафедрального собору. Був членом Комісії для опису губерній Київського

¹ Пономарева Е.В. Страдомский Василий Андреевич / Е.В. Пономарева // Николаевцы. Энциклопедический словарь – Николаев, 1999. – С. 317; Пономарева Е.В. Страдомский Василий Андреевич / Е.В. Пономарева // Николаевский областной краеведческий музей. 100 лет со дня основания / А.К.Веденева, Н.М.Гаркуша, Е.В.Пономарева, И.В.Гаврилов, И.В. Гаврилова. – Николаев, 2014. – С. 167–199.

² Гейда О.С. Андрій Іванович Страдомський – маловідомий історик Чернігівщини / О.С.Гейда // Сіверянський літопис. – 2003. – № 5–6. – С. 82–88.

³ Тарасенко О. Щоденник протоієрея Андрія Страдомського як джерело з історії Чернігівської єпархії / О.Тарасенко // Сіверянський літопис. – <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/57283/05-Tarasenko.pdf?sequence=1>

⁴ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 448 «Страдомский Василий Андреевич (1831–1902 гг.) – старший судовой врач Черноморского флотского экипажа», оп. №1 (1844–1902), спр.1 «Биография Страдомского Василия Андреевича, написанная его сыном Б.В.Страдомским, послужные списки и свидетельства», арк. 32.

учбового округу при університеті святого Володимира, співпрацював з «Чернігівськими відомостями»⁵. Знав мови: латинську, італійську, польську, цікавився археологією. 30 квітня 1863 р. А. Страдомський був нагороджений Орденом св. Анни II й III ступеня, Орденом св. Володимира IV ступеня за 35-річну службу на посаді священника. За останню нагороду отримав дворянський спадковий статус. Указом Сенату від 23 лютого 1876 р. був внесений разом з потомством у третю частину дворянської родословної книги⁶. Помер Андрій Іванович 2 липня 1878 р. і похований на Чернігівському суспільному кладовищі⁷. У Андрія Івановича залишились: дружина Марія, сини: Василь (1831 р.н.), Іван (пр. 1933 р.н., вихованець Чернігівської духовної семінарії), Всеволод (пр. 1934 р.н., працював у Мглинському духовному правлінні), Григорій (пр. 1847 р.н.), доньки: Євлампія (пр. 1841 р.н.), Людмила (пр. 1843 р.н.) й Параскева (пр. 1846 р.н.)⁸.

Василь Андрійович Страдомський: дитячі й юнацькі роки

Найбільш яскравим нащадком А. Страдомського був Василь Андрійович Страдомський, що народився 1 січня 1831 р. у м. Семенівка, Новозибківського повіту Чернігівської губернії. Навчався у Мглинському повітовому училищі. 22 червня 1840 р. перейшов у другий клас з похвальною грамотою. Через рік, 22 червня 1841 р., отримав похвального листа з приводу завершення чергового навчального року, але, за бажанням батька, був залишений у цьому ж другому класі ще на рік. 22 червня 1842 р. перейшов до третього класу, отримавши похвального листа й книгу «Римские древности» (М., 1834). 24 червня 1843 р. завершив третій клас, отримавши в черговий раз похвального листа й книгу «Начальные основания прикладной математики» (СПб., 1803 р.),

але, знову за бажанням батька, був залишений у цьому ж, третьому класі, ще на рік. І, нарешті, 22 червня 1844 р., Василь завершив Мглинське повітове училище, отримавши, за традицією, похвального листа й книгу «Начальные основания прикладной математики» (СПб., 1802 р.). 31 серпня 1844 р. Василь Страдомський вступив до другого класу Новгородсіверської гімназії, яку завершив 22 червня 1850 р.⁹

Становлення

В. Страдомського як лікаря

У віці 20 років, 30 листопада 1851 р., Василь вступив на медичний факультет Київського університету св. Володимира. Вивчав богослов'я, зоологію, хімію, ботаніку, фізику, мінералогію, анатомію, фармакологію тощо¹⁰. Сім'я Страдомських не була заможною (є дані, що Андрій Васильович отримував 260 руб 45 коп. на рік, маючи дружину й семеро дітей, яких сам утримував, мав дерев'яний будинок у с. Мглин, а в його родовому будинку у с. Хоробричі володарем був його брат)¹¹. Про це свідчить лист-прохання Василя Андрійовича до Київського, Волинського й Подільського генерал-губернатора, попечителя Київського учбового округу Дмитра Васильовича Бібікова про можливість надання дозволу на звільнення від оплати за навчання в університеті: «Не имеа средств чтобы вносить за право прослушивания лекций, положенных Уставом университета сорок рублей серебром в год, я имею честь...просить...освободить меня от данного вклада...»¹². Прохання було виконано, але за умови, що за наступний семестр (1852 навч. р.) студент заплатить 20 рублів сріблом. У відповідь Василь Андрійович подав прохання на ім'я Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, попечителя Київського учбового округу І. І. Васильчикова з тим, щоб його звільнили і від цієї плати, поси-

⁵ ДАМО, ф. 448, оп.1, спр. 12 «Документы родственников В.А.Страдомского» (1850–1902), арк. 19; ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 3 «Документы об учебе В.А.Страдомского в Киевском университете», (30.11.1851 – 4.04.1855), арк. 8.

⁶ ДАМО, ф. 448, оп.1, спр. 12 «Документы родственников В.А.Страдомского» (1850–1902), арк.19–20.

⁷ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр.1, арк.19 зв.

⁸ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 3, арк. 8 зв.

⁹ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр.1, арк. 1.

¹⁰ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 3, арк. 1–2.

¹¹ Там само, арк.9–9-зв.

¹² ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр.1, арк. 19 зв.

лаючись на неможливість батька¹³. У результаті студента Страдомського було переведено в категорію студентів, що навчались за кошти університету¹⁴.

4 квітня 1855 р. Василь Стардомський отримав диплом лікаря й дав «факультетську обітницю»: «Принимая с глубокой признательностью даруемые мне наукой права врача, и постигая всю важность обязанностей, возлагаемых на меня сим званием, я даю обещание в течение всей своей жизни ничем не помрачать сословия, в которое ныне вступаю. Обещаю во всякое время помогать, по лучшему моему разумению, прибегающим к моему пособию страждущим; свято хранить вверяемые мне

семейные тайны и не употреблять во зло оказываемого мне доверия. Обещаю продолжать изучать врачебную науку и способствовать всеми своими силами ее процветанию, сообщая ученому свету все, что открою. Обещаю не заниматься приготовлением и продажей тайных средств. Обещаю быть справедливым к своим сотоварищам-врачам и не оскорблять их личности; однако же, если бы того потребовала польза больного, говорить правду прямо и без лицемерия. В важных случаях обещаю прибегать к советам врачей, более меня сведущих и опытных; когда же сам буду призван на совещание, буду по совести отдавать справедливость их заслугам и стараниям»¹⁵.

Диплом лікаря

¹³ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 3, арк. 5-зв. – 6.

¹⁴ Там само, арк. 6 зв.

¹⁵ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 3, арк. 25–25 зв.

Професійна діяльність В. Страдомського

4 травня 1855 р. Василь був відряджений на службу молодшим лікарем 2-ї половини (3-ї та 4-ї роти) 4-го ластового екіпажу. 4 липня 1855 р. приїхав на службу до Севастополя, під час осади міста англо-французькими військами був назначений ординатором до Севастопольського морського шпиталю. 1 вересня 1855 р. був назначений на друге відділення оборонної лінії міста Севастополь, розміщався на Михайлівській батареї, згодом, разом із двома ополченцями, – поблизу Константинівської батареї¹⁶. Пізніше, у своїх щоденникових записках, В. Страдомський не раз згадував події своєї служби в Севастополі: «с жаром занялся я госпитальной практикой при громе орудий, стоне раненых, при виде целых луж крови... я твердо следовал принятому мною однажды решению и не оставлял благородного стремления по мере сил и способностей моих служить страждущим братьям... Неприятель занял Севастополь, мы начали укреплять Северную сторону, открылась бомбардировка по работам, и для первого пособия раненым меня назначили на Михайловскую батарею. Без средств, без книг, среди шума и пустоты окружавшего меня общества началось полное бездействие...»¹⁷.

26 березня 1856 р. Василь Андрійович був відряджений до села Дуванка, до тимчасового військово-сухопутного шпиталю №4, завідував тифозним відділенням. Поселили його в будинок татарина, що надав ординатору кімнату без меблів, зі складеним в кутку камінням, покритим матрацом, що слугував постіллю, з решітками на вікнах замість скла... Але, ще більш гнітючою була атмосфера в шпиталі. «Отделение, которым я заведовал, состояло из 15–20 татарских изб, разбросанных в одном углу деревни. Нужно было идти кривыми узкими и грязными улицами, то переходит через заборы. Это был настоящий лабиринт, конец которых находился в руках фельдше-

ров, проводивших меня от одной палаты в другую. Состояние госпиталя было самое плачевное. Больные лежали прямо на полу, на грязных соломенных тюфяках, кишасших насекомыми, в грязном ветхом белье, едва прикрытые кое-какими суконными одеялами, а подчас и своими собственными тулупами и шинелями... Лекарства приготавливались и раздавались кое-как, или вовсе не приготавливались и не раздавались по недостатку фельдшеров и прислуги. Горько, жалко было смотреть на этих страдальцев, оторванных от матерей, жен и детей, от всего дорогого и близкого к сердцу»¹⁸.

Завершилось тим, що вже через тиждень після прибуття до Дуванки лікар сам захворів тифом. 14 квітня 1856 р., у зв'язку з закриттям шпиталю в Дуванці, був командирований до тимчасового військово-сухопутного шпиталю №3, до Бельбеку, куди був доставлений у безсвідомому стані. Тут, в Бельбеку, після одужання, Страдомський залишився служити. 6 травня 1856 р., у зв'язку з ліквідацією шпиталю в Бельбеці, Василь був долучений до 30-го флотського екіпажу, що був розташований в т.зв. Бартеївській місцевості (від прізвища «начальника усіх морських команд» контр-адмірала Бартеєва). А з 24 червня 1856 р. Василь Страдомський був назначений ординатором у знову створений Севастопольський морський шпиталь на Михайлівській батареї у північній частині Севастополя¹⁹.

За «неутомимые труды и самоотвержение при производстве операций и подания пособия раненым и контуженым» під час Кримської кампанії був нагороджений срібною медаллю на Георгієвській стрічці за захист Севастополя (26.11.1855), орденом Св. Станіслава 3 ст. з мечами (16.01.1856), світлобронзовою медаллю на Андріївській стрічці на пам'ять про війну 1853–1856 рр.²⁰

Деякий час В. А. Страдомський залишався в зруйнованому місті. Збереглися чорнові начерки повісті з умовною назвою «Драматизм у

¹⁶ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 1, арк. 1–1 зв.

¹⁷ Пономарева Е.В. Страдомский Василий Андреевич /Е.В. Пономарева // Николаевский областной краеведческий музей. 100 лет со дня основания / А.К.Веденева, Н.М.Гаркуша, Е.В.Пономарева, И.В.Гаврилов, И.В. Гаврилова. – Николаев, 2014. – С. 168.

¹⁸ Пономарева Е.В. Страдомский Василий Андреевич... – С. 170.

¹⁹ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 1, арк. 1-зв.

²⁰ Пономарева Е.В. Страдомский Василий Андреевич... – С. 170.

житті лікаря». Події розвиваються на фоні післявоєнного Севастополя: «В первых числах августа 1856 года Севастополь представлял еще печальное зрелище. Улицы были совершенно пусты и глухи. Многие из них завалены баррикадами или развалинами соседних домов. Осколки бомб, ядра, жестяные ящики, разноцветные лохмотья от мебели и солдатских мундиров валялись на каждом шагу. Ходить было трудно от ям, вырытых посреди улиц лопавшимися бомбами. Сколько-нибудь уцелевших домиков было очень немного, остальные представляли своеобразную груды камней или обгоревшие, без крыш, потолка, окон и дверей, печально выглядывали из-за этих куч, представляясь как бы целыми. Все население города состояло из нескольких аферистов-французов, построивших маленькие досчатые бараки на Графской пристани, по бывшей Морской и торговавших в них скверными винами и такими же закусками, и из 30-го флотского экипажа, занявшего оставленные французским гарнизоном небольшие деревянные бараки в конце Екатерининской улицы»²¹.

Але довго залишатись у зруйнованому місті В. Страдомському не прийшлося. Уже 4 березня 1858 р. Василь Андрійович був назначений, а з 5 березня – працював на корветі «Зубр» у Севастополі під командуванням капітан-лейтенанта Астапова. У 1859 р. (до 25 листопада), – на тому ж корветі, під командуванням капітан-лейтенанта Барковського²². За свідченням сина Василя Стардомського, – Бориса Васильовича Страдомського, ймовірно, що саме 25 листопада 1859 р. Василь Андрійович уперше відвідав Миколаїв, у зв'язку з призначенням на роботу до корвету «Волк»²³. Протягом 1859–1860 рр. Страдомський був лікарем корвету «Волк» (командувач – Шафранов). З 1860 р. по 1861 рр. Василь Андрійович – член команди корвету «Сокол»²⁴.

У той же час В. А. Страдомський активно друкується в місцевій пресі, зокрема в «Меди-

цинских прибавлениях к морскому сборнику» (Санкт-Петербург). Окрім медичних матеріалів (про санітарно-гігієнічне утримання військового судна, запобігання хворобам й захворюванням моряків, коротких оглядів діяльності спілки морських лікарів тощо), там були й різні відомості про російські й закордонні порти, приморські місцевості (клімат, пам'ятки, особливості побуту й захворюваності місцевого населення й інші матеріали). Список його робіт був розміщений у відомій книзі Л. Ф. Змеєва «Русские врачи-писатели», з яким Страдомський листувався.

Без сумніву, Василь Андрійович мав талант письменника. Надруковані в корабельних медичних журналах статті містять не лише професійні записи, а й замітки історичного, етнографічного, побутового характеру. Ось, наприклад, початок журнального звіту про плавання в Середземному морі на корветі «Сокол» (1860–1861): «Приказом !135 начальника медицинской части в Николаеве 2.06.1860 г. я был назначен для кампаний на винтовой корвет «Сокол». Спущенный в августе 1854 года корвет стоял в Спасском адмиралтействе и, торопиво вооружаясь, приготавливался к крейсерству к Кавказским берегам Черного моря, но полученная 26 июня депеша переменяла его назначение: по высочайшему повелению приказано было немедленно отправить корвет «Сокол» в полном боевом порядке в Константинополь в распоряжение нашего посланника при Оттоманской Порте князя Лобанова-Ростовского. Работы закипели еще успешнее и 29 июня флаг наш развевался уже в Буюк-Дере. Построенный из лучшего крымского дуба, снабженный сильною машиною, имея все хорошие качества во время плавания под парусами, корвет представлял превосходное морское судно»²⁵. Такий яскравий опис початку плавання міг би скласти конкуренцію відомим тогочасним літературним творам.

²¹ Пономарева Е.В. Страдомский Василий Андреевич... – С. 171.

²² ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 10 «Рапорты, переписка и другие документы, относящиеся к служебной деятельности В.А. Страдомского. список медицинских чинов Черноморского ведомства за 1872 г.» (18 січня 1850 – 6 вересня 1873 р.), арк. 39 зв.

²³ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 1, арк. 1-зв.

²⁴ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 10, арк. 39 зв.

²⁵ Пономарева Е.В. Страдомский Василий Андреевич... – С. 174.

26 червня 1861 р., перебуваючи в Єрусалимі, Василь Страдомський відвідав намісника єрусалимського патріарху. 22 лютого 1861 р. лікар повертається до Миколаєва вже із Санкт-Петербургу, де був у перший раз у зв'язку з завершенням кампанії на корветі Сокіл в Кронштадті. 1 березня 1862 р. Страдомський оселився в готелі Золотий орел, що розміщався на розі Никольської і Чернігівської вулиць у Миколаєві.

З 1862 р. лікар Страдомський діє на судні «Рись». У цьому ж році Василь Андрійович переходить на роботу на корвет «Вепрь»²⁷, брав участь у захисті Гагринських висот, за що отримав Кавказький хрест й срібну медаль на георгіївській стрічці «За підкорення Західного Кавказу 1859–1864» (2.11.1864), орден Святого Станіслава 2 ст. (1.01.1866)²⁸.

З 10 серпня 1863 р. поселився на квартирі у Волкових, у флігелі, в будинку свого майбутнього тестя, по вул. Адміральській, 27²⁹. А вже через 2 роки В. Страдомський переходить на корвет «Сокол» (1864–1865 рр., командувач – капітан-лейтенант Іванов). З 1865 р. Василь Андрійович вже був на корветі «Буйвол»³⁰, а 16 листопада 1865 р. В. Страдомський був посланий до села Балованне для дослідження характеру захворювань жителів.

Згодом Василь Андрійович працював на імператорській яхті «Тигр» (з 24 березня по 5 листопада 1867 р.). 19 березня 1869 р. був обраний головою Миколаївської допоміжної медичної каси³¹, працював на посаді молодшого ординатора Миколаївського морського шпиталю, судового лікаря Чорноморського екіпажу, лікарем в училищі для дочок нижчих чинів Чорноморського відомства, мав чин титулярного радника, колезького асесора, надвірного радника (з 15 грудня 1869 р.) тощо³². У травні 1869 року призначений ордина-

тором до Миколаївського морського шпиталю. Працював учителем фельдшерської школи, слідкував за доброякісністю продуктів на Воєнному базарі тощо³³.

З 1869 по 1870 рр. Страдомський працює на пароплаві «Тамань», здійснив закордонне плавання, за що отримав від турецького султана Абдул-Азиза орден Меджидіє 4 ст. (29.06.1870)³⁴. 2 жовтня 1870 р. Спілкою морських лікарів Миколаєва був обраний касиром і бібліотекарем, виконував цей обов'язок до 28 січня 1871 р.

2 лютого 1871 р. Василь Андрійович відправився до Одеси для влаштування на роботу на пароплав Російської спілки пароплавання й торгівлі «Нахімов», що направлявся до Індії. З 12.03 по 23.07.1871 р. знаходився в плаванні по маршруту Олександрія – Порт-Саїд – Суец – Бомбей. 12 лютого 1871 р. на пароплаві Страдомський досягає Бомбею. У Бомбеї «Нахімов» пробув до 23 березня. 19 квітня 1871 р. Страдомський повернувся на пароплаві до Одеси, а вже 23 квітня Василь Андрійович був у Миколаєві. 26 квітня 1871 р., за вимогою мирового судді, поїхав з міста знову до Одеси в якості свідка по справі звинувачення капітаном «Нахімова» команди пароплаву в непокорі. Лікар повернувся до Миколаєва 30 квітня³⁵.

Протягом 1871–1872 рр. В. Страдомський працює на шхуні «Туапсе». Здійснив плавання до Греції, отримав Ореден Святого Станіслава з імператорською короною (1.01.1873). І, нарешті, у 1873 р., провів кампанію на пароплаві «Казбек» (згодом, 22 квітня 1874 р. перейменованій у Ельбрус)³⁶. Отримав бронзову медаль на Георгіївсько-Андріївській стрічці «В пам'ять русско-турецкой войны 1877–1878» (17.04.1878), орден Святого Володимира 4 ст. за 35 років у офіцерських чинах (22.09.1891).

²⁶ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 1, арк. 2.

²⁷ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 10, арк. 39 зв.

²⁸ Пономарева Е.В. Страдомский Василий Андреевич... – С. 171.

²⁹ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 1, арк. 2.

³⁰ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 10, арк. 39 зв.

³¹ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 1, арк. 2.

³² ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 10, арк. 2, 11, 12 зв. – 13, 15 зв.; ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 1, арк. 21, 37.

³³ ДАМО, ф. 448, оп. 1, спр. 6 «Рукописи статей, рукописи корабельных медицинских журналов» (25.11.1859 – 12.06.1862), арк. 39.

³⁴ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 10, арк. 17–17 зв., 20, 41–41-зв.

³⁵ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 1, арк. 2 зв.

³⁶ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 10, арк. 41–41 зв.

Страдомський пройшов Кримську війну. Має нагороди за участь у бойових діях: орден Святої Анни (офіційна назва – Імператорський орден Святої Анни, російський орден, заснований у 1735 р. для відзнаки за бойові заслуги – О.М.) 2-го й 3-го ступенів, бронзову медаль «За Севастопіль» (офіційна назва – «За захисту Севастополя», призначався учасникам оборони Севастополя (1854–1855 рр.), затверджена 26 листопада 1855 р. за наказом Олександра II – О.М.), турецький орден Меджидія (турецький орден, впроваджений у 1852 р. й надаваний султаном за відзнаки – О.М.) з короною 2-го й 4-го ступенів тощо³⁷. Відомі й подяки за роботу лікаря, що отримав В. Страдомський, зокрема від Російської спілки пароплавства³⁸. Зберігся й лист-подяка «справжньому кают-компаньйону В. А. Страдомському» за його невтомиму діяльність і турботливість. Автори прохали лікаря «продовжувати обов'язки кают-компаньйона, якщо не заради нашої спільної свідомості, що ніхто з нас не в змозі бути достойним йому приємником, то заради тієї беззаперечної істини, що глас народу є глас Божий»³⁹.

У 1873 р. Василь Андрійович був зарахований на посаду молодшого суднового лікаря Чорноморського флотського екіпажу, лікував майстрових і робітників Миколаївського порту⁴⁰. Про його лікарський досвід дізнаємося з рукописів корабельних медичних журналів⁴¹, у яких досить детально описаний перебіг хвороб у пацієнтів, зокрема білої гарячки⁴². Свій вільний час В. Страдомський присвячував читанню. «Иногда мы можем посидеть в его (капитана – О.М.) каюте, взять из его библиотеки книгу и прочесть что-нибудь, хоть чи-

танное и перечитанное уже несколько раз...»⁴³, – згадував про свій досвід судовим лікарем Василь Андрійович.

З 1876 р. Василь Андрійович став старшим судновим лікарем 1-го Чорноморського флотського екіпажу. Мав статус генерал-адмірала екіпажу, колезького, статського радника⁴⁴. 14 червня 1876 р. В. Страдомський отримав від доньки відставного підполковника Корпусу корабельних інженерів Тетяни Степанівни Волкової (що була молодша на 20 років⁴⁵) згоду на одруження, що було зафіксовано місцевим нотаріусом того ж дня⁴⁶. За свідченнями Б. Страдомського, одруження відбулося 4 липня 1876 р.⁴⁷ У грудні цього ж року лікар від'їжджає у відпустку до Харкова⁴⁸. 24 липня у подружжя Страдомських народжується син Борис⁴⁹.

У 1877 р. Василь Андрійович клопоче про розбудову в Миколаєві нового морського шпиталю. Приймає рішення про звільнення з посади лікаря при Миколаївському училищі для дочок нижчих чинів Чорноморського відомства⁵⁰.

1 липня 1878 р. у Страдомських народилася дочка Ольга. А вже 2 липня родина залишилася без батька Василя Андрійовича – Андрія Страдомського, що помер у Чернігові. Згодом, 3 серпня 1887 р., Василь Андрійович поховав і маму, що померла також в Чернігові⁵¹.

На початку 1884 року Василь Андрійович проживав в Миколаєві у будинку, що знаходився в 1 Адміралтейській частині на розі Садової й Аптекарської (нині – 68 Десантників – О.М.) вулиць у домі №2/1⁵². Працював на посаді справовиконавця медичної частини, згодом був переведений на роботу до Морського шпиталю⁵³.

³⁷ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 10, арк. 66.

³⁸ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 10, арк. 18.

³⁹ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 10, арк.14.

⁴⁰ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 10, арк.108.

⁴¹ ДАМО, ф. 448, оп.1, спр. 6, 68 арк.

⁴² Там само, арк. 41.

⁴³ ДАМО, ф. 448, оп.1, спр. 6, арк. 55

⁴⁴ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 10, арк. 23, 41.

⁴⁵ ДАМО, ф. 448, оп.1, спр. 6, 68 арк.35.

⁴⁶ Там само, арк. 29.

⁴⁷ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр.1, арк. 2 зв.

⁴⁸ ДАМО, ф. 448, оп.№1, спр. 6, арк. 30–31-зв.; ДАМО, ф.448, оп. №1, спр. 10, арк. 51 зв.

⁴⁹ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр.1, арк. 2 зв.

⁵⁰ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 10, арк. 28–29.

⁵¹ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр.1, арк. 2 зв.

⁵² ДАМО, ф. 448, оп.1, спр. 6, арк. 32, 37.

⁵³ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 10, арк. 51 зв.

Медаль «За защиту Севастополя»

Медаль «В память Крымской войны»

Медаль «За покорение Западного Кавказа 1859–1864»

Орден Святой Анни 2-го ступеня

Орден Святого Станіслава 3-го ступеня

Орден Святой Анни 3-го ступеня

Родовий герб Прус

Турецкий орден Меджидіє

Хрест «За службу на Кавказе»

У 1886 р. у результаті клопотання головного медичного інспектора флоту на ім'я головного командира флоту й портів Чорного та Каспійського морів головний лікар Миколаївського морського шпиталю В. Страдомський

отримав звання медичного інспектора й утримання 750 рублів у рік⁵⁴. На 1891 р. річне утримання Василя Андрійовича вже складало 854 рублі⁵⁵.

⁵⁴ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 10, арк. 50-50 зв.

⁵⁵ ДАМО, ф.448, оп. №1, спр. 10, арк. 52 зв.

Из собрания
В. В. Страдомского.

№ 1008-90
В. В. Страдомский

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ

МЫ, АЛЕКСАНДРЪ ТРЕТІЙ,

ИМПЕРАТОРЪ И САМОДЕРЖЕЦЪ ВСЕРОССІЙСКІЙ,

ЦАРЬ ПОЛЬСКІЙ, ВЕЛИКІЙ КНЯЗЬ ФИНЛЯНДСКІЙ,

И ПРОЧАЯ, И ПРОЧАЯ, И ПРОЧАЯ.

*Нашему Камергерскому Свѣтлицкому, уволенному
отъ службы, бывшему Старшему Экспантенному
Францу Черноморскаго Флотискаго В. В. Императорскаго
Высочества Генералъ-Адмирала
Константинина Николаевича Экспанте,
лекарю, Василью Страдомскому.*

*Въ воздаяніе усердной службы вашей, продолженной тридцать пять
лѣтъ въ классныхъ чинахъ
блгородно, по засвидѣтельству Камергерства и удостоенію Камергер
ской Думы, Всемилостивѣйше пожаловали Мы васъ въ 22 день
Сентября 1891 года, Указомъ, въ 28 день Ноября 1891 года Капи
тулу даннымъ Камергеромъ Императорскаго Ордена Нашего
Святаго Равноапостольнаго Князя Владимира четвертой
степени.*

*Грамоту сію во свидѣтельство подписать, Орденскаго
печатка укрѣпить и знаки Орденскіе препроводить къ вамъ
Повелѣли Мы Капитулу Россійскихъ Императорскихъ и
Царскихъ Орденовъ.*

Дано въ Санктпетербургѣ въ 12 день Декабря 1891 года

Управляющий делами Капитулы Орденовъ Коновалъ.

Допроводитесь Камергеръ Капитулы Орденовъ Редовитъ.

№ 1324.

Грамота Олександра III Страдомському про нагородження
його орденом Св. Володимира IV ступеня

Наказ Олександра II про зарахування Страдомського в титулярні радники

Громадська діяльність Василя Андрійовича

2 червня 1888 р. лікар був обраний гласним Миколаївської міської думи на строк від 1888 до 1892 р. Присягу прийняв 19 червня в Миколаївській міській думі. 30 січня 1891 р. передав усі справи своєму наступнику по діловодній посаді А. С. Преферансову. А вже 1 лютого 1891 р. у конторі шпиталю попрощався з колегами по службі й припинив ходити до шпиталю. 7 лютого 1891 р. отримав від них у подарунок срібний водочний сервіз із вигравіруваними на підносі прізвищами дарувальників.

10 березня 1892 р. на засіданні Думи Страдомський був обраний членом Опікунської ради Миколаївської жіночої прогімназії. 22 березня 1892 р. у приміщенні Спілки збереження та придбання був обраний членами цієї спілки директором. 26 березня 1892 р. обраний головою дирекції Спілки збереження й

придбання. А 20 квітня 1893 р. на засіданні Миколаївської міської думи був обраний у кандидати до членів Управи⁵⁶. 23 квітня 1893 р. на надзвичайних зборах членів Спілки й придбання із 130 заяв був обраний 59 голосами директором Спілки на 1893–94 рр., але Страдомський від пропозиції відмовився. 15 червня 1893 р. на засіданні Думи обраний членом Опікунської ради Миколаївської міської лікарні. 20 червня 1893 р. на загальних зборах членів Миколаївського відділення Санкт-Петербурзької лікарської спілки взаємної допомоги Василь Андрійович був обраний у судді честі⁵⁷.

У віці 60 років статський радник Василь Андрійович у зв'язку з хворобою був звільнений зі служби й у 1893 р. вийшов на пенсію. На той момент у подружжя Страдомських було двоє дітей: син Борис (13 років) і донька Ольга (12 років)⁵⁸. На знак подяки за свою службу лікар отримав сертифікат, що давав право

⁵⁶ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 1, арк. 2 зв.

⁵⁷ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 1 арк. 3.

⁵⁸ ДАМО, ф. 448, оп. 1, спр. 6, арк. 37.

Василю Андрійовичу оселитись в будь-якому місті Російської імперії. Він обирає Миколаїв.

23 травня 1896 р. Страдомський відмовився від звання голови Миколаївського відділу Спільки охорони народного здоров'я. З червня по 24 серпня цього ж року Василь Андрійович служив у якості заступника відсутнього у зв'язку з відпусткою лікаря дороги Василя Васильовича Унковського⁵⁹. У цьому ж, 1896 р., лікар став членом Попічительства про народну тверезість⁶⁰.

Незабаром, у 10 жовтня 1899 р. у подружжя Страдомських сталася знакова подія: їх донька, Ольга Василівна, вийшла заміж за Олександра Олександровича Лебединського. Уроцистість відбулася в Адміралтейському соборі Миколаєва⁶¹.

Останні роки життя В. Страдомського

Незадовго після цієї радісної події, 13 травня 1902 р., у віці 72 років Василь Андрійович пішов з життя. В неділю, 19 травня, об 11 годині ранку, в церкві Миколаївського тех-

нічного залізничного училища відбулася похорона⁶². Родина отримала численні листи співчуття⁶³. На погребіння чоловіка його вдова, Тетяна Василівна, отримала від Миколаївської портової контори 175 рублів⁶⁴. У 1902 р. їй була призначена емеритальна пенсія (за службу покійного чоловіка) у розмірі 441 р. 08 коп. на рік⁶⁵ й видана допомога – 175 рублів⁶⁶.

За час проживання в Миколаєві Василь Андрійович залишив по собі лише приємні спогади. Але більшість свого активного насиченого життя лікар провів у роботі по всьому світу. На Миколаїв припав період його спокійних і розмірених років. Усі численні колекції (нумізматична, археологічна, колекція стародруків), що Василь Андрійович збирав усе життя, син Борис подарував різноманітним архівам та музеям. Власне, однією з таких колекцій є колекція з фонду № 448 «Василь Андрійович Страдомський (1831–1902) – старший судовий лікар Чорноморського флотського екіпажу» Миколаївського державного архіву.

References

1. Гейда О.С. Андрій Іванович Страдомський – маловідомий історик Чернігівщини / О.С.Гейда // Сіверянський літопис. – 2003. – № 5–6. – С. 82 – 88.
2. ДАМО, ф. 448, оп.1, спр. 12 «Документи родствеников В.А.Страдомского» (1850–1902), 31 арк.
3. ДАМО, ф. 448, оп.1, спр. 6 «Рукописи статей, рукописи корабельных медицинских журналов» (25.11.1859 – 12.06.1862), 68 арк.
4. ДАМО, ф.448 «Страдомский Василий Андреевич (1831–1902 гг.) – старший судебной врач Черноморского флотского экипажа», оп. №1, спр. 3 «Документы об учебе В.А.Страдомского в Киевском университете», (30.11.1851 – 4.04.1855), 25 арк.
5. ДАМО, ф.448 «Страдомский Василий Андреевич (1831–1902 гг.) – старший судебной врач Черноморского флотского экипажа», оп. №1, спр. 10 «Рапорты, переписка и другие документы, относящиеся к служебной деятельности В.А.Страдомского. список медицинских чинов Черноморского ведомства за 1872 г.» (18 січня 1850 – 6 вересня 1873 р.). – 112 арк.

6. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 448 «Страдомский Василий Андреевич (1831–1902 гг.) – старший судебной врач Черноморского флотского экипажа», оп. №1 (1844–1902), спр.1 «Биография Страдомского Василия Андреевича, написанная его сыном Б.В.Страдомским, послужные списки и свидетельства» (1 лютого 1831 р.), 32 арк.
7. Пономарева Е.В. Страдомский Василий Андреевич /Е.В. Пономарева // Николаевцы. Энциклопедический словарь – Николаев, 1999. – С. 317; Пономарева Е.В. Страдомский Василий Андреевич /Е.В. Пономарева // Николаевский областной краеведческий музей. 100 лет со дня основания / А.К.Веденеева, Н.М.Гаркуша, Е.В.Пономарева, И.В.Гаврилов, И.В. Гаврилова. – Николаев, 2014. – С. 167 –199.
8. Тарасенко О. Щоденник протоієрея Андрія Страдомського як джерело з історії Чернігівської єпархії / О.Тарасенко //Сіверянський літопис. – <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/57283/05-Tarasenko.pdf?sequence=1>

⁵⁹ ДАМО, ф. 448, оп. №1, спр. 1, арк. 3.
⁶⁰ ДАМО, ф. 448, оп. 1, спр. 6, арк. 40.
⁶¹ Там само, арк. 39.
⁶² Там само, арк. 41.
⁶³ ДАМО, ф. 448, оп. 1, спр. 12, арк. 10.
⁶⁴ Там само, арк. 1.
⁶⁵ Там само, арк. 2.
⁶⁶ Там само, арк. 3.

УДК 008:303.094.4+930.85(477.73)"17/20"Аркас

Ольга Чеботаєва (м. Миколаїв)

М. М. АРКАС: АСПЕКТИ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Здійснюється спроба культурологічного аналізу особистості М. М. Аркаса. Уточнюється зміст категорії «просвітництво», що інтегрально виражає сутність соціокультурної місії М. М. Аркаса. Значна увага приділяється ролі родинно-династичної традиції як чинника концентрації духовної і творчої енергії. Аналізуються історичні прояви греко-української культурної взаємодії як один з плідних векторів аккультурації на півдні України.

Ключові слова: М. М. Аркас, аркасознавство, династія Аркасів, культурна ідентичність, культурна спадщина, культурний ресурс, просвітництво, Миколаїв, Миколаївщина, регіоналістика.

Olga Chebotaieva

M. M. Arkas: aspects of cultural identification

The article contains an effort of culturological analysis of personality of M. M. Arkas. It globally determines the system of culturally indentifying criteria of this outstanding social and cultural phenomenon of Mykolaiv Region and Southern Ukraine. The content of the category «enlightenment» is specified. This category integrally expresses the essence of social and cultural mission of M. M. Arkas. Much attention is also paid to the role of family-dynastic tradition as a factor of spiritual and creative energy accumulation. M. M. Arkas is depicted as a representative of the unique ancestral line, five generations of which for the past 125 years took the most active part precisely in those aspects of Mykolaiv and Southern Ukraine's life, which determined the regional cultural distinguishing features.

The article analyzes the historical demonstrations of the Greek-Ukrainian cultural interaction as one of the productive vectors of acculturation in the south of Ukraine. It is noted that this phenomenon formed both «the Greeks with Ukrainian soul» and the Ukrainians with the Hellenistic worldview. An invaluable merit of the latter was their compatriots' inclusion to ancient heritage, which was and still remains the primary source of forms and meanings of European culture. The author concludes that the personality, creative and public activity of M. M. Arkas are reflecting a number of typical regional social and cultural tendencies. On the other hand, M. M. Arkas represents a rare (both now and always) type of personal and family enlightenment selfless devotion. From this angle, he is a moral benchmark not only for the local community, but for the nation as a whole.

Key words: M. M. Arkas, Arkas Studies, Arkas dynasty, cultural identification, cultural heritage, cultural source, enlightenment, Mykolaiv, Mykolaiv Region, Regional Studies.

Ольга Чеботаєва

Н. Н. Аркас: аспекты культурной идентификации

Осуществляется попытка культурологического анализа личности Н. Н. Аркаса. Уточняется содержание категории «просветительство», интегрально выражающей сущность социокультурной миссии Н. Н. Аркаса. Значительное внимание уделяется роли семейно-династической традиции как фактора концентрации духовной и творческой энергии. Анализируются исторические проявления греко-украинского культурного взаимодействия как одного из продуктивных векторов аккультурации на юге Украины.

Ключевые слова: Н. Н. Аркас, аркасоведение, династия Аркасов, культурная идентичность, культурное наследие, культурный ресурс, просветительство, Николаев, Николаевщина, регионалистика.

2018 рік проголошено ЮНЕСКО роком культурної спадщини в Європі. Акція мотивується складними процесами сучасного соціально-культурного розвитку, серед яких однією з перспективних тенденцій вважається розвиток так званих креативних індустрій. Останні

становлять сьогодні єдино можливий засіб протистояння негативним, нівелюючим впливам глобалізації, оскільки базуються виключно на оригінальних, автентичних культурних ресурсах конкретного регіону¹. Найціннішими з цих ресурсів завжди були, є і будуть творчі

¹ Вахович І. Розвиток креативних індустрій: регіональний вимір: Монографія / І. Вахович, О. Чуль. – Луцьк: Вежа-Друк, 2014. – С. 13, 44, 67, 78–85.

особистості, що забезпечують культурний поступ суспільства. До вказаної категорії персоналій Миколаївщини, безперечно, належить Микола Миколайович Аркас – видатний культурний і громадський діяч другої половини ХІХ – початку ХХ ст., справжній патріот рідного краю і України. Формальним приводом до написання даної статті став ювілей – *165-та річниця з дня народження М. М. Аркаса (1853–1909)*, який припав на січень поточного року, а неформальним – потреба у розкритті та визначенні аркасівського феномену саме в категоріях культурології, оскільки до теперішнього часу життя та творчість М. М. Аркаса досліджувалися переважно методами історичної науки та музикознавства.

В радянські часи ім'я та творча спадщина М. М. Аркаса знаходились під досить жорстким ідеологічним табу. Поодиноким виключенням становило монографічне дослідження Л. С. Кауфмана, присвячене творчому доробку М. М. Аркаса як композитора. Симптомом майбутніх позитивних змін став вихід в світ в 1990 р. факсимільного видання «Історії України–Русі» М. М. Аркаса з розлогою передмовою та змістовними коментарями В. Г. Сарбея². За часів незалежної України аркасознавство перетворилось на окремий напрям досліджень в українознавстві та краєзнавстві Миколаївщини. Цей напрям представлений численними статтями, матеріалами конференцій, дисертаціями та найгрунтовніше – комплексними монографіями В. П. Шкварця³ і Т. В. Березовської⁴. В останній час з'явилися історіографічні дослідження аркасіани, в яких системно аналізується весь науковий доробок, присвячений життєдіяльності і творчій спадщині М. М. Аркаса⁵.

Констатуємо наявність великої кількості наукових публікацій з аркасознавства, відзначимо, що абсолютна більшість з них написана саме істориками. Одним із шляхів подальшого розвитку даного наукового напрямку та розкриття нових граней в основному об'єкті його досліджень може бути використання методів і категоріального апарату інших соціально-гуманітарних дисциплін. Зокрема, назріла потреба у здійсненні спеціалізованого культурологічного дослідження аркасівського феномену.

Метою нашої роботи є комплексне визначення системи культурно-ідентифікуючих параметрів, що характеризують особистість, творчість, середовище перебування й оточення М. М. Аркаса як видатне явище соціокультурного розвитку Миколаївщини й півдня України та як потужний регіональний культурний ресурс.

Прагнучи найповніше й цілісно відобразити харизматичність особистості М. М. Аркаса, багатогранність його творчої та громадської діяльності, автор монографічного аркасознавчого дослідження В. П. Шкварець визначає свого героя як видатного українського історика і талановитого композитора, етнографа і фольклориста, поета і педагога⁶. Між тим, в жодній із зазначених сфер діяльності М. М. Аркас не був професійним функціонером. В 1870–1875 рр. він навчався в Одесі на природознавчому відділенні фізико-математичного факультету Новоросійського університету⁷. Після закінчення університету служив в канцелярії військово-морського відомства в Миколаєві. В 1880 р. завершив військову службу на флоті й до 1895 р. обіймав посаду мирового судді. В грудні 1899 р.

² Аркас М. М. Історія України–Русі / М. М. Аркас; вступ. сл. і комент. В. Г. Сарбея. – Факс. вид. – Київ: Вища шк., 1990. – 456 с: іл.

³ Шкварець В. П. Микола Миколайович Аркас: життя, творчість, діяльність: Монографія / В. П. Шкварець. – Миколаїв–Одеса: Тетра, 2002. – 260 с.: іл.

⁴ Березовська Т. В. Історичний портрет роду Аркасів: Монографія / Т. В. Березовська. – Миколаїв: Вид-во МДАУ, 2006. – 215 с.

⁵ Авраменко О. І. Про монографічні, дисертаційні дослідження та навчальні посібники з Аркасіани / О. І. Авраменко, В. П. Шкварець // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомилинського: Зб. наук. праць. – Вип. 3.37(105). – Сер. «Історичні науки». – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомилинського, 2014. – С. 174–176.; Ляшук Ю. А. Історіографія Миколи Миколайовича Аркаса в контексті життєпису творчості та діяльності: Монографія / Ю. А. Ляшук, В. П. Шкварець; за ред. В. П. Шкварця. – Миколаїв: Іліон, 2012. – 136 с.; Полухіна О. М. Перша дисертація на аркасівський сюжет / О. М. Полухіна // Слов'янський альманах. – Миколаїв: ПСІ КСУ, 2004. – С. 82–83.

⁶ Шкварець В. П. Микола Миколайович Аркас... – С. 4, 9, 16.

⁷ Ляшук Ю. А. Історіографія Миколи Миколайовича Аркаса... – С. 32.

М. М. Аркасу присвоєно чин статського радника, в якому він і закінчив свою службу кар'єру, що тривала 24 роки⁸. Отже, та діяльність, за яку М. М. Аркас найбільше поцінується сьогодні, не була пов'язана з виконанням службових обов'язків й, з чисто формальної точки зору, могла б бути визначена аматорською або культурно-дозвіллевою, в якій наш славетний земляк піднявся до її вищого, творчого рівня.

Найважливішим творчим доробком М. М. Аркаса, яким він збагатив скарбницю української культури, вважаються:

- а) опера «Катерина» – перша в історії музичного мистецтва опера на шевченківський сюжет (прем'єра відбулася в Москві 1899 р.);
- б) книга «Історія України–Русі» – перший системний виклад історії України в популярній формі та ще й українською мовою (видана в Петербурзі 1908 р.).

Власне на цьому маємо завершити укладання М. М. Аркаса в жорсткі градації рівнів культурно-дозвіллевої діяльності й перейти до аспектів духовності як соціокультурної характеристики, оскільки при всьому творчому характері музично-композиторської та історико-публіцистичної праці М. М. Аркаса збуджуючим мотивом його діяльності була зовсім не власна творча самореалізація. Цей мотив слід шукати в царині високої етики й визначати поняттями «покликання», «служіння» (до самопожертви) справі просвіти й формування національної самосвідомості свого народу. В одному з листів про сенс своєї роботи над оперою «Катерина» сам М. М. Аркас писав, наприклад, наступне: «Може вона [опера – Авт.] й не справдить сподівання, якого б ждалося, бо до творів Великого нашого Тараса не моїй би слабій музиці брязчати, але осмілюся і я свого додати, щоб пісня його ширилась між нашим людом, щоб бачили вони те, що тяжко і болісно накіпало на його серцеві і вилилось у стиху могутнім. Я бачив, як «Кате-

рину» ставило товариство М. Л. Кропивницького у Москві і Миколаєві, я сльози бачив, чув і плач і більше нічого не бажаю!»⁹.

За нашим глибоким переконанням, поняття «просвіта», «просвітник», «просвітництво» найточніше інтегрально визначають сутність тієї соціокультурної місії, якій присвятив своє життя М. М. Аркас. Тут принципово важливо внести певні уточнення в термінологічний апарат і зауважити, що поняття «просвітництво» не є смисловим замінником освітництва, хоча й передбачає освіту обов'язковою умовою сучасної культури. Для освіти самоцінним виступає «раціо», логіка, інтелект. В ній теоретична модель людини відсторонюється від святості, живого струму крові, емоцій, природи й провокує «легку вагу» людини як гносеологічної чи функціонально спеціалізованої істоти. В той же час, для просвітництва не сама «рація» (раціональність, прагматизм) виступає зосереджуючим центром діяльності, а глибинний смисложиттєвий контекст з усіма його людиномірними зарядами, освяченістю та ціннісною насиченістю¹⁰.

І освіта, і просвіта включають момент розповсюдження знань. Але освіта робить це як формальний соціальний інститут, підлеглий безпосередньо владним структурам і заданим ними параметрам. Просвіта ж розповсюджує знання через створення атмосфери неформального спілкування та особливого пафосу, що пов'язані з духовно-емоційним обміном, збудженням власної перцепції тих, серед кого розповсюджуються знання. Вказана обставина є чинником перетворення знань у духовні компоненти реципієнтів, вона породжує ефект співпричетності і співтворчості. Чим більшим є міжособистісний і чим меншим інституціональний параметр творчого середовища, тим більшими є його потенційні креативні можливості. Невипадково в історії культури максимальні творчі вияви зустрічаються саме в художніх або просвітницьких подвижницько-меценатських осередках¹¹.

⁸ Ляшук Ю. А. Історіографія Миколи Миколайовича Аркаса... – С. 34.

⁹ Цит. за: Ульяновський В. І. Українська справа в житті Миколи Аркаса / В. І. Ульяновський // Бібліотечка українознавства для вчителя: Науково-методичний вісник. – Миколаїв: [Б. в.], 1993. – С. 16.

¹⁰ Соболев П. П. Просвітництво як феномен культури / П. П. Соболев // Просвітницька справа родини Аркасів: Науково-методичний збірник – Миколаїв: ПСІ КСУ, 2002. – С. 4.

¹¹ Соболев П. П. Просвітництво як феномен культури... – С. 5, 7–9.

Для М. М. Аркаса первинним таким осередком виступала його родина, яка розумілася ним в більш широкому контексті, ніж це було і є в житті багатьох інших людей. Адже М. М. Аркас є представником по-своєму унікального регіонального культурологічного явища – цілого родинного клану, п'ять поколінь якого близько 125 років (майже від самого заснування міста і до встановлення тут радянської влади) були нерозривно пов'язані і з Миколаєвом, і з півднем України. Причому представники всіх п'яти поколінь брали безпосередню й найактивнішу участь саме в тих аспектах життя краю, де формувалася його особлива інтелектуальна, інформаційна, духовна аура або, інакше кажучи, де визначалася регіональна культурна специфіка. Загальна атмосфера сім'ї Аркасів, її спадкоємна традиція служіння суспільним інтересам на державній посаді або ж на ниві громадської культурно-просвітницької діяльності утворювала кумулятивний ефект: вона забезпечувала високий рівень концентрації духовної і творчої енергії, що трансформувалася в продуктивні менеджерські або креативні просвітницькі і культурні проекти. Іншого культурологічно-династичного прикладу, подібного до аркасівського, в нашому регіональному соціокультурному просторі годі й відшукати. Усвідомлення себе складником цілісного родового організму з такою невід'ємною спадковою ознакою, як почуття морального та громадського обов'язку, для багатьох Аркасів було важливим фактором, формуючим особистість та визначаючим її культурну ідентичність.

Засновником династії Аркасів в Миколаєві став 28-літній грек Андреас (в українській транскрипції – Андрій Емануїлович Аркас, 1766–1825), який вимушено емігрував зі своєї батьківщини разом із 17-річною дружиною Асиміною та однорічним сином Захарієм, уникаючи репресій за участь в антитурецькій визвольній боротьбі¹². В 1794 р. молода родина Аркасів пристала до необжитого ще інгульського берега, де кількома роками раніше були

закладені судноверф (1788 р.) і нове місто при ній (1789 р.). Основним багатством Андреаса, з яким він прибув до Миколаєва (звісно ж, крім родини) була його освіта, здобута в одній із шкіл Константинопольського патріархату. Сьогодні цей чинник прийнято визначати терміном «людський капітал». Андреас Аркас вільно володів дванадцятьма мовами, хоча в перші роки перебування в Миколаєві заробляв на життя торгівлею в маленькій овочевій крамниці. Після відкриття в місті Чорноморського штурманського училища А. Е. Аркас викладав там мови та історію. Згодом він обійняв посаду головного перекладача при штабі Чорноморського флоту й «побіжно займався археологією»¹³.

Вказане хобі перетворилося на спадкове захоплення всіх наступних поколінь Аркасів аж до моменту їхнього виїзду з Миколаєва в еміграцію в 1919 р. Характерний для XVIII–XIX ст. загальний інтерес освіченої публіки до феноменів античної спадщини у миколаївських Аркасів примножувався їхньою генетичною пам'яттю. Від Андрія Емануїловича наступні покоління Аркасів перейняли знання своєї генеалогії, підтвердженої історичними фактами, починаючи з Візантії X ст., але усною традицією укоріненої в давньогрецькій міфологічній часі¹⁴. Тому всім поколінням миколаївських Аркасів (М. М. Аркасу також) був притаманний потяг до античних пам'яток не лише як до загальноновизнаної основи європейської культури і цивілізації, а й як до власного історичного коріння.

Старшому сину А. Е. Аркаса – Захарію Андрійовичу (1793–1866) – випускнику Чорноморського штурманського училища в Миколаєві, морському бойовому офіцеру – в перспективі судилося стати першим доглядачем Херсонеського городища. Мова йде про початок дослідження й музеєфікації розташованого на Гераклійському півострові в межах теперішнього Севастополя давньогрецького міста Херсонес – одного з 7 унікальних об'єктів України, включених до Списку Всесвітньої

¹² Аркас М. М. З родинної хроніки. Поезії. Дума про похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича у 1185 р. / М. М. Аркас; упоряд. та авт. передм. В. І. Ульяновський. – Миколаїв: [Б. в.], 1993. – С. 34–35.

¹³ Там само. – С. 35.

¹⁴ Аркас М. М. З родинної хроніки... – С. 32–34.; Березовська Т. В. Історичний портрет роду Аркасів... – С. 50–51, 200.

спадщини ЮНЕСКО (23 червня 2013 р.)¹⁵. Результати своїх херсонських розвідок і відкриттів З. А. Аркас опублікував в 1848 р. під назвою «Описание Ираклийского [колишня транскрипція топоніму «Гераклійський» – *Авт.*] полуострова и древностей его» в II томі Записок Одеського товариства історії і старожитностей. Друге видання цієї праці було здійснено окремим накладом в Миколаєві в 1879 р. вже після смерті З.А. Аркаса зусиллями його молодшого брата Миколи Андрійовича Аркаса (1818–1881)¹⁶. *В травні 2018 р. виповнюється 200 років з дня народження цієї досить значимої для історії Миколаєва особистості.*

М. А. Аркас – це молодший син А.Е. Аркаса й батько головного героя нашої статті – М. М. Аркаса. Народився він в Миколаєві 8.05. ст. ст. (або 21.05 н. ст.) 1818 р. – напередодні Миколи Весняного. За православним календарем – це день перенесення мощей Миколая Чудотворця з Мир Лікійських (колишня Візантія, теперішня Туреччина) до м. Барі (Італія). Вказаний збіг для родини Аркасів теж перетворився на важливий культурно-ідентифікуючий фактор. Щира православна релігійність Аркасів й відчуття органічного зв'язку своєї долі з долею міста Святого Миколая призвели до того, що цю сакральну особу Аркаси обрали своїм сімейним покровителем. В кожному наступному поколінні одному з хлопчиків аркасівської родини обов'язково давали ім'я Микола. В подальшому це спричинить таку ситуацію, коли в межах певного історичного періоду в часі і просторі співпадатимуть дві, а то і три особи на ім'я Микола Миколайович Аркас. Іноді це ускладнює справу їх розрізнення, особливо молодими дослідниками-початківцями. Але, за спостереженнями одного з найавторитетніших аркасосзнавців Т. В. Березов-

ської, продовжувачами роду і, одночасно, визначними культурно-історичними діячами ставали саме ті Аркаси, що носили ім'я Миколай¹⁷. На прикладі видатної родини маємо цікаве підтвердження теоретичного положення про те, що культура як соціальне явище, крім всього іншого, є утворенням знаково-символічним¹⁸. В соціокультурному просторі сучасного Миколаєва цю знаковість варто помітити в несподіваному сусідстві скульптурного втілення образу Святого Миколая і мармурових аркасівських левів в самому центрі міста в Каштановому сквері.

М. А. Аркас, як і його старший брат Захарій, закінчив Чорноморське штурманське училище в Миколаєві та зробив блискучу службову кар'єру, пройшовши шлях від юнги до адмірала, Головного командира Чорноморського флоту і портів, військового губернатора міст Миколаєва і Севастополя (1871–1881 рр.). Удостоєний звання почесного громадянина Миколаєва. Безперечно, виконання службових обов'язків обмежувало обсяг вільного часу, який би Микола Андрійович міг присвятити традиційним сімейним захопленням. Але й на його рахунок є здійснення в 1872 р. археологічної розвідки частини давньогрецького міста Ольвія (40 км від Миколаєва). Її результати опубліковані в тому ж році у VIII томі Записок Одеського товариства історії і старожитностей¹⁹. Кілька років поспіль, надсилаючи 26-річному сину Миколі примірник книги З. А. Аркаса про старожитності Херсонеса, поважний адмірал супроводив його наступним листом [мова й пунктуація оригіналу – *Авт.*]: «Милостивый Государь, Николай Николаевич, Предприняв второе издание трудов покойного брата моего, генерал-лейтенанта Захария Андреевича, об Ираклийском полуострове и древностях его, с целью образования особого

¹⁵ Смирнова А. А. Научно-просветительская деятельность Захария Андреевича Аркаса / А. А. Смирнова, И. А. Смирнов // Просвітницька справа родини Аркасів: Науково-методичний збірник. – Миколаїв: ПСІ КСУ, 2002. – С. 11–14.; ЮНЕСКО включила Херсонес в список всемирного наследия [Электронный ресурс] // УНИАН : інформ. агентство. – 2013. – 23 сент. – Режим доступа: <https://www.unian.net/society/834710-yunesko-vklyuchila-hersones-v-spisok-vsemirnogo-naslediya.html>, свободный (дата обращения: 6.03.2018). – Загл. с экрана.

¹⁶ Аркас З. Описание Ираклийского полуострова и древностей его. История Херсонеса / описал З. Аркас. – Николаев: Тип. М. В. Рюмина, 1879. – 29 с. [1] л. портр., [9] л.к.

¹⁷ Березовська Т. В. Історичний портрет роду Аркасів... – С. 10–11, 53.

¹⁸ Чеботаєва О. М. Інформаційно-семіотична концепція культури в регіональних культурологічних дослідженнях / О. М. Чеботаєва // Молодий вчений. – 2017. – № 4.2(44.2) квітень. – С. 89–95.

¹⁹ Березовська Т. В. Історичний портрет роду Аркасів... – С. 181.

фонда, для устроювання, на месте древнего Херсонеса-Таврического, музея христианских древностей Ираклийского полуострова, я, препровождая к Вам, Милостивый Государь, один экземпляр этого труда, полагаю, что Вам будет интересно познакомиться с сочинениями дяди Вашего, касающимися древностей Таврического полуострова. Искренне любящий Вас Н. Аркас*.

У такий спосіб (можемо навіть сказати, що цілеспрямовано) передавалася естафета родинної пам'яті і традицій. Проте, процес інкультурації для кожного нового покоління миколаївських Аркасів відбувався в регіоні, який цілком відповідає поняттю активної етноконтактної зони. Отримання конкретним індивідумом культурних навичок, персональне «входження» в культуру тут було нерозривно пов'язане з процесами аккультурації, тобто взаємодії культур, в результаті якої утворювався принципово новий культурний синтез. Одним з аккультураційних трендів в Північному Причорномор'ї була греко-східнослов'янська культурна взаємодія з системним посиленням в ній українського етнокультурного компонента. Тому представник третього покоління Аркасів у Миколаєві – Микола Миколайович Аркас (1853–1909) увійшов в історію з визначенням – «грек із душею українця». Цей дуже вдалий, як на наш погляд, ідентифікаційний маркер ввів в аркасознавство колись миколаївський, а зараз – київський журналіст і письменник В. О. Жадько²⁰.

Українськість душі М. М. Аркаса формувалася під впливом відповідного соціально-культурного оточення, передусім, під впливом його матері Софії Петрівни, що походила із старовинного козацько-старшинського роду Богдановичів. Почуті від мами українська мова й пісня пробудили глибокий інтерес сина до фольклорного пласта української культури. Естетика народної творчості в органічному поєднанні з оточуючим природним сере-

довищем та спілкуванням з простими селянами родинного маєтку в Богданівці під Миколаєвом потужно впливали на формування духовно-емоційної сфери М. М. Аркаса, розвиваючи в ньому художньо-образне мислення, почуттєвість та співчутливість, схильність до глибокої емпатії. Особистісне захоплення абсолютно переважало в ньому логіку утилітарного раціоналізму. М. М. Аркас обтяжений нормативно-регламентуючими вимогами офіційної служби, прагнув вільної художньо-творчої діяльності. На цей благодатний ґрунт лягло також раннє знайомство з творчістю Т. Г. Шевченка і взаємодія з представниками свідомої української інтелігенції, розпочата М. М. Аркасом ще в Одесі в його гімназично-університетський період життя.

Серед наставників молодого Аркаса часто називають українського композитора і фольклориста П. І. Ніщинського. В аркасознавчих публікаціях постійно згадують його музичну картину з народного життя «Вечорниці» й дотепер незабуту пісню «Закувала та сива зозуля», але уникають при цьому вказати, що П. І. Ніщинський був першим українським професійним перекладачем давньогрецької літератури. В його доробку – україномовні видання «Одиссеї» та «Іліади» Гомера, «Антигони» Софокла. На думку авторитетних літературознавців, навіть І. Франко не досяг рівня П. І. Ніщинського в галузі перекладу античних творів²¹. Крім того, П. І. Ніщинський здійснив єдиний в історії світової літератури переклад «Слова о полку Ігоревім» на класичну давньогрецьку мову гомерівськими «героїчними» гекзаметрами²².

Вище сказане означає, що греко-українська аккультурація, в потоці якої перебував М. М. Аркас, продукувала не лише греків із українською душею, але й українців з елліністичним світовідчуттям. Неоцінною заслугою останніх було залучення своїх співвітчизників до першоджерела форм і смислів європейської

* Лист вклеєно в примірник книги З. А. Аркаса, що зберігається у відділі рідкісних і цінних видань Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. Гмирьова.

²⁰ Жадько В. О. Грек із душею українця. Роман-пошук / В. О. Жадько. – Київ: вид. СПД Жадько В. О., 2003. – 384 с.: іл.

²¹ Микитенко Ю. Від «Слова» до «Іліади»: Петро Ніщинський – перекладач: Літ.-критич. нарис / Ю. Микитенко. – Київ: Дія Лтд; 1993. – С. 9, 10, 14.

²² Там само. – С. 22–25.

культури, яким була і залишається антична спадщина. В подальшому цю ж лінію продовжив втілювати вихований М. М. Аркасом його усиновлений онук – М. М. Аркас-молодший (1898–1980). В умовах вимушеної еміграції він творчо проявив себе і як україніст, і як еллініст, а також як засновник історичної регіоналістики в її південноукраїнському варіанті²³.

Отже, образ М. М. Аркаса належить не лише історичному минулому. Як актуалізований компонент нашої пам'яті і свідомості, він продовжує залишатись невід'ємним складником регіональної культурної спадщини. Особис-

тість, творчість, громадська діяльність М. М. Аркаса відбивають ряд типових регіональних соціокультурних тенденцій. З іншого боку, М. М. Аркас являє собою рідкісний за всіх часів тип персонального й родинного просвітницького подвижництва. В цьому сенсі він є високим моральним орієнтиром не лише для крайової спільноти, але й для всієї нації. Резонансна сила аркасової харизми робить його образ потужним аутентичним ресурсом, що заслуговує на почесне місце в регіональних програмах соціокультурного розвитку.

References

1. Avramenko, O. I., & Shkvarets V. P. (2014). Pro monohrafichni, dysertatsiini doslidzhennia ta navchalni posibnyky z Arkasiany. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnogo universytetu im. V. O. Sukhomlynskoho*, (Vol. 3.37(105)), 174–176. [in Ukrainian]
2. Arkas, Z. (1879). *Opysanye Yraklyiskoho poluoostrova y drevnostei eho. Ystoryia Khersonysa. – Nykolaev: Typ. M. V. Riumyna.* [in Russian].
3. Arkas, M. M. (1993). Z rodynnoi khroniky. Poezii. Duma pro pokhid na polovtsiv novhorod-siverskoho kniazia Ihoria Sviatoslavovycha u 1185 r. Mykolaiv. [in Ukrainian].
4. Arkas, M. M. (1990) *Istoriia Ukrainy–Rusi.* Kyiv: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].
5. Berezovska, T. V. (2006). *Istorychnyi portret rodu Arkasiv: Monohrafiia.* Mykolaiv: Vyd-vo MDAU. [in Ukrainian].
6. Vakhovych, I., & Chul, O. (2014). *Rozvytok kreatyvnykh industrii: rehionalnyi vymir: Monohrafiia.* Lutsk: Vezha–Druk [in Ukrainian]. [in Ukrainian].
7. Zhadko, V. O. (2003). *Hrek iz dusheiu ukraintsia.* Roman-poshuk. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Liashuk, Yu. A., & Shkvarets, V. P. (2012). *Istoriografia Mykoly Mykolaiovycha Arkasa v konteksti zhyttiepysu tvorchosti ta diialnosti: Monohrafiia.* Mykolaiv: Ilion. [in Ukrainian].
9. Mykytenko, Yu. (1993). *Vid «Slova» do «Iliady»:* Petro Nishchynskyi – perekladach. Kyiv: Diia Ltd. [in Ukrainian].
10. Polukhina, O. M. (2004). *Persha dysertatsiia na arkasivskyi siuzhet. Slov'ianskyi almanakh*, 82–83. [in Ukrainian].
11. Polukhina, O. M. (2002). *Chuttia yedynoi rodyny (do dzherel arkasovoho natkhnennia) Prosvitnytska sprava rodyny Arkasiv*, 33–39. [in Ukrainian].
12. Smyrnova, A. A., & Smyrnov, Y. A. (2002). *Nauchno-prosvetytelskaia deiatelnost Zakharyia Andreevycha Arkasa. Prosvitnytska sprava rodyny Arkasiv*, 11–16. [in Russian].
13. Sobol, P. P. (2002). *Prosvitnytstvo yak fenomen kultury Prosvitnytska sprava rodyny Arkasiv*, 4–10. [in Ukrainian].
14. Ulianovskyi, V. I. (1993). *Ukrainska sprava v zhytti Mykoly Arkasa. Bibliotechka ukrainoznavstva dlia vchytelia*, 5–14. [in Ukrainian].
15. Chebotaieva, O. M. (2017). *Informatsiino-semiotychna kontseptsiiia kultury v rehionalnykh kulturolohichnykh doslidzhenniakh. Molodyi vchenyi*, 4.2(44.2), 89–95. [in Ukrainian].
16. Shkvarets, V. (2015). *Literaturnyi pereklad M. M. Arkasa «Iliady» Homera. Abstracts of Papers '2015: Arkasivski chytannia: Ukraina v konteksti istorychnoho rozvytku Skhidnoi Yevropy.* (pp.262–264). Mykolaiv. [in Ukrainian].
17. Shkvarets, V. P. (2002). *Mykola Mykolaiovych Arkas: zhyttia, tvorchist, diialnist. Monohrafiia.* Mykolaiv–Odesa: Tetra. [in Ukrainian].
18. *YUNESKO vkluchyla Khersones v spysok vsemyrnogo nasledyia (2013). UNYAN: ynform. ahentstvo*, 23 sent. Retrieved from <https://www.unian.net/society/834710-yunesko-vklyuchila-hersones-v-spisok-vsemirnogo-naslediya.html>. [in Russian].

²³ *Березовська Т. В. Історичний портрет роду Аркасів... – С. 145–149, 152, 163, 167; Полухіна О. М. Чуття єдиної родини (до джерел аркасового натхнення) / О. М. Полухіна // Просвітницька справа родини Аркасів: Науково-методичний збірник. – Миколаїв: ПСІ КСУ, 2002. – С. 33–39; Шкварець В. Літературний переклад М. М. Аркаса «Іліади» Гомера / В. Шкварець // Аркасівські читання: Україна в контексті історичного розвитку Східної Європи: Матер. V-ї Міжнар. наук.-практ. конф. (17–18 квіт. 2015 р.). – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2015. – С. 262–264.*

**«НЕ СЛІД РОЗБИРАТИСЯ У ПРИЗВИЩАХ,
БЕРІТЬ І РОЗСТРІЛЮЙТЕ...»**

**Масові політичні репресії 1938 року на Миколаївщині
через призму біографії чекіста Петра Карамішева**

У статті на основі документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України здійснена спроба історичної реконструкції механізму масових політичних репресій на Миколаївщині в часи «Великого терору» через призму біографії капітана державної безпеки Петра Васильовича Карамішева.

Ключові слова: Петро Карамішев, «Великий терор», НКВС УРСР, Миколаївська область.

Vadym Zolotarov, Oleh Bazhan

**«Don't take care about family names, take and shoot...»
Mass Political Repressions of 1938 in Nikolayev Region
Through the Biography of State Security
Captain Petr Vasilievich Karamyshev**

The study of the «Great Terror» times, a large-scale campaign of mass repressions of citizens that was deployed in the USSR in the 1937–1938, requires not only an analysis of the regional features of the punitive actions of the Stalinist regime, but also the disclosure of the names of those individuals who were involved in the general cleansing of the Soviet society. Petr Vasilievich Karamyshev, the head of the NKVD in the Nikolayev region in 1938 stands out among the number of organizers of the «Great Terror» in the south of Ukraine. Today there is detailed biographical information on this NKVD officer, some specific facts of his activity are illustrated, and the trial of him and his followers is described in details. However, none of the published materials can be considered as a biographical essay. In view of this, there is a need to reproduce P.Karamyshev's life and to characterize his long-term activity in the Soviet state security agencies.

Key words: Petr Karamyshev, «Great Terror», NKVD of the Ukrainian SSR, Nikolayev region.

Vadym Zolotarov, Oleh Bazhan

**«Не стоит разбираться с фамилиями,
берите и расстреливайте...»**

**Массовые политические репрессии 1938 года
в Николаевской области сквозь призму биографии
чекиста Петра Васильевича Карамышева**

В статье предпринята попытка исторической реконструкции механизма массовых политических репрессий на Юге Украины во времена «Большого террора» через биографию капитана государственной безопасности Петра Васильевича Карамышева.

Ключевые слова: Петр Карамышев, «Большой террор», НКВД УССР, Николаевская область.

Вивчення доби «Великого терору» – масштабної кампанії масових репресій громадян, що була розгорнута в СРСР у 1937–1938 роках потребує не лише аналізу регіональних особливостей перебігу і характеру каральних акцій сталінського режиму, а й оприлюднення

імена тих особистостей, хто був причетним до проведення генеральної чистки радянського суспільства. Серед низки організаторів «Великого терору» на Півдні України вирізняється начальник УНКВС по Миколаївській області у 1938 р. Петро Васильович Карамішев. На сьо-

годні відомі докладні біографічні відомості про цього чекіста¹, висвітлені окремі факти його діяльності², докладно описаний судовий процес над ним та його поплічниками³. Втім жодний зі опублікованих матеріалів не можна розглядати як біографічний нарис, у зв'язку з цим постає потреба відтворити життєвий шлях П. Карамішева та охарактеризувати його багаторічну діяльність в радянських органах держбезпеки.

Петро Васильович Карамішев народився 16 січня 1905 р. у Сердобську – повітовому місті Пензенської губернії у бідній селянській родині. Здобути ґрунтовну освіту П. Карамішеву не судилося. У силу життєвих обставин йому вдалося закінчити парафіяльну школу та провчитися 2 роки в школі 2-го ступеню. До 15-річного віку допомагав батьку у веденні сімейного господарства, яке складалося з однієї кобили, 1,5 десятини землі та хати. У січні 1921 р. Петро Карамішев спробував себе у якості статистика у Сердобському повітовому статистичному бюро. Бажання оволодіти методами прикладної статистики, спонукала Петра стати слухачем губернських статистичних курсів у Саратові. Однак потяг до опанування методології статистичної науки швидко минув і з 1922 р. Карамішев поринає в комуністичний молодіжний рух. Саме з комсомолом 17-річний юнак прагне пов'язати свою подальшу кар'єру: у 1923 р. – завідувач волосною політпросвітою та секретар волосного базового осередку у селі Куракино Сердобського повіту; у 1924–1925 рр. – секретар Чубаровського волосного комітету комсомолу Сердобського повіту; у 1925–1926 рр. – співробітник Саратовського губкому комсомолу; у 1926–1927 рр. – секретар редакції газети «Красная деревня» у Сердобську; у 1927 р. – завідувач агітаційно-пропагандистським відділом Сердобського повіткому комсомолу. Після вступу

до лав ВКП(б) перед П. Карамішевим відкрилися подальші перспективи кар'єрного зросту. Пропрацювавши короткий час виконавцем Сердобського районного народного суду, Карамішев стає секретарем Сердобського райвиконкому⁴. Як «кращого з кращих» його відряджують на роботу до органів комуністичної держбезпеки.

Чекістську кар'єру розпочав 1 серпня 1928 р. експедитором-діловодом Балашовського окружного відділу ОДПУ тодішнього Нижньо-Волзького краю. Наприкінці лютого 1929 р. він обійняв посаду помічника уповноваженого Інформаційного відділку Камишинського окрвідділу ОДПУ та зосереджується на розробці заходів на знищенні «контрреволюційних повстанських осередків в Камишинській окрузі»⁵. У розпал насильницької колективізації сільського господарства в країні Рад П. Карамішева у 1930 році було направлено до одного з найбільших районів Камишенської округи – Єланського для керівництва чекістсько-військовими операціями з розкуркулення заможних селян. Після успішного проведення політичних репресій, на підставі постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 року «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» Карамішева було призначено начальником Єланського райвідділку ДПУ⁶, а згодом, 1 травня 1930 року, тимчасово виконуючим обов'язки районного уповноваженого ДПУ по Єланському району (нині у складі Волгоградської області Російської Федерації). На початку літа 1930 року його було затверджено повноцінним уповноваженим (слід відзначити, що на той час в багатьох районах не було створено районних відділків ДПУ і всю оперативну роботу проводили уповноважені по району). В 1932 р. по розпорядженню відділу кадрів повноважного представництва ОДПУ

¹ Шаповал Ю. І., Пристайко В. І., Золотарьов В. А. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – Київ: Абрис, 1997. – С. 483; Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД. 1934–1941. Справочник. – М.: Звенья, 1999. – С. 222.

² Золотарьов В. А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків: Фоліо, 2004. – 366 с.; Масові політичні репресії на Миколаївщині в 20–30-ті роки ХХ століття // Реабілітовані історією. Миколаївська область. Книга перша. – Миколаїв: Світогляд, 2005. – С. 10–106.

³ Протокол огляду архівно-слідчої кримінальної справи колишніх співробітників УНКВС Миколаївської області від 7 лютого 1959 р. // Реабілітовані історією. Миколаївська область. Книга перша. – Миколаїв: Світогляд, 2005. – С. 264–269.

⁴ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 31017, арк. 11.

⁵ Там само, арк. 20.

⁶ Там само, арк. 11.

по Нижньо-Волзькому краю перспективного чекіста було відправлено навчатися на курсах удосконалення при вищій школі ОДПУ⁷.

По закінченню курсів, 1 січня 1933 р., П. Карамішев був призначений заступником начальника політвідділу Бандурської машинно-тракторної станції (МТС) в Арбузинському районі Одеської області. Варто зазначити, що це призначення відбулося раніше відповідного рішення про створення політвідділів МТС, яке було прийняте на VIII об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), який проходив у Москві 7–12 січня 1933 року. Політвідділи МТС були наділені повноваженнями політичних, господарських органів, а у начальника політвідділу було два заступника – з партійно-масової роботи та з ОДПУ. Перелік завдань, якими мав опікуватися П. Карамішев на посаді заступника начальника політвідділу ОДПУ, містилися в спеціальній директиві ДПУ УСРР і політсектору МТС Наркомзему УСРР від 17 червня 1933 р.: «маючи головне завдання агентурне виявлення та своєчасну ліквідацію контрреволюційного активу та антирадянських елементів в МТС і колгоспах, які вони обслуговують, проводять свою роботу в тісному контакті з начальником політвідділу, якому вони цілковито підлягають». В той же час у службовому документі радянських спецслужб підкреслювалося, що заступники по ДПУ зберігають повну самостійність в оперативній роботі, про результати якої вони повинні в усній формі інформувати начальників політвідділів⁸.

Під час роботи в політвідділі Бандурської МТС в 1933–1934 рр. Карамішеву вдалося «викрити та ліквідувати ряд контрреволюційних куркульських груп»⁹, після чого, у грудні 1934 р., був відкликаний на роботу до Одеського облвідділу НКВС. Вже в середині січня 1935 р. згідно розпорядженням відділу кадрів НКВС СРСР П. Карамішева направляють на роботу в Управління НКВС по Ленінградській області¹⁰, яке після вбивства 1 грудня 1934 р.

першого секретаря Ленінградського обкому ВКП(б) С. М. Кірова зазнало значних перетурбацій. Саме через призму підсилення чекістського апарату (значне число ленінградських чекістів на чолі з начальником УНКВС Ф. Д. Медведєм¹¹ було позбавлено посад), і слід розглядати переведення П. В. Карамішева до Ленінграду. Чому Петра Карамішева – малоосвіченого провінційного чекіста, який ніколи не займався оперативною роботою у великих промислово розвинутих містах, за винятком Одеси, і за всю свою професійну кар'єру боровся лише з «куркульським елементом на селі» кадровики з Луб'янки рекомендували на відповідальну посаду? Чим міг такий на перший погляд пересічний співробітник радянських спецслужб пригодитися для роботи у найважливішому після Москви економічному, промислово, науковому та культурному центрі, великому транспортному вузлі північного заходу Російської Федерації? Втім саме на таких, необтяжених спогадами про революцію та громадянську війну, чекістів і почали робити ставку в центральному апараті НКВС. Для таких «молодиків» незаперечним партійним авторитетом вважався Й. В. Сталін, накази якого мали виконуватися без застережень.

Приїзд П. Карамішева до Ленінграду співпав з боротьбою чекістів з членами місцевої «зінов'євсько-троцькістської організації». Лише 2,5 місяцями поспіль після вбивства С. Кірова у місті на Неві було арештовано 843 особи¹². Крім того, планувалося провести у період з 5 по 15 лютого 1935 р. висилку всіх «опозиціонерів» з родинами у віддалені райони СРСР. Проте результати репресивної акції виявились більш ніж скромними. На 20 лютого 1935 р. з Ленінграду було вислано 446 ро-

Петро
Карамішев,
1933 р.

⁷ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 31017, арк. 11.

⁸ Зеленин І.Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933-1934 гг.) // Отечественная история. – 1992 – № 6. Режим доступу: <http://annales.info/rus/small/politmts.htm>

⁹ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 31017, арк. 20.

¹⁰ Там само, арк. 11.

¹¹ Бережков В. Питерские. Руководители органов госбезопасности Санкт-Петербурга. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – С. 139.

¹² Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов. – М.: Политиздат, 1991. – С. 124.

дин «опозиціонерів» (всього 1117 осіб). З'ясувалося, що за існуючими в УНКВС обліковими матеріалами на «троцькістів і зінов'євців» неможливо було здійснити масштабне виселення «контрреволюціонерів» за межі міста. За таких обставин операцію було продовжено на невизначений термін «до повного розгрому зінов'євсько-троцькістської організації»¹³.

Провідну роль у викритті «замаскованого ворога» відіграв секретно-політичний відділ (СПВ) Управління державної безпеки (УДБ) УНКВС Ленінградської області під керівництвом Г. А. Лупекіна, і, перш за все перший відділок, який безпосередньо спеціалізувався на боротьбі з троцькістами та опозиціонерами. Саме уповноваженим цього підрозділу і був призначений 22 січня 1935 р. Петро Карамішев. Вже в першій «ленінградській атестації» чекіста Карамішева за 1935 р. відзначалася його добра загальноосвітня та політична підготовка, дисциплінованість і працездатність, вміння проводити «серйозне слідство» та знання агентурної роботи¹⁴. На підставі відмінної атестації 1 серпня 1935 р. П. Карамішев отримав посаду оперуповноваженого 1-го відділку СПВ і зосередився на реалізації агентурних розробок «Акорд», «Шахісти», «Осколки»¹⁵.

Леонід
Заковський

Після впровадження спеціальних звань для співробітників ГУДБ П. Карамішев 23 березня 1936 р. отримав посвідчення лейтенанта державної безпеки. В його атестації на отриман-

ня спецзвання підкреслювалося вміння «вести серйозне слідство» і знання «агентурної роботи»¹⁶. Саме ці навички допомогли П. Карамішеву успішно розв'язувати поставлені перед ним завдання, про що свідчить службова атестація 1936 року: «брав безпосередню участь у розгромі троцькістсько-зінов'євської організації в Ленінграді. Провів особисто дуже успішно слідство по одній з груп цієї організації (група Томсинського¹⁷ – Зайделя¹⁸ – Печерського), яка готувала терористичний акт проти секретаря ЦК і Ленобкому ВКП(б) тов. Жданова. Вмілим і ретельно проведеним слідством забезпечив отримання цінних відомостей про керівну роль та зв'язки троцькістсько-зінов'євського об'єднаного центру і терористичної діяльності останнього. Особливо слід відзначити успішну роботу над терористом Ванга¹⁹, який дав надзвичайно цінні свідчення»²⁰. У заслугу П. Карамішеву ставилося вмиле розкриття ним під час допитів контрреволюційної діяльності О. А. Лідака²¹, С. Г. Томсинського, Л. І. Васильєва, Т. Д. Дмитрієва, Печерського, Орлова²², що стало підставою до застосування до них вищої міри соціального захисту – розстрілу²³.

Оперативні успіхи П. Карамішева дозволили начальнику УНКВС по Ленінградській області комісару державної безпеки Л. М. Заковському у листопаді 1936 р. порушити клопотання про його підвищення по службі: «Дисциплінований. Добре знає агентурно-оперативну роботу по троцькістам, зінов'євцям, меншовикам. Чудовий слідчий працівник. У 1936 р. провів одну з найкрупніших справ по троцькістсько-зінов'євській терорис-

¹³ Тумшис М., Папчинский А. 1937. Большая чистка. НКВД против ЧК. – М.: Яуза, Эксмо, 2009. – С. 47.

¹⁴ ГДА СБУ, ф.12, спр. 31017, арк. 26.

¹⁵ Там само, арк.20.

¹⁶ Там само, арк.23.

¹⁷ Томсинський Семен Григорович (1894–1938) – академік АН СРСР, директор історико-археографічного інституту АН СРСР. У лютому 1935 р. висланий до Алма-Ати. Заступник голови Казахського філіалу АН СРСР. Заарештований 29 квітня 1936 р. Розстріляний.

¹⁸ Зайдель Григорій Соломонович (1893–1937) – директор Ленінградського відділку інституту комуністичної академії та декан історичного факультету Ленінградського університету. У грудні 1934 р. висланий до Саратова, професор Саратовського педінституту. Заарештований 5 травня 1936 р. Розстріляний

¹⁹ Микола Миколайович Ванга (1899–1937) – професор, заступник директора Історико-археографічного інституту АН СРСР. Заарештований 21 червня 1936 р. Розстріляний.

²⁰ ГДА СБУ, ф.12, спр. 31017, арк.20.

²¹ Лідак Отто Августович (1891–1937) – директор інституту історії партії Ленінградського обкому ВКП(б)

²² ГДА СБУ, ф. 12, спр. 31017, арк.25.

²³ Брачев Б.С. Историк Залман Борисович Лозинский (1898-1936) // Общество. Среда. Развитие. – 2015. – № 4. – С. 25–26.

тичній організації (терористична група Томсинського та інших), ряд справ на троцькістів-одинаків. Добрий агентурист. У 1936 р. завів і ліквідував ряд агентурних розробок по троцькістам і зінов'євцям. Вербувань не проводив через переавантаження слідством. Підлягає висуванню на посаду помічника начальника відділку»²⁴. Відмінна характеристика сприяла призначенню П. Карамішева 4 грудня 1936 р. помічником начальника 1-го відділку (за деякими записами в особовій справі цю посаду він обійняв ще 1 червня 1936 року).

Високо цінував роботу П. Карамішева і новий начальник 4-го відділу (так став називатися СПВ) майор державної безпеки Петро Андрійович Коркін, який називав свого підлеглого «кращим слідчим 4-го відділу». Саме П. Коркін домігся призначення Карамішева 1 травня 1937 р. начальником 5-го відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Ленінградській області, відзначивши при цьому, що його підлеглий на початку 1937 р. провів ряд вдалих вербовок агентури по троцькістам і зінов'євцям²⁵.

Заслуги П. Карамішева та його колег по Ленінградському УНКВС у боротьбі з контрреволюцією були помічені в Кремлі. 25 червня 1937 р. Центральний виконавчий комітет СРСР (постанова найвищого органу державної влади Радянського Союзу) була попередньо затверджена на засіданні політбюро ЦК ВКП (б)²⁶ «за зразкове та самовіддане виконання завдань уряду» нагородив 9 співробітників УНКВС по Ленінградській області орденами. Кавалерами ордена Леніна стали: начальник УНКВС Л. М. Заковський; начальник 3-го (контррозвідального) відділу та за сумісництвом помічник начальника УНКВС старший майор державної безпеки Н. Є. Шапіро-Дайховський; начальник 4-го відділу П. А. Коркін і П. В. Карамішев²⁷.

Слід звернути увагу на той факт, що серед усіх нагороджених 55 співробітників НКВС СРСР орденом Леніна у 1937–1938 рр. лише

П. Карамішев займав незначну посаду та мав невисоке спеціальне звання. За що конкретно Карамішев отримав найвищу нагороду СРСР в матеріалах його особової справи не йдеться. Ймовірно належним чином був оцінений персональний внесок П. Карамішева у ліквідації контрреволюційного підпілля в Ленінграді.

Привідкрити завісу у з'ясуванні істинних заслуг П. Карамішева в органах держбезпеки, дозволяють матеріали його липневої (1937 року) атестації, затвердженої новим начальником 4-го відділу УДБ УНКВС Ленінградської області капітана державної безпеки Г. Г. Карповим (П. А. Коркін на той час вже очолював УНКВС по Воронежській області): «Працюючи з травня 1937 р. начальником 5-го відділку, внаслідок вмילו організованої агентурно-слідчої роботи викрив сіоністську організацію зі зв'язками за кордон (зараз заарештовано 13 учасників), викрив анархістську терористичну організацію і в цей час почав ліквідацію викритої ним меншовицької терористичної організації. Посаді, що займає, цілком відповідає та підлягає призначенню звільненим помічником начальника IV відділу»²⁸.

Помічником начальника 4-го відділу П. Карамішев був затверджений 1 серпня, але вже 16 жовтня 1937 р. його відкликали до НКВС СРСР та наступного дня призначили заступником начальника УНКВС по Рязанській області та підвищили у званні до капітана державної безпеки, «перестрибнувши» старшого лейтенанта державної безпеки.

Петро
Коркін

Петро
Карамішев,
1937 р.

²⁴ ГДА СБУ, ф.12, спр. 31017, арк.24-24зв.

²⁵ Там само, арк. 25.

²⁶ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937 – 1938. / Сост. В.Н.Хаустов, В.П.Наумов, Н.С.Плотникова. – М.: МФД, 2004. – С.227.

²⁷ О награждении тт. Заковского Л.М., Шапиро-Дайховского Н.Е., Коркина П.А., Карамышева П.В. и др. Постановление Центрального Исполнительного Комитета СССР // Известия. № 148 – 1938 – 25 июня.

²⁸ ГДА СБУ, ф.12, спр. 31017, арк. 20–21.

Новоутворене УНКВС по Рязанській області очолював полковник С. Я. Вершинін, призначений з посади начальника Управління прикордонної та внутрішньої охорони УНКВС Калінінської області. Кадровий прикордонник не володів усіма тонкощами оперативно-чекістської роботи і, ймовірно весь тягар у здійсненні масових політичних репресій на Рязанщині перебрав на себе орденоносець П. Карамішев. Втім в його особовій та кримінальній справі «рязанський період» не згадується взагалі. Авторам нарисувалося лише встановити, що 11 грудня 1937 р. заступник начальника УНКВС по Рязанській області П. Карамішев затвердив матеріали групової справи по обвинуваченню 19 колишніх офіцерів з міста Скопин, у створенні контрреволюційної військово-офіцерської організації. Відомо, що 18 осіб по цій справі були розстріляні (в 1957 р. всі обвинувачення зі страчених були зняті)²⁹.

У матеріалах рязанського товариства «Меморіал» відсутні відомості про участь П. Карамішева в засіданнях судової трійки УНКВС по Рязанській області. Органом позасудового винесення вироків в рязанському краї керував начальник обласного управління НКВС С. Я. Вершинін. Однак це не означає, що П. Карамішев не був причетним до фабрикації справ, які там заслуховувалися позасудовим органом. Ще 13 жовтня 1937 р. С. Я. Вершинін звернувся з проханням до наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова встановити «розстрільний ліміт» для Рязанської області в 1500 чоловік. Втім перший заступник наркома внутрішніх справ комкор М. П. Фриновський, який добре знав начальника УНКВС по спільній службі, 20 жовтня 1937 р. встановив рязанським чекістам ліміт за першою категорією в 1000 осіб, а за другою в 2000 осіб³⁰, а 16 лютого 1938 р. дозволив додатково заарештувати та розстріляти 250 осіб (цікаво, що за офіційною статистикою Федеральної служби безпеки Російської Федерації в у 1937 р. УНКВС по Рязанській області було заарештовано 890 чоловік³¹).

Тим часом в Україні з призначенням у січні 1938 року наркомом внутрішніх справ УРСР О. І. Успенського різючих змін зазнав керівний склад обласних управлінь НКВС республіки. За наполяганням О. Успенського наказом НКВС СРСР № 485 від 26 лютого 1938 р. були призначені: «Начальник управління НКВС по Одеській області, комбриг Федоров М. М. – начальником управління НКВС по Київській області. Начальник управління НКВС по Красноярському краю, капітан державної безпеки Гречухін Д. Д. – начальником управління НКВС по Одеській області. Заступник народного комісара внутрішніх справ Білоруської РСР, майор державної безпеки Жабрєв І. А. – начальником управління НКВС по Кам'янець-Подільській області. Начальник відділку 6-го відділу ГУДБ НКВС СРСР, капітан державної безпеки Вяткін Г. М. – начальником управління НКВС по Житомирській області. Начальник 4 відділу УДБ управління НКВС по Київській області, капітан державної безпеки О. О. Волков – начальником управління НКВС по Полтавській області. Начальник управління НКВС по Челябінській області, майор державної безпеки Чистов П. В. – начальником управління НКВС по Донецькій області. Заступник начальника відділку 4-го відділу ГУДБ НКВС СРСР, капітан державної безпеки Єгоров А. І. – начальником управління НКВС по Чернігівській області. Начальник управління НКВС по Воронежській області, майор державної безпеки Коркін П. А. – начальником управління НКВС по Дніпропетровській області».

Іншим наказом НКВС СРСР № 501 від 3 березня 1938 р. були призначені: «Начальник управління НКВС по Тамбовській області, капітан державної безпеки Телешев Г. Г. – начальником управління НКВС по Харківській області. Заступник начальника управління НКВС по Рязанській області, капітан державної безпеки

Олександр
Успенський

²⁹ Рязанский мартиролог // Электронный ресурс <http://www.stopgulag.org/object/137210411?lc=ru>

³⁰ Рязанский мартиролог. – Ф.8. – Оп.4. – Д.4. Большой террор и рязанская тройка УНКВД. – С.79

³¹ Мозохин О.Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). – Жуковский. М.: Кучково поле, 2006. – С. 336.

Карамішев П. В. – начальником управління НКВС по Миколаївській області. Заступник начальника 3-го відділу УДБ управління НКВС по Ленінградській області, капітан державної безпеки Корабльов І. М. – начальником управління НКВС по Вінницькій області»³².

Призначенню П. Карамішева очільником Миколаївського управління НКВС ймовірно посприяв другий заступник наркома внутрішніх справ СРСР Л. М. Заковський, який добре знав можливості свого колеги по спільній роботі в Ленінграді. Місто корабелів для подальшого проходження служби теж було обрано не випадково, так як П. Карамішев раніше перебував на оперативній роботі в Арбузинському районі. До того ж у березні 1938 р. УНКВС по Миколаївській області залишилося без керманців. Начальник обласного управління капітан державної безпеки Й. Б. Фішер та його заступник старший лейтенант державної безпеки Л. І. Мейтус³³ втратили довіру керівництва, були усунуті з роботи в головному управлінні НКВС та направлені працювати

Федір Овчинніков

до Головного управління виправно-трудових таборів, трудових поселень і місць ув'язнення³⁴. За таких обставин П. Карамішеву, який прибув до Миколаєва 23 березня 1938 р., довелося приймати справи у виконуючого обов'язки начальника управління, начальника 5-го (особливого) відділу УДБ УНКВС Миколаївської області старшого лейтенанта державної безпеки Ф. Т. Овчиннікова³⁵.

Розглянемо керівний склад УНКВС Миколаївської області «доби Карамішева». 3-й (контррозвідувальний) відділ очолював лейтенант державної безпеки В. М. Кушнір³⁶. Після

³² Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків, Фоліо, 2004. – С. 95–96.

³³ Мейтус Леонід Ісакович (1897 – ?). Єврей. Член ВКП(б) з 1928 р. У РСЧА з 1920 р. У ЧК з 1921 р. У 1933 р. – начальник українського відділку Особливого відділу Одеського облвідділу ДПУ. У 1934 р. – співробітник Харківського облвідділу ДПУ. До 1937 р. – начальник 5 відділку УДБ НКВС АМСРР. З літа 1937 р. – помічник начальника Миколаївського МВ НКВС. До 4 березня 1938 р. – т.в.о. заступника начальника УНКВС Миколаївської області. 4 березня 1938 р. відкликаний до НКВС СРСР. З 17 березня 1938 р. – начальник 3-го (опер-чекістського) відділу Шосдортабу НКВС, Далеко-Східний край. 15 червня 1940 р. – звільнений в запас з посади начальника 3-го відділу управління виправно-трудових колоній УНКВС Хабаровського краю. Подальша доля невідома. Звання: старший лейтенант державної безпеки (8 січня 1936 р.).

³⁴ Керівний склад територіальних підрозділів НКВС УРСР // Україна в добу «великого терору» 1936-1938 роки. – К.: Либідь, 2009. – С. 151–152

³⁵ Овчинніков Федір Тимофійович (1902 – ?). Народився у селі Смолки Чауського повіту Могильовської губернії у бідній селянській родині. Білорус. Закінчив церковно-парафіяльну школу та 2-х класну школу міністерства освіти. Член ВКП(б) з 1931 р. (включений у 1941 р.) З дитинства працював у господарстві батька та підробляв пастухом. У 1916 – 1921 рр. навчався в Могильовській центральній фельдшерсько-акушерській школі, по закінченню якої деякий час працював санітаром, а потім секретарем сільради у с. Смолки, секретарем селянського комітету громадської взаємодопомоги, уповноваженого робітземлісу. У 1924 – 1931 рр. – служив у Червоній Армії, де був завербований ДПУ і став таємним співробітником. У вересні 1931 р. – січні 1937 р. працював уповноваженим і оперуповноваженим Особливого відділу ДПУ/УДБ НКВС УСРР. З січня 1937 р. – оперуповноважений, а з травня 1937 р. – помічник начальника відділку 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС УРСР. З 8 серпня 1937 р. – заступник начальника 5-го (особливого) відділу УДБ НКВС УРСР. З 27 вересня 1937 р. – особливоуповноважений НКВС УРСР. З 9 листопада 1937 р. до 20 липня 1938 р. – т.в.о. начальника 5-го відділу УДБ УНКВС Миколаївської області. У березні 1938 р. – т.в.о. начальника УНКВС Миколаївської області. З 20 червня 1938 р. – т.в.о. начальника особливого відділу НКВС 15-го стрілецького корпусу. З 9 вересня 1938 р. – т.в.о. начальника особливого відділу НКВС Проскурівської кавалерійської групи Київського особливого військового округу. 5 серпня 1939 р. – заарештований. 28 березня 1940 р. – звільнений з під варті. 20 січня 1941 р. – заарештований. 13 жовтня 1941 р. військовим трибуналом військ НКВС Київського особливого військового округу засуджений до 10 років позбавлення волі за ст. 206 п. «б» КК УРСР. Амністований. 27 квітня 1943 р. призваний до армії Новосибірським військоматом і направлений на фронт. Влітку 1945 р. – санінструктор 790-го Червонопрапорного імені Олександра Невського полку. Звання: молодший лейтенант державної безпеки (9 січня 1936 р.), старший лейтенант державної безпеки (11 листопада 1937 р.), капітан державної безпеки (31 травня 1939 р.), молодший сержант. Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (26 січня 1937 р.), медаллю «За відвагу» (29 червня 1945 р.).

³⁶ Кушнір Бен'ямін (Веніамін) Михайлович (15.10.1906 – ?). Народився в Одесі в міщанській родині. Єврей. Освіта початкова. Член ВКП(б) з 1931 р. В ДПУ з 1929 р. З 1937 р. – помічник начальника відділку, а з 2 серпня 1937 р. – начальник відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 1 жовтня 1937 р. – начальник 3-го відділу УДБ УНКВС Миколаївської області. 17 травня 1938 р. відкликаний до НКВС УРСР. З 28 травня 1938 р. – начальник 3-го відділу УДБ УНКВС Удмуртської АСРР. 5 червня 1939 р. звільнений з НКВС. Звання: молодший лейтенант державної безпеки (9 січня 1936 р.), лейтенант державної безпеки (17 листопада 1937 р.).

від'їзду останнього у травні 1938 р. посада начальника відділу була вакантна протягом року. Весь цей час роботою відділу керував старший лейтенант державної безпеки Л. Т. Готовцев³⁷, який офіційно обіймав посаду заступника начальника відділу (до Миколаєва останній прибув у квітні 1938 року, рятуєчись за власними словами від гніву наркома О. І. Успенського за «слабку роботу проти німецької контрреволюції та небажання порушувати соціалістичну законність»³⁸. Втім «законник» Л. Готовцев разом з П. Карамішевим неодноразово на очах підлеглих бив арештованих, зокрема вчителя Чистякова³⁹). На посаді 4-го (секретно-політичний) відділу перебував старший лейтенант державної безпеки Ю. М. Толкачев⁴⁰. На його прохання П. Карамішев відправив на роботу в міліцію заступника начальника відділу лейтенанта

державної безпеки Б. М. Гольдштейна⁴¹, оскільки Ю. М. Толкачев хотів бачити своїм заступником начальника відділку лейтенанта державної безпеки П. С. Волошина⁴² – свого давнього знайомого по службі в Одесі⁴³. Саме П. С. Волошин очолював 4-й відділ після відкликання Ю. М. Толкачева у травні 1938 р. до Києва. Останній був заарештований 2 червня 1938 року. Під час слідства та на суді Ю. М. Толкачев визнав себе винним у тому, що з 1921 р. був польським шпигуном, а з літа 1937 р. входив до антирадянської троцькістської організації в НКВС УРСР, до якої був залучений тодішнім особливоуповноваженим В. М. Блюманом. Працюючи в слідчій групі по справах заарештованих чекістів, Ю. М. Толкачев, за вказівкою В. М. Блюмана, не фіксував у протоколах прізвища багатьох співробітників НКВС УРСР, на які давали свідчення заарештовані⁴⁴.

³⁷ Готовцев Леонід Трохимович (15.03.1903 – ?). Народився в селі Рижанівка Звенигородського повіту Київської губернії у селянській родині. Українець. Закінчив 4-х річну міську школу. Член ВКП(б) з 1931 р. Служив у Звенигородському повітовому політбюро (у 1921 р. – діловод, у 1921-1922 рр. – секретар). З 1922 р. – помічник уповноваженого Корсунь-Шевченківського окружного відділку ДПУ. Служив в особливому відділі (ОВ) 100-ї стрілецької дивізії в Білій Церкві (з 1924 р. – таємний помічник уповноваженого, з 1925 р. – секретар, з 1927 р. – помічник уповноваженого). З 1928 р. – уповноважений ОВ 75-ї стрілецької дивізії, Лубни. З 1929 р. – уповноважений ОВ 100-ї стрілецької дивізії, м. Біла Церква. З жовтня 1930 р. – уповноважений ОВ Київського оперативного сектора ДПУ. З 27 лютого 1932 р. – уповноважений ОВ Київського облвідділу ДПУ. З 1935 р. – оперуповноважений 6 відділку ОВ відділу УДБ НКВС УСРР. З 1937 р. – помічник начальника 1-го відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 2 вересня 1937 р. – заступник начальника відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 20 квітня 1938 р. заступник начальника 3-го відділу УДБ УНКВС Миколаївської області. З 15 червня 1939 р. до 12 квітня 1941 р. – начальник 3-го відділу УНКВС Миколаївської області. З 22 вересня 1939 р. до 10 вересня 1941 р. – заступник начальника УНКВС Миколаївської області. 10 вересня 1941 р. заарештований. 29 червня 1942 р. за ст. 206-17 «а» КК в рахунок заліку слідства «за самовільну відлучку з місця служби». 15 липня 1944 р. реабілітований. У 1951 – 1956 рр. – начальник відділу по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності Управління міліції УРСР. 1956. Звання: старший лейтенант державної безпеки (08.01.1936), майор державної безпеки, полковник. Нагороджений орденом Леніна та двома орденами Червоного Прапора.

³⁸ Протокол допроса бывшего сотрудника Особого отдела НКВД УССР Л. Готовцева в Военной прокуратуре КВО о его причастности к расследованию дела «НСУ» от 3 декабря 1955 г. // Дело «Национального союза немцев на Украине» 1935–1937 гг.: документы и материалы. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. – С. 498–499.

³⁹ ГДА СБУ (м. Миколаїв), спр. 13025, т. 4, арк. 258.

⁴⁰ Толкачев Юрій Михайлович (23.04.1900 – 23.09.1938). Народився на Троїцькій гуральні, Ново-Оскольський повіт, Курська губернія. Росіянин. Із робітників. Кандидат у члени ВКП(б) з 1931 р. З 1928 р. – уповноважений секретного відділу ДПУ УСРР. З квітня 1931 р. – оперуповноважений секретно-політичного відділку Одеського оперсектора ДПУ. З 20 лютого 1934 р. – начальник відділку секретно-політичного відділу Одеського облвідділу ДПУ. У червні – вересні 1937 р. – заступник начальника слідчої групи у справах арештованих співробітників НКВС УРСР. З 8 грудня 1937 р. – начальник 4-го відділу УДБ УНКВС Миколаївської області. 28 травня 1938 р. відкликаний до НКВС УРСР. 2 червня 1938 р. заарештований. 23 вересня 1938 р. засуджений на смерть і розстріляний у Києві Звання: старший лейтенант державної безпеки (22 березня 1936 р.).

⁴¹ Гольдштейн Борис Маркович (1898 – ?). Народився у м. Речиця Мінської губернії. Єврей. До 1 жовтня 1937 р. – начальник 4-го відділку Шепетівського окрвідділу НКВС. З 1 жовтня 1937 р. – заступник начальника 4-го відділу УДБ УНКВС Миколаївської області. З 19 червня 1938 р. – заступник начальника відділу по боротьбі з розкраданнями соціалістичної власності УРСМ НКВС УРСР. З 20 вересня 1938 р. – начальник будівництва Житомирського вузла НКВС. Подальша доля невідома. Звання: лейтенант державної безпеки (23 березня 1936 р.).

⁴² Волошин (Лайзерзон) Петро Соломонович (1900 – ?). Народився в с. Сестринівка Козятинського району Вінницької області. Єврей. Освіта середня. З 1936 р. – начальник відділку секретно-політичного відділу УДБ УНКВС Одеської області. 9 жовтня 1937 р. – начальник відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Миколаївської області. У 1939 – 1940 рр. – заступник начальника слідчої частини УНКВС Миколаївської області. 11 листопада 1940 р. звільнений на пенсію. Звання: лейтенант державної безпеки (23 березня 1936 р.).

⁴³ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 31017, арк. 12.

⁴⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 701117 – ФП, т. 3, арк. 30.

Новим начальником 4-го відділу 28 травня 1938 р. був призначений старший лейтенант державної безпеки Я. Л. Трушкін⁴⁵ (з посади заступника начальника 4-го відділу УДБ УНКВС Чернігівської області. Як свідчив пізніше Я. Трушкін П. Карамішев вимагав від нього здійснювати арешти громадян на підставі одного прямого або побіжного свідчення (всього за санкцією Трушкіна співробітниками 4-го відділу було заарештовано 121 особу⁴⁶). Крім того начальник УНКВС П. Карамішев радив Я. Трушкіну користуватися під час допитів «конвеєром», який «широко застосовується в Москві, Ленінграді, Києві»⁴⁷.

На вакантну посаду помічника УНКВС по відділам, що не входять в управління державної безпеки, П. Карамішев пролобіював свого давнього знайомого по роботі в Одеському облвідділі ДПУ молодшого лейтенанта державної безпеки Григорія Львовича Гончарова⁴⁸ і домогся надання останньому у серпні 1938 р. позачергового звання – старшого лейтенанта державної безпеки (через звання лейтенанта) та нагородження знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV). Саме через дружбу з Г. Гончаровим П. Карамішев ладен був йти на порушення чинного законодавства та моралі. У липні місяці 1938 р. Скадовським райвідділом НКВС був заарештований колишній директор місцевої середньої школи Н. Н. Трубій,

який за свідченням начальника 3-го (контррозвідального) відділу Л. Готовцева був таємним співробітником НКВС⁴⁹. Задовго до арешту, Н. Трубій написав заяву до НКВС УРСР, в якій розповів про наміри начальника Скадовського райвідділу НКВС Г. Гончарова завербувати його для роботи на користь польської розвідки. Розбиратися з отриманим компроматом на Г. Гончарова доручили начальнику миколаївського облуправління НКВС П. Карамішеву. В одну з листопадових ночей 1938 р. П. Карамішев викликав Н. Трубія до себе в кабінет на допит і змусив його відмовитися від поданої заяви на Г. Гончарова, який мав можливість спостерігати за дійством. Тоді ж був складений протокол допиту не очної ставки з Г. Гончаровим, а про відмову Н. Трубія від тверджень, викладених у заяві. Справу Н. Трубія у незавершеному вигляді (знаходилося у виробництві особливоуповноваженого НКВС УРСР) було внесено до одного з неоформлених протоколів засідання трійки, яка засудила Н. Трубія до вищої міри покарання⁵⁰. При розгляді кримінальної справи колишнього директора Скадовської середньої школи, П. Карамішев заявив присутнім членам позасудового органу, що Н. Трубій відмовився від своїх свідчень про шпигунську діяльність, однак «він велика сволота і його слід розстріляти»⁵¹.

⁴⁵ Трушкін Яків Лук'янович (09.10.1900 – 1941). Народився у Керчі в родині робітника. Росіянин. Освіта початкова. Член ВКП(б) з 1919 р. Працював вчителем. У 1919–1921 рр. служив у Червоній Армії. З 1921 – працював у ЧК. З 1927 р. – старший уповноважений Дніпропетровського окрвідділу ДПУ. З 1930 р. – начальник Новомосковського райвідділу Дніпропетровського оперсектора ДПУ. З 1931 р. – начальник Велико-Токмацького райвідділу Дніпропетровського оперсектора ДПУ. З 1932 р. – начальник Щорсівського райвідділу ДПУ Чернігівської області. З 1933 р. – начальник Новгород-Сіверського райвідділу ДПУ Чернігівської області. З квітня 1935 р. – начальник 1-го відділку секретно-політичного відділу УДБ УНКВС Чернігівської області. З квітня 1938 р. – заступник начальника 4-го відділу УДБ УНКВС Чернігівської області. З червня 1938 р. – начальник 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС Миколаївської області. З січня 1939 р. – начальник 2-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС Миколаївської області. 30 липня 1939 р. звільнений з посади. З серпня 1939 р. заарештований. 23 березня 1941 р. засуджений на смерть. Розстріляний. Звання: старший лейтенант державної безпеки (22 березня 1936 р.).

⁴⁶ ГДА СБУ (м. Миколаїв), спр. 13025, т. 12, арк. 87.

⁴⁷ Там само, т.7, арк. 184.

⁴⁸ Гончаров Григорій Львович (1900 -?). Народився у Таганрозі в родині священнослужбовця, українець, із робітників. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1919. В ЧК з 1920 р. В 1929 р. співробітник Чернігівського окрвідділу ДПУ. У 1932 р. навчався на курсах заступників начальника політвідділу МТС в Одесі. Працював в УНКВС по Одеській області. До 20 квітня 1938 р. – начальник Скадовського РВ НКВС Миколаївської області. У 1938 – 1939 рр. – помічник начальника УНКВС по Миколаївській області. 08 липня 1939 р. звільнений з НКВС. У 1940 р. – помічник начальника управління держбанку. Молодший лейтенант державної безпеки (22 березня 1936 р.). Старший лейтенант державної безпеки (23 серпня 1938 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (14серпня1938 р.)

⁴⁹ ГДА СБУ (м. Миколаїв), спр. 13025, т.6, арк. 47.

⁵⁰ Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків, Фоліо, 2004. – С. 246.

⁵¹ ГДА СБУ (м. Миколаїв). – Спр. 13025. – Т.6. – Арк. 47.

Це був далеко не єдиний випадок, коли П. Кармишев на власний розсуд вирішував долі громадян. Про правову вакханалію в діях миколаївських чекістів «у часи П. Кармишева» свідчив комендант УНКВС по Миколаївській області Ф. А. Крюковський⁵². Як керівник розстрільної команди Ф. А. Крюковський (до нього «ворогів народу» знищував Орлов, в Херсонському міському відділі НКВС страчував місцевий комендант Павленко, а в Кіровоградському міському відділі НКВС – комендант Пугач⁵³) одного разу виявив плутанину з прізвищами засуджених, через що відтермінував виконання смертного вироку. Тоді П. Кармишев викликав до себе Ф. Крюковського та начальника тюрми Штерна і наказав: «Все одно і тих і інших доведеться розстріляти, так що не слід розбиратися у прізвищах, беріть і розстрілюйте, а потім розберемося!»⁵⁴.

Аким Поясов

Наприкінці травня 1938 р. П. Кармишев отримав офіційного заступника. Ним став старший лейтенант державної безпеки Аким Пилипович Поясов,⁵⁵ який перед цим очолював 11-й (водний) відділ УДБ УНКВС Київської області і за сумісництвом очолював Білоцерківську міжрайонну оперативну слідчу групу. У грудні 1937 р. А. Поясов отримав орден Червоної Зірки, а через два тижні після приїзду до Миколаєва був підвищений у званні до капітана державної безпеки. При першій зустрічі з П. Кармишевим А. Поясов відверто заявив: «Мене послали до тебе навчатися бо у мене кругозір районний»⁵⁶. Про те, у який спосіб відбувалося «навчання» А. Поясова у якості заступника начальника обласного управління НКВС згадував слідчий Л. І. Вінницький⁵⁷: «В цей час в кабінет увійшов Кармишев і втрутився в нашу розмову. Він велів Поясову підписати всі 4 довідки, заявляючи при цьому: «Підписуй всі довідки, нам потрібні арештовані, заарештуємо, а лінію організації знайдемо, якщо не бажаєш підписувати я сам підпишу. При цьому

⁵² Крюковський Федір Адамович (1906 - ?). Народився в селі Ріжки Таращанського повіту Київської губернії. Українець. Освіта – 7 класів. Член ВКП(б) з 1931 р. Був батраком, у 1921–1928 рр. – член комуни, у 1928–1929 рр. – служив в армії. З 1931 р. працював в Миколаєві. З осені 1937 р. – комендант УНКВС Миколаївської області (перебував на цій посаді і в 1939 р.). 14 серпня 1938 р. нагороджений знаком почесного робітника ВЧК-ДПУ (XV).

⁵³ ГДА СБУ (м. Миколаїв), спр. 13025, т.5, арк.259.

⁵⁴ Там само, арк. 262.

⁵⁵ Поясов Аким Пилипович (22.04.1892 - ?). Народився в селі Березники Юр'ївського повіту Іванівської губернії в селянській родині. Росіянин. Освіта початкова: закінчив сільську школу. Член ВКП(б) з лютого 1919 р. У 1908 – 1912 рр. – ткач на фабриці Каретникова, с. Тейково Іванівської губернії. У 1912 – 1913 рр. – ткач на фабриці Ганшина, Юр'їв-Польський. У 1913–1914 рр. – рядовий 68-го Бородинського піхотного полку, Володимир-Волинський Волинської губернії. У серпні 1914 р. у бою під селом Комаровці потрапив у австрійський полон. У серпні 1914 р. – листопаді 1918 р. – військовополонений на території Австро-Угорщини. З грудня 1918 р. – ткач на фабриці Прохорова, Юр'їв-Польський. З червня 1919 р. – червоноармієць загону Володимир-Волинської ЧК. З листопада 1919 р. – червоноармієць, командир взводу революційно-військового трибуналу (РВТ) 14-ї армії. З травня 1920 р. – комендант РВТ 14-ї армії. З вересня 1920 р. – член Колегії РВТ 47-ї стрілецької дивізії, Гайсин. З грудня 1920 р. – член Колегії РВТ 17-ї кавалерійської дивізії. У серпні 1922 р. – помічник військового коменданта полку 2-ї дивізії. З серпня 1922 р. – помічник уповноваженого особливого відділу (ОВ) 2-ї кавалерійської дивізії, Чернігів. З 1923 р. – слідчий ОВ 1-го кавалерійського корпусу, Старокостянтинів. З 1924 р. – член колегії РВТ 2-ї кавалерійської дивізії. У 1925 – 1927 рр. – уповноважений, заступник начальника, т.в.о. начальника ОВ 1-го кавалерійського корпусу. З 1927 р. – помічник начальника ОВ 100-ї дивізії, Бердичів. З 1928 р. – слухач вищої прикордонної школи ОДПУ, Москва. У 1929 – 1930 рр. – помічник начальника Секретно-оперативного відділу, помічник начальника ОВ Первомайського окривдділу ДПУ. У 1930 – 1932 рр. – помічник начальника ОВ Первомайського райвідділу ДПУ. У 1932 – 1933 рр. – оперуповноважений та начальник 4-го відділку ОВ Київського облвідділу ДПУ. З 1933 р. – заступник начальника ОВ НКВС 45-го механізованого корпусу. У квітні 1934 р. – вересні 1937 р. – начальник Білоцерківського райвідділу ДПУ/ НКВС Київської області та за сумісництвом начальник ОВ НКВС 2-ї Туркестанської стрілецької дивізії. У серпні 1936 р. – вересні 1937 р. – начальник ОВ НКВС 13 стрілецького корпусу. У 1937 – 1938 – начальник Білоцерківської міжрайонної слідчої групи. З 27 вересня 1937 р. – начальник 11-го (водного) відділу УДБ УНКВС Київської області. З 25 травня 1938 – т.в.о. заступника начальника УНКВС Миколаївської області. З 01.06.1938 – в.о. заступника начальника УНКВС Миколаївської області. Звільнений з НКВС. 25 квітня 1939 р. звільнений з НКВС. Перед війною працював директором бондарного заводу в Ярославській області. Подальша доля невідома. Звання: старший лейтенант державної безпеки (9 лютого 1936 р.), капітан державної безпеки (15 червня 1938 р.). Нагороджений орденом Червоної Зірки (19 грудня 1937 р.).

⁵⁶ ГДА СБУ (м. Миколаїв), спр. 13025, т.8, арк. 98.

⁵⁷ Вінницький Лазар Ілліч (1915 - ?). Народився в Одесі. Єврей. Освіта незакінчена середня. Член ВКП(б) з 1939 р. До жовтня 1937 р. – помічник оперуповноваженого УНКВС Одеської області. У жовтні 1937 р. – 1939 р. працював в УНКВС Миколаївської області (помічник оперуповноваженого 3-го та 4-х відділів УДБ, слідчий слідчої частини). У 1940 р. – старший оперуповноважений УНКВС Дрогобицької області. Звання не мав.

Карамішев виражався самими нецензурними словами»⁵⁸. За словами лейтенанта державної безпеки А. Ю. Федоровського⁵⁹ «під час нічної роботи з арештованими в порядку нагляду Карамішев і Поясов обходили кімнати слідчих і показували приклади рукоприкладства»⁶⁰.

Ймовірно призначення А. Поясова на відповідальну посаду не сподобалося тимчасово виконуючому обов'язки начальника особливого відділу НКВС 15-го стрілецького корпусу Федору Овчинникову, який сам сподівався посісти посаду офіційного заступника начальника УНКВС, та за словами підлеглих «бив майже всіх арештованих», один з яких, начальник майстерень 15-ї авіаційної бригади О. І. Городинський після побиття помер⁶¹. Овчинников в перших числах червня написав рапорт особливоуповноваженому НКВС УРСР капітану державної безпеки Ф. П. Малишеву про недоліки в керівній роботі П. Карамішева. Першим йшло звинувачення у відриві від партійної організації – мовляв досі не був на жодному засіданні партійного комітету чи на загальних зборах, не співпрацює з парторгом УНКВС. Потім Овчинников сигналізував про недоліки в оперативній роботі: «2. Карамішев досі не бачився з жодним агентом і заарештованим. 3. Будучи головою особливої судової трійки Карамішев брав участь лише у 8-ми засіданнях трійки, а на інших 10 засіданнях трійки головував я (згідно наказу т. Єжова я призначений був заступником голови трійки. В роботі міліцейської трійки Карамішев зовсім не брав участі, і до приїзду тов. Поясова я головував весь час»⁶². Далі йшли нарікання про те, що Карамішев заборонив парткому виводити зі свого складу та виключати з партії Ю. Толкачева, чутки про арешт якого в Києві вже гуляли по УНКВС; про призначення

Г. Гончарова (з посади начальника Скадовського райвідділу НКВС); про гоніння на окремих чекістів⁶³. В Києві на цей рапорт не прореагували, але на всяк випадок копію в особову справу не поклали.

З 13 по 18 червня 1938 р. у Києві проходив XIV з'їзд КП(б)У. В його роботі взяло участь 474 делегата, серед яких було 44 співробітника НКВС, в тому числі і П. В. Карамішев. У власноруч заповненій анкеті делегата з'їзду П. Карамішев вказував: «1905 року народження, росіянин, із службовців. Член ВКП(б) з 1928 року. Освіта незакінчена середня. Нагороджений орденом Леніна. Начальник Управління НКВС по Миколаївській області з березня 1938 року»⁶⁴.

З'їзд відкрив перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов, який відзначив, що після призначення О. І. Успенського наркомом внутрішніх справ «почався на Україні справжній розгром ворожих кубел»⁶⁵. Комуністи України високо оцінили роботу чекістів та обрали: кандидатом в члени політбюро ЦК КП(б)У О. І. Успенського; членами ЦК КП(б)У: О. І. Успенського, начальника особливого відділу НКВС Київського військового округу Д. Д. Гречухіна; начальника Кам'янець-Подільського прикордонного загону НКВС А. М. Волкова (відзначалось, що за 6 місяців роботи той «провів велику роботу по очищенню прикордонного загону від ворогів. Веде рішучу боротьбу з ворогами»⁶⁶); начальника 2-го відділу Могилів-Подільського прикордонного загону капітана Т. А. Строкача. Кандидатами у члени ЦК стали: начальник УНКВС Київської області О. Р. Долгушев та начальник УНКВС Донецької області П. В. Чистов. Членом ревізійної комісії КП(б)У обрали начальника УНКВС Кам'янець-Подільської області І. А. Жабрева. Слід відзначити,

⁵⁸ ГДА СБУ (м. Миколаїв), спр. 13025, т.4, арк. 275.

⁵⁹ Федоровський Арон Юдкович (Адольфович) (1902 – ?). Народився у Радомишлі Київської губернії в родині дрібних торговців. Єврей. Закінчив 7 класів. У 1935 – 1938 рр. працював в УНКВС Дніпропетровської області. З червня 1938 р. – помічник начальника, а з серпня 1938 р. – начальник 3-го відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Миколаївської області. З березня 1939 р. – начальник 5 відділку економічного відділу УНКВС Миколаївської області. У жовтні 1940 р. звільнений на пенсію. У 1955 пенсіонер МВС у Миколаєві. Звання: лейтенант державної безпеки (23 березня 1936 р.). Член КПРС.

⁶⁰ ГДА СБУ(м. Миколаїв), спр. 13025, т.12, арк. 78

⁶¹ Там само, т. 4, арк. 80.

⁶² ГДА СБУ, ф. 12, спр. 31017, арк. 10.

⁶³ Там само, арк. 11-14.

⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп.1, спр.559, арк. 90.

⁶⁵ Комуністична партія України: з'їзди і конференції. – К., 1991. – С. 176–177.

⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 544, арк. 390.

що спочатку планувалося вести більшу кількість чекістів до складу ЦК, але начальник УНКВС Харківської області Г. М. Кобизев і П. В. Карамішев відвели свої кандидатури. Небажання працювати у якості члена ЦК КП(б)У П. Карамішев пояснив наступним чином: «Я достатньо завантажений вже партійною роботою. Я обраний членом міському та бюро обкому. Вважаю, що для мене цього достатньо»⁶⁷.

Висування кандидатури П. Карамішева для обрання в члени ЦК, на нашу думку, свідчить про те, що і Успенський і Хрущов вважали його одним з кращих начальників обласних УНКВС. Його ж відмовка свідчить, що сам Петро Володимирович не вважав, що партійні регалії якось допоможуть йому в кар'єрному зростанні. Такими були реалії доби «Великого терору», адже важко собі уявити, щоб хтось із співробітників органів радянської державної безпеки «в мирний час» відмовився бути зархованим до партійної номенклатури. Проте стати депутатом Верховної Ради УРСР першого скликання П. Карамішев погодився.

Про зневажливе ставлення П. Карамішева до місцевого партійного активу свідчать висловлювання його підлеглих. Сержант державної безпеки Олександр Федотов⁶⁸ пригадував, що «на партійній нараді Карамішев заявив: «Годі вам засідати в партійних комітетах. Потрібно буде – прийдуть та узгодять з Вами. Я ж не ходжу на всі засідання обкому партії, а до мене приходять та питають»⁶⁹. Підтверджував слова колеги помічник оперуповноваженого 4-го відділу Тарас Черкес⁷⁰: «Карамішев заявив: «При арештах поменше говоріть і узгоджуйте з партійним комітетом. Нам

потрібно зараз посадити не менше 2000 чоловік, оскільки в майбутньому уряд⁷¹ нам не дозволить проводити такі масові арешти, а зараз нам потрібно поспішати. Поменше звертайте увагу на справи-формуляри та обробки, заарештовуйте по об'єктивним даним. Якщо ми помилимося, то з тисячі на одного»⁷².

Не з кращого боку характеризував Т. Черкес і приватне життя П. Карамішева. Начальник обласного управління НКВС особисто допитував привезену з кіровоградської в'язниці лікарку, яка у розмові зі слідчими визнала свою причетність у здійсненні шпигунської діяльності. Після допиту жінку звільнили і вона кілька днів прожила на квартирі П. Карамішева. Через два-три тижні згідно показам Т. Черкаса лікарка знову приїхала з міста Олександрія і «її перебування на квартирі у Карамішева супроводжувалося розгулом і п'янкою»⁷³ (дружина Павла Васильовича померла у 1935 р. і він сам виховував доньку Валентину).

За свідченням сержанта державної безпеки Г. С. Зельцмана⁷⁴ на одній з нарад П. Карамішев дозволив співробітникам проводити арешти без санкції прокуратури та суду, оскільки «там засіли вороги, і що ними потрібно зайнятися». Невдовзі після цього був заарештований голова Миколаївського обласного суду Онищенко та його заступник Примак (згодом були звільнені з-під варти)⁷⁵. Зневажати діяльність прокуратури П. Карамішев радив підлеглим і надалі⁷⁶.

Восени 1938 р. поновили свою роботу судові трійки. Після повернення з чергової наради в Києві П. Карамішев повідомив підлеглим, що нарком внутрішніх справ УРСР О. І. Ус-

⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 544, арк. 421.

⁶⁸ Федотов Олександр Павлович (1913 – ?). Народився у Кадіївці Луганської області. Росіянин. Освіта середня. Кандидат у члени ВКП(б) з 1938. У 1938 р. – співробітник 4-го відділу УДБ УНКВС Миколаївської області. У 1939 – заступник начальника відділку УНКВС Миколаївської області. Сержант державної безпеки (23.08.1938)

⁶⁹ ГДА СБУ (м. Миколаїв), спр. 13025, т. 4, арк.79.

⁷⁰ Черкес Тарас Тихонович (1906 – ?). Народився у с. Цибулівка Кіровоградської області. Українець. Із батраків. Освіта початкова. Член ВКП(б) з 1931 р. Начальник спецчастини хлібного тресту. У травні 1938 р. був мобілізований на роботу в НКВС, працював помічником оперуповноваженого 4-го відділу.

⁷¹ ГДА СБУ (м. Миколаїв), спр. 13025, т.4, арк. 16

⁷² Там само, арк. 17.

⁷³ Там само, арк. 21.

⁷⁴ Зельцман Григорій Семенович (1911-?). Народився у Юзовці. Єврей. Освіта середня. До 1938 р. – оперуповноважений 4-го відділу УДБ УНКВС Донецької області. З 1938 р. – оперуповноважений 4-го відділу УДБ УНКВС Миколаївської області. З 1939 р. – старший слідчий слідчої частини УНКВС Миколаївської області. 20 травня 1940 р. звільнений з НКВС. Сержант державної безпеки (22 березня 1936 р.)

⁷⁵ ГДА СБУ (м. Миколаїв), спр. 13025, т. 4, арк. 148.

⁷⁶ Там само, арк. 127–128.

пенський дав вказівку закінчити кримінальні справи на «ворогів народу» та пропустити їх через трійку до 7 листопада 1938 року⁷⁷. Крім того П. Карамішев роз'яснив, що отримав вказівки з Києва про те, що: «по-перше, робота трійки має бути закінчена в місячний термін, а не за два місяці⁷⁸, як це було вказано в наказі з Москви; по-друге, на розгляд трійки підлягають всі справи на осіб, які обвинувачуються в шпигунстві, незалежно від національності обвинуваченого, за винятком справ на інженерів та спеціалістів високої кваліфікації; по-третє, всі справи, раніш направлені для розгляду на особливому порядку в Москву, у кількості до 500 справ, будуть повернуті з Москви для їхнього розгляду на особливій трійці УНКВС»⁷⁹.

Однак наполегливість і сумлінність П. Карамішева по виконанню злочинних директив партії та уряду не врятувала його у часи так званої «беріївської відлиги». 14 січня 1939 р. він був звільнений з посади, а 4 серпня 1939 р. заарештований. Про перебіг судового процесу над П. В. Карамішевим і його поплічниками докладно написав у своїх роботах німецький дослідник Марк Юнге⁸⁰. Відзначимо, що 3 березня 1941 р. військовий трибунал військ НКВС Київського особливого військового округу за статтею 206-17 «б» Карного кодексу УРСР засудив Петра Карамішева на смерть «за проведення необґрунтованих арештів партійних і радянських працівників і спеціалістів оборонних заводів за сфальсифікованими документами, допущення викривлених методів слідства у слідчому апараті УНКВС» колишній начальник УНКВС Миколаївській області П. В. Карамішев. У вирокі по його справі відзначалося: «Внаслідок застосування викривлених і провокаційних методів слідства до арештованих... санкціонованих Карамішевим,

арештовані давали свідчення про нібито приналежність їх до контрреволюційної організації та контрреволюційну та шпигунську діяльність, яку вони нібито проводили...

Карамішев, будучи головою трійки при УНКВС по Миколаївській області у 1938 р. припускав грубі порушення революційної законності, свідомо засуджував людей на трійці за явно сфальсифікованими матеріалами, що діставалися від арештованих незаконними методами слідства, які ним заохочувалися та стимулювалися. За час роботи трійки під головуванням Карамішева засуджені такі особи високої кваліфікації як інженер, агроном, вчитель – 31 особа, а також особи, заарештовані після 1.8.1938 р. – 11 осіб, які згідно наказу НКВС СРСР від 17.9. та 21.09.1938 р. не були підсудні трійці.

Карамішевим припускалися одноосібні виправлення рішень трійки, а також засудження до вищої міри покарання. Мали місце випадки, коли справи на засуджених трійкою до різних термінів позбавлення свободи переглядалися повторно за ініціативою секретаря трійки Шейнберга⁸¹ та заступника начальника УНКВС Поясова, після чого понад 150 чоловік робітників і колгоспників були звільнені з-під варті, як такі, що були необґрунтовано заарештовані та засуджені трійкою.

Карамішев також дозволяв слідчим допитувати засуджених до вищої міри покарання. У зв'язку з цим вирокі не виконувалися своєчасно і це сприяло фальсифікації матеріалів на арештованих»⁸².

Довідки про виконання смертного вироку над П. Карамішевим в його архівно-кримінальній справі не має, але скоріш за все він був страчений навесні 1941 року. Молох репресій поглинув свого слугу...

⁷⁷ ГДА СБУ (м. Миколаїв), спр. 13025, т. 4, арк. 86.

⁷⁸ Там само, т. 6, арк. 42.

⁷⁹ Там само, арк. 43.

⁸⁰ Юнге М. «Козлы отпущения» сопротивляются: процессы над нарушителями «социалистической законности» в Николаевской области в 1939–1941 гг. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2015. – № 2. – С. 6-90; Юнге М. «Козлы отпущения» защищаются. Процессы над нарушителями «социалистической законности» в Николаевской области, 1939–1941 гг. // Чекисты на скамье подсудимых. Сборник статей. – М.: Пробел-2000, 2017. – С. 369–476.

⁸¹ Шейнберг Самуїл (Самсон) Мойсейович (25.12.1903 – 1942(?)). Народився в Одесі. Єврей. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 1927 р. В ЧК з 6 грудня 1920 р. До 9 жовтня 1937 р. – інспектор 9-го (спеціального) відділку УДБ УНКВС Одеської області. З 9 жовтня 1937 р. – інспектор 9-го відділку УДБ УНКВС по Миколаївській області. У січні-листопаді 1938 р. – секретар особливої трійки УНКВС Миколаївської області. З літа 1938 р. – начальник 2-го спецвідділу УНКВС Миколаївської області. 15 травня 1939 р. звільнений з НКВС. 12 червня 1942 р., будучи співробітником особливого відділу НКВС Південно-Західного фронту, пропав без відома.

⁸² ГДА СБУ (м. Миколаїв), спр. 1966, арк. 98–105.

References

1. Berezhkov V. Pitserskie. Rukovoditeli organov gosbezopasnosti Sankt-Peterburga. – M.: Yauza, Eksmo, 2005. – S. 139. [In Russian].
2. Zelenin Y.E. Politotdely MTS – prodolzhenie politiki «chrezvychaishchiny» (1933–1934 gg.) // Otechestvennaia istoriya. – 1992 – № 6. Rezhym dostupu: <http://annales.info/rus/small/politmts.htm> [In Russian].
3. Zolotarov V.A. Oleksandr Uspenskyi: osoba, chas, otochennia. – Kharkiv: Folio, 2004. – 366 s. [In Ukrainian].
4. Komunistychna partiia Ukrainy: zizdy i konferentsii. – K., 1991. – S. 176–177. [In Ukrainian].
5. Masovi politychni represii na Mykolaivshchyni v 20–30-ti roky KhKh stolittia // Reabilitovani istoriiei. Mykolaivska oblast. Knyha persha. – Mykolaiv: Svitohliad, 2005. – S. 10–106. [In Ukrainian].
6. Mozokhin O.B. Pravo na repressiyi: Vnesudebnye polnomochiya organov gosudarstvennoi bezopasnosti (1918 – 1953). – Zhukovskiy. M.: Kuchkovo pole, 2006. – S. 336. [In Russian].
7. Petrov N.V., Skorkin K.V. Kto rukovodil NKVD. 1934–1941. Spravochnik. – M.: Zvenia, 1999. – S. 222. [In Russian].
8. Reablytatsyia. Polytycheskie protsessy 30–50-h godov. – M.: Politizdat, 1991. – S.124. [In Russian].
9. Tumshys M., Papchynskyi A. 1937. Bolshaia chystka. NKVD protyv ChK. – M.: Yauza, Eksmo, 2009. – S. 47. [In Russian].
10. Shapoval Yu.I., Prystaiko V.I., Zolotarov V.A. ChK-HPU-NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty. – Kyiv: Abrys, 1997. (pp. 483). [In Ukrainian].
11. Yunhe M. «Kozly otpushcheniya» soprotivliaiutsia: protsessy nad narushyeliamy «sotsyalystycheskoi zakonnosti» v Nykolaevskoi oblasti v 1939–1941 gg. // Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. – 2015. – № 2. – S. 6–90 [In Russian].

МИКОЛА ВІНГРАНОВСЬКИЙ У СПОГАДАХ ЗЕМЛЯКІВ ІЗ ПЕРВОМАЙЩИНИ

Стаття присвячена видатному українському поету, письменнику, актору, кінематографісту, лауреату Шевченківської премії, який народився у м. Первомайську. Основу публікації становлять спогади знайомих, друзів, родичів, що живуть у м. Первомайську, більшість із яких введено до наукового обігу вперше.

Ключові слова: Микола Вінграновський, Первомайськ, Богополь, Голта, Кумари, Георгій Сосновський, Володимир Войтенко.

Oksana Doroshenko

Mykola Vingranovsky in memoirs of fellow countrymen from Pervomaisk region

About MS Vingranovsky, a talented and invincible writer, actor, film director, public figure, speak, write, recall in the whole of Ukraine. Introductijn, the fact is that only small part of memories belongs to the inhabitants of the Pervomaisk town, in which he was born, grew and formed as a personality. This determines the introduction of the topic.

Purpose of the study are to collect, systematize the memories of the Pervomaisk's inhabitants about MS Vingranovsky and to demonstrate to the general public the Mykola Stepanovich's letters to the countrymen.

Results of the study are:

Firstly, popularization friends memories of Mykola Vingranovsky living in Pervomaysk. His friends: Volodymyr Voitenko, Hryhoriy Sosnowski; poets: Hryhoriy Usatyuk, Lorina Lysogurska; relatives: sister – Hellaria and cousin – Lydia; journalists: Zhanna Ruskyh, Danylo Kitr. And also the poet Oleksa Ryznichenko, who lives in Odessa, and the classmate Alla Ilnytska-Rozhkovska.

Secondly, to publish the letters, written by MS Vyngranovsky to the Pervomaisk's friends.

Originality of the study is introduction into scientific circulation of unknown information about Mykola Vingranovsky's relations with his fellow countrymen. The problem about the place of writer's birth is stated, in particular, the versions of Bohopol, Golta and Kumary are covered. For the first time described relations of the artist with representatives of local authorities.

Conclusion: Mykola Stepanovich Vingranovsky is a notable figure in Ukrainian culture. To create an artist's complete biographical portrait, needs to search for people who have been his friends, met, have a family and bonds. It is worth publishing his epistolary legacy. To reconstruct the events that took place in his life. A study of little-known facts from the Pervomaysk period of being of Mykola Vingranovsky will greatly expand his knowledge of him.

Key words: Mykola Vingranovsky, Pervomaisk, Bogopol, Golta, Kumary, , Heorhiy Sosnovsky, Volodymyr Voitenko, memoirs, letters.

Оксана Дорошенко

Николай Винграновский в воспоминаниях земляков с Первомайска

Статья посвящена видному украинскому поэту, писателю, актеру, кинематографисту, лауреату Шевченковской премии, который родился в г. Первомайск. Основу публикации составляют воспоминания знакомых, друзей, родственников, которые живут в г. Первомайське, большинство из них введено в научный оборот впервые.

Ключевые слова: Николай Винграновский, Первомайск, Богополь, Голта, Кумары, Георгий Сосновский, Володимир Войтенко.

Про М. С. Вінграновського – талановитого і незламного письменника, актора, кінорежисера, громадського діяча говорять, пишуть, згадують на теренах всієї України. У світ виходять спомини побратимів по літературі, близьких і рідних, друзів, знайомих, яким доля дарувала споріднене життя із Миколою Степановичем. Однак, факт у тім, що лише поодинокі спогади належать жителям м. Первомайська, у якому народився, зростав, формувался як особистість М. С. Вінграновський.

У збірці спогадів «Маршал Вінграновський. Книга про поета (спогади, есеї, листи, інтерв'ю)» український письменник П. І. Вольвач написав: «Звичайно, ця книжка збрала під свою обкладинку далеко не всіх, хто знав і любив Миколу Вінграновського, хто хотів і міг сказати про нього чи його творчість... Звичайно, хотілося б, аби згустилася родинна акустика, аби зазвучали – хай не зараз, але, може, колись – голоси сина Андрія, сестри Гелі (Гелярії Степанівни Мельник), племінниці Ольги, інших родичів і первомайських земляків... Двері відчинені»¹.

Водночас, маємо пам'ятати, що час невинно збігає і забирає у вічність тих людей, які були пов'язані родинно-своєцьким мереживом із маестро слова і кіно. Залишається все менше і менше тих, хто знав Миколу Степановича у його богопольсько-первомайський період життя і був поєднаним із ним найрізноманітнішими взаєминами. Нині ж маємо шанс додати нові штрихи до життєвої, культурно-побутової, біографічної картини: «Микола Степанович Вінграновський: богопольсько-первомайський портрет».

Спомини первомайців про славетного земляка розсіяні у листах, опублікованих спогадах-фрагментах, газетних статтях, публіцистичних й художніх творах, рукописних замітках, віршах. Спроба узагальнити, розширити, популяризувати міркування, згадки, жителів

міста про людину, яка репрезентує м. Первомайськ в українському соціокультурному просторі, а Україну в масштабах світової культури набуває актуальності і практичного значення у зв'язку зі сплеском національної свідомості українського народу.

Історіографія теми окреслена такими роботами, як «Господні зерна», де у сьомій книзі Г. Д. Гусейнов описав спогади богопольських шкільних вчителів Л. А. Чабанової, Г. І. Усатюка та начальника залізничної станції Є. Гаврищука про юні роки майбутнього лауреата Шевченківської премії².

Оригінальною є книга: «Микола Вінграновський: Степовий Сварог: Есе про незабутні мандри Україною з Миколою Вінграновським», автором якої є М. Я. Лазарук. Мирослав Ярославович немовби золотими літерами витиснув пророчі слова: «Переконаний, багато хто має що сказати про цю прекрасної душі й немеркнучого таланту людину. Буде багато спогадів і книг... він не перечитиме нікому, хто забажає сказати про нього щире і правдиве слово. Сам прожив цим Словом, у цьому слові розкошував і страждав, заради слова й віку звікував»³.

Література із зазначеної теми доповнена невеликою кількістю статей про М. С. Вінграновського у місцевій пресі, авторами яких були журналісти Д. П. Кіт, Т. Олексієва; діячі культури і поети Г. І. Усатюк, Л. В. Лисогурська, Ж. С. Руських⁴. До того ж, більшість передмов, вступних статей до нововиданих збірок місцевих авторів вміщують матеріали про вплив Миколи Вінграновського на їхню поетичну творчість.

Джерельний корпус дослідження представлений епістолярною спадщиною, здебільшого, листами, у яких описані різноманітні сюжети, факти, історії із життя М. С. Вінграновського, що були опубліковані Г. Д. Гусейновим⁵. Також окремими публікаціями мемуар-

¹ Вольвач П. І. Містерія майстра / Вольвач П. І. // Маршал Вінграновський. Книга про поета (спогади, есеї, листи, інтерв'ю) / передмова, упорядкування П. Вольвача. – К.: Ярославів Вал, 2011. – С. 9.

² Гусейнов Г. Д. Господні зерна. Художньо-документальний життєпис / Гусейнов Г. Д. – Кривий Ріг: ПП «Видавничий дім», 2003. – Кн. 7. – С. 620.

³ Лазарук М. Я. Микола Вінграновський: Степовий Сварог: Есе про незабутні мандри Україною з Миколою Вінграновським / Лазарук М. Я. – Харків: ТОВ «ПЕТ», 2013. – С. 6.

⁴ Руських Ж. «Отут я серце виняньчив до неба...» / Ж. Руських // Вісник Первомайська. – 2005. – 18 травня.

⁵ Гусейнов Г. Д. Господні зерна. Художньо-документальний життєпис. Post scriptum / Г. Д. Гусейнов. – Дніпропетровськ: Січ, 2005. – 712 с.

ного характеру, автори яких – однокласники поета⁶. Справжньою знахідкою для подальшого написання книг біографічного характеру про М. С. Вінграновського є збірка спогадів знайомих і друзів, упорядкована П. І. Вольвачем, та альманах М. Я. Лазарука «Рось», присвячений 80-річчю Миколи Вінграновського.

Окремою групою джерел є вірші, прозові твори, які писали для М. С. Вінграновського поети, члени літературного об'єднання «Зажинок»: Г. І. Усатюк, М. Рибіцький, Г. Д. Педченко, Л. В. Лисогурська, Л. Ф. Пилипай, Є. Д. Домбровська, М. А. Воробйова, В. І. Монастирний⁷. У переважній більшості – це емоційні посвяти, вірші-некрологи про письменника, що виражені художніми засобами версифікації, і прозові тексти, автори яких присвячували свої твори «світлій пам'яті М. С. Вінграновського», діалоги та аматорські відео-інтерв'ю, записані із Миколою Степановичем, що згодом набули літературної обробки. Збагачують відомості про митця й світлина, зроблені під час перебування М. С. Вінграновського у Первомайську, авторами яких є фотографі С. М. Касімов, В. Л. Войтенко та ін. Неординарним джерелом є картини, намальовані народним художником України А. Д. Антонюком, у яких присутня художньо-образотворча інтерпретація взаємин М. С. Вінграновського і А. Д. Антонюка.

Спомини товариша Г. С. Сосновського, краєзнавця і близького друга В. Л. Войтенка, частково рідної сестри Гелі і двоюрідної Лідії про Миколу Степановича вводяться у науковий обіг вперше.

Гортаючи сторінки книг зі спогадами про М. С. Вінграновського, шпальти газет із публікаціями про митця, антології віршів первомайських поетів, у яких є посвяти талановитому землякові, обов'язково зустрінеш прізвище Г. І. Усатюка – поета, публіциста, голови міського літературного об'єднання «Зажинок» (1998–2008 рр.). Спробую з повною від-

повідальністю стверджувати, що саме Григорій Іванович у м. Первомайську був одним із головних сподвижників, які збирали матеріали, писали спогади, листи, вірші, відшукували друзів та знайомих талановитого земляка для увіковічення пам'яті про М. С. Вінграновського. Саме він був помічником (і деякою мірою асистентом) Г. Д. Гусейнова, коли Григорій Джамалович писав «Господні зерна» і у сьомій книзі опублікував чимало нових матеріалів про М. С. Вінграновського⁸.

Згодом Г. Д. Гусейнов оприлюднив листи, що були присвячені історичним постатям, про яких він писав у «Господніх зернах». Серед епістолярії з усієї України знаходимо лист, у якому Г. І. Усатюк зазначив: житель Первомайська П. Д. Коломієць розповідав йому, що народився Микола Вінграновський не на Богополі, як прийнято вважати, а у Голті, у будинку по вулиці Луначарського 1, біля восьмої школи, поряд із залізничним насипом. Родина винаймала там житло, не маючи на той час власного будинку, а вже подружжя Коломієців порадило Вінграновським навесні 1937 р. купити хату на високому лівому березі Південного Бугу, тобто на Богополі⁹.

Розповідь про голтянське походження майбутнього талановитого діяча культури зустрічаємо і в книзі М. Я. Лазарука «Микола Вінграновський: Степовий Сварог: Есе про незабутні мандри Україною з Миколою Вінграновським». Із посиланням на розповідь Г. І. Усатюка¹⁰. Таким чином, Григорій Іванович намагається вирішити питання щодо точного місця народження Миколи Вінграновського, що є, безперечно, важливим для реконструкції біографії і відтворення життєвого шляху всебічно обдарованого уродженця м. Первомайська.

Важливим у цьому питанні є «згущення родинної акустики». Із спогадів рідної сестри майстра слова і кіно Г. С. Мельник (Вінгра-

⁶ Ільницька-Рожковська А. Миколонько! Спогади про однокласника М. Вінграновського / А. Ільницька-Рожковська // Одеська хвиля-7. Документи, твори, спогади в'язнів сумління / Упорядники П. Отченашенко, В. Барсукивський, О. Різників. – Одеса: Друкарський дім, Фаворит, 2013. – С. 241–259.

⁷ Монастирний В. Вінгранопіль / В. Монастирний // Відродження. – 2016. – 13 жовтня.

⁸ Гусейнов Г. Д. Господні зерна... – С. 616.

⁹ Усатюк Г. І. Лист про Миколу Вінграновського // Господні зерна. Художньо-документальний життєпис. Post scriptum / упорядкував Г. Д. Гусейнов. – Дніпропетровськ: Січ, 2005. – С. 473.

¹⁰ Лазарук М. Я. Микола Вінграновський: Степовий Сварог: Есе про незабутні мандри Україною з Миколою Вінграновським... – С. 167.

новської) у родині було четверо дітей: Віктор (1927 – початок 2000-х рр.), Микола (1936–2004 рр.), Олексій (1939–1998 рр.) і вона – Гелярія (1940 р.). Батько, Вінграновський Степан Миколайович (1898–1972 рр.) родом із с. Кумарі Первомайського району. Мати, Зінаїда Олексіївна Садовниченко (1904–1981 рр.), народилася у с. Велика Корениха, неподалік м. Миколаєва. Вона приїхала до Кумарів як заробітчанинка: пекла хліб, доглядала за дітьми, наймалася і як хатня робітниця. Згодом Степан Миколайович і Зінаїда Олексіївна побралися і переселилися жити у Первомайськ у Голту, а потім на Богополь. Біля подружжя весь час знаходилася мати Зінаїди Олексіївни – Євдокія Андріївна Садовниченко, вона допомагала по господарству, гляділа онуків.

Г. Д. Гусейнову Геля Степанівна про родовід Садовниченко-Вінграновських повідала так: «...її сім'я була неможливою, але великою: четверо дівчат і брат Тимоша. Ще малою служила в панів. Дівчиною вибралася до Кумарів, жила на кутку, що звався Шляхтою. В більшості мешкали там поляки: Платовські, Кулачинські, Крижанівські, Вінграновські... Степан Вінграновський, вправний столяр-самоук, помітив Зінаїду. От і стали вони жити разом. А потім поїхали на заробітки в Мурманськ. Повернулись за кілька літ»¹¹.

Потім переїхали до м. Первомайськ. Спочатку жили у батькового товариша П. Коломійця у Голті, де за родинними переказами і народився Микола Вінграновський. Згодом, купили хату на Богополі. Навколо степ, який дуже любила бабця Євдокія Андріївна, внуків туди водила щодня, про все розповідала, показувала, вчила.

Сестра розповіла, що родина мала свої сімейні традиції, взаємини з батьками. Тато був вимогливий, його всі поважали, він до дітей відносився справедливо. Більшість часу працював будівельником, теслею, потім бригадиром на Первомайському промкомбінаті – все для добробуту родини. Геля Степанівна згадувала: «Степан Миколайович був справжнім головою сім'ї, без нього ніколи не сідали вече-

ряти. Мати варила борщ, окремо подавала до столу м'ясо із перцем та часником і лише у присутності батька всі могли пригощатися домашніми стравами».

Найбільшим святом у Вінграновських був Новий рік. У дім обов'язково приносили ялинку, прикрашали різнокольоровими іграшками і цукерками, дарували один одному невибагливі подарунки. Також дещо непоказово, по домашньому відзначали Різдво. Незважаючи на політичну й ідеологічну ситуацію в країні, у родині святкували Великдень. Бабця Євдокія йшла до церкви на службу і вела туди онуків, там знаходилися всю ніч і лише на ранок, втомлені і з посвяченими пасками, поверталися до господи.

Необхідно констатувати той факт, що питання про місце народження та дитячі роки Миколи Вінграновського залишається дискусійним. Зокрема, Д. П. Кіт – публіцист, краєзнавець, голова правління Кумарівської організації Товариства книголюбів України, головний редактор газети «Прибузький вісник», у своїх спогадах і газетних публікаціях намагається довести, що батьківщиною великого письменника, актора, кінодраматурга є село Кумарі Первомайського району. У споминах «Багатогранний талант» він пише: «...Коли розпочалася війна з фашистами, Степан і Зінаїда вирішили повернутися в рідне село Кумарі. Жили вони там, де зараз вулиця Степова...». Данило Павлович стверджує, що у Кумарях Микола Вінграновський пережив роки німецько-румунської окупації і розпочав своє навчання у Кумарівській початковій школі. Після закінчення війни, коли батько повернувся з фронту, сім'я знову переїхала до Первомайська. Жили на Богополі, де Микола Степанович успішно закінчив школу¹².

Таким чином, Д. П. Кіт фрагмент голтянського життя сім'ї Вінграновських відкидає зовсім і місцем народження Миколи Вінграновського вважає с. Кумарі. На будинку, де колись жила сім'я поета, 28 жовтня 2006 року встановлено меморіальну дошку з написом: «У цьому будинку жив Микола Степанович Вінгра-

¹¹ Гусейнов Г. Д. Господні зерна... – С. 623.

¹² Кіт Д. Багатогранний талант / Д. Кіт // Маршал Вінграновський. Книга про поета (спогади, есеї, листи, інтерв'ю).- К.: Ярославів Вал, 2011. – С. 403.

новський (1936–2004 рр.), поет, актор, кінорежисер, лауреат премій імені Т. Г. Шевченка та Фундації Антоновичів (США)» і слова великого поета:

*Народе мій, як добре те,
Що ти у мене є на світі.*

Наступний важливий етап, про який згадують люди, чиє життя було пов'язане із Первомайськом і М. С. Вінграновським, стосується його школярства. Однокласниця Алла Ільницька-Рожковська писала: «Думаючи про шкільні роки, проведені разом із Миколою, перебираю у пам'яті чимало днів-епізодів, коли мала щастя бути поруч із ним, грати з ним в шкільному драматичному та танцювальному гуртках. Адже це був незабутній друг нашого дитинства та юності... У нас склався гарний колектив, жили однією сім'єю, дякуючи і Миколі. Особливо в старших класах ми школу вважали своєю домівкою. Окрім предметних гуртків, була гарна художня самодіяльність. Душею школи і її художньої самодіяльності був усюдисущий Микола...»¹³.

У той час шкільним театральним гуртком керував незмінний Шокотко Кузьма Герасимович, а Микола часто був за режисера, сам підбирав артистів. Молоді театрали ставили п'єси «Молода гвардія» Фадєєва, «Ревізор» Гоголя, грали Чехова – кілька водевілів, а також якусь п'єсу на колгоспну тематику. З українського класичного репертуару особливо полюбили «Лісову пісню».

Рідна сестра про шкільні часи згадує так: «Миколи майже не було вдома, після школи ходив на репетиції, бо при школі був драматичний гурток, він мав майже професійну дикцію, виразний, чіткий голос. Брав участь і у виставах міського рівня, неодноразово у Будинку культури читав так, що публіка «завмирала» від захоплення». Надзвичайно любив читати, весь час ходив до міської бібліотеки. Це передалось йому від матері Зінаїди Олексіївни. Вдома теж була невелика своя книгозбірня, і два «Кобзаря», із якими Микола Вінграновський не розставався. Ще у родині була

велика карта, яку придбала мати, вона висіла на стіні, і всі діти захоплювалися й добре знали географію.

Окрім театру, майбутній митець був учасником літературної студії, що сформувалася при редакції газети «Прибузький комунар». Про цю сторінку біографії М. С. Вінграновського у своїх спогадах писав О. С. Різниченко: «А стрілися ми у літстудії, яку при районній газеті організував Василь Годований, санітарний лікар і поет, який, по суті, дав нам усім путівку у життя, бо вперше привів на радіо, і ми прозвучали на весь район, бо вперше надрукував нас у «Прибузькому комунарі»... Олекса Сергійович зазначає, що до Миколи очільник літературної студії ставився упереджено, думаючи, що той списує у когось вірші... Тому Микола якось над ним пожартував: «...каже, давай перевіримо, як він знає літературу; я прочитаю вірша Сосюри – чи узнає він, чий це вірш?»

Треба було бачити занепокоєння, якусь зосереджену відстороненість Василя Полір'яновича, коли він прослухав того чудового ліричного вірша, застукав пальцями по столу... Потім сказав свою знамениту фразу:

– «А тепер, товариші початківці, вийдемо на свіже повітря»¹⁴. А через тиждень на черговому засіданні літстудії учасники дивились на сердитість і одночасно раділи (бо ж таки виявив!), коли Василь Годований урочисто оголосив, що вірш, прочитаний Миколою, є у такій-то збірці Володимира Сосюри! Чимало труду доклали поети-початківці, щоб заспокоїти наставника за цей жарт.

Згодом талановитий первомаєць поступив до Києва здобувати освіту, а потім навчався у Москві в О. П. Довженка. Студентські роки зробили Миколу Вінграновського ще більш відомим, адже його акторський талант помітив багато в чому неперевершений Олександр Петрович. Він обрав його із тисячі і покликав за собою...

О. С. Різниченко пригадує: «Одного разу під час літніх канікул я їхав з Одеси додому в

¹³ Ільницька-Рожковська А. Миколонько! Спогади про однокласника М. Вінграновського / А. Ільницька-Рожковська // Одеська хвиля-7. Документи, твори, спогади в'язнів сумління. – С. 242.

¹⁴ Різників О. Наш Микола. Уривки зі спогадів / О. Різників // Маршал Вінграновський. Книга про поета (спогади, есеї, листи, інтерв'ю). – К.: Ярославів Вал, 2011. – С. 174.

Первомайськ. Зі мною напросилося ще троє знайомих (Анатолій Качан, Євген Молчанов і одна студентка), аби провідати Миколу, бо знали, що він зараз удома відпочиває. Нічого дивного в цьому не було, бо слава нашого земляка тоді саме виходила в zenit. По всьому світу з триумфом ішов кінофільм «Повість полум'яних літ», де він зіграв головну роль, солдата Орлюка. І щойно, 1962 року, вийшла його книжка «Атомні прелюди», яка блискавично розійшлася, нею зачитувалися студенти»¹⁵.

Водночас, поет О. С. Різниченко написав, що в пам'яті залишився той день сумним, тому що увесь поетичний світ чув про Миколу, люди здалеку їхали, щоб побачити його, послухати, а от рідний Первомайськ дуже мало знав свого знаменитого земляка. Чи це підтвердження правдивості афоризму: «Нема пророка в своїй батьківщині»? Чи це відсталість нашого читача, який поезією цікавиться менше, ніж прозою? Чи це невіра в себе – «невже у нас міг народитися такий поет»?¹⁶ Лише згодом кіно, поезія, а далі й проза – ці крила винесли нашого Миколу на вершину української культури.

У передмові до першої антології поетів Первомайщини, над якою працював Г. І. Усатюк разом із іншими поетами, у окреслена важливість добірки віршів М. С. Вінграновського у «Літературній газеті» за 1961 р. та видання першої збірки «Атомні прелюди». Адже незважаючи на те, що ця книжка блокувалася системою, збірка була однією із тих нових книг поетів-шістдесятників, які творили не лише літературне дисидентство, а й новий вільний культурний і політичний світогляд тогочасного суспільства. Однак, у черговий раз у невеликому провінційному Первомайську «Атомні прелюди» не оцінили і, як наслідок: «діти його сусідів, на чолі з його вчителями пройшли рідною вулицею поета з гаслом «Ганьба українському націоналістові» («Позор українському націоналісту»»¹⁷.

З цього приводу М. Я. Лазарук, цитуючи листа Ролана Сергієнка (близького друга Ми-

коли Степановича), зазначив: «Руками зацькованих учителів і дітей, які з брудними гаслами й вигуками проходили повз батьківську оселю. Це ж треба було вибрати таку міру катування... для дуже ніжного і вразливого чоловіка»¹⁸.

Ці абсурдні і жорстокі вчинки, на думку Г. І. Усатюка, стали причиною того, що з 1962 по 1995 рр. М. С. Вінграновський фактично жодного разу не відвідував м. Первомайськ з офіційним візитом. Він приїздив як син, брат, товариш, творець, який кохався у степових просторах і повноводних ріках, квітучих вишнях, стиглих гарбузах, Козорізовому яру і Ясенушках. Він завжди приїздив додому, до батьків, родичів.

Життєві обставини склалися так, що старший син Вінграновських – Віктор – був призваний до війська у 1946 р., прослужив в армії 7 років. Служив у Мурманську, там одружився і залишився на постійне місце проживання. Працював у сфері будівництва, від батька йому передалась любов до точних наук, особливо математики. У Мурманську жили й інші родичі по-материнській лінії, зокрема, Анастасія та Тимофій Садовніченки. З ними Микола Степанович бачився зрідка і родичання зводилося до листування та новорічних і ювілейних привітань.

А от із меншим братом Олексієм, якого у родині називали «Алік, Алічок», Микола Степанович мав надзвичайно теплі, дружні, братерські взаємини. Брат жив на Богополі по вул. Ковпака № 33 і М. С. Вінграновський, вже відомий і прославлений поет, часто у нього гостював. Алік спочатку був трактористом, а потім перейшов працювати до Первомайської пластмасової фабрики «Іскра». На жаль, Олексій Вінграновський трагічно загинув у криниці з іншими чоловіками, які налагоджували постачання води з неї. По його смерті кожного разу, буваючи у Первомайську, Микола Степанович їздив до нього на кладовище.

Сама ж Геля Степанівна більшу частину життя працювала у міському ательє, що у ра-

¹⁵ Різників О. Наш Микола. Уривки зі спогадів... – С. 178.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Антологія поезії та прози з Буга і Синюхи... Степове многоріччя : [антологія / упоряд.: Г. Усатюк, О. Різниченко, Л. Куракін]. – Харків: Видавнича група «РА» – «Каравела», 2001. – С. 4.

дяньський час знаходилось по вулиці Леніна, згодом в ательє у мікрорайоні «Скала», нині проживає у провулку Львівський. Після смерті брата Аліка Микола Степанович приїздив до сестри. З ним до м. Первомайська їхали відомі діячі літератури, кіно, образотворчого мистецтва і взагалі культури, які захоплювалися природою краю і близькими М. С. Вінграновського. Любив їздити в Ясенушки – невелика місцина, балка чи то яроч за Богоподем з надзвичайно красивими пейзажами. Ще з ранньої молодості там відпочивали з однокласниками, друзями, знайомими.

Разом із тим, двоюрідна сестра Миколи Степановича по материнській лінії Лідія Іванівна Пташинська (уроджена Кулачинська), 1939 р. народження, згадує, що кожної весни, коли цвіли вишні, до їхньої господи приїздив Микола Вінграновський. Спочатку вони жили в с. Комашівка, що розташовувалось поміж селами Кримкою і Кумарями. Згодом переїхали до Кримки і з 1966 по 2002 рік Микола Степанович гостював у них, купався в р. Кодимі, блукав лісом, гуляв степом, байраками і балками.

На початку 90-х рр. ХХ ст. дав Лідії Іванівні гроші і попросив, щоб вона купила йому лошицю. Невеличку конячину назвав Манюня, незабаром придбали і віз. Цілими днями Л. І. Пташинська возила Миколу Степановича (одягненого в куфайку і чоботи) мочарами і балками над р. Кодимою. Він надзвичайно любляв бувати у степу на скіфських могилах, на одній із яких закопав срібного хреста. Всі свої враження старанно занотовував вечорами у відведеній йому кімнаті, вікна якої виходили на схід. У тій кімнаті народжувались епізоди і замальовки роману «Наливайко», повісті «Манюня». Такими є спогади сестер про їхнього талановитого брата М. С. Вінграновського.

Збережена епістолярна спадщина віддзеркалює дружні, товариські взаємини, що склалися із первомайцями, які допомагали і підтримували Миколу Степановича у його творчих пошуках і починаннях.

В одному із листів до Г. С. Сосновського є такі рядки: «Доброго дня, дорогий Георгій Семенович! Вирішив не подзвонити Вам, а написати листа, річ у тім, що 21 вересня в Грушівці, там, де ми з Вами і Володею були, відбудеться семінар художників з Миколаєва і, ще кількох міст України... Серед цих художників буде і дочка мого приятеля директора «Голосу Америки» (український відділ) Володимира Івановича Біляїва. Звати її Алла, а прізвище по чоловіку (Роджерс). Вона сама художниця і має у Вашингтоні художню галерею. Я, Георгію Семеновичу, про Вас і про Володю їй розповідав. Я Вас прошу, Георгію, знайдіть її із Володею і привезіть їй кавуна. А заодно і покажете їй те місце над Бугом де позабивані у скелі залізні кілочки бузькими козаками. Це було би прекрасно»¹⁹. Справа ця, за споминами Георгія Сосновського, була зроблена на відмінно.

В. Л. Войтенко, краєзнавець, гід, помічник, товариш М. С. Вінграновського, згадує, що його познайомив із Миколою Степановичем О. С. Різниченко. Згодом Володимир Войтенко допомагав митцеві, коли той знімав фільм «Гетьман Сагайдачний». Володимир Леонідович розповів: «Я супроводжував його та знімальну групу на бузьких порогах у Мигії, так як водні простори Південного Бугу із крутими берегами, гранітними брояками, водоворотами якнайкраще підходили для сюжету фільму». І додає, що Микола Степанович був надзвичайно уважним до навколишньої природи, його завжди вражав степ, покритий різнотрав'ям. Одного разу, повертаючись зі зйомок на Південному Бугу, він побачив звичайні (у нашому розумінні) будяки. Режисер негайно наказав зупинити машину і примусив операторів зафільмувати ці будяки, говорячи, що таких не знайти по всій Україні. І справді, якщо уважно переглядати документальні фільми режисера Миколи Вінграновського, то кожен із них небачено багатий на епізоди з природою: повноводними ріками, буйними травами, полями, на яких дозріває пшениця, квітнуть соняшники і малинові будяки.

¹⁸ Лазарук М. Я. Микола Вінграновський: Степовий Сварог... – С. 170.

¹⁹ Лист М. С. Вінграновського до Г. С. Сосновського (від 13 вересня 1993 р.).

За листами надісланими до Г. С. Сосновського, стає зрозумілим, що відпустку літом 1994 року Микола Степанович провів на Первомайщині. Спочатку був у братів у с. Кумарях, потім у двоюрідної сестри Ліди у с. Кримці, а решту часу провів у рідного брата Аліка. Він писав: «...тиждень-півтора я хотів би пожити в наметі (намет у брата) або в с. Поронівка навпроти млина біля греблі, або ж в Грушівці, де ми з Вами були і про неї говорили. Скоріше всього, що це буде Поронівка, бо там старий млин. (Я почав писати нову прозу і мені потрібен саме старий млин). Оце наче і все. Деталі потім»²⁰.

Після цих відвідин Первомайщини М. Вінграновський написав до Георгія Семеновича так: «Я вже в Києві, і з приємністю згадую, коли ви приїхали до мене на баштан. Одним словом, я пробув на Миколаївщині одинадцять днів і вони, ці дні, були, мабуть, найкращими моїми днями у цьому році, бо тепер, сівши за папір, чую в собі новий подих до тієї роботи, яку я розпочав під назвою «Манюня». Я ще не знаю, чи це буде роман, чи повість, та, якби там що було, сподіваюсь на удачу... Обнімаю Вас. Сердечні вітання Вашій сім'ї. Вітання Володі. Вітання Михайлові Андрійовичу і Олексі Різниченкові»²¹.

Умовне ж налагодження взаємин «М. С. Вінграновський-Первомайськ» відбулось у 1995 р. Зі спогадів Г. І. Усатюка, 23 грудня 1995 р. минуло сорок років, як закінчив Богоську школу клас, у якому навчався Микола Степанович. І в адміністрації та організаторів із виховної роботи закладу виникла ідея запросити М. С. Вінграновського та інших учнів на зустріч однокласників. Безпосередньо цією справою займались Т. В. Хруленко і Г. І. Усатюк. Григорій Іванович отримав у школі декілька годин, на яких вивчав із дітьми твори талановитого письменника-земляка, а більшу частину часу шукав однокласників Миколи Степановича, налагоджував зв'язок із ним й вирішував організаційні питання зустрічі, яка і відбулася наприкінці жовтня. Впе-

рше за багато років М. С. Вінграновський – письменник, актор, кінорежисер, лауреат Шевченківської премії – приїхав до рідного міста як офіційна особа, що репрезентувала Україну в її культурному просторі.

Зустріч була доброзичливою, радісною, забулися образи і недомовки, обговорювали подальші плани... Сама собою виникла ідея, що Микола Степанович повинен бути частим гостем у своєму місті і має отримувати більше уваги від його жителів. Тому Г. І. Усатюк із хвилюванням майже через двадцять років згадує про те, як звучав голос майстра художнього слова сьомого листопада, коли він відповідав на телефонне вітання з п'ятдесят дев'ятою річницею: «... я такий щасливий... у мене ціла купа телеграм від земляків: від учнів, моїх однокласників, вчителів і, навіть, від міської влади... я обов'язково приїду...»²².

У тому ж 1995 році відбулись ще одні відвідини поетом м. Первомайська. Як згадує Г. І. Усатюк, на посаді міського голови був В. І. Головчанський, який 23 грудня 1995 р. перебував у справах в м. Києві і заїхав за Миколою Степановичем, про що було домовлено заздалегідь. На цей приїзд чекали всі: молодь, знайомі, друзі, однокласники, освітяни, поети – уся творча інтелігенція міста. Адже талант нашого земляка вже нічим не гальмувався і не стримувався. Зимовий день виявився надзвичайно холодним, була заметіль й неймовірна ожеледиця. Машина із митцем та міським головою виїхала із Києва о 10.00 год. ранку, а до воріт загальноосвітньої школи № 17 під'їхала лише о 16.00 год. вечора. Незважаючи на таке тривале очікування, зустріч хоч і була короткою, проте культурно насиченою. Художник Д. Д. Єребакан презентував Миколі Степановичу його портрет, діти читали вірші, однокласники висловлювали радість щодо чергової зустрічі. Опісля, згадує Григорій Іванович, що він, М. С. Вінграновський, О. С. Різниченко, та П. Г. Усатюк поїхали гостювати до Аліка Вінграновського.

Приїзд талановитого земляка планувався на декілька днів. Тому 24 грудня 1995 р. було

²⁰ Лист М. С. Вінграновського до Г. С. Сосновського (від 4 серпня 1994 р.).

²¹ Лист М. С. Вінграновського до Г. С. Сосновського (від 26 серпня 1994 р.).

²² Усатюк Г. Десятиліття Вінграновського (Фрагменти спогадів) Г. Усатюк // Маршал Вінграновський. Книга про поета (спогади, есеї, листи, інтерв'ю)... – С. 416.

Офіційний візит М. Вінграновського до м. Первомайська (автор фотографії Сергій Касімов)

вирішено демонструвати документальний фільм «Гетьман Сагайдачний» режисером якого був М. С. Вінграновський. Це було щось на кшталт прем'єри. Однак, парадокс в тім, що у всьому м. Первомайську «відповідальні чиновники» не знайшли потрібний кіноапарат. І коли М. С. Вінграновський разом із братом Аліком принесли пішки із Богополя ящик із фільмом для показу у Будинок піонерів (таку назву мав тоді Дитячий юнацький центр національного відродження), виявилось, що перегляду не буде через таку «дивну» причину. Микола Степанович вів себе нестримано.

Пам'ятає цей епізод і письменниця, журналістка, громадська діячка, член літературного об'єднання «Зажинок» Л. В. Лисогурська. У статті: «А душа його тут» вона написала: «...і наш знаменитий земляк, і організатори були незадоволені одне одним. Поет нервово струшував попіл сигарети у підставлене йому блюдце і вголос, а він у нього був гучний і могутній, характеризував міську владу і взагалі усіх причетних до того, що у всьому місті не

знайшлося кіноапарата, щоб продемонструвати його фільм»²³. Маючи досить складний і гоноровий характер, будучи вимогливим до себе і до інших, він, все ж таки, незважаючи на те, що кінематографічний доробок не був показаний, виявив повагу до публіки, яка завітала на зустріч. Микола Степанович трохи розповів про себе, почитав свої твори – схвилювано, майстерно, нестримно. Зал то німував, то зривався оплесками.

Потому поет із усіма попрощався і поїхав до свого брата на Богополь – провести час із родиною.

Через рік, тобто у 1996 році, М. С. Вінграновському виповнювалося шістдесят років.

Виконуюча обов'язки міського голови І. Є. Сичова ініціювала ідею відзначити день народження відомого письменника, режисера, актора, лауреата Шевченківської премії, уродженця Первомайська у місті його дитинства і юності. За М. С. Вінграновським поїхав депутат Первомайської міської ради, друг і помічник митця В. Л. Войтенко. До Первомайська,

²³ Лисогурська Л. А душа його тут / Л. Лисогурська // Прибузький вісник. – 2008. – 29 січня.

окрім ювіляра їхав письменник Л. Череватий. Із гордістю і захопленням В. Л. Войтенко розповідав, як під час поїздки Микола Степанович пояснював назви населених пунктів, повз які вони проїздили, говорячи, що українська топоніміка – одна із найдавніших. Коментував, яка назва походить від прізвища колишнього власника, яка – від роду діяльності у селищі, яка – від географічного розташування і т.д.

Зустрічали відомого земляка у Будинку культури (нині міський центр культури та дозвілля ім. Є. Зарницької). На балконі музичні композиції виконував військовий оркестр, всі місця у залі були заповнені людьми, місцеві театри читали різнопланові поетичні твори автора. Своє звернення до земляків Микола Степанович розпочав із риторичного питання: «Де взялися ті його шістьдесят років?» і почав читати свої вірші... Про ювілей М. С. Вінграновського Л. В. Лисогурська залишила такі спогади: «...Щаслива, що долучилася до красивого дійства, яким став ювілейний вечір Миколи Вінграновського (разом із В. Маняком ми були ведучими). Щаслива, що вишитий мною рушник радував його погляд і навіював спогади про рідний край»²⁴.

У той день митець зупинився в готелі «Еріх Шюле», на вечірні гостини були запрошені друзі-поети із літературного об'єднання «Зажинок», виконуюча обов'язки міського голови, деякі депутати, дехто із чиновників, знайомі та друзі Миколи Степановича.

Відвідав Микола Степанович м. Первомайськ і у 1997 р. Г. Усатюк описав, як славетний поет 18 квітня 1997 р. читав вірші для своїх земляків: «Його голос – сердечний, теплий і щирий – входив у душі, розігрівав їх, єднав земляків, що слухали тут його вперше... Голос линув тепло і переконливо..., повнив залу... І коли йому (*голосу*) стало тісно, розтопив склепіння і стіни, вийшов на вулицю й площу... І линув, линув ... у своєму рідному просторі. Торкався берегів і вод річок, здіймався у небесну голубиць.

...Згодом ми стояли, повернуті обличчям до міста, на вулиці біля будинку, де зростав Миколка. Перед нами велично розгорталася панорама: місто, Буг, Забужжя, небесне безмежжя...»²⁵.

Один із останніх офіційних візитів майстра відбувся у 2002 р., коли відзначали 325-річчя заснування першого населеного пункту на теренах сучасного м. Первомайська. Представники міської влади запросили на зустріч М. С. Вінграновського. Д. П. Кіт – публіцист, краєзнавець голова правління Кумарівської організації Товариства книголюбів України, розповів, що спочатку Микола Степанович побував у родича Б. І. Кулачинського в Кумарях, потім у Первомайську в районі «Скали», де мешкає сестра Геля. Побували на могилі батьків, брата Аліка. Наступного ж дня, 15 вересня 2002 року, поет мав зустріч із земляками в стінах рідної школи № 17 і подарував школі бібліотечку власних творів. Данило Павлович у статті «Почесний громадянин Первомайська» зазначає: «А потім на центральній площі під дружні оплески земляків мер міста І. Є. Сичова вручила М. С. Вінграновському посвідчення Почесного громадянина міста Первомайська. Тепер наше місто має трьох почесних громадян. Це директор дитячої спортивної школи В. Тофан; ветеран педагогічної праці, викладач дитячої музичної школи № 1, лауреат премії ім. Миколи Аркаса Володимир Коцуба та письменник-земляк Микола Вінграновський. Усе це завдяки його невтомній праці. У час відродження України його творчість виявляється дуже своєчасною»²⁶.

Дещо під іншим кутом зору згадує ці події В. Л. Войтенко. У своїх спогадах він зазначав, що під час візиту у 2002 р. митцеві присвоїли звання «Почесний громадянин міста Первомайська». Це відбувалося на сцені палацу Жовтень із відомих поетів був також Олекса Різниченко. Зі сцени Микола Вінграновський усім подякував, як завше, почитав свої вірші, а решту дня провів із родичами, близькими йому письменниками та друзями. Також Воло-

²⁴ Лисогурська Л. А душа його тут / Л. Лисогурська // Прибузький вісник. – 2008. – 29 січня.

²⁵ Усатюк Г. Десятиліття Вінграновського (Фрагменти спогадів) Г. Усатюк // Маршал Вінграновський. Книга про поета (спогади, есеї, листи, інтерв'ю)... – С.418.

²⁶ Кіт Д. Майстер поетичного слова. Почесний громадянин Первомайська / Д. Кіт // Обрій. – 2002. – 27 лютого.

димир Леонідович згадує, що у спілкуванні Микола Степанович віддавав перевагу звичайним людям, які відрізнялися простотою, полюбляв бесіди про цікаві життєві ситуації. Міг годинами слухати, як йому родичі із навколишніх сіл чи знайомі розповідали про урожаї на городах і у садках, про підсобне господарство, і з радістю слухав анекдоти та смішні оповідки із життя. У М. С. Вінграновського не було вираженого поділу людей на «простих» і «високопоставлених», йому не до вподоби був офіціоз і надмірна холодна ввічливість. Водночас, Микола Степанович мав надзвичайну ерудицію, не дозволяв бути собі дилетантом у питаннях, які стосувалися історії, культури, політики.

Останні роки під час перебування у місті свого дитинства та юності він гостював у сестри Гелі Степанівни. До них весь час хтось приїздив, приходив, забігав привітатися і почаркувати із Миколою Степановичем. Родина усім була рада.

Первомайці згадують про Миколу Вінграновського як про людину, що мала багатогранний талант, різнобічні погляди і непростий характер. Він міг бути різким, вимогливим, безкомпромісним, але разом із тим, мав почуття гумору і був доброзичливим. Вшановуючи пам'ять свого земляка, первомайці назвали в його честь загальноосвітню школу на Богополі, а також перейменували вулицю Радянську на вулицю Миколи Вінграновського.

References

1. Guseinov G.D. (2003). Lord's grains. Artistic and documentary biographies. Kryvy Rih: PE «Publishing House» (Ukr.).
2. Guseinov G.D. (2005). Lord's grains. Artistic and documentary biography. Post scriptum. Dnipropetrovsk: Sich (Ukr.).
3. Ilnitskaya-Rozhkovskaya A. (2013). Mykolenko! Memoirs about M. Vingranovsky's classmate. Wave-7. Documents, works, memories of prisoners of conscience. Odessa: Favorite (Ukr.).
4. Kit D. (2002). The Master of the Poetic Word. Honorary citizen of Pervomaysk. Obriy. February. (Ukr.).
5. Kit D. Multifaceted Talent. (2011). Marshal Vingranovsky. The book about the poet (memoirs, essays, letters, interviews). Kyiv: Yaroslavov Val (Ukr.).
6. Lazaruk M.Ya. (2013). Mykola Vingranovsky: Steppe Svarog: Essays about unforgettable wanderings in Ukraine with Mykola Vyngranovsky. Kharkiv: TOV «PET» (Ukr.).
7. Lisogurskaya L. (2008). And his soul is here. Prybuzky Visnyk. January 29. (Ukr.).
8. Monastyrny V. (2016), Vngranopil. Vidrodjenya. October 13. (Ukr.).
9. Riznykiv O. (2011). Nash Nikolay. Excerpts from memoirs. Marshal Vingranovsky. The book about the poet (memoirs, essays, letters, interviews). Kyiv: Yaroslavov Val (Ukr.).
10. Ruskyh Zh. (2005). «Here I am a heart to the sky...». Bulletin of Pervomaysk. May 18 (Ukr.).
11. Usatyuk G. (2011). The Decade of Vyngranovsky (Fragments of Memoirs). Marshal Vingranovsky. The book about the poet (memoirs, essays, letters, interviews). Kyiv: Yaroslavov Val (Ukr.).
12. Volvach P.I. (2011). Master's Mystery. Marshal Vingranovsky. The book about the poet (memoirs, essays, letters, interviews). Kyiv: Yaroslavov Val (Ukr.).
13. Usatyuk G., Riznichenko O., Kurakin L. (2001). Anthology of poetry and prose from Bug and Sinyukh ...Stepove mnogoricha. Kharkov: Caravel (Ukr.).
14. Usatyuk G.I. (2005). Letter about Mykola Vingranovsky. The Lord's Grain. Artistic and documentary biography. Post scriptum. Dnipropetrovsk: Sich (Ukr.).
15. Usatyuk G. (2011). The Decade of Vyngranovsky (Fragments of Memoirs). Marshal Vingranovsky. The book about the poet (memoirs, essays, letters, interviews). Kyiv: Yaroslavov Val (Ukr.).

**Античні
старожитності
Північного
Причорномор'я**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ ВІКТОРІВКА-I

Стаття присвячена матеріалам досліджень Вікторівки-I – двошарової античної пам'ятки хори Ольвії, що існувала на західному кордоні полісу на правому березі Березанського лиману. Планіграфічно розділена на дві частини: південну займало поселення з житловою та господарською забудовою, північну – святилище, що складалося з ритуальних зольників-жертвників. Встановлено два етапи функціонування пам'ятки: перша половина VI – перша третина V ст. до н.е. та остання третина IV – перша половина III ст. до н.е. Серед досліджених об'єктів поселення до першого періоду відносяться житлові напівземлянки та господарські комплекси. Другий період представлений залишками наземної сирцево-кам'яної будівлі.

Ключові слова: Нижнє Побужжя, Березанський лиман, Вікторівка-I, напівземлянка, багатокамерна наземна споруда.

Denys Bondarenko

General characteristics of the settlement ancient times Viktorovka-I

Archaeological complex Viktorovka-I is a two-layered ancient monument of the choir of Olvia, which existed on the western outskirts of the policy on the right bank of the Berezanskiyi Estuary. Planigraphically, the monument is divided into two parts: the southern part was occupied by a settlement with residential and economic buildings; the northern one is a sanctuary consisting of ritual ash-altars.

This article is devoted to the characterization of the settlement alone and does not affect the materials for the study of the sanctuary.

Today, two stages of the functioning of the settlement have been established: the first half of the VI is the first third of the 5th century BC and the last third of the IV is the first half of the III century BC

From the disclosed objects, the first period includes residential, semi-dugouts and economic complexes, grouped into at least three housing and utility modules.

The second period is represented by the remnants of a land-based raw stone building at Lower Steppe lands, probably representing the type of a single collective manor of Hellenistic.

Based on the analysis of architectural remains and accompanying items of material culture, the article gives an overall description of the improvement of the settlement and life of its inhabitants, farms, trades and crafts, which the Hellenic colonists in the Viktorovsky settlement were engaged in designated epochs. Statistical analysis of ceramics allows us to draw definite conclusions about the volumes of imports of different categories of goods in Lower Steppe lands from the ancient centers of the Mediterranean and South Pontic, as well as to highlight some export items.

Key words: Lower Bug region, Berezansky liman, Viktorovka, pit house, terrestrial multi-stone – raw structure.

Денис Бондаренко

Общая характеристика античного поселения Викторовка-I

Статья посвящена материалам исследования Викторовки-I – двухслойного античного памятника хоры Ольвии, существовавшего на западной окраине полиса на правом берегу Березанского лимана. Планиграфически разделен на две части: южную часть занимало поселение с жилой и хозяйственной застройкой, северную – святилище, состоящее из ритуальных зольников-жертвенников. Установлено два этапа функционирования памятника: первая половина VI – первая треть V вв. до н.э. и последняя треть IV – первая половина III вв. до н.э. Из раскрытых объектов поселения к первому периоду относятся жилые полуземлянки и хозяйственные комплексы. Вторым периодом представлен остатками наземной сырцево-каменной постройки.

Ключевые слова: Нижнее Побужье, Березанский лиман, Викторовка-I, полуземлянка, наземная многокамерная постройка.

В другій половині VII ст. до н.е. Чорноморський регіон, включаючи все його північне узбережжя, увійшов до зони Великої грецької колонізації. Першою античною колонією на Північному Понті став Борисфен (місто на сучасному о. Березань). Невдовзі іонійські колоністи почали активне освоєння внутрішніх територій, розташованих поряд, Березанського та Дніпро-Бузького лиманів, де в першій половині VI ст. до н.е. з'явилася ціла мережа поселень аграрного характеру. На початковому етапі свого існування вони, вірогідно, підпорядковувалися Борисфену, пізніше – Ольвії. Саме ці поселення почали формувати саму ранню хору у Нижньому Побужжі. До цього часу відноситься і заснування Вікторівки-І.

Пам'ятка розташована на правому високому прірвистому корінному березі Березанського лиману, в 1,5 км на північ від його гирла та в 300 м на південь від однойменного селища Березанського району Миколаївської області. З півдня пам'ятка обмежена заплавою лиману та частково зруйнована штучними терасами, залишеними внаслідок незакінченого будівництва середини XX ст. Східна частина примикає до високої берегової прірви, що сприяє її інтенсивній руйнації з цього боку. Північна частина виходить до широкої балки на південній околиці с. Вікторівка. Таким чином, сучасними дослідженнями встановлено, що збережена частина пам'ятки має протяжність вздовж берегової лінії Березанського лиману з півночі на південь до 400 м та заходить на захід від узбережжя на 10–20 м. Загальна площа – близько 6000 м².

З огляду на ранню дату свого заснування, Вікторівське поселення дає цінні відомості про перший етап колонізації Нижнього Побужжя та формування полісної структури в регіоні. Окрім того, конструкція нещодавно відкритого святилища та ритуали, які на ньому відправлялися є своєрідним феноменом античної тради-

ції культового будівництва та релігійних вірувань, вони не знаходять собі аналогій не лише в регіоні, а й на всій території еллінської ойкумени, матеріали досліджень якої нам доступні. Тож археологічне вивчення Вікторівки-І та всебічна публікація матеріалів її досліджень на сьогодні є надзвичайно актуальними.

Сучасний стан дослідження пам'ятки дає підстави називати її археологічним комплексом, адже її складові, вірогідно, існували окремо одне від одного. Південну частину плато займала житлова забудова, яка складає враження типового поселення архаїчної доби сільськогосподарського спрямування. Спорудження ж монументальних зольників-жертвників потребувало величезних людських та часових ресурсів, та, явно, було регламентовано владними структурами. Це, а також географічне розташування святилища на південно-західному кордоні полісу, вказує на його загальнодержавне значення.

З огляду на все це, поселення і святилище, на наш погляд, слід розглядати як окремі пам'ятки, хоча той чи інший зв'язок між ними без сумніву існував.

Дана публікація присвячується загальній характеристиці поселення Вікторівка-І.

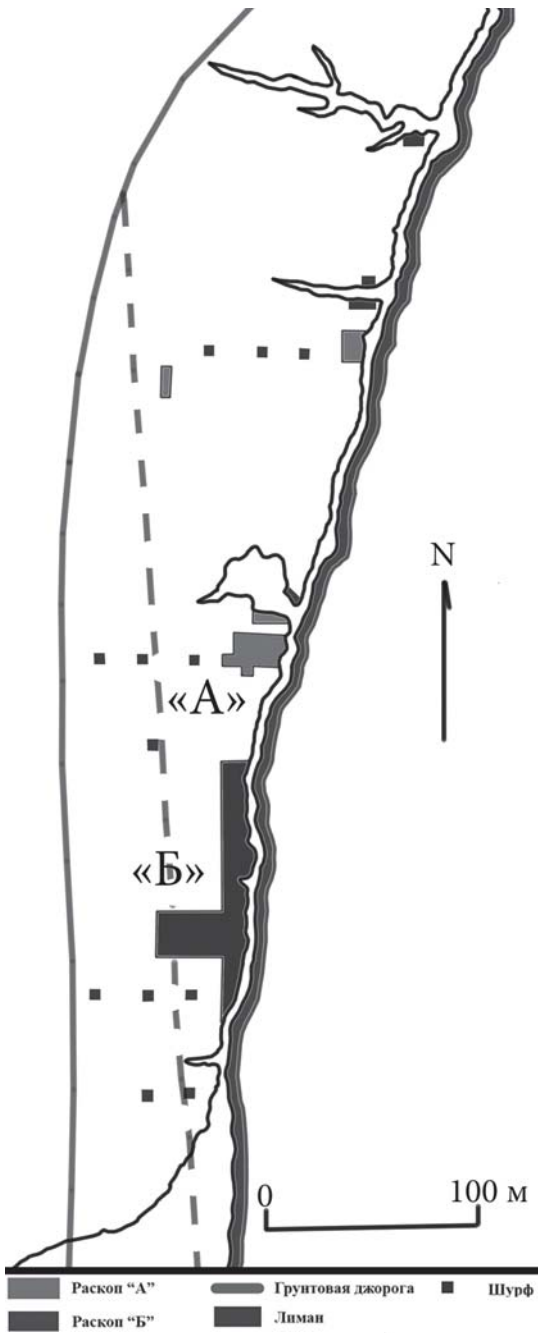
Перша згадка про нього міститься у публікації В. І. Гошкевича за 1915 р., присвяченій локалізації давнього Одессоса¹. За свідченням І. В. Фабрициус, саме цей дослідник відкрив поселення, провів збір підйомного матеріалу та визначив приблизну площу пам'ятки². Перші стаціонарні розкопки проведені в 1949 р. Березанським загonom Буго-Дніпровської експедиції на чолі з М. Ф. Болтенко (рис. 1). На площі поселення здійснювалися шурфовочні роботи та було закладено два розкопи: «А» (рис. 2) площею близько 100 м² (кер. С. І. Капошина)³ та «Б» (рис. 3) площею близько 300 м² (кер. М. Ф. Болтенко)⁴. Розкопи 1949 р. на сьогодні знищені береговою абразією. Основні підсум-

¹ Гошкевич В. И. Где был древний Одессос? // Записки Одесского императорского общества истории и древностей. – 1915 – Вып. 32. – С. 446.

² Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР / И. В. Фабрициус. – К.: Изд-во АН УССР, 1951. – С. 61

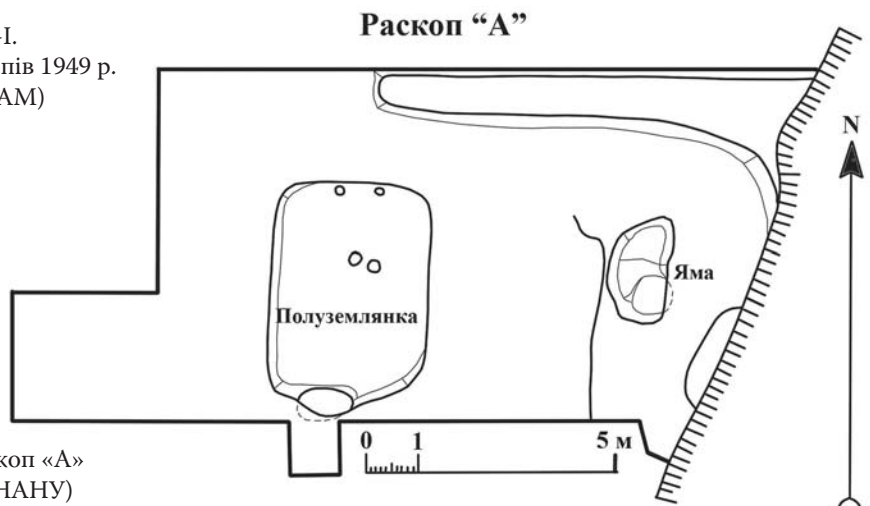
³ Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ). № 1949/21. Ф. № 1946. (Капошина С. И., Полевой дневник. Буго-Днепровская экспедиция 1949 г. Древнее городище у села Викторовка Тилигуло-Березанского района Николаевской области.)

⁴ Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України (НА ОАМ). № 69901. Кн. № 1. (Болтенко М. Ф. Дневник начальника одесской группы Очаковско-Березанского отряда Ольвийской археологической экспедиции АН УССР доцента М. Ф. Болтенко по археологическим раскопкам и разведке в августе–сентябре 1949 г. на западном берегу Березанского лимана.)

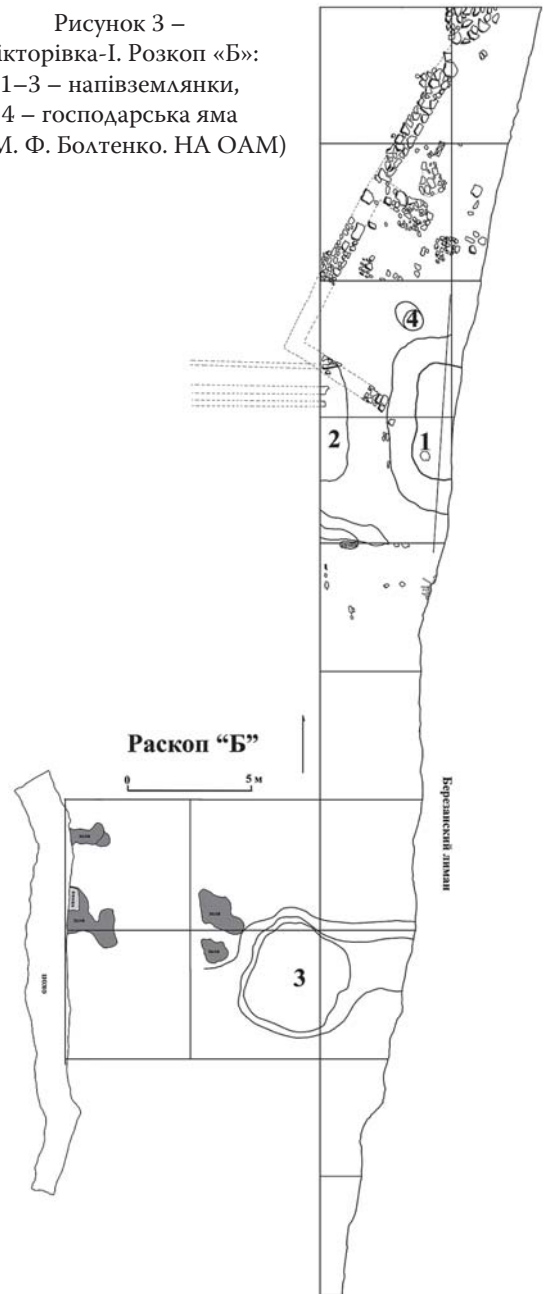

Рисуюнок 1 – Вікторівка-I. Ситуаційне розташування розкопів 1949 р. (за М. Ф. Болтенко. НА ОАМ)

Рисуюнок 2 – Вікторівка-I. Розкоп «А» (за С. І. Капошиною. НА ІА НАНУ)

Рисуюнок 3 – Вікторівка-I. Розкоп «Б»: 1-3 – напівземлянки, 4 – господарська яма (за М. Ф. Болтенко. НА ОАМ)

ки цих робіт опубліковані С. І. Капошиною⁵, Л. М. Славіним⁶ та Ф. Рудиком⁷.

З останньої треті ХХ ст. Вікторівка-І неодноразово згадувалася в науковій літературі у контексті дискусій з приводу факту існування та локалізації Березанського полісу та поселень його хори⁸. В 2010 р. побачила світ публікація С. Б. Буйських та А. В. Буйських, в якій на основі ретельного аналізу колекції східно-грецької кераміки з пам'ятки, час заснування архаїчного поселення поблизу с. Вікторівка було віднесено до першої чверті або першої половини VI ст. до н.е. Внаслідок цієї роботи

була здійснена і переоцінка загальної політичної та економічної ситуації в регіоні⁹.

Сучасні археологічні дослідження (рис. 4) поселення початі у 2012 р. Вікторівським загоном Миколаївської археологічної експедиції ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ ІА НАН України і з того часу носять систематичний характер. За цей період розкопки проведені на трьох ділянках: розкопи «В» (17 м²), «Г» (160 м²) та «Д» (205 м²). В ході цих робіт на північ від поселення було відкрито святилище. Розкоп «В» (рис. 5) розташований на території поселення, «Г» і «Д» – на площі святилища.

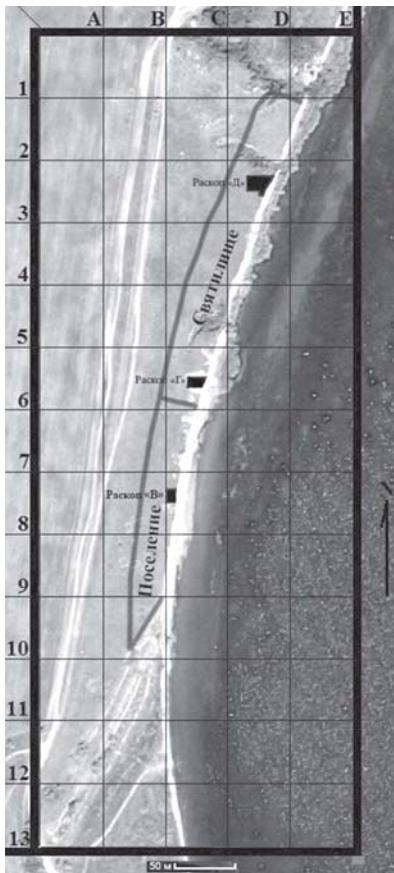

Рис. 4. Вікторівка-І.
Вид з космосу. Розташування
розкопів 2012–2017 рр.

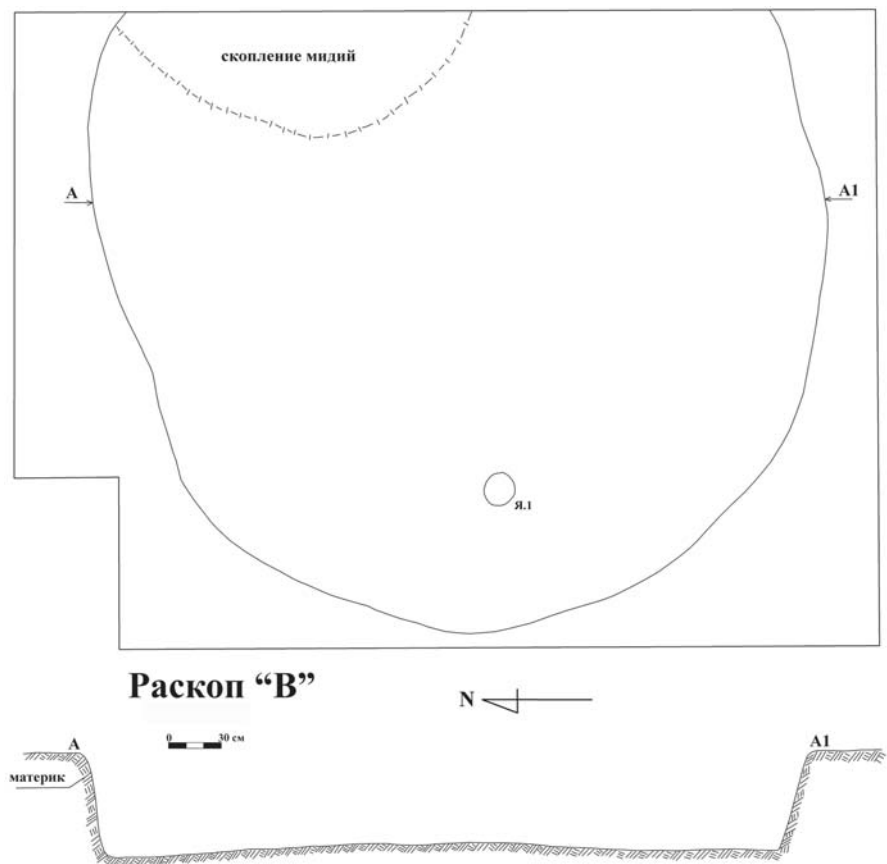

Рис. 5. Вікторівка-І. Розкоп «В».
Напівземлянка № 1. План і розріз

⁵ Капошина С. И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья. / С. И. Капошина. // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1956. – Вып. 50. – С. 211–254.

⁶ Славін Л. М. Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників Ольвійського оточення у 1949–1950 рр. / Л. М. Славін. // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1955. – Вып. 5. – С. 127–148.

⁷ Рудык Ф. Древнее поселение Викторовка I (VI–III вв. до н.э.) / Ф. Рудык. // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – 1957. – Вып. 1. – С. 63–66.

⁸ Див.: Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья / В. В. Лапин. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 174–175; Отрешко В. М. Позднеархаические поселения Березанского лимана / В. М. Отрешко // Открытия молодых археологов Украины. – 1976. – Вып. 1. – С. 31–33; Марченко К. К. Поселения античного времени на территории Нижнего Побужья / К. К. Марченко // Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. Отв. ред. Г. А. Кошеленко, И. Т. Кругликова, В. С. Долгоруков. – Москва: Наука, 1984. – С. 40–44; Колесников М. А. К методике определения границ

Таким чином на сьогодні розкрито більше 700 м² пам'ятки, що дозволяє зробити цілий ряд важливих висновків.

Поселення Вікторівка-I було засноване на початковому етапі освоєння регіону Нижнього Побужжя іонійськими колоністами. Воно займало південну частину високого плато правого берегу Березанського лиману. Орієнтовна збережена площа – близько 2,5 тис. м². Як вже було згадано вище, заснування поселення відносять до першої чверті або першої половини VI ст. до н.е. Це датування базується на аналізі артефактів, однаксамі ранні, зафіксовані на сьогодні, архітектурні споруди можна віднести лише до середини–другої половини століття. На той час Вікторівка-I, вірогідно, підпорядковувалася Борисфену і разом з цілим рядом інших пам'яток, формувала його сільськогосподарське оточення¹⁰. За думкою більшості вчених, в межах останньої чверті VI – першої чверті V ст. до н.е. Борисфен разом зі своєю хорою увійшов до складу Ольвійського полісу¹¹. Як і майже всі сільськогосподарські поселення регіону, Вікторівка-I проіснувала до кінця першої третини V ст. до н.е. Після цього, внаслідок ряду соціально-економічних причин¹² та, можливо, загострення військово-політичної ситуації внаслідок скіфо-перської війни¹³, була залишена своїми мешканцями, які в свою чергу перемістилися у передмістя Ольвії або Борисфену¹⁴. З огляду на географіч-

не розташування пам'ятки, найбільш вірогідним здається останнє.

За класифікацією С. Б. Буйських, Вікторівське поселення пізньоархаїчної доби може відноситися до поселень середніх розмірів, які налічували від 4 до 16 самостійних житлово-господарських модулів¹⁵. Принаймні на сьогодні, в межах досліджених ділянок, можна говорити щонайменше про три такі структури. Цілком логічно припустити, що на зруйнованій та недослідженій території поселення такі комплекси теж знаходилися і їх було значно більше.

Перший з модулів досліджений в північній частині поселення в межах розкопу «А»¹⁶. На вивченій площі він включав у себе прямокутну житлову напівземлянку та господарчу яму.

Другий модуль складався з двох частково досліджених напівземлянок №№ 1 і 2 та господарської ями, відкритих в межах розкопу «Б»¹⁷.

Напівземлянки № 3 розкопу «Б»¹⁸ та № 1 розкопу «В»¹⁹ (при накладанні плану поселення 1949 р. на сучасну сітку квадратів, ці два об'єкти розташовуються близько один до одного), вірогідно складала третій модуль.

Розкриті на сьогодні об'єкти дозволяють сформувати певне бачення побуту іонійських колоністів.

Мешканці Вікторівки-I пізньоархаїчного часу селилися в нескладних за своєю конструкцією напівземлянкових житлах овальної та

античної сільської округи (на прикладі Нижнього Побужжя та Європейського Боспора) / М. А. Колесников // Ольвийские древности: Сборник научных трудов. Отв. ред. С. Д. Крыжицкий. – К.: ПП «КОРВІН ПРЕСС», 2009. – С. 243–251.; Буйских С. Б., Отрешко В. М. Основные этапы развития селской округи Ольвии / С. Б. Буйских, В. М. Отрешко // Ольвийские древности.: Сборник научных трудов. Отв. ред. С. Д. Крыжицкий. – К.: ПП «КОРВІН ПРЕСС», 2009. – С. 138–139.

⁹ Буйских С. Б., Буйских А. В. К хронологии архаических поселений хоры Ольвии Понтийской. / С. Б. Буйских, А. В. Буйских. // Боспорские исследования. – 2010. – Вып. 24). – С. 3–64.

¹⁰ Буйских С. Б., Отрешко В. М. Указ. соч. – С. 136–144.; Античные поселения Нижнего Побужжя (Археологическая карта). / С. Д. Крыжицкий, С. Б. Буйских, В. М. Отрешко. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 42.

¹¹ Отрешко В. М. Ольвийская хора VI–V вв. до н.э.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. М. Отрешко. – К., 1990. – С. 21.

¹² Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Указ. соч. – С. 42–43.

¹³ Доманский Я. В., Марченко К. К. Некоторые вопросы античной истории Нижнего Побужжя / Я. В. Доманский, К. К. Марченко // 150 Одесскому археологическому музею: тезисы докладов юбилейной конференции. – Одесса, 1975. – С. 121.

¹⁴ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Указ. соч. – С. 42–43.

¹⁵ Буйских С. Б. Первичный жилищно-хозяйственный модуль раннеантичных поселений Ольвийской хоры / С. Б. Буйских // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. Тезисы докладов III конференции молодых ученых ИА АН СССР. – Москва: ИА АН СССР, 1986. – С. 27.

¹⁶ Капошина С. И. Указ. соч. – С. 240–242.

¹⁷ Рудык Ф. Указ. соч. – С. 45.

¹⁸ Там само. – С. 45–46.

¹⁹ Бондаренко Д. В., Смирнов А. И. Новая полуземлянка архаического времени на поселении Викторівка-I. // Д. В. Бондаренко, А. И. Смирнов // Греческая архаика Северного Причерноморья. К 50-летию исследований на о. Березань экспедицией Государственного Эрмитажа. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 12–14.

підпрямокутної в плані форми площею близько 15–20 м². Стіни цих споруд були впущені в давній гумус та материкову глину на глибину 0,5–1 м. Сліди обмазки або штукатурки на бортах не фіксуються. Наземна конструкція стін, ймовірно, зводилася з сирцевої цегли. На користь цього можуть свідчити глиняні запливи вздовж бортів жител та майже повна відсутність будівельного каменю в культурних шарах. Дах, вірогідно, перекривався очеретом, який у великій кількості росте на березі лиману. Для підтримки перекриття в більшості приміщень встановлювалися підпорні стовпи, від яких залишилися відповідні ямки. Судячи з форм напівземлянок та розташування стовпових ямок, можна казати про використання на поселенні двоскатного та шатрового типу перекриттів. Також стовпи використовувалися для оформлення вхідного отвору. В жодній напівземлянці не зафіксовано сходів, що насуває на припущення про використання дерев'яних драбин. Підлога в житлах була материковою, можливо мала глиняне або органічне покриття, сліди якого не збереглися. Для обігріву приміщень в умовах сурового причорноморського клімату використовувалися два основних типу опалювальних приладів. Напівземлянка розкопу «А» мала заглиблене у підлогу вогнище відкритого типу. Воно було влаштоване таким чином, що частиною виходило за межі приміщення, тим самим, утворюючи своєрідний димохід. В усіх інших напівземлянках слідів вогнищ не зафіксовано. Це дозволяє думати, що їх мешканці користувалися переносними жаровнями, окремі фрагменти яких зустрічаються при розкопках. Розвал такої жаровні, який є одним з найбільш збережених зразків у Нижньому Побужжі, був знайдений в заповненні зольнику № 1 Вікторівського святилища. Для освітлення приміщень використовувалися глиняні світильники відкритого типу місцевого виробництва та імпорتنі, які також доволі часто трапляються серед матеріалів поселення.

Неподалік від кожного житла викопувалися одна–дві ями, які слугували для утилізації господарських відходів. Ямка поблизу напівземлянки розкопу «А» також могла використовуватися, як невеликий погрібець.

З огляду на сільськогосподарське спрямування поселення, провідними заняттями його мешканців були землеробство, скотарство та рибальство.

Про значний розвиток останнього свідчить велика кількість рибальських грузил, що скрізь трапляються при розкопках пам'ятки. Вони робилися з гальки, уламків амфор та свинцю. Серед остеологічного матеріалу значну долю займають кісткові рештки риб. Культурний шар та заповнення ґрунтових об'єктів на всіх досліджених ділянках насичені уламками черепашок чорноморської мідії. Ці молюски у великій кількості використовувалися у їжу, а також, ймовірно, разом з деякими видами риб могли слугувати важливою статтею експорту.

Про заняття мешканців поселення землеробством свідчать знахідки серпів та зернотерок. Однак, варто зауважити, що на досліджених ділянках не зафіксовано жодної зернової ями, в яких накопичувалися запаси хлібу, що дає підстави припустити, що землеробство на Вікторівці-І слугувало виключно для потреб місцевого населення.

На розвиток скотарства вказують велика кількість кісток свійських тварин серед матеріалів досліджень. Наразі вся остеологічна колекція новітніх розкопок знаходиться на вивченні у палеозоологів, тому про склад стада зараз казати зарано.

Серед артефактів, знайдених на поселенні абсолютну більшість займають фрагменти амфорної тари. Вони представлені продукцією Хіосу, Лесбосу, Клазомен та Фасосу з явним переважанням зразків перших двох центрів. Багато і «протофасоських» амфор.

Товстостінна господарська кераміка представлена поодинокими уламками корчаг, червоноглиняних та світлоглиняних лутеріїв.

Для приготування їжі використовували ліпний та гончарний кухонний посуд. Саме до першої технологічної групи належить переважна більшість зразків. Такий посуд був не складним у виробництві та міг опалюватися на відкритому вогнищі. Тому він був доступний всім, навіть найбіднішим верствам населення. Колекція ліпного посуду складається з чисельних фрагментів горщиків, поодинокі-

ми зразками представлені корчаги, кубочки та миски. Горщики оздоблювалися пальцево-нігтьовими вдавлуваннями по вінцю та плечикам, відтягнутими пружками з такими ж вдавлуваннями. Значно менше кухонного посуду, виготовленого на гончарному колі. Він представлений фрагментами каструль та горщиків.

Для вживання їжі користувалися столовим посудом. Він розподіляється на звичайний та парадний. Вважається що майже весь звичайний столовий посуд виготовлявся в місцевих майстернях Борисфену та Ольвії, тому його доля серед керамічного матеріалу велика. Повсякденний столовий посуд представлений червоно-глиняними, сіро-глиняними та сіро-лещеними формами: мисками, глеками, йонохоями, кратерами та кіліками. Парадний посуд імпортувався переважно з майстерень Іонії та Аттики. Іонійські зразки представлені смугастими кіліками, мисками та ойнохоями, виділяються фрагменти хіоської та клазоменської кераміки. Аттичний імпорт репрезентований переважно чорнолаковими та чорнофігурними кіліками. Поодинокими зразками представлені коринфські скіфоси.

Таким був побут еллінських колоністів, що освоювали територію Нижнього Побужжя на самому ранньому етапі колонізації Північного Причорномор'я. Конструкції архітектурних споруд і матеріальна культура, в цілому, знаходять широкі аналогії серед матеріалів синхронних за часом поселень Нижнього Побужжя²⁰.

Архітектурних залишків класичного часу на поселенні не зафіксовано. Вікторівка-I відроджується вже після походу Зопіріона – в межах останньої третини IV ст. до н.е. і, вірогідно, існує до галатського нашестя середини III ст. до н.е.²¹

Дуже мало відомостей ми маємо про вигляд поселення елліністичної доби. Матеріали цього часу майже не трапляються в культурних шарах пам'ятки. Тож всі свідчення базу-

ються на архітектурних залишках, відкритих М. Ф. Болтенко на розкопі «Б».

Ці залишки являють собою фундаменти прямокутної багатокамерної наземної кам'яно-сирцевої споруди. Будівля витягнута з північного сходу на південний захід. Фундаменти товщиною до 0,75 м вивчені на 10 м, складені не дуже ретельно, з каміння вапняку середнього та малого розмірів. В них фіксувалися проміжки, частина з яких могла бути прорізами для вікон або дверей. Стіни споруджувалися з сирцевої цегли. Перекрита будівля була, вірогідно, черепицею, кілька уламків якої знайдено в культурних шарах пам'ятки. Датовані залишки будинку кінцем IV – початком III ст. до н.е.

Окрім того, Л. М. Слівін зазначає, що на поселенні було відкрито декілька синхронних за часом зернових ям, глибиною 1,5–2 м та діаметром 1,25–1,60 м²², що може свідчити про зростаючу роль землеробства на поселенні та певні скупчення запасів зерна.

Матеріальна культура елліністичної доби представлена уламками гераклеїських, родоських, фасоських та синопських амфор, ліпної та гончарної кераміки²³.

За наявними на сьогодні даними важко класифікувати пам'ятку. Можливо, вона являла собою окрему колективну садибу, таку як, наприклад, Парутине-I або Волоська коса-VI²⁴. Однак, більш точні висновки можна буде робити лише при розкритті більших площ.

Стратегія подальших археологічних розкопок Вікторівки-I включає в себе синхронне дослідження площі святилища та поселення великими площами. Це допоможе більш глибоко зрозуміти планування та структуру, архітектурні особливості поселення; сприятимуть формуванню більш об'єктивних висновків стосовно основ економіки, побуту та вірувань його населення; а головне – допоможуть зрозуміти взаємозв'язок між поселенням та святилищем та пояснити феномен появи цього комплексу.

²⁰ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Указ. соч. – С. 42–43.

²¹ Отрешко В. М. З історії Ольвійського полісу IV–I ст. до н.е. / В. М. Отрешко. // Археологія. – 1982 – Вип. 41. – С. 43–45.

²² Славін Л. М. Вказ. праця. – С. 144–145.

²³ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Указ. соч. – С. 74–75.

²⁴ Там само. – С. 44.

References

1. Bondarenko D. V., Smirnov A. I. (2012) Novaya poluzemlyanka arhaicheskogo vremeni na poselenii Viktorovka-I. *Grecheskaya arhaika Severnogo Prichernomor'ya. K 50-letiyu issledovaniy na o. Berezan' e'kspeditsiej Gosudarstvennogo E'rmitazha*, 12-14. [in Russian].
2. Bujskih S. B. (1986). Pervichnyj zhilishhno-hozyajstvennyj modul' ranneantichnyh poselenij Ol'vijskoj hory. *Hozyajstvo i kul'tura doklassovyh i ranneklassovyh obshestv. III*, 26-28. Moskva. [in Russian].
3. Bujskix S. B., Otreshko V. M. (2009). Osnovnye e'tapy razvitiya sel'skoj okrugi Ol'vii. *Ol'vijskie drevnosti*, 36-44 [in Russian].
4. Bujskih S. B., Bujskih A. V. (2010). K hronologii arhaicheskikh poselenij hory Ol'vii Pontijskoj. *Bosporskie issledovaniya*, 24, 3-64. [in Russian].
5. Goshkevich V. I. Gde byl drevnij Odess? (1915). *Zapiski Odesskogo imperatorskogo obshhestva istorii i drevnostej*, 32, 445-450. [in Russian].
6. Domanskij Ya. V., Marchenko K. K. (1975). Nekotorye voprosy antichnoj istorii Nizhnego Pobuzh'ya. *150 Odesskomu arheologicheskomu muzeyu*, 120-121. [in Russian].
7. Kaposhina S. I. (1956). Iz istorii grecheskoj kolonizacii Nizhnego Pobuzh'ya. *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, 50, 211-254. [in Russian].
8. Kolesnikov M. A. (2009). K metodike opredeleniya granic antichnoj sel'skoj okrugi (na primere Nizhnego Pobuzh'ya i Evropejskogo Bospora). *Ol'vijskie drevnosti*, 243-251. [in Russian].
9. Kryzhickij S. D., Bujskih S. B., Otreshko V. M. (1990). *Antichnye poseleniya Nizhnego Pobuzh'ya (Arheologicheskaya karta)*. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].
10. Lapin V. V. (1966). *Grecheskaya kolonizaciya Severnogo Prichernomor'ya*. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].
11. Marchenko K. K. (1984). Poseleniya antichnogo vremeni na territorii Nizhnego Pobuzh'ya. *Arheologiya SSSR. Antichnye gosudarstva Severnogo Prichernomor'ya*, 40-44. [in Russian].
12. Otreshko V. M. (1976). Pozdnearhaicheskije poseleniya Berezanskogo limana. *Otkrytiya molodyh arheologov Ukrainy*, 1, 31-33. [in Russian].
13. Otreshko V.M. (1982). Z istorii Ol'vijs'kogo polisu IV – I st. do n.e. *Arheologiya*, 41, 43-45. [in Ukrainian].
14. Rudyk F. (1957). Drevnee poselenie Viktorovka I (VI-III vv. do n.e.). *Materialy po arheologii Severnogo Prichernomor'ya*, 1, 63-66. [in Russian].
15. Slavin L. M. Arheologichni doslidzhennya gorodishh, poselen' ta mogil'nikiv Ol'vijs'kogo otochennya u 1949-1950 rr. *Arheologichni pam'yatki URSS*, 5, 127-148. [in Ukrainian].
16. Fabricius I. V. (1951). *Arheologicheskaya karta Prichernomor'ya Ukrainskoj SSR*. Kiev: Izdatel'stvo AN USSR [in Russian].

РОЛЬ ОДЕСЬКИХ ВЧЕНИХ-ІСТОРИКІВ У ДОСЛІДЖЕННІ, ОХОРОНІ ТА ЗБЕРЕЖЕННІ ОЛЬВІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

На підставі опрацювання наукової літератури, нормативно-правових актів, преси та архівного матеріалу, який переважно вперше залучено до наукового обігу, здійснено наукову репрезентацію ролі участі одеських вчених-істориків у дослідженні, охороні та збереженні Ольвії у першій половині ХХ ст. Досліджено основні закономірності, етапи та напрями історико-археологічного вивчення Ольвії у контексті розвитку історичної науки на тлі суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних тенденцій першої половини ХХ ст., принципи її бібліографічної репрезентації, ступінь адекватності, повноти та точності в історіографічному і бібліографічному інформуванні. Із залученням просопографічного методу подано матеріали про історико-археологічну діяльність одеських вчених-істориків (С. С. Дложевського, В. І. Селінова, С. А. Семенова-Зусера та ін.), участь яких у дослідженні, охороні та збереженні одного з найвідоміших давньогрецького міста Північного Причорномор'я довгий час залишалася невідомою науковому загалу.

Ключові слова: Ольвія, Одеса, вчені-історики, дослідження, охорона, збереження.

Valery Levchenko

The role of Odessa historians in the study, protection and preservation of the Olbia in the first half of the XX century

Based on the processing of scientific literature, normative legal acts, the press and archival materials, some of which were introduced for the first time in scientific circulation, a scientific representation of the role of the participation of Odessa scientists in the study, conservation and preservation of the Olbia in the first half of the XX century. The main regularities, stages and directions of the historical and archaeological study of Olbia in the context of the development of historical science on the background of socio-political, socio-economic and cultural trends of the first half of the XX century, the principles of its bibliographic representation, the degree of adequacy, completeness and accuracy in historiographic and bibliographic information. Using the prosopography method materials about the historical and archaeological activities of Odessa scientists-historians (S. S. Dlozhevsky, V. I. Selinov, S. A. Semenov-Zuser and others), whose participation in the study, protection and preservation of one of the most famous ancient Greek city of the Northern Black Sea coast for a long time remained unknown to the scientific community.

Key words: Olbia, Odessa, historians, research, conservation, preservation.

Валерій Левченко

Роль одесских ученых-историков в исследовании, охране и сохранении Ольвии в первой половине ХХ века

На основании обработки научной литературы, нормативно-правовых актов, прессы и архивных материалов, которые преимущественно впервые введены в научный оборот, осуществлено научную репрезентацию роли участия одесских ученых-историков в исследовании, охране и сохранении Ольвии в первой половине ХХ века. Исследованы основные закономерности, этапы и направления историко-археологического изучения Ольвии в контексте развития исторической науки на фоне общественно-политических, социально-экономических и культурных тенденций первой половины ХХ века, принципы ее библиографической репрезентации, степень адекватности, полноты и точности в историографическом и библиографическом информировании. С привлечением просопографического метода представлены материалы об историко-археологической деятельности одесских ученых-историков (С. С. Дложевского, В. И. Селинова, С. А. Семенова-Зусера и др.), участие которых в исследовании, охране и сохранении одного из известнейших древнегреческого города Северного Причерноморья долгое время оставалась неизвестным научной общественности.

Ключевые слова: Ольвия, Одесса, ученые-историки, исследования, охрана, сохранение.

Історіографія проблеми вивчення історії дослідження, охорони та збереження одного з найвідоміших давньогрецького міста Північного Причорномор'я – Ольвії – має давні традиції, які охоплюють період від початку ХХ ст. до нашого часу¹. Станом на сьогодні ця перлина античної культури має статус Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія», який є відображенням історії античних часів на теренах України. На території заповідника розташовано музей з охороною та заборонаю на ведення несанкціонованих розкопок. Музей містить багато пам'яток матеріальної культури античності (саркофаг, різноманітні чаші, тарілки тощо). Інші артефакти цього давньогрецького міста, які було знайдено за весь час проведення розкопок Ольвії зберігаються у фондах різних музеїв (Ермітажу, Миколаївського, Московського і Одеського історико-археологічних музеїв) та Інституту археології НАН України.

Зусилля щодо проведення систематичних археологічних досліджень, охорони та збереження матеріальної спадщини Ольвії докладали науковці різних фахів, міст і генерацій, серед яких значну роль відігравали й одеські вчені-історики М. Ф. Болтенко, Б. В. Варнеке, С. С. Дложевський, Н. П. Кондаков, С. А. Семенов-Зусер, В. І. Селінов, А. В. Флоровський та інші. Нажаль імена цих вчених, окрім одиничних і поодиноких згадок, не зайняли почесне місце в історіографії у контексті висвітлення питання історії дослідження, охорони та збереження стародавнього міста Ольвії².

У зв'язку з цим метою даної розвідки є реконструкція історичних подій із залученням

просопографічного методу щодо історико-археологічної діяльності одеських вчених-істориків у дослідженні, охороні та збереженні Ольвії на тлі суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних тенденцій першої половини ХХ ст.

Починаючи від часу «загибелі» Ольвії у другій половині IV ст. й до сьогодні вона мала низку нерозв'язаних проблем через малу увагу до потреб дослідження, охорони та збереження її історичних цінностей з боку владних структур держав, до складу яких вона входила у різні періоди історії. Серед гострих проблем однією з найважливіших впродовж багатьох століть був захист від проведення несанкціонованих розкопок та розкрадання античних артефактів.

Подібна ситуація залишалася й в період від кінця XVIII до початку ХХ ст., коли незважаючи на підвищений інтерес до історії Ольвії та початок проведення історико-археологічних досліджень її спадщини науковцями Російської імперії ця проблема залишалася не вирішеною з боку влади³. Певні кроки у напрямку вирішення цієї проблеми на початку ХХ ст. проводила Імператорська Археологічна комісія⁴, але вони не мали системного підходу.

«И снова Ольвия была брошена на произвол судьбы»⁵, як писав 1921 р. один із дослідників цього давньогрецького міста С. А. Семенов-Зусер⁶ після подій 1914–1920 рр., на які прийшлися випробування Першої світової війни, двох революцій, національно-визвольних змагань українського народу та громадянської війни. У цей період почастишали нищівні грабівницькі розкопки місцевими жите-

¹ Фармаковский Б. Ольвия. – М.: Товарищество скоропечатни А. А. Левенсона, 1915. – 36 с.; Семенов С., Селинов В. Ольвия. Пособие для экскурсий. – Одесса: Издание журнала Одесского губоно «Наша школа», 1924. – 79 с.; Славин Л. М. Ольвия. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1938. – 89 с.; Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. – К.: Издательство «Наукова думка», 1974. – 220 с.; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии. – К.: Наукова думка, 1989. – 240 с.; Папанова В. А. Урочище Сто могил – некрополь Ольвии Понтийской: Монография. – К.: Знання України, 2006. – 278 с. та ін.

² Славин Л. М. Вказ. праця. – С. 4–7; Парович-Пешикан М. Вказ. праця. – С. 5–6; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Вказ. праця. – С. 5–6; Крыжицкий С. Д., Крапивина В. В. Четверть века раскопок Ольвии // Летопись Причерноморья. Археология, история, нумизматика... – № 1. – Херсон, 1999. – С. 5; Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 37–59 та ін.

³ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 13–43.

⁴ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 37, 39.

⁵ Семенов-Зусер С. А. Сказочная Ольвия // Посев. – Одесса, 1921. – С. 129.

⁶ Про нього див.: Шрамко Б. А. Памяти профессора С. А. Семенова-Зусера // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – К.: Академия наук УССР, 1952. – Вып. 1. – С. 108–109; Левченко В. В. Семенов-Зусер Семен Анатольевич. 1886–1951 // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 345–348; Ясь О. В. Семенов-Зусер Семен Анатолійович // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 523; Левченко В. В. Семенов-Зусер Семен Анатольевич // Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упоряд. Ігор Лиман. – К., 2016. – Том 2. – С. 334–336 та ін.

лями Ольвії та її некрополя. Жоден законодавчий орган діючих у ці роки політичних режимів не доклав зусиль до здійснення кроків щодо вирішення питання охорони та збереження цього пам'ятника античної культури.

У той час, коли владні структури демонстрували бездіяльність у вирішенні проблеми охорони та збереження Ольвії, за справу бралися громадські організації. Наприклад, Одеське товариство історії і старожитностей (ОТІС), на яке ще 1893 р. під час проведення IX археологічного з'їзду в Вільно було покладено обов'язок охорони і догляду за Ольвією, у період буремних 1917–1920 рр. впродовж двох років поспіль робило спроби щодо звернення уваги до цієї проблеми органів влади. Так, 1918 р. керівництво товариства звернулося до Головного управління у справах мистецтв і національної культури у Києві з клопотанням вжити рішучих заходів щодо припинення розкрадань та забезпечення охорони залишків стародавнього міста, але певні обставини не дозволили довести цю справу до кінця (див. дод. 1). Наступного року – 15 вересня 1919 р. – голова Ради ОТІС професор Б. В. Варнеке і секретар цього ж товариства професор А. В. Флоровський подали клопотання попечителю Одеського навчального округу щодо надання «воєнної сторожи» для охорони та збереження Ольвії (див. дод. 1). 12 жовтня 1919 р. Управління Головноначальствующого Новоросійської області повідомило попечителя Одеського навчального округу, який 17 жовтня 1919 р. у свою чергу повідомив голову ОТІС, що «...ходатайство об охране раскопок места Ольвии в данное время невыполнимо, так как все войска находятся на фронте»⁷. Тобто діючи в період 1918–1919 рр. органи влади не здійснили впровадження заходів щодо охорони та збереження матеріальної спадщини Ольвії від знищення і розграбування.

Трагічною доля Ольвії залишалася і в перші місяці після встановлення у січні 1920 р. на Миколаївщині радянської влади. Місцеві жителі продовжували грабівницькі розкопки,

чому сприяли некомпетентні дії нової влади. Так, Парутинський волосний революційний комітет не зупиняв «народні розкопки», а навпаки роздавав селянам земельні ділянки поза межами села в районі склепів і могил⁸, що сприяло активізації пограбування залишків античного міста.

Перші дії радянської влади щодо охорони та збереження матеріальної спадщини Ольвії було впроваджено у вересні 1921 р., коли протягом шести днів (13 і 18 вересня) РНК УСРР ухвалила дві постанови, в яких наголошувалося на впровадженні відповідних заходів. За змістом постанова від 18 вересня 1921 р. (див. дод. 3) майже повністю дублювала постанову від 13 вересня 1921 р. (див. дод. 2) лише за двома відмінностями. Перша відмінність полягала у тому, що друга постанова на відміну від першої мала назву «Про збереження...», тоді як перша формулювала постанову як «Про охорону...». Друга відмінність зводиться до того, що за другою постановою до Київського обласного історично-археологічного музею вимагалось передати «усі речі, добувані розкопуваннями в Ольвії, а також уже добуті, починаючи з 1921 р.», тоді як у першій постанові термін подібної дії було встановлено з 1917 р. Саме ці постанови дали позитивний результат у припиненні безчинств місцевого населення щодо матеріальної спадщини давньогрецького міста, але остаточно вирішення проблеми його охорони продовжувалося протягом 1920-х рр.

У 1921 р. керівництво в проведенні досліджень та охорони Ольвії було передано у підпорядкування Одеського державного історико-археологічного музею (ОДІАМ)⁹. У період від 9 грудня 1922 р. до 27 грудня 1923 р. здійснювалося листування між Одеським губернським відділом політосвіти та НКО УСРР¹⁰. Наслідком цього довготривалого листування стало переведення Ольвії з підпорядкування Одеської губполітосвіти до безпосереднього керівництва Наукового комітету Головного управління професійної освіти НКО УСРР, яке

⁷ Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 42, оп. 35, спр. 2826, арк. 235–236.

⁸ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 48.

⁹ Охотников С. Б. Археология в Одессе. – Одесса: СМІЛ, 2010. – С. 61.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ), Ф. 166, оп. 2, спр. 911, 112 арк.

1924 р. було перетворено в Українське головне управління науковими установами НКО УСРР (Укрнаука).

Переведення Ольвії у відомство Укрнауки сприяло швидкому вирішенню проблеми охорони та збереження її артефактів. У період від 26 листопада 1925 р. до 6 лютого 1926 р. керівництво Укрнауки проводило листування з центральними бібліотеками, музеями та іншими культурно-освітніми установами УСРР щодо вирішення питання надання коштів на охорону розкопок Ольвії¹¹. 30 квітня 1926 р. на засіданні Президії Укрнауки було ухвалено рішення про виділення коштів з ремонтних сум НКО УСРР на ремонт «сигнальної башти» та «археологічного будинку», за рахунок коштів на охорону Ольвії зробити розмежування античного міста та некрополя від селянських земель, а вченим охоронцем Ольвії призначили Ф. Г. Камінського¹². На засіданні Президії Укрнауки від 10 липня 1926 р. було ухвалено рішення про дозвіл селянам на тимчасовий прогін худоби через територію Ольвії до водою. Також було ухвалено рішення про звернення до Фінансово-економічного управління НКО УСРР щодо введення Ольвії до нового бюджету як окрему бюджетну одиницю та негайно відпустити 500 крб. на ремонт «сигнальної башти» та «археологічного будинку» для розміщення членів експедиції та екскурсії¹³.

Епохальне рішення у вирішенні проблеми охорони та збереження Ольвії відбулося 11 вересня 1926 р., коли на засіданні Президії Укрнауки було ухвалено проект положення про надання цьому античному місту статусу державного заповідника. Після ухвалення проекту положення його було передано на узгодження з юрисконсультом і затвердження Колегії НКО УСРР¹⁴. Отже, статус Державного історико-культурного заповідника республіканського значення у відомстві НКО УСРР Ольвія набула 1926 р. Установчий документ запові-

дника, який мав регулювати його правовий стан, повноваження і порядок діяльності, відносини, пов'язані з внутрішнім управлінням, стосунки з іншими організаціями чи громадянами розробляли понад трьох років¹⁵ та офіційно було опубліковано 2 січня 1930 р. як «Статут про державний заповідник "Ольвія"»¹⁶.

З наданням Ольвії статусу державного заповідника Укрнаука в період від 29 березня 1926 р. до 27 вересня 1930 р. кожного року проводила активні дії щодо організації наукової експедиції та проведення археологічних розкопок в стародавньому грецькому місті, що підтверджують чисельні протоколи і виписи з протоколів, звіти, доповідні записки, кошторис, акти, листування тощо¹⁷. Заходи проведені Укрнаукою у другій половині 1920-х рр. сприяли налагодженню і формуванню системи охорони та збереженню матеріальної спадщини Ольвії. У 1938 р., з підпорядкуванням заповідника Інституту археології АН УРСР проведення до того щорічних археологічних експедицій та стабільне фінансування для покращення умов дослідження, охорони та збереження артефактів давньогрецького міста припинилося. Ці дії призвели до того, що на період 1938–1941 рр. припадає перерва в проведенні археологічних досліджень в Ольвії. Ще більш невиправної шкоди дослідженню, охорони та збереження Ольвії та її некрополя завдали події Другої світової війни, коли німецько-румунські окупанти грабували та у переважній більшості безслідно вивозили артефакти античного міста¹⁸.

Таким чином, за весь період першої половини ХХ ст. саме дії радянської влади впродовж 1920-х – 1930-х рр. дали позитивний результат у налагодженні питання дослідження, охорони та збереження Ольвії. У певній мірі частка заслуги у реалізації цих планів належить одеським вченим-історикам. У перше стародавнє грецьке місто отримало статут

¹¹ ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 5, спр. 731, 82 арк.

¹² ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 2, арк. 89–91.

¹³ ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 2, арк. 128, 130.

¹⁴ ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 2, арк. 146.

¹⁵ ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 6, т. V, спр. 7652, 402 арк.

¹⁶ Бюлетень Народного комісаріату освіти УСРР. – 1930. – № 2. – С. 6–7.

¹⁷ ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 6, т. V, спр. 7652, 402 арк.

¹⁸ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 57, 59.

заповідника, що сприяло формуванню правової бази та фінансовій підтримці у вирішенні всіх актуальних питань Ольвії, але загострення геополітичного становища в Європі у першій половині 1940-х рр. призвело до чергової кризи у питанні здійснення досліджень, охорони та збереження давньогрецької пам'ятки культури.

Одночасно з налагодженням ситуації у вирішенні правових і економічних питань щодо охорони та збереження матеріальної спадщини Ольвії у першій половині ХХ ст. значну роль в організації і проведенні археологічних досліджень її городища і некрополя відіграли одеські вчені-історики. Традиції вивчення Ольвії одеськими прихильниками історії античності сягають початку ХІХ ст. На початку 1810-х рр. відомий одеський антикварій І. П. Бларамберг звернув увагу на ольвійські пам'ятники, а 1816 р. разом із І. А. Стемпковським, який одним із перших закликав розпочати планомірні розкопки курганів на некрополі Ольвії¹⁹, вони провели розкопки античного міста²⁰. І. П. Бларамбергу належала одна з найкращих колекцій античних старожитностей, знайдених в Ольвії та її некрополі на той час²¹. Також він був автором перших опублікованих даних за результатами археологічних пошуків, присвячених нумізматики Ольвії²². У 1835, 1841 і 1844–1845 рр. розкопки в ольвійських курганах проводив М. Н. Мурзакевич, але ні звітів про розкопки, ні креслень за результатами пошуків він не склав²³. Неоднора-

зово про проведення розкопок некрополя Ольвії та про знайдені у ньому матеріали на засіданнях ОТІС та в публікаціях згадували члени цієї наукової установи²⁴. Публікації членів товариства свідчать про те, що на той час ними були відкриті основні типи поховань ольвійського некрополя та вони ставили перед собою завдання їх наукового вивчення. Тому не випадково 1893 р. під час проведення ІХ археологічного з'їзду в Вільно на ОТІС було покладено обов'язок охорони і догляду за Ольвією.

Долучитися до проведення археологічних досліджень в Ольвії та її некрополі намагалися й професори Імператорського Новоросійського університету (ІНУ). Наприклад, 28 лютого 1870 р. міністр народної освіти Д. А. Толстой у відповідь на клопотання Ради ІНУ перед попечителем Одеського навчального округу від 21 листопада 1869 р. дозволив професорам ІНУ Ф. К. Бруну, В. І. Григоровичу, Ф. А. Струве і В. Н. Юргевичу реалізацію їх проекту та плану археологічних досліджень на східному, західному і південному узбережжі Чорного моря, до визначених меж яких входила й Ольвія. Практичні дії щодо проведення археологічних досліджень не було розпочато, скоріш за все через те, що за резолюцією міністра народної освіти фінансування цих розвідок мало здійснюватися за спеціальні кошти ІНУ²⁵, яких той у достатньому розмірі не мав, бо проведення археологічних експедицій вимагало великих фінансових витрат.

¹⁹ *Стемпковский И. А.* Исследования о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Евксинского, между Тирасом и Борисфеном, учиненные по случаю найденных в 1823 году остатков древности в Одессе // Отечественные записки. – 1826. – Ч. 26, кн. 74. – С. 373.

²⁰ *Охотников С. Б.* Вказ. праця. – С. 24.

²¹ *Зеленецкий К.* Жизнь и ученая деятельность И. П. Бларамберга // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1848. – Т. II. – С. 220–221.

²² *Choix de médailles antiques d'Olbiopolis ou Olbia, faisant partie du Cabinet du Conseiller- d'État de Blaramberg à Odessa: avec XX planches, gravées d'après ses dessins sur les melles originales: accompagnées d'une notice sur Olbia, et d'un plan de l'emplacement ou se voient aujourd'hui les ruines de cette ville.* – Paris: Chez Firmin Didot, père et files, libraires, rue Jacob, 1822. – 64 р.; *Описание древних медалей Ольвии или Ольвиополя, находящихся в Одессе, в кабинете г-на Бларамберга, действительного члена общества истории и древностей Российских, с историческим известием о древнем городе Ольвии, с планом одного и с изображением 225-ти медалей и монет, гравированных в Париже Сент-Анжем / пер. с франц. А. П.* – М.: Университетская типография, 1828. – [4], VII, [1], 13–64, [2] с.

²³ *Тункина И. В.* Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.). – СПб.: Наука, 2002. – С. 447.

²⁴ *Мурзакевич Н.* Древности, открытые в селе Парутине, на развалинах Ольвии // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1844. – Т. I. – С. 623–624; *Мурзакевич Н.* Ольвийские древности // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1853. – Т. III. – С. 246–247; *Юргевич В.* Ольвийская надпись // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1872. – Т. VIII. – С. 1–3; *Ястребов В. Н.* Отчет о раскопках, произведенных в с. Парутине // Отчет Императорской археологической комиссии 1894 г. – СПб., 1896. – С. 98–103; *Потылицын А. Л.* О составе и происхождении золота надгробной пластинки из города Ольвии // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – 1897. – Т. XX, отд. V. – С. 17–20 та ін.

Систематичні й планомірні наукові дослідження Ольвії розпочалися наприкінці XIX ст. та тривали до 1917 р. під постійним керівництвом професора Б. В. Фармаковського (випускника ІНУ²⁶), що дало можливість вивчити її краще, ніж інші античні міста Північного Причорномор'я. У період 1917–1920 рр. унаслідок суспільно-політичних і соціально-економічних катаклізм археологічні експедиції Ольвію не відвідували.

З утвердженням 1920 р. радянської влади на Миколаївщині комітет з охорони пам'яток старовини і мистецтва при Миколаївському губернському відділі народної освіти розпочав роботу щодо збереження матеріальної спадщини Ольвії та організації охорони всієї території давньогрецького міста²⁷. Відповідно постанови Миколаївської губнаросвіти затвердженої НКО УСРР було організовано археологічну комісію на чолі з молодим та маловідомим у науковому співтоваристві на постімперському просторі, а ні професором²⁸, тридцяти двохрічним С. А. Семеновим-Зусером, який випадково на той час знаходився у Миколаєві. Комісія мала відновити проведення археологічних досліджень в Ольвії²⁹. Для реалізації цієї мети члени комісії вирішили зв'язатися з Петроградською археологічною комісією (у 1919–1926 рр. Російська Академія історії матеріальної культури – РАІМК), науковими організаціями України для зв'язку і безпосередньої їх участі в роботі та постійним керівником досліджень в Ольвії на початку ХХ ст. Б. В. Фармаковським для передачі йому всієї

справи ведення розкопок, але всі спроби комісії в цьому напрямку виявилися марними³⁰. Згодом цю ситуацію С. А. Семенов-Зусер описував такими словами: «Бездействовавшие и саботировавшие в то время украинские научные учреждения, как и отдельные ученые, не только не откликнулись на призыв комиссии принять участие в раскопках, но даже не сочли нужным ответить, прийти на помощь советом, указаниями в отношении охраны столь важных археологических памятников. Пришлось, конечно, ограничиться своими собственными силами»³¹.

На сьогодні нам невідомо до кого особисто з українських науковців з питанням про допомогу в проведенні археологічних досліджень Ольвії зверталася миколаївська комісія на чолі з С. А. Семеновим-Зусером. Гіпотетично не виключно, що члени комісії зверталися за допомогою й до науковців одеського осередку археологічних досліджень – ОДІАМ (директор С. С. Дложевський³²), основу якого в березні 1920 р. склав націоналізований музей ОТІС³³. Недивним виглядає той факт, що представники музею не відреагували на прохання про допомогу, або відповіли відмовою щодо участі в археологічній експедиції до Ольвії. Справа в тому, що станом на весну-літо 1920 р. до штату фахівців ОДІАМ входило всього дві особи – директор С. С. Дложевський (на посаді з 23 квітня 1920 р.) і завідувач нумізматичним кабінетом К. М. Мілісавлевич (з 30 березня 1920 р.)³⁴, які не мали досвіду проведення археологічних досліджень. С. С. Дло-

²⁵ ДАОО, ф. 42, оп. 35, спр. 77, арк. 1–4.

²⁶ Див.: Болтенко М. Б. В. Фармаковський // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 3–12; Випускники Одеського (Новоросійського) університету: Енциклопедичний словник. – Вип. 1. – Одеса, 2005. – С. 213–214; Левченко В. В. Фармаковський Борис Володимирович. 1870–1928 // Одеські історичні. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина ХХ ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 418–420; Левченко В. В. Фармаковський Борис Володимирович // Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упоряд. Ігор Лиман. – К., 2016. – Том 2. – С. 422–424 та ін.

²⁷ Семенов-Зусер С. А. Отчет о раскопках в Ольвии в 1920–21 гг. // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – Т. X, вып. 5. – 1931. – С. 1.

²⁸ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 48–49.

²⁹ Семенов С., Селинов В. Вказ. праця. – С. 46.

³⁰ Семенов С., Селинов В. Вказ. праця. – С. 46–47; Семенов-Зусер С. А. Отчет о раскопках в Ольвии в 1920–21 гг. – С. 1.

³¹ Семенов-Зусер С. А. Отчет о раскопках в Ольвии в 1920–21 гг. – С. 1.

³² Про нього див.: Корпусова И., Полесина Т. История археологической науки на Юге Украины в первые годы советской власти. Сергей Степанович Дложевский (1889–1930) // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2008. – № 5. – С. 14–17; Солодова В. В. Дложевський Сергій Степанович. 1889–1930 // Одеські історичні. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина ХХ ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 119–122 та ін.

³³ Дложевський С. С. Одеський державний історично-археологічний музей. – К., 1927. – С. 3.

³⁴ Див.: Левченко В. В. Діяльність науково-дослідної кафедри Одеського історико-археологічного музею (1922–1930) // Проблеми славянознавства. – Вип. 6. – Брянск: Издательство Брянского государственного университета, 2004. – С. 105.

жевський за фахом був філологом, теоретичних і практичних навиків ведення археологічних розкопок не мав до 1927 р., коли вперше очолив археологічну експедицію до Ольвії. С. С. Дложевський був представником «конформістської» течії «ранньорадянської» генерації одеських вчених-істориків, представники якої народилися у другій половині XIX ст., їх первинна соціалізація відбувалася в умовах лібералізації та модернізації Російської імперії, освіту отримали в імперській системі освіти, викладали у вишах, мали наукові публікації, написані відповідно теоретичних ознак парадигми розвитку історичної науки в імперські часи та спочатку не сприймали педальовану більшовиками ідеологію побудови суспільства з принципами соціальної справедливості, свободи і рівності та нав'язуванні ними нові концепції і парадигми у розвитку науки³⁵. Займаючи провідні посади в різних наукових установах Одеси С. С. Дложевський уособлював політику нової влади. К. М. Мілісавлевич основну частину свого життя присвятив військовій службі, по закінченню якої зайнявся самостійним вивченням питань історії, понад двадцяти років займав різні посади в археологічному музеї, досвіду ведення польових розкопок не мав³⁶. Інші одеські вчені, фахівці у галузі археології й античної історії (Б. В. Варнеке і М. І. Мандес) сприймалися більшовиками як представники дореволюційної генерації – «буржуазними» науковцями і реакційними особами. На підставі цього вони були відсторонені від наукової роботи в ОДІАМ. Першим професійним-археологом, який увійшов до складу співробітників музею став М. Ф. Бол-

тенко. 15 лютого 1921 р. він посів посаду охоронця-демонстратора³⁷ (за іншими даними зайняв посаду вченого охоронця³⁸), тобто вже після звернення миколаївських колег. До працевлаштування в ОДІАМ М. Ф. Болтенко працював лектором в Одеському народному університеті (1917–1920) й Одеському губернському відділі політичної освіти (осінь 1920 р.) та був завідувачем Трудової школи-клубу № 11 (жовтень 1920 р. – 15 січня 1921 р.)³⁹. Запрошення М. Ф. Болтенка до штату ОДІАМ стало наслідком труднощів і проблем, які постійно виникали перед С. С. Дложевським у вирішенні практичних справ на посаді директора музею.

За різними обставинами не отримавши підтримки від українських і російських археологів миколаївська комісія влітку 1920 р. організувала археологічну експедицію до Ольвії під керівництвом С. А. Семенова-Зусера. Археологічні дослідження тривали від 11 червня й до 10 вересня на території городища та до 1 жовтня в його некрополі⁴⁰. Члени миколаївської комісії зосередили свої дослідження на схилах Заячої Балки (поблизу від розкопів XIX – XX ст.)⁴¹. Усі артефакти, знайдені під час розкопок, надійшли до Миколаївського історико-археологічного музею, створеного 1920 р. Того ж року в новоствореному музеї посаду наукового співробітника посів С. А. Семенов-Зусер⁴². У 1921 р. він продовжив розкопки в Ольвії, але вони, скоріш за все, тривали не довго. Активні дослідження молодого вченого визвали різкий протест провідних спеціалістів-археологів (у першу чергу одеських, які були обурені діями невідомого археолога та

³⁵ Див.: Левченко В. В. Наукове співтовариство одеських істориків першої половини XX століття крізь призму генераційних процесів: теоретичний аспект // Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіюписання: матеріали круглого столу (Харків, 29 листоп. 2016 р.). – Харків: Апостроф, 2016. – С. 220–230; Його ж. Генерації одеських вчених-істориків першої половини XX століття: періодизація, термінологія, історія // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2016. – № 15. – С. 220–223; Його ж. Генерації вчених-істориків та «Великий терор»: від інтелектуальної покори до репресій (на прикладі одеської корпорації гуманітаріїв) // Краєзнавство: науковий журнал. – 2017. – № 1/2. – С. 201–207.

³⁶ Див.: Левченко В. В. Мілісавлевич Костянтин Мілошевич. 1852–193? // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 238.

³⁷ ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 69, арк. 1, 2 зв.–3.

³⁸ Див.: Левченко В. В. Діяльність науково-дослідної кафедри Одеського історико-археологічного музею (1922–1930). – С. 106.

³⁹ ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 69, арк. 1, 2 зв.–3.

⁴⁰ Семенов-Зусер С. А. Отчет о раскопках в Ольвии в 1920–21 гг. – С. 2.

⁴¹ Парович-Пешикан М. Вказ. праця. – С. 6.

⁴² Мезенцева Г. Г. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. – Чернівці: Сіверянська думка, 1997. – С. 124.

сподівалися на отримання дозволу очолити проведення археологічних досліджень) і керівних археологічних інстанцій, що привело до закриття розкопок. У наслідок цих подій восени 1921 р. він переїхав до Одеси, де за основними місцями роботи працював старшим асистентом Археологічного інституту (1921–1922) й Інституту народної освіти⁴³ (ОІНО, 1921–1923), а також зберігачем ОДІАМ. Одночасно був ученим секретарем Одеського губернського архівного управління (1921–1925) та представником Державної Академії історії матеріальної культури з охорони давньогрецької колонії Ольвії у селі Парутіно⁴⁴. За результатами проведення археологічних експедицій 1920–1921 рр. він не опублікував весь матеріал розкопок (його звіт про розкопки в Ольвії 1920 р зберігається в рукописному архіві Інституту археології АН УРСР у Києві⁴⁵), а в наступні роки більшу частину його польової документації було втрачено⁴⁶.

У 1923 р. С. А. Семенов-Зусер вже як представник одеського наукового співтовариства провів третю експедицію до Ольвії. 30 червня 1923 р. разом з професором М. Є. Слабченком він привіз на екскурсію до Ольвії групу студентів ОІНО для ознайомлення з місцезнаходженням та розкопками давньогрецького міста. За наполегливим проханням студентів «показати їм техніку производства раскопок гробниц на территории некрополя» С. А. Семенов-Зусер відкрив дві могили VI ст. до н. е., виявлені та не розкопані миколаївською комісією під час експедиції 1920 р.⁴⁷ Цього разу проведення розкопок С. А. Семеновим-Зусером викликало незадоволення з боку миколаївських археологів. Втручання директора Миколаївського історико-археологічного музею

Ф. Т. Камінського у проведення розкопок призвело до їх припинення, а віднайдені в похованнях речі були передані до ОДІАМ⁴⁸.

Організація та проведення С. А. Семеновим-Зусером археологічних експедицій до Ольвії 1920–1921 і 1923 рр. закінчилися для нього конфліктом з багатьма українськими науковцями (М. Ф. Болтенком, С. С. Дложевським, Ф. Т. Камінським, М. О. Макаренком та ін.), які суб'єктивно ставилися до його особи та висловлювали критику на адресу його наукових досліджень у царині вивчення Ольвії. Наприклад, київський науковець М. О. Макаренко піддав різкій критиці його методи розкопок ольвійського некрополя, внаслідок чого йому заборонили проводити археологічні експедиції до античного міста⁴⁹.

Негативну оцінку роботі С. А. Семенова-Зусера давали й одеські вчені – С. С. Дложевський, М. Ф. Болтенко і Е. Г. Оксман. В «Объяснительной записке по поводу не подписания акта ревизионного обследования Одесского государственного историко-археологического музея от 23 июня 1925 г.» вони охарактеризували її як «испещренную грубыми научными ошибками, отличающуюся крайней небрежностью изложения, не говоря уже об устаревших мнениях, давно оставленных в науке»⁵⁰. Судження одеських колег є суб'єктивним та має об'єктивні пояснення його походження. Справа в тому, що в період 1925–1926 рр. певний час ОДІАМ було зачинено для проведення міліцією і одеською прокуратурою слідчих дій з приводу здійснених пограбувань експонатів музею у 1921–1923 рр. Щорічні крадіжки музейних артефактів набули резонансу серед громадськості та неодноразово висвітлювались у місцевій пресі⁵¹. Відпові-

⁴³ Див.: Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту / Відп. ред. В. М. Хмарський; наук. ред. Т. М. Попова. – Одеса: ТЕС, 2010. – 428 с.

⁴⁴ Див.: Левченко В. В. Семенов-Зусер Семен Анатольевич. – С. 345.

⁴⁵ Парович-Пешикан М. Вказ. праця. – С. 3.

⁴⁶ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 49.

⁴⁷ Семенов С. А. Новые находки в Ольвии // Известия Российской академии истории материальной культуры. – 1925. – Т. IV. – С. 144.

⁴⁸ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 49.

⁴⁹ Макаренко М. О. Підземний город (Ольбія) // Глобус. – 1926. – № 19. – С. 378.

⁵⁰ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 58, 272.

⁵¹ Пробираются к нашим музеям // Известия Одесского губисполкома, губкома КПБУ и губпрофсовета. Вечерний выпуск. – 1923. – 18 мая; Панама в Археологическом музее // Известия Одесского губисполкома, губкома КПБУ и губпрофсовета. – 1925. – 9 декабря.

дна реакція на ці події була й з боку Укрнауки, яка організувала і направила до ОДІАМ експертну комісію для встановлення причин сучасного становища музею. До складу комісії увійшли дійсний член Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) В. А. Шугаєвський і директор Державного історико-культурного заповідника «Всеукраїнський музейний городок» (Лаврського музею) П. П. Курінний, які прийшли до висновку, що загальними причинами критичного стану музею були: «Безнадежно нездоровое наследие и традиции, с которыми музей перешел в руки советской администрации» та «упущения новой администрации». Серед багатьох детальних зауважень, висловлених членами експертної комісії та надісланих 4 березня 1926 р. уповноваженому Укрнауки в Одесі професору Д. К. Третьякову, одне трактувалось як «...личная неприязнь к администрации музея со стороны Семенова-Зусера, проф. Варнеке...»⁵². Отже, між С. С. Дложевським і С. А. Семеновим-Зусером стався конфлікт, який призвів до ведення закулісного протистояння замість відвертого порозуміння і з'ясування взаємин. Наслідком цього конфлікту, як одного із проявів, стала критика науково-дослідної діяльності С. А. Семенова-Зусера. Відповідно існуючому в науковій літературі поділу конфліктів непорозуміння між двома одеськими науковцями підпадає під категорію статусного конфлікту, ознаками якого є змагання сторін за ресурси, престиж та соціальний статус⁵³. У даному випадку «яблуком розбрату» стало отримання права на проведення археологічних досліджень давньогрецької «перлини» Північного Причорномор'я, що в свою чергу сприяло отриманню додаткових державних ресурсів, утвердження престижу в науковому співтоваристві та підвищенню соціального статусу.

Конфлікт між С. С. Дложевським і С. А. Семеновим-Зусером загострився до вищого ступеню антагонізму, що його вирішення було

перенесено у площину компетенції Укрнауки. На одному із її засідань від 21 березня 1925 р. було розглянуто заяву С. А. Семенова-Зусера (доповідав заступник завідувача Укрнауки М. І. Яворський) щодо постанови Наукового комітету в липні 1924 р. про зняття його з посади наукового співробітника в ОДІАМ. У результаті було ухвалено «анулювати постанову Наукового комітету про заборону вести гр. Семенову-Зусеру наукову археологічну працю в Одеському археологічному музеї». Для вирішення проблеми щодо використання його праці було ухвалено доручити М. І. Яворському поставити це питання на черговому засіданні, заздалегідь порозумівшись про це з уповноваженим Укрнауки в Одесі⁵⁴. У результаті цих перемовин ситуація змінилась не на користь С. А. Семенова-Зусера. На засіданні Президії Укрнауки від 27 лютого 1926 р. підняли питання про розкопки С. А. Семенова-Зусера в Ольвії 1920 і 1923 рр., повернення ним розкопачного інвентарю та запитати Одеську прокуратуру про наслідки розслідування щодо справжніх винних у справі антикварних крадіжок в ОДІАМ⁵⁵. Програвши в статусному конфлікті з директором ОДІАМ С. С. Дложевським, С. А. Семенов-Зусер був змушений залишити Одесу. У 1926 р. він переїхав до Ленінграду, де читав лекції в університеті, педагогічному інституті та низці інших вишів, а у 1937–1951 рр. незмінно працював у Харківському державному університеті. Під час харківського періоду основну увагу приділяв розробленню проблем історії античних міст Північного Причорномор'я⁵⁶.

На відміну від українських археологів наукові напрацювання С. А. Семенова-Зусера під час археологічних розкопок Ольвії позитивно сприймав провідний фахівець досліджень цього античного міста – Б. В. Фармаковський. Цю тезу підтверджують декілька фактів. По-перше, залучення Б. В. Фармаковським до створення 1924 р. нового генерального плану

⁵² ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 43, арк. 28–28а; спр. 44, арк. 41.

⁵³ Баранець Н. Г., Вережкін А. Б., Савинова Л. Г. О причинах научных конфликтов // Власть. – 2012. – № 4. – С. 115–117.

⁵⁴ ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 1, арк. 72–73.

⁵⁵ ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 2, арк. 46, 51.

⁵⁶ Шрамко Б. А. Памяти проф. С. А. Семенова-Зусера // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1952. – Вып. 1. – С. 108–109.

Ольвії та її некрополя разом зі всіма наявними даними розкопувань у городищі й некрополі було вказано райони розкопок С. А. Семенова-Зусера 1920–1921 рр.⁵⁷ По-друге, публікація однієї з праць молодого вченого⁵⁸ відбулася в академічному виданні, редактором якого був Б. В. Фармаковський⁵⁹.

Негативне сприйняття у науковому середовищі археологічних експедицій С. А. Семенова-Зусера до Ольвії існувало не тільки у 1920-х рр., а й довгий час залишалося на такому рівні серед радянських вчених та домінує й сьогодні серед сучасних дослідників. Так, серед масивного корпусу наукової літератури радянських часів, присвяченої вивченню Ольвії, тільки в одній вдалося побачити звернення до наукової спадщини С. А. Семенова-Зусера⁶⁰. На сучасному етапі крім того, що його інтелектуальний доробок не отримав об'єктивної оцінки, так до того ж зустрічаються викривлення біографії С. А. Семенова-Зусера. Наприклад, В. А. Папанова репрезентує його як непрофесійного археолога⁶¹. Хоча, насправді в 1920-х рр. в одеському науковому співтоваристві він був єдиним вченим, хто мав фахову вищу освіту за спеціальністю археологія. Справа в тому, що 1914 р. С. А. Семенов-Зусер закінчив Санкт-Петербурзький археологічний інститут, отримавши дипломом першого ступеню та звання дійсного члена Імператорського археологічного товариства. Під час навчання у виші під керівництвом видатного археолога, одного з перших дослідників північно-причорномор-

ських старожитностей⁶², професора М. І. Веселовського він вивчав первісні давності, а у професора С. М. Середоніна – питання історії скіфів і сарматів⁶³. Отже, зацікавленість С. А. Семенова-Зусера археологічними розкопками Ольвії є закономірним явищем та не повинна отримувати викривленої оцінки у науковців, що вивчають історію дослідження цього античного міста. Вагомим підтвердженням відданості С. А. Семенова-Зусера археологічним досліджень є його заняття цією справою впродовж всього життя⁶⁴. Серед чисельних його наукових праць окремих пласт складають студії присвячені вивченню Ольвії⁶⁵.

Спроби налагодження системних археологічних досліджень Ольвії та її некрополя у 1920–1921 рр. С. А. Семеновим-Зусером через об'єктивні й суб'єктивні причини не було доведено до логічного завершення. У зв'язку з цим 1922 р. НКО УСРР вирішував питання відновлення проведення археологічних розкопок Ольвії. Між НКО УСРР та РАІМК було досягнуто домовленість щодо проведення спільної україно-російської експедиції до Ольвії на чолі з професором Б. В. Фармаковським. При цьому обробка матеріалів та їх публікація залишалися за Б. В. Фармаковським та співробітниками РАІМК як більш компетентними спеціалістами, а «найденные при предстоящих раскопках предметы, как остаток древностей, находящиеся на территории Украины, должны будут оставаться и храниться в пределах этой территории, как достояние украинского народа...»⁶⁶

⁵⁷ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 45.

⁵⁸ Семенов С. А. Новые находки в Ольвии // Известия Российской академии истории материальной культуры. – 1925. – Т. IV. – С. 140–146.

⁵⁹ Известия Российской академии истории материальной культуры. – 1925. – Т. IV. – С. 2.

⁶⁰ Парович-Пешикан М. Вказ. праця. – С. 3.

⁶¹ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 49.

⁶² Див.: История Императорского русского археологического общества за первое пятидесятилетие его существования. 1846–1896 / Составил д. ч. Н. И. Веселовский. – СПб: Типография Главного управления уделов, 1900. – 516 с.

⁶³ Див.: Левченко В. В. Семенов-Зусер Семен Анатольевич. – С. 345.

⁶⁴ Див.: Шрамко Б. А. Вказ. праця. – С. 108–109.

⁶⁵ Див.: Семенов-Зусер С. А. Сказочная Ольвия // Посев. – Одесса, 1921. – С. 125–134; Семенов С. Ольвия (Археологические экскурсии) // Наша школа. – 1924. – № 3. – С. 40–44; Семенов С., Селинов В. Ольвия. Пособие для экскурсий. – Одесса: Издание журнала Одесского губоно «Наша школа», 1924. – 79 с.; Семенов С. А. Новые находки в Ольвии // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. – Т. IV. – Л., 1925. – С. 140–146; Семенов-Зусер С. А. Отчет о раскопках в Ольвии в 1920–21 гг. // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – Т. X, вып. 5. – 1931. – 21 с.; Його ж. Торговий путь к Ольвії (Западное побережье Черного моря) // Учені записки Харківського державного університету ім. О. М. Горького. – 1940. – № 19. – С. 79–103; Його ж. Физическая культура и зрелища в древнереческих колониях Северного Причерноморья / Пред. и ред. проф. Е. Г. Кагарова. – Харьков, 1940. – 44 с.; Його ж. Рыбное хозяйство и рынки на юге СССР в древности. – Харьков, 1947. – 46 с.

⁶⁶ К раскопкам Ольвии // Наука на Украине. – 1922. – № 3. – С. 255.

У 1924 р. об'єднана ольвійська експедиція під керівництвом професора Б. В. Фармаковського відновила свою роботу, яка продовжувалася до 1926 р. включно. Серед членів цієї експедиції був представник одеських вчених – С. С. Дложевський, який після смерті Б. В. Фармаковського очолював її декілька років (див. дод. 4). У 1920-х рр. С. С. Дложевський став однією з центральних фігур серед українських археологів, які проводили дослідження Ольвії. Викладаючи в ОІНО українську мову та її історію, основною темою його досліджень у другій половині 1920-х рр. стала історія Ольвії, в експедиціях до якої він брав участь впродовж п'яти років (з 20 липня 1925 р. в якості уповноваженого від ВУАН; з 1 серпня 1926 р. – уповноважений від Укрнауки НКО УСРР; з 1 серпня 1927 р. – заступник голови експедиції; з 4 серпня 1928 р. – голова-керівник; з 9 серпня 1929 р. – керівник)⁶⁷. С. С. Дложевський плідно співпрацював з ВУАК – від 1928 р. був її дійсним членом⁶⁸. Очоливши ольвійську експедицію до участі у розкопках С. С. Дложевський залучив сімох аспірантів науково-дослідної кафедри ОДІАМ⁶⁹ (Є. П. Белен де Баллю,

В. О. Веніамінова, М. М. Віркау, Е. Г. Оксман⁷⁰, В. О. Пора-Леонівич⁷¹, Т. Г. Теохаріді⁷², Г. Д. Штейнванд⁷³). Результатом участі С. С. Дложевського впродовж 1924–1929 рр. в археологічних експедиціях до Ольвії стала низка опублікованих ним статей⁷⁴.

У 1928–1930 рр. заступником керівника, а з 1 вересня 1930 р. керівником ольвійської археологічної експедиції став ще один одеський вчений – М. Ф. Болтенко⁷⁵. У першій половині 1920-х рр. домінуючою сферою його наукових занять було проведення розкопок біля селищ Усатово (1921–1926) і В. Куяльнику (1921–1926) та на о. Березань (1927)⁷⁶. Після смерті Б. В. Фармаковського він входить до складу ольвійської експедиції та бере активну участь в її роботі, а 1932 р. особисто нею керує⁷⁷. У 1932 р. його було звільнено з ОДІАМ за звинуваченням в «українському націоналізмі» та він був змушений переїхати до Харкова. Ці події стали причиною призупинення його участі у розкопках Ольвії та роботи усієї ольвійської експедиції у 1933–1934 рр.

Наступним активним учасником дослідження Ольвії серед одеських науковців став

⁶⁷ ДАОО. – Ф. Р-1593. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 5, 8, 50–54.

⁶⁸ Юркова О. Дложевський Сергій Степанович // Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. – Вип. 2, частина 1. – К.-Львів, 2003. – С. 100–101.

⁶⁹ Див.: Левченко В. В. Діяльність науково-дослідної кафедри Одеського історико-археологічного музею (1922–1930). – С. 106–108.

⁷⁰ Про нього див.: Левченко В. В. Тричі засуджений Еммануїл Оксман (1899–1961): до 110-річчя від дня народження // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. – 2009. – Вып. 7. – С. 242–257; Його ж. Оксман Еммануїл Григорович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 268–271; Його ж. Оксман Еммануїл Григорович // Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упоряд. Ігор Лиман. – К., 2016. – Том 2. – С. 273–276.

⁷¹ Про неї див.: Левченко В. В. Пора-Леонівич Варвара Олександрівна // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 316–317.

⁷² Про нього див.: Левченко В. В. Теохаріді (Феохаріді) Теохарій (Феохара) Георгійович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 394–395; Його ж. Феохаріді (Теохаріді) Феохарій (Теохарій) Георгійович // Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упоряд. Ігор Лиман. – К., 2016. – Том 2. – С. 427–429; Його ж. Точки біфуркації у долі історика: фрагменти біографії Теохарія Юрійовича Теохаріді // Грецька громада Ніжина: історія та сучасність. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2017. – С. 104–118.

⁷³ Про нього див.: Левченко В. В. Штейнванд Герборд (Герберт) Данилович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 449–451; Його ж. Штейнванд Герборд Данилович // Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упоряд. Ігор Лиман. – К., 2016. – Том 2. – С. 476–478.

⁷⁴ Див.: Дложевський С. С. Територія Південної України, що до її зв'язку із стародавнім Малоазійським культурним комплексом. Ольвія та Мілет (конспект доповіді) // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 166–170; Його ж. Про археологічні розкопки в Ольвії в рр. 1924, 1925 і 1926 // Східний світ. – 1928. – № 3–4. – С. 289–294; Його ж. Амфорні ручки з клеймами ольвійських розкопів р. 1926 // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. – 1930. – Т. 1. – С. 113–126; Його ж. Ще одна ціла херсонська амфора [з Ольвії] // Хроніка археології та мистецтва. – 1930. – Т. 1. – С. 67–68 та ін.

⁷⁵ ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 62, арк. 26.

⁷⁶ Див.: Левченко В. В. Діяльність науково-дослідної кафедри Одеського історико-археологічного музею (1922–1930). – С. 106–107.

⁷⁷ Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 56–57.

В. І. Селінов⁷⁸. Будучи випускником історико-філологічного факультету Київського університету (1897–1901) 1919 р він перебрався до Одеси разом з київськими колегами, які відступали на південь з наближенням до Києва більшовицьких військ. З лютого 1920 р. він почав працювати в педагогічному відділі Одеського губернського комітету професійно-технічної та спеціально-наукової освіти, де організував курси з підготовки вчителів трудових шкіл. Від 1921 до 1930 рр. він викладав в ОІНО, де вів курси з методики суспільствознавства й історії, техніки викладання суспільствознавства, практичних питань викладання історії, економічної історії Англії, загального курсу історії культури, екскурсійного та образотворчого методу викладання історії. Застосування у навчальному процесі екскурсійного методу викладання впритул наблизило В. І. Селінова до знайомства і дослідження Ольвії, результатом чого стала перша публікація 1924 р.⁷⁹

На зламі 1920-х – 1930-х рр. займатися виключно наукою і залишатися осторонь від кон'юнктурних політичних реалій ставало все важче. Тематика і зміст наукових досліджень (особливо теоретичні аспекти) отримували більшовицьке забарвлення, що супроводжувалося посиленням адміністративного тиску на вчених і бажанням держави підпорядкувати їх своєму диктату. Радянське керівництво швидко і безжально розправлялося з тими, хто не міг позбутися роками придбаних моральних цінностей і дозволяв собі прояви вільнодумс-

тва. У зв'язку з цим В. І. Селінов концентрує свою увагу суто на роботі в ОДІАМ, в якому за призначенням сектора науки НКО УРСР від 25 жовтня 1930 р. працював на посаді завідувача відділом феодалізму і торгового капіталізму в причорноморських країнах. Починаючи з цього часу, в 54-річному віці, у нього формується виражений інтерес до археологічної науки. Приєднання вченого до нового для нього напрямку досліджень було обумовлено сформованою місцевою традицією археологічних досліджень одеських вчених.

За період 1930-х рр. В. І. Селінов удосконалив свої теоретичні знання в галузі археології, провів кілька польових археологічних досліджень (розкопки 1936 р.⁸⁰ в Ольвії⁸¹ та 1937, 1938 і 1939 рр. у Лузанівці поблизу Одеси⁸²) та опублікував ряд наукових статей на цю тему⁸³. Наслідком цього стала підготовка докторської дисертації на тему «Древние причерноморские поселения Северо-западного Причерноморья III–IV столетия нашей эры», яку 16 грудня 1940 р. року Вища атестаційна комісія при Всесоюзному комітеті у справах вищої школи допустила до захисту (без наявності наукового ступеня кандидата наук). Повномасштабне захоплення новою галуззю історичної науки дозволило В. І. Селінову на початку 1940-х рр. зайняти провідні позиції серед одеських археологів і послідовно займати посади заступника директора і директора ОДІАМ, в якому він керував роботою всіх відділів: стародавнього Єгипту, первісного суспільства, давньогрецьких колоній Північного Причор-

⁷⁸ Про нього див.: *Левченко В. В.* Життя та науково-громадська діяльність Валентина Івановича Селінова (до 130-річчя з дня народження) // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. – Вып. 2. – 2006. – С. 256–266; *Смирнов В. А.* Родная Одесса (По материалам дел № 13964-П и № 28242-П Селинова Валентина Ивановича) // Смирнов В. А. Реквием XX века. – Ч. IV. – Одесса, 2007. – С. 89–131; *Левченко В. В.* Селінов Валентин Іванович // *Одеські історики.* Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 342–345; *Його ж.* Історико-краєзнавчі студії професора В. І. Селінова (1876–1946) // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2011. – № 10. – С. 199–202; *Його ж.* Валентин Іванович Селінов (1876–1946): теоретик, практик та організатор краєзнавства // Краєзнавство: науковий журнал. – № 3/4. – 2014. – С. 35–45 та ін.

⁷⁹ *Семенов С., Селінов В.* Вказ. праця.

⁸⁰ В історіографії існує помилкове твердження, що 1936 р. некрополь Ольвії не досліджувався. Див.: *Папанова В. А.* Вказ. праця. – С. 57.

⁸¹ Див.: Розкопки Ольвії // Чорноморська комуна. – 1936. – 14 серпня; *Давидов Л.* Почалися археологічні розкопки в Ольвії // Чорноморська комуна. – 1936. – 28 серпня.

⁸² Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Відділ рідкісних книг і рукописів. Архів А. Г. Готалова-Готліба, картон № 6, од. зб. № 119, арк. 272 зв.

⁸³ Селінов В. І. Нове в «Усатівській культурі» // Чорноморська комуна. – 1936. – 23 листопада; Селінов В. І. Археологіческая разведка в с. Сабатиновке Грушковского района Одесской обл. // Архів Одеського археологічного музею НАН України. – 1937. – інв. № 59378/4; *Лагодовская В. Ф., Селінов В. И.* Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 // Советская археология. – Вып. V. – 1940. – С. 239–263 та ін.

номор'я, середньовіччя, нумізматики і бібліотеки. В музеї він також керував і контролював роботу з реставрації давніх ваз, теракотових статуеток і великого числа керамічного матеріалу. Регулярно проводив практичні заняття студентів історико-філологічного факультету Одеського університету. Під його керівництвом проводили дослідження А. І. Занчевський – упорядкував матеріали первісного суспільства, С. В. Доніч – нумізматики, Л. А. Кузнєцова і М. А. Москетті – науковий опис і складання каталогів древніх світильників і чаш. Магістральною темою наукових досліджень В. І. Селінова залишалась історія Ольвії⁸⁴. У цей час він підготував праці «Филиал Ольвии на территории Одессы» (зачитана 15 лютого 1943 р.), «Ольвийские монеты римского периода» (спів-автори Скорупко, Куцегеоргіу, Доніч)⁸⁵, «Очерки по истории Транснистрии и Одессы», «История колонизации территории между Днестром и Бугом»⁸⁶. Фінальною крапкою подібної плідної діяльності в галузі археології стало написання і захист 30 жовтня 1943 р. на історико-філологічному факультеті Одеського університету докторської дисертації на тему «Древние причерноморские поселения между Бугом и Днестром периода торгового расцвета Ольвии (IV–III вв. до Рождества Христова)».

Текст цієї дисертації на сьогодні нам знайти не вдалося. Її наявність у фондах архівів, бібліотек і музеїв Одеси і Києва не значиться. На сьогодні нами знайдено тільки відгук професора А. Г. Готалова-Готліба на цю роботу⁸⁷. У вступі, як відзначав автор відгуку, дисертант знайомив читача з історією території північного узбережжя Чорного моря від докіммерійського періоду до появи на ній греків і скіфів, роблячи висновок, що внаслідок цього місцеве населення «прошло уже длинный исторический путь и достигло известной степени цивилизации». Ця частина дисертаційного дослідження В. І. Селінова була написана на підставі археологічного матеріалу, а також величезного пласту спеціальної наукової літе-

ратури вітчизняних і зарубіжних авторів. А. Г. Готалов-Готліб неодноразово акцентував увагу на високому професійному рівні проведення В. І. Селіновим археологічних розкопок: «...автор обнаруживает солидную школу в области археологической техники. Его раскопки проведены в хорошем стиле. На основании сделанных, на месте промеров делались точные планы и чертежи; все мельчайшие находки тщательно регистрировались» та «Я уже отметил выше прекрасную школу его археологической техники, свидетельствующую о том, что он следует лучшим мастером в этой области».

Одним з позитивних моментів у проведених археологічних дослідженнях і написанні докторської роботи В. І. Селінова є факт комплексного підходу до досліджуваних проблем і залучення для цього фахівців з інших областей знання. Наприклад, для експертизи знайдених при розкопках предметів він задіяв компетентних фахівців в області нумізматики – О. М. Зографа, епіграфіки – А. С. Коцевалова і палеонтології – О. О. Браунера. На підставі відгуку А. Г. Готалова-Готліба можемо констатувати, що в докторській дисертації В. І. Селінова зроблена одна з перших спроб систематичного викладу про поширення сфер впливу Ольвії на всі грецькі поселення, включаючи й придністровські. Основну увагу дисертант звернув на виявлення тенденцій розвитку поселень («факторій») на території Північного Причорномор'я в цілому, та ставлення Ольвії до них. Детально розглянув витоки появи ремесел у давньогрецьких поселеннях, а саме, розвиток ткацтва та гончарства, наявність промислів.

Плідна діяльність В. І. Селінова в галузі археології, зокрема вивчення Ольвії, була перервана 17 серпня 1945 р., коли його було заарештовано органами НКВС за звинуваченням у співпраці з німецько-румунською владою. Після майже двомісячного слідства – 15 жовтень 1945 р. Військовий Трибунал НКВС в

⁸⁴ О научной работе историков Одессы и Киева // Историк-марксист. – 1941. – № 6. – С. 144.

⁸⁵ Одесская газета. – 1943. – 12 февраля; 18 мая; 5 сентября.

⁸⁶ Молва. – 1943. – 24 января; 1944. – 8 февраля.

⁸⁷ Див.: Левченко В. В. Историографическая находка: отзыв профессора А. Г. Готалова-Готлиба о докторской диссертации профессора В. И. Селинова // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 21. – 2016. – С. 168–190.

Одеській області в закритому судовому засіданні засудив його до 10 років позбавлення волі у виправно-трудоному таборі з позбавленням прав на 5 років та конфіскацією особисто йому належного майна. На цьому ж засіданні було прийнято рішення про знищення речових доказів «злочину» одеського вченого-історика – про спалення опублікованих ним семи статей в період німецько-румунської окупації⁸⁸. Припускаємо, що така ж доля спіткала текст його докторської дисертації, який згідно з оголошенням в «Одесской газете» 16 жовтня 1943 р. знаходилася у Науковій бібліотеці Одеського університету. Професор В. І. Селінов помер 16 лютого 1946 р. в місцях позбавлення волі в Дніпропетровській області.

У підсумку зазначимо, що у першій половині ХХ ст. нами встановлено 15 етапів семи періодів⁸⁹ у проведенні систематичних досліджень Ольвії (див. дод. 4). Розглянувши період участі одеських вчених-істориків у дослідженні, охороні та збереженні Ольвії у першій

половині ХХ ст., ми прийшли до висновку, що вони відігравали важливу роль та мали системний характер. Пожвавлення в галузі дослідження Ольвії серед одеських науковців припадає на 1920-ті – 1930-ті рр., що було пов'язане з підпорядкуванням давньогрецького міста ОДІАМ. За весь період, що розглянуто в даній розвідці, саме в 1920-х – 1920-х рр. одеські вчені-історики працювали найбільш плідно у царині вивчення матеріальної спадщини Ольвії. Методика досліджень, якою користувалися одеські науковці, відповідала розвитку археологічної науки того часу. Артефакти, здобуті під час цих розкопок, передавалися до музеїв та структурних підрозділів АН УРСР. Репрезентований матеріал дає змогу дійти висновку, що діяльність одеських вчених-істориків у дослідженні, охороні та збереженні Ольвії у першій половині ХХ ст. відповідала загальному рівню та розвитку, існуючих на той час у державах до складу яких вона входила.

Додатки⁹⁰

Додаток 1

Клопотання голови Ради Одеського товариства історії і старожитностей професора Б. В. Варнеке та секретаря Одеського товариства історії і старожитностей професора А. В. Флоровського від 15 вересня 1919 р.⁹¹

[Бланк]

ОДЕССКОЕ ОБЩЕСТВО
ИСТОРИИ и ДРЕВНОСТЕЙ

15 сентября 1919 г.
№ 43

ОДЕССА

[Резолюция]

*Составить доклад
Главначальствующему и также
Херсонскому губернатору*

[Штемпель]

№ 817

Г[осподину] попечителю
Одесского учебного округа

Совет Одесского общества истории и древностей долг имеет обратиться к Вам с просьбою о принятии зависящих от Вас мер к охране остатков древности на территории древней Ольвии, находящейся на берегу р. Буга между Очаковым и Николаевом, в районе, занятом ныне Добровольческой армией.

⁸⁸ Смирнов В. А. Вказ. праця. – С. 105, 124–126.

⁸⁹ В історіографії існує версія щодо двох періодів проведення досліджень Ольвії у першій половині ХХ ст. Див.: Крыжцикий С. Д., Крапивина В. В. Вказ. праця. – С. 5–6; Папанова В. А. Вказ. праця. – С. 36–59.

⁹⁰ Репрезентовані у додатках матеріали подані за хронологією, друкуються мовою оригіналу сучасним правописом.

⁹¹ ДАОО, ф. 42, оп. 35, спр. 2826, арк. 237–238 зв.

С конца прошлого XIX века и до весны 1917 года означенная местность подвергалась широко организованному археологическому обследованию под руководством Императорской археологической комиссии и при участии Одесского общества истории и древностей. Результаты этого обследования и раскопок возбудили живейшее внимание и интерес в среде как русских, так и западных историков и археологов, давая обильный и высокоценный материал для истории Ольвии, одной из важнейших древне-греческих колоний на берегах Черного моря. Общая политическая обстановка и материальные затруднения лишили Археологическую комиссию возможности продолжать свою важную работу, - и с весны 1917 года место древней Ольвии осталось без постоянного археологического надзора и охраны. И ранее местные скупщики древностей и крестьяне села Парутино, на земле которых находится часть Ольвии, производили хищнические мелкие раскопки, продавая добытое коллекционерам и собирателям. Но с момента прекращения планомерного обследования места Ольвии народное расхищение стало принимать все большие и большие размеры, порою уничтожая все то, что обнаружено было после долгих усилий Археологической комиссии. Одесское общество истории и древностей, на которое была еще IX археологическим съездом в 1893 г[оду] возложена обязанность охраны и надзора в Ольвии, в 1918 году обращалась в Киевское главное управление искусств и культуры с ходатайством принять решительные меры к прекращению этих хищений и к обеспечению полной неприкосновенности остатков древнего города. Главное управление намечало созыв Особого совещания по этому вопросу при участии представителей и из Одессы (акад[емика] Н. П. Кондакова и проф[ессора] Б. В. Варнеке), но обстоятельства не позволили довести это дело до конца. Весна, - время наиболее усиленных хищнических работ в виду разрыхления почвы, в настоящем году была, по-видимому, особенно губительна для Ольвии; благодаря отсутствию всякой власти, благодаря захвату крестьянами земли гр[афини] Мусиной-Пушкиной, на которой находится другая часть Ольвии, остатки последней едва ли несовершенно уничтожены, пойдя на крестьянские постройки, на вывоз и т. п.

Такое положение дела побуждает Одесское общество истории и древностей покорнейше просит Вас принять зависящие от Вас меры к тому, чтобы организована была действительная охрана места Ольвии при участии военной стражи, которая могла бы положить предел всяким самочинным и губительным для научной работы раскопкам и охранить добытое Археологической комиссией в неприкосновенности до возобновления ее деятельности.

Председатель Совета проф[ессор] Б. Варнеке [подпись]

Секретарь Общества проф[ессор] Ант. Флоровский [подпись]

Додаток 2
Постанова РНК УСРР
«Про охорону решток старогрецького міста Ольвії»
від 13 вересня 1921 р.⁹²

ПРО ОХОРОНУ РЕШТОК СТАРОГРЕЦЬКОГО МІСТА ОЛЬВІЇ

Постанова РНК УСРР від 13 вересня 1921 р.

Беручи до уваги культурну цінність міжнародного значення, що її являють собою вже відкрита частина старогрецького міста і некрополя Ольвії (поблизу станції Порутіно-Іллінського Миколаївської губ.), а також прилегла місцевість з ще не розкопаними рештками того ж міста, Рада народних комісарів постановила:

⁹² Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1959. Т. 1 (1917 - червень 1941). - К., 1959. - С. 131.

1. Встановити необхідну і дійсну охорону як відкритої частини Ольвії, так і прилеглих до неї місцевостей, на яких передбачені дальші розкопки.

2. Будинок на місці Ольвійських розкопок, що належав колишній археологічній комісії, передати Миколаївському губвіднаросвіті для цілей, виключно зв'язаних з розкопками в Ольвії, з недопущенням заселення цього будинку сторонніми особами.

3. Покласти на Головне управління в справах музеїв і по охороні пам'яток мистецтва, старовини і природи (Головмузей) при Наркомосі загальний нагляд за охороною Ольвії, видачу дозволів на розкопки і науковий контроль за ними.

4. Всі предмети, що добуваються розкопками в Ольвії, а також уже добуті, починаючи з 1917 р., передати в Київський обласний історико-археологічний музей.

Додаток 3
Постанова РНК УСРР
«Про збереження лишків старогрецького міста Ольвії»
від 18 вересня 1921 р.⁹³

Постанова Ради народних комісарів від 18 IX 1921 р.

«ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ ЛИШКІВ СТАРОГРЕЦЬКОГО МІСТА ОЛЬВІЇ»

Беручи на увагу культурну вартість міжнародного значення, якою є відкрита вже частина старогрецького міста й некрополя Ольвії (коло станцій Порутіно-Іллінського на Миколаївщині), а також прилегла місцевість з не розкопаними лишками того ж міста, Рада народних комісарів ухвалила:

1. Установити потрібну і дійсну охорону, як відкритої частини Ольвії, так і прилеглої до неї місцевості, де передбачаються дальші розкопування.

2. Будинок, що раніше належав Археологічній комісії передати Миколаївській Губнаросвіті для цілей виключно зв'язаних із розкопуваннями в Ольвії, заборонивши заселення цього будинку сторонніми особами.

3. Покласти на Головне управління по справах музеїв і по охороні пам'яток мистецтва, старовини й природи (Головмузей) при Наркомосвіті загальне стеження за охороною Ольвії, видачею дозволів на розкопування й науковий контроль за ними.

4. Усі речі, добувані розкопуваннями в Ольвії, а також уже добуті, починаючи з 1921 р., передати до Київського обласного історично-археологічного музею.

Голова Ради народних комісарів

Раковський

Керуючий справами Раднаркому

Солодуб

Додаток 4
Зведена таблиця
керівників та провідних учасників археологічних розкопок в Ольвії
на різних стадіях першої половини ХХ століття

№	Роки проведення археологічних експедицій	Керівники археологічних експедицій	Учасники археологічних експедицій
1	2	3	4
ПЕРШИЙ ПЕРІОД			
1	1901-1915	Б. В. Фармаковський	Г. П. Крисін, Л. О. Мойсеєв, С. О. Половцева та ін.
2	1917	Г. П. Крисін	

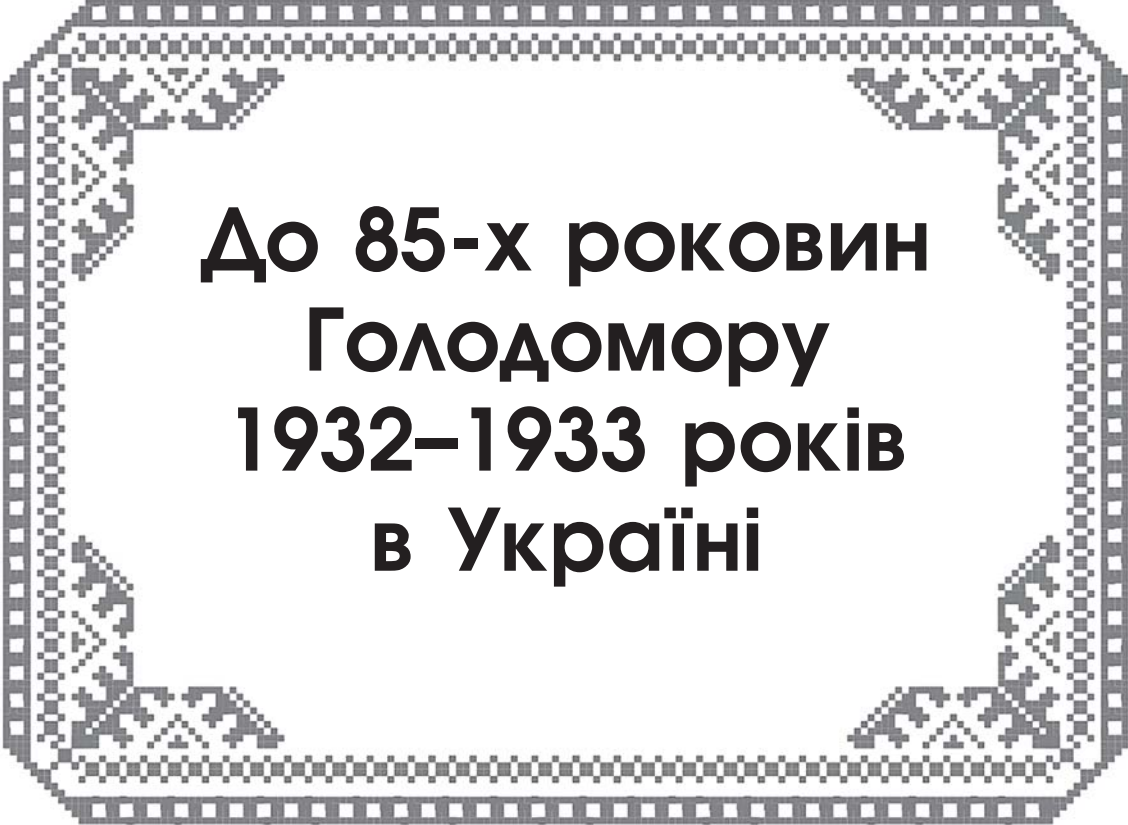
⁹³ Бюлетень офіційних розпоряджень і повідомлень Наркомосвіти. – 1921. – Ч. 11. – С. 2-3.

1	2	3	4
ДРУГИЙ ПЕРІОД			
3	1917–1920	Експедиції не проводилися	–
ТРЕТІЙ ПЕРІОД			
4	1920–1921, 1923	С. А. Семенов-Зусер	М. Є. Слабченко (1923)
ЧЕТВЕРТИЙ ПЕРІОД			
5	1924–1926	Б. В. Фармаковський	М. Б. Бакланов, Б. Л. Богаєвський, С. С. Дложевський, Ф. Т. Камінський, Г. П. Крисін, М. О. Макаренко та ін.
6	1927	Тимчасова наукова рада на чолі з С. С. Дложевським	М. Б. Бакланов, Ф. Т. Камінський, І. І. Мещанінов та ін.
7	1928	С. С. Дложевський	Ф. Т. Камінський, Г. П. Крисін, Л. С. Кузнецов та ін.
8	1929	С. С. Дложевський	Г. П. Крисін, Л. С. Кузнецов, О. В. Михайловська та ін.
9	1930	Г. П. Крисін / І. І. Мещанінов	Т. І. Фармаковська та ін.
10	1932	М. Ф. Болтенко	Г. О. Цветаєва, А. С. Юнович та ін.
П'ЯТИЙ ПЕРІОД			
11	1931, 1933–1934	Експедиція не працювала	–
ШОСТИЙ ПЕРІОД			
12	1935	Ф. А. Козубовський	Л. М. Славін, Ф. М. Молчановський, Г. О. Цветаєва та ін.
13	1936–1937	Л. М. Славін	Д. І. Нудельман, В. І. Селінов та ін.
СЬОМИЙ ПЕРІОД			
14	1938–1941	Експедиції не проводилися	–
15	1941–1945	Експедиції не проводилися	–

References

1. Baranets, N. G., Verevkin, A. B., Savinova, L. G. (2012). O prichinakh nauchnykh konfliktov. *Vlast – Power*, 4, 115–117. [in Russian].
2. Boltenko, M. (1928). B. V. Farmakovskiy. *Skhidnyi svit – The eastern world*, 6, 3–12. [in Ukrainian].
3. Dlozhevskiy, S. S. (1928). Pro arkheolohichni rozkopky v Olvii v rr. 1924, 1925 i 1926. *Skhidnyi svit – The eastern world*, 3–4, 289–294. [in Ukrainian].
4. Dlozhevskiy, S. S. (1928). Terytoriiia Pivdennoi Ukrainy, shcho do yii zviazku iz starodavnim Maloaziiskym kulturnym kompleksom. Olbiia ta Milet (konspekt dopovidy). *Skhidnyi svit – The eastern world*, 2, 166–170. [in Ukrainian].
5. Korpusova, Y., Polesyna, T. (2008). Ystoryia arkheolohycheskoi nauky na Yuhe Ukrainy v pervye hody sovetskoi vlasty. Serhei Stepanovych Dlozhevskiy (1889–1930). *Visnyk Odeskoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu – Bulletin of the Odessa Historical and Local History Museum*, 5, 14–17. [in Ukrainian].
6. Kryzhitskiy, S. D., Buyskikh, S. B., Burakov, A. V., Otrshko, V. M. (1989). *Selskaya okruga Olvii*. Kyiv: Naukova dumka. [in Russian].
7. Kryzhitskiy, S. D., Krapivina, V. V. (1999). Chetvert veka raskopok Olvii. *Letopis Prichernomoria. Arkheologiya. istoriya. numizmatika... – Chronicle of the Black Sea. Archeology, history, numismatics...*, 1, 5–22. [in Russian].
8. Farmakovskiy, B. (1915). *Olvija*. Moscow: Tovarishestvo skoropechatni A. A. Levensona. [in Russian].
9. Lagodovskaya, V. F., Selinov, V. I. (1940). Raskopki Odesskogo istoriko-arkheologicheskogo muzeya pod Odessoj v 1936. *Sovetskaya arkheologiya – Soviet Archeology*, 5, 239–263. [in Russian].
10. Levchenko, V. (2014). Valentyn Ivanovych Selinov (1876–1946): teoretyk, praktyk ta orhanizator kraieznavstva. *Kraieznavstvo: naukovyi zhurnal – Regional studies: a scientific journal*, 3/4, 35–45. [in Ukrainian].
11. Levchenko, V. V. (2016) Heneratsii odeskykh vchenykh-istorykiv pershoi polovyny XX stolittia: periodyzatsiia, terminolohiia, istoriia. *Visnyk Odeskoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu – Bulletin of the Odessa Historical and Local History Museum*, 15, 220–223. [in Ukrainian].

12. Levchenko, V. (2017). Heneratsii vchenykh-istorykiv ta «Velykyi teror»: vid intelektualnoi pokory do represii (na prykladi odeskoi korporatsii humanitariiv) *Kraieznavstvo: naukovyi zhurnal – Regional studies: a scientific journal*, 1/2, 201–207. [in Ukrainian].
13. Levchenko, V. V. (2004). Diialnist naukovodoslidnoi kafedry Odeskoho istoryko-arkheolohichnoho muzeiu (1922–1930). *Problemy slavyanovedeniya – Problems of Slavic Studies*, 6, 104–109. [in Russian].
14. Levchenko, V. V. (2016). Istoriograficheskaya nakhodka: otzyv professora A. G. Gotalova-Gotliba o doktorskoy dissertatsii professora V. I. Selinova. *Pivdennyi zakhid. Odesyka. Istoryko-kraieznavchyi naukovyi almanakh – Southwest. Odessa Historical and ethnographic scientific almanac*, 21, 168–190. [in Russian].
15. Levchenko, V. V. (2010). *Istoriia Odeskoho instytutu narodnoi osvity (1920–1930 rr.): pozytyvnyi dosvid nevdaloho eksperymentu*. Odesa: TES. [in Ukrainian].
16. Levchenko, V. V. (2017). Tochky bifurkatsii u doli istoryka: frahmenty biohrafii Teokhariai Yuriiovycha Teokharidi. *Hretska hromada Nizhyna: istoriia ta suchasnist – Greek Nizhyn community: history and modern times*, 104–118. [in Ukrainian].
17. Levchenko, V. V. (2009). Trychi zasudzhenyi Emmanuil Oksman (1899–1961): do 110-richchia vid dnia narodzhennia. *Pivdennyi zakhid. Odesyka. Istoryko-kraieznavchyi naukovyi almanakh – Southwest. Odessa Historical and ethnographic scientific almanac*, 7, 242–257. [in Ukrainian].
18. Mezentseva, H. H. (1997). *Doslidnyky arkheolohii Ukrainy: Entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk*. Chernihiv: Siverianska dumka. [in Ukrainian].
19. Okhotnikov, S. B. (2010). *Arkheologiya v Odesse*. Odesa: SMIL. [in Russian].
20. Papanova, V. A. (2006). *Urochishche Sto mogil – nekropol Olvii Pontiyskoy*. Kyiv: Znaniya Ukrainy. [in Russian].
21. Parovich-Peshikan, M. (1974). *Nekropol Olvii ellinisticheskogo vremeni*. Kyiv: Izdatelstvo «Naukova dumka». [in Russian].
22. Semenov, S. A. (1925). Novyye nakhodki v Olvii. *Izvestiya Rossiyskoy akademii istorii materialnoy kultury – Izvestiya of the Russian Academy of the History of Material Culture*, 4, 140–146. [in Russian].
23. Semenov, S., Selinov, V. (1924). *Olviya. Posobiye dlya ekskursiy*. Odessa: Izdaniye zhurnala Odeskogo gubono «Nasha shkola». [in Russian].
24. Semenov-Zuser, S. A. (1921). Skazochnaya Olviya. *Posev – Sowing*, 125–134. [in Russian].
25. Semenov-Zuser, S. A. (1931). Otchet o raskopkakh v Olvii v 1920–21 gg. *Izvestiya Gosudarstvennoy akademii istorii materialnoy kultury – News of the State Academy of the History of Material Culture*, 10, 5, 21. [in Russian].
26. Shramko, B. A. (1952). Pamyati professora S. A. Semenova-Zusera. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii AN Ukrainian SSR – Brief communications of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR*, 1, 108–109. [in Russian].
27. Slavin, L. M. (1938). *Olviya*. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSR. [in Ukrainian].
28. Smirnov, V. A. (2007). Rodnaya Odessa (Po materialam del № 13964-P i № 28242-P Selinova Valentina Ivanovicha). *Rekviyem XX veka*. (Vol. 4, pp. 89–131). Odessa. [in Russian].
29. Solodova, V. V. (2009). Dlozhevskiy Serhii Stepanovych. 1889–1930. *Odeski istoryky. Entsyklopedychne vydannia*. (Vol. 1, pp. 119–122). Odesa: Drukarskyi dim. [in Ukrainian].
30. Tunkina, I. V. (2002). *Russkaya nauka o klassicheskikh drevnostyakh yuga Rossii (XVIII – seredina XIX v.)*. SPb.: Nauka. [in Russian].
31. Yurkova, O. (2003). Dlozhevskiy Serhii Stepanovych. *Ukrainski istoryky XX stolittia. Biobibliografichniy dovidnyk*. (2, 1, pp. 100–101). Kyiv-Lviv. [in Ukrainian].
32. Yas, O. V. (2012). Semenov-Zuser Semen Anatoliiovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 9, pp. 523). – Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

**До 85-х роковин
Голодомору
1932–1933 років
в Україні**

РЕПРЕСІЇ СЕЛЯН НА МИКОЛАЇВЩИНІ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.: за матеріалами кримінальних справ

Автором досліджується один з аспектів втілення політики геноциду українського народу комуністичного тоталітарного режиму за матеріалами кримінальних справ які обґрунтовували застосування кримінальних покарань до значної маси сільського населення в 1932–1933 роках. Дана проблема висвітлена в контексті політики геноциду українського народу державними правоохоронними органами.

Здійснюється спроба привернути увагу читачів не просто до статистики жертв, а на підставі усної історії задокументованою мовою протоколів дослідити зламані життя конкретних людей як представників значної маси аналогічних злочинних діянь репресивних правоохоронних органів.

Ключові слова: кримінальна справа, тоталітарна система, комуністичний режим, злочин, геноцид, голодомор, партійний апарат, ідеологія, селянство.

Mykola Zerkal

The repression of the peasants during the Holodomor 1932–1933 in Nikolaev: the fate of people

Explores another embodiment the direction of the Ukrainian people genocide by the communist totalitarian regime on the basis of criminal cases that justify the use of criminal penalties to the mass of the rural population in 1932–1933.

Despite the ruling hunger Soviet state machinery continued their work even attempts to suppress discontent exercised identify policy of genocide. People tried desperately to win their right to life, but the environment of fear and horror, the transformation of the psyche under the influence of hunger ensure domination of the Soviet system. Finally, it is not clear that the reasoning advocated argument in the minds of perpetrators of criminal orders, because everyone understood and saw that all the perpetrators sooner or later may expect the fate of prisoners. Unfortunately, we have witnessed such a shameful phenomenon as accusations of his fellow villagers for the sake of confiscated. Some Ukrainian certify lie to others. In politics famine Soviet system applied also open the repressive policy of the Ukrainian population. So far in 2008 documented Mykolayiv citizens who are in the grip of terror, preserved their criminal cases. Exploring the tragic events 1932–1933 rokiv impressive scale loss of life, and for each figure is an individual, his life, hope, frustration and terrible tragedy of death. The final amount of losses and to this day remains controversial. Our society should not just remember and carefully examine, monitor, synthesize contemporary demographic processes in Ukrainian society. Always mindful of 3.5 to 9 million murdered within two years of the Soviet totalitarian system should also analyze the statistics of population today, for example, only nine months of 2016 only in Mykolaiv oblast population decreased by 5.3 thousands of people and without introducing policies terrible famine without workers is only for this period Mykolayiv population decreased by 2.3 countryside.

This issue is covered in the context of ethnic genocide of the Ukrainian people and the state party by law enforcement agencies.

Key words: totalitarian system, the crime of genocide, famine, the party apparatus, the ideology of the peasantry.

Николай Зеркаль

Репрессии крестьян во время голодомора 1932–1933 гг.: на основании материалов уголовных дел

Автором исследуется ещё одно направление реализации политики геноцида украинского народа со стороны коммунистического тоталитарного режима на основании уголовных дел которые применяли нормы уголовного права к массе сельского населения на Николаевщине в 1932–1933 гг.

Данная проблема освещается в контексте политики этнического геноцида украинского народа государственными партийными и правоохрнительными органами.

Ключевые слова: уголовное дело, тоталитарная система, коммунистический режим, преступление, геноцид, голодомор, партийный апарат, идеология, крестьянство.

У 2018 році Україна відзначатиме чергову річницю голодомору, трагедії геноциду українського народу. Існуючий традиційний підхід до висвітлення цих жахливих подій зосереджує головну увагу саме на кількість вивезеного збіжжя та померлих від голоду людей. Останнім часом науковцями здійснюються також спроби комплексних досліджень, які зосереджують також увагу на інших аспектах втілення тоталітарної сутності радянської держави в умовах проведення політики геноциду українців, наприклад важливу роль відіграло вилучення матеріальних цінностей у населення, нищення спроб опору не лише під час повстань силами регулярної армії, а також запровадження масових репресій по відношенню до можливих керівників антирадянських рухів збройного опору. Започаткований в незалежній Україні процес повернення історичної пам'яті сьогодні надзвичайно важливо підтримувати та надавати державну допомогу відповідним дослідженням та популяризувати здобуті результати серед широкого кола населення, світової спільноти.

Постійно триваючий процес повернення забороненої, викривленої, міфологізованої історичної пам'яті створює умови для формування якісно нового, комплексного, об'єктивного висвітлення історичного шляху українського етносу впродовж різних епох, в умовах здійснення випробувань на міцність та проявах різних форм єднання і мобілізації етнічної свідомості та самопожертви.

Новітній існуючий історичний науковий доробок щодо повернення із спецхранів і засекречених фондів документів, які засвідчують факт штучного масового голоду в Україні, розкриваючи масштаби та форми втілення жахливої радянської державної політики значний, але і зараз ще залишаються недостатньо дослідженими та не відкритими загалу історії життя конкретних людей з їх реальними долями, поглядами та вчинками. Автор здійснює спробу в своїй статті здійснити дослідження трагедії українського народу мовою реальних кримінальних справ й обґрунтувати не лише абсурдність самих формулювань звинувачень, а також і нікчемність процедури фабрикування справ і винесення вироків. Довести поспіх

не лише прийняття рішень, а і масовість подібних дій, прийнятих репресивними та каральними органами без врахування специфіки та особливостей конкретних життєвих ситуацій. Дослідником аргументовано доводиться системність, а не винятковість, у діях репресивних справ щодо українського селянства Миколаївщини й оприлюднюються життєві долі конкретних людей, які стали невинними жертвами сфабрикованої та цілеспрямованої державної політики радянського керівництва на всіх щаблях державного апарату в 1932–1933 роках. Отже, останнім часом особливу актуальність, на думку автора, набуває вивчення краєзнавчого матеріалу, висвітлення для широкого кола читачів історичної пам'яті, правди, справедливості на задокументованих джерелах усної історії.

В історіографії дослідження голодомору 1932–1933 рр. на Миколаївщині, як і в цілому по Україні, ми можемо простежити певну трансформацію підходів в оцінках від тимчасових і незначних наслідків неврожаю та порушень балансу зовнішньої торгівлі до цілеспрямованої політики тоталітарної держави на шляху фізичного знищення інакодумства та знищення найбільш міцного конкурента радянської колективної системи обробітку землі, проведення політики геноциду по відношенню до українців.

Незважаючи на пануючий голод радянська державна машина продовжувала свою роботу по придушенню навіть спроб виявлення невдоволення здійснюваною політикою геноциду. Населення намагалось відчайдушно вибороти своє право на життя, але середовище страху та жаху, трансформація психіки під впливом голоду забезпечували володарювання радянської системи. Остаточо незрозуміло що виступало мотивувальним аргументом в головах виконавців злочинних наказів, адже всі усвідомлювали та бачили, що всіх виконавців рано чи пізно може чекати доля їх в'язнів.

Одна з великої низки кримінальних справ, які зберігаються у фондах Миколаївського обласного архіву, є звинувачення групи селян: Марущака Григорія Фоміча, 1910 року народження, Радченко Фіногена Алактіоновича, 1886 року народження, Драча Григора Михай-

ловича, 1903 року народження, Ковальчука Максима Філіповича, 1893 року народження, Войтенко Дем'яна Микитовича, 1889 року народження, Марущака Івана Єфимовича, 1899 року народження з міста Первомайська починаючи з 28 листопада 1932 року. Підставою для початку кримінального переслідування стала теза про те, що всі вони звинувачуються в спробі організувати з числа антирадянсько налаштованих осіб групи для боротьби з радянською владою в формі агітації та вербування потрібних осіб, за що передбачалась відповідальність ст. 54-10, 54-11 кримінальним кодексом УРСР¹.

В даному випадку Радченко Фіногена Алактіоновича було визначено ватажком, який очолював антирадянську групу в с. Дорожинка і обіцяв надати для друку прокламацій друкарську машинку. Решта учасників групи, як зазначається в матеріалах справи, приймали участь в обговоренні плану антирадянської діяльності.

Свідком у справі проходив Зубко Григор Миколайович, 1909 р. нар., який народився у селі Дорожинка, за походженням – середняк, член колгоспу ім. Леніна, мав освіту три класи, займався все життя землеробством, член комсомолу. Він засвідчив, що бачив, як за три тижні до 26 березня 1932р. до будинку його сусіда Курка зібрались Драч Григорій, син куркуля, та син розкуркуленого Марущак Іван. Про що вони розмовляли він нічого засвідчити не міг, а лише констатував факти зібрання декількох осіб в приміщенні хати.

Тепер подивимось на підсудних. Марущак Іван Юхимович – 33 роки, бідняк, член колгоспу ім. Молотова, малограмотний, одружений, землероб, безпартійний, раніше до кримінальної відповідальності не притягувався, Народився в 1899 р. в селі Дорожинка в родині землероба. Батько володів двома десятинами землі, хатою, худоби не мав. У віці 7 років він втрачає батька – помирає. Через рік помирає і його мати і він залишається з чотирма братами: Фомою, Дем'яном, Ларіоном та Терентієм. У 1922 р. одружився в Пілявською Прасковією Федорівною і отримав наділ землі 3,5 деся-

тини землі, яку і обробляв до 1928 р., коли вступив до колгоспу ім. Молотова. В протоколі зазначив, що мав бажання виїхати з села, але внаслідок небажання в сільській раді не видають документи змушений був залишитись. Йому було образливо відчувати, що колишньому партизану було відмовлено і, незважаючи на свідчення двох земляків Грушанського Стефана та Солухи Сергія, йому не повірили в його героїчне минуле. Про цей факт неодноразово він висловлювався при спілкуванні з головою сільради Гудяковим і Плахотніком. На момент ув'язнення з ним мешкали два його брати Фома та Дем'ян. Його офіційно заарештували 1 травня 1932 р. за зберігання без дозвільних документів обрізу рушниці з 13 набоями. Звинувачений зазначив, що жодного разу з рушниці не стріляв. Фактично фактів які б доводили його антирадянську діяльність не було, а наявність вогнепальної зброї у людини яка приймала участь в партизанському загоні – цілком логічна.

Наступний фігурант справи – Курка Данііл, 1885 р. народження, селянин середняк, неграмотний, українець, одружений, землероб, член колгоспу ім. Молотова, безпартійний. В матеріалах справи зазначив лише факт пияцтва всіх фігурантів справи і розмов про необхідність гуртування для захисту спільних матеріальних інтересів.

Драч Григорій Михайлович, 1903 року народження, сину куркуля, в господарстві 1 корова, закінчив 2 групу сільської школи, одружений, землероб, член колгоспу ім. Молотова, раніше до відповідальності не притягувався. Він також засвідчив лише одну зустріч під час якої відбувалось вживання двох пляшок горілки та розмови про потребу об'єднуватись для захисту спільних інтересів. Слідчим Старжинським було навіть здійснено впізнання Марущака Івана та Драча Григорія 19 серпня 1932 р. в присутності співробітника Чіпішева. Так Григорій Драч зазначав, що Марущак пропонував об'єднуватись в таємну організацію, або голодувати. Лише за умови укладання угоди він обіцяв забезпечувати членів товариства продовольством, м'ясом тощо. Марущак

¹ Держархів Миколаївської області (далі ДАМО), ф. Р-5859, оп. 2, спр. 6562, арк.4.

Іван зазначав, що двічі зустрічався, але про банду мови не було². У той самий день Марушак Іван повідомив про те, що на різдвяні свята у 1931 р. до нього приїхав родич Радченко Феніген і почав вести розмову про те, що в Китаї вже багато комуністів повбивали, війна невдовзі повернеться і тому слід створювати таємну організацію для боротьби з радянською владою. Пропонував вбити або спалити секретаря сільради Ковальчука Ананія та Плехотнюка Терентія. Ніби у нього є револьвер, але без куль.

Вже 1 квітня 1933 р. було винесено постанову уповноваженим 3-го відділення ДПУ Кривинським стосовно звинуваченого Радченко Фенігена Галактіоновича (47 років), середняка, одноосібника, бувшого петлюрівця, в тому, що він систематично здійснював антирадянську агітацію, займався створенням терористичної групи, яка ставила перед собою мету – боротьбу з радянською владою; Марушак Івана Юхимовича (34 роки), бідняка, члена колгоспу, якого було затримано при крадіжці колгоспних продуктів, звинувачено в проведенні активної антирадянської агітації, вербуванні членів антирадянської терористичної організації, зберігав у себе вдома зброю; Драча Григорія Михайловича (30 років), сина розкуркуленого та висланого куркуля в тому, що будучи на повернення Марушаком Іваном був активним учасником контрреволюційної групи та займався сам також вербуванням нових членів. Марушак Григорія Фомича (23 роки), незаможника, одруженого з донькою куркуля, який був висланий, який за пропозицією Марушака Івана вступив до контрреволюційної групи і займався вербуванням нових членів; Ковальчука

Максима Пилиповича (30 років), розкуркуленого у 1932 р., учасник антирадянського виступу в 1930 р., вступив до контрреволюційної групи і зобов'язався забезпечити учасників групи зброєю; Курку Данило Харитонович (48 років) з куркулів, що вступив до контрреволюційної групи та приймав участь у проведенні нарад групи; Войтенко Дем'ян Микитович (44 роки), середняк, колгоспник, знятий з військового обліку, засуджений за крадіжку колгоспних продуктів, за вступ до контрреволюційної групи терористичного спрямування та участь в нарадах організації; Радченко Феодосій Фенігенович (28 років), з середняків, вчитель, механічно виключений з складу комсомолу, за володіння інформацією про контрреволюційну організацію та недонесення, чим сприяв вчиненню злочину. На підставі матеріалів справи уповноважений 3-го відділу ДПУ Кривинський пропонував за слідчою справою № 423 всіх затриманих притягти до відповідальності, спрямувати матеріали на розгляд судової трійки при колегії ДПУ УРСР та призначити такі покарання: Радченко Фенігену Галактіоновичу, Драчу Григорію Михайловичу та Ковальчуку Максиму Філіповичу – розстріл. Марушаку Івану Юхимовичу та Войтенку Дем'яну Микитовичу – ув'язнення в концентраційному таборі терміном на 5 років. Курку Данилу Іларіоновичу, Марушаку Григорію Фомичу та Радченко Феодосію Фенігеновичу – вислання в Північні райони терміном на 3 роки. З цими пропозиціями погодились начальник СПО Блюман та заст. начальника обласного відділу ДПУ Камінський.

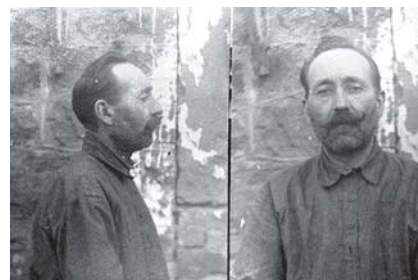
На підставі засідання судової трійки при Колегії ДПУ УРСР протоколом № 61/494 від 26–27 квітня 1933 р. Марушак Григорій Фо-

Петро Маковей

Григорій Марушак

Даніл Курка

² ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 6562, арк. 16.

Дем'ян Войтенко

Іван Марущак

Григорій Драч

Фіноген Радченко

Мефодій Біленко

мич було висланий в Північний район на 3 роки, Драча Григорія Михайловича в концентраційний табір на 5 років, Ковальчука Максима Пилиповича в концентраційний табір на 3 роки, Войтенко Дем'яна Микитовича в концентраційний табір на 3 роки, Марущака Івана Юхимовича – вислати в Північний край на 3 роки, Курку Данила Харитоновича – з-під варті звільнити та справу припинити, Радченко Феодосія Феногеновича з-під варті звільнити, а справу припинити, Радченко Феногена Галактіоновича ув'язнити в концентраційний табір на 5 років.

13 вересня 1990 р. всі фігуранти справи були виправдані на підставі висновку затвердженого прокурором Миколаївської області, Державного радника юстиції 3 класу Ю. Є. Бондаря на підставі ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості стосовно жертв репресій, які мали місто в період 30–40-х та початку 50-х років».

На жаль, Войтенко Дем'ян Микитович вже 27 липня 1933 р. помер, що засвідчує акт про смерть, де причиною смерті зазначається не виснаження, тобто голод, а тимчасове послаблення серцевої м'язи.

Навіть без конкретних дій спрямованих на протидію радянській владі людей засуджу-

вали до конкретних термінів ув'язнення, змінювали долі людей, а часто і навіть саме життя, як засвідчила розглянута справа. Рівень попереднього розслідування демонстрував необізнаність слідчих низового рівня і бажання за будь-яку ціну продемонстру-

вати своє «ефективність» роботи за допомогою значної кількості підготовлених, «сфальсифікованих» справ. Отримавши такі «вологі» справи вже підготовлені фахівці часто не могли винести звинувачувальний вирок і змушені були звільняти з під варті підозрюваних.

Досліджуючи кримінальні справи, які збереглися до наших днів, ще одним типовим прикладом також може бути справа українця, раніше не засудженого Біленка Мефодія Філіповича³. Він народився та проживав в селі Грушівка Першотравневого району, відділився від батьківського господарства після революції 1917 р. У 1931 р. ступає до колгоспу, а в 1933 р. був виключений як син кулака – логіку зрозуміти вкрай складно, адже всі знали на момент вступу з якої він родини. На січень 1933 р. йому було 36 років, був одружений з 33 річною Олександрою Сафронівною. Сам він походив з заможної багатодітної родини яка мешкала окремо, а саме батько Філіп (80 років), мати Ганна Іванівна (76 р.), брати: Фока (44 р.), Тимофій (40 р.) – на січень 1933 р. вже був висланий, Прокіп (26 р.), Іван (19 р.), сестри: Явдоха (37 р.), Марія (18 р.). Таким чином ми бачимо що робочих рук в родині було вдосталь, а відповідно і ринкова конкурентоспроможність такого господарства була достатньо високою. На час арешту із майна у нього зали-

³ ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 654, арк. 8–12.

шались: хата, сарай та корова. Цікавою була дана йому характеристика в якій зазначалось, що «син куркуля, знаходився у банді білих Петлюри, де був у штабі технічним виконавцем та при штабі керував повстанням проти червоної армії. В даний час перебуваючи в колгоспі здійснював скажено розкладницьку роботу проти хлібозаготівлі та агітував за масовий вихід з колгоспу селян, завдяки чому колгоспники купували за його ініціативою коней та вимагали землю під посів, наприклад Лебеденко та Нестеренко. Біленко людина соціально небезпечна особливо в даний момент колгоспного будівництва» (22 січня 1933 р.). 27 січня 1933 р. уповноважений Першотравневого районного відділення Одеського облвідділу ДПУ УРСР Луполовер виносить постанову № 588 про початок слідства та ув'язнення Біленка Мефодія Филиповича.

Лещата репресій відразу запрацювали на повну силу. Свідком за даною справою проходив його односелець Хоменко Мефодій Іванович, 34 років, бідняк, українець, одружений, мав 2 дітей, хлібороб. Він засвідчував те, що Біленко М.Ф. на роботу виходив рідко, в основному займався спекуляцією, а саме відвозив на продаж муку в Першотравневе на базар, особливо в час польових робіт, що вплинуло на роботу колгоспу в цілому. Він зазначав, що внаслідок не виходу на роботу братів Біленко Прокопа та Мефодія затягнувся обмолот зерна. Словами свідка він «проліз» в колгосп завдяки тому, що в колгоспі вже був його брат Тимофій, який виконував функції рільника, що свідчило про його рівень агрономічних знань. Головним звинуваченням для притягнення до кримінальної відповідальності стали прогули та соціальне походження і участь в білому русі. Другим свідком по справі проходив Ткаченко Петро Власович, віком 31 рік, також його земляк, бідняк, одружений, у власності була лише хата, освіта нижча, хлібороб, який виріс з ним з дитинства. Головним звинуваченням також було куркульське походження та участь у білому русі. Зазначається також той факт, що до звинуваченого прийшов завгосп колгоспу Вітенко Григорій та

став вимагати щоб він виходив на роботу і Біленко Мефодій заявляв «навіщо мені працювати в колгоспі, все одно нічого не дає їсти в минулому році голодували і в цьому році голодуємо», що впливало на роботу. Під впливом цих слів траплялись випадки масового невиходу на роботу, що і впливало на перебіг жнив та виконання плану хлібозаготівель. У цій кримінальній справі був і третій свідок, що було нехарактерним для даного виду кримінальних проваджень. Свідком був також бідняк Дорошенко Логвин Якович, 40 років, бідняк, освіта нижча, одружений, хлібороб. Він додає те, що на період жнив Біленко записався в черевичну майстерню і сам не ходив на роботу і дружину не пускав. В своїх промовах зазначав, що «чорт з ним з колгоспом, все одно там їсти не дадуть», а також заявляв, що «ви собі працюєте, а я маю 50–70 крб. на місяць і мені добре». Тобто фактично всі звинувачення носили усний та загальний характер, без конкретних фактів дій. Сам звинувачений від усіх фактів відхрещувався і ніби ніяких антирадянських висловлювань не робив. У постанові за справою № 588 від 28 січня 1933 р. зазначалось, що «...в злочині, передбаченому ст. 54-10 Кримінального кодексу, направити в судову трійку при колегії ДПУ УРСР з проханням про застосування до нього заходу соціального захисту – ув'язнення в концтабір терміном на п'ять років. Все це за підписами співробітника райвідділу ДПУ Луполовер, начальник райвідділу ДПУ Кусков, прокурор Романов. Дослідивши матеріали справи протоколом № 29/903 особливої наради при колегії ДПУ УРСР 4 лютого 1933 р. було прийнято рішення Біленко Мефодія Филиповича з підварті звільнити, а справу припинити.

Одночасно було розпочато справу № 610 і стосовно його брата Біленко Прокопа Филиповича (1906 року народження)⁴. Він був одружений з Маланкою Трохимівною (26 років), мав дочку Катерину (4 роки) у власності якого були на час арешту хата, сарай, корова. За хуліганство був засуджений у 1926 р. на два роки допру. Свідок за звинуваченням Касьяненко Петро Матвійович був його земляком, бід-

⁴ ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 655, арк. 8–16.

няком, українцем, одружений, 5 дітей, бідняк. Він зазначав, що Біленко Прокоп міцний середняк, сміявся над бідняками, зауважуючи, що «на кой чорт ви ходите на роботу, коли так чи інакше колгоспи розпадуться, вони не можуть спільно працювати, а їх створили лише для того, щоб було легше вибивати з нас хліб, а ми всі будемо поступово вмирати з голоду для того щоб нас було менше, а чому менше – тому що селян в десять разів більше ніж робітників. Тому вони і бояться щоб їх селяни не задушили уночі».

Свідком проходив також 27 річний Пароженко Трохим Іванович, малограмотний українець, бідняк, одружений, хлібороб який фактично дублював свідчення Кас'яненка Петра, майже дослівно, що наштовхує на думку про замовний характер свідчень.

Третім свідком проходив 25 річний Міленко Іван Микифорович, бідняк, українець, одружений, столяр який так само дублював всі свідчення.

Сам звинувачений лише зазначав, що цікавився чому перестали видавати хліб. В постанові за справою № 610 від 29 січня 1933 р. зазначалось, що «...в злочині, передбаченому ст. 54-10 Кримінального кодексу, направити в судову трійку при колегії ДПУ УРСР з проханням про застосування до нього заходу соціального захисту – ув'язнення в концтабір терміном на п'ять років. Все це за підписами співробітника райвідділу ДПУ Луполовер, нач. райвідділу ДПУ Кусков, прокурор Романов. Дослідивши матеріали справи, протоколом № 33/907 особливої наради при колегії ДПУ УРСР 8 лютого 1933 р. було прийнято рішення вислати в Північні райони на три роки етапом.

На підставі ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості стосовно жертв репресій, які мали місце в період –40-х і початку 50-х років» визнавалось, що Біленко П. Ф. підпадає під дію згаданого акту. Документ був підготовлений старшим помічником прокурора області по нагляду за слідством в органах КДБ, радником юстиції В. М. Колбешкіним, начальником слідчої групи УКДБ УРСР у Миколаївській області

В. А. Левенцем 6 грудня 1989 р. та затверджено 10 грудня 1989 р. прокурором Миколаївської області старшим радником юстиції Ю. Є. Бондарем.

Наведені справи свідчать лише про загальну схему діяльності каральних органів, коли пригадувалось як звинувачення походження з заможної родини, або участь в революційних подіях не на боці переможців. На підставі досліджених справ стає цілком зрозуміло, що вся система судочинства щодо селян була побудована таким чином, аби доказова база відіграла допоміжну і не обов'язкову частину судочинства, а головним було те що людина була хліборобом, вела самостійне господарство, намагалась за будь-яку ціну зберегти відокремлене господарство. У значній мірі це була свого роду помста за минулу діяльність. У матеріалах справ задокументовано факти тотального вилучення всього продовольства і приречення людей на вимирання. Фактично думки ставали одним із доказів вини підсудних. Поставлена мета скорочення кількості українського сільського населення, яке не демонструвало підтримку радянських перетворень, а стало фундаментом для руху опору і залишалось потенційно небезпечним. Зазначені кримінальні справи є демонстрацією існуючого на той час такого ганебного явища, як звинувачення своїх односельців заради отримання частини конфіскованого. Одні українці засвідчували брехню стосовно інших. Крім Голодомору радянська система застосувала також відкриту репресивну політику щодо українського населення. Поки що задокументовано 2008 громадян Миколаївщини які потрапили в лещата терору, збереглись їх кримінальні справи. Значний вал кримінальних справ стосувався молодих селян, які мали досвід практичної роботи на землі, ведення господарства, мали навички організаційної роботи, військовий досвід в буремні роки Української революції, демонстрували наявність власного бачення триваючих перетворень економічного життя та політичного устрою країни. В умовах запровадження нелюдської політики голодомору саме цей прошарок населення міг стати потужною силою опору більшовицькій владі і потреба попередити

навіть перші кроки згуртування селян на протидію політики винищення сільського населення обумовлювала вилучення з сільської спільноти значної кількості молодих чоловіків. Про певну неприховану мету придушення руху самоорганізації українських селян свідчить значна кількість рішень про звільнення від відповідальності у зв'язку за відсутність взагалі будь-яких підстав, за винятком віку та походження. Сьогодні постає завдання не лише визнати штучне інспірування радянською політичною системою знищення цілого покоління українських селян, а також і висвітлення попереднього життя українців, адже мученицька смерть, відбування кримінальних по-

карань не створюють у сучасних читачів, повної картини історичного безперервного процесу, етнічного зростання та зберігання ментального досвіду і зміцнення етнічної ідентичності сьогодні. Тому потрібно продовжувати науково-дослідницьку роботу з існуючими архівними документами кримінальних справ та збирання і реконструкція багатовимірного трагічного періоду історії українського етносу у 1932–1933 рр. і напрацювання цілісної парадигми історичного процесу на теренах нашої країни, критичне застосування всього комплексу історичних джерел, включаючи й усні свідчення.

«ЛЮДИ МЕРЛИ ЯК МУХИ». Свідчення очевидця про Голодомор 1933 року на Миколаївщині

Клавдія Олексіївна
Щукина (м. Умань)

Моя мама, Клавдія Олексіївна Щукина, народилася 25 травня 1926 року на хуторі Люботорхівка (біля села Новокрасного) Арбузинського району Миколаївської області у сім'ї сільського вчителя історії. У 6-річному віці пішла в 1-й клас Люботорхівської початкової (чотирикласної) школи. У той самий час восени 1932 року було заарештовано її маму і засуджено до 25 років ув'язнення. За трагічних обставин, які склалися у сім'ї та в умовах голоду батько розвіз дітей по родичах і, щоб здобути якусь їжу, поїхав у Дагестан на станцію Карлан-Юрт до братів своєї жінки – Григорія та Миколая Димінських, які втекли на Кавказ щоб уникнути розкуркулення. Повертаючись в Україну привіз з собою мішок кукурудзяної крупи. Доньку Клавдію у с. Перчунове застав ледь живу. Вона вже не хотіла навіть їсти бо не могла втримати ложку в руках від безсилля. Її перевезли в с. Новокрасне до тітки Насті, у якої була корова. У 1938 р. сім'я переїздить с. Маліївку Володимирського району Миколаївської області. У 1940 р. Клавдія Щукина вступає на навчання до Одеського борошномельного технікуму. Після здобуття освіти у 1947 році деякий час працювала за фахом у Львові. З 1951 р. працювала лаборантом Уманського борошномельного підприємства. 18 листопада 2007 року померла в Києві на 81 році життя.

Перед смертю мама залишила невеличкі спогади про Голодомор 1932–1933 років у селах Перчунове (тепер у складі Добровеличківського району Кіровоградської обл.) та Новокрасне (тепер у складі Арбузинського району Миколаївської обл.) Одеської області. У ме-

муарах максимально збережено особливості мови автора та його правопису.

Коли військовий комунізм захлинувся і в 20-х роках минулого, ХХ-го, століття в СРСР почався НЕП (Новая Економіческая Політика), мій батько орендував землю. Вже одруженим, він переїхав із села на хутір. Там поруч поля, а з с. Новокрасного до них треба було їхати кілометрів 5 чи 10. Сам він працював не покладаючи рук і не давав спокою моїй мамі і двом її молодшим братам. Будував велику хату на 6–8 кімнат.

Коли прикрутили НЕП і почалась колективізація, дорослі чоловіки нашої родини, як дізнались, що за невступ до колгоспу (чи, як тоді їх називали, «созу» – суспільний обробіток землі) їх усіх збираються вивезти до Сибіру, тікають. Мамині брати, маючи на руках лише один документ на двох, вночі їдуть подалі на Кавказ, а батько їде на заробітки в Одесу. Там він працює на кисневому заводі і, водночас, вступає на робітфак (робітничий факультет) Одеського сільськогосподарського інституту. В селі залишається лише мама з нами, двома маленькими дітьми, і все хазяйство лягає на її плечі.

Пізньої осені 1932 року маму арештували. Забрали її напівроздягнену, навіть без панчіх. Повезли в район у Арбузинку, а комнезами (комітет незаможників) давай усе забирають. Як ми прийшли зі школи, у дворі було дуже багато підвід. Вивозили картоплю, буряк, квасолю. А я, 6-літня дівчинка, не розуміючи, що діється, взяла мамину корзинку з нитками і свою маленьку вишивану подушечку й притиснула її до грудей. Якийсь комсомолец підійшов і вирвав подушечку, а мене штовхнув у сніг. Комнезами позабирали у нас геть усе і навіть вигнали із власної хати прямо посеред зими. Ми з моїм 8-річним братиком без батьків перебивались тоді у сусідів на хуторі. Потім приїхав із Одеси батько і відвіз нас до родичів: мене забрала до себе в с. Перчунове ма-

мина сестра тітка Феня, а брата Толю взяла батькова сестра тітка Настя (Анастасія), яка жила в с. Новокрасному. Отак для нас почався голодний 1933 рік: батько в Одесі – працює на кисневому заводі, де йому дали кімнату в комуналці зі спільною кухнею по вул. Піроговській, 3/99, і навчається в учительському інституті, а маму без суду відправили в Одеську тюрму і там засудили до 25 років ув'язнення за «контрреволюцію».

В 1932–1933 роках московська комуністична влада в Україні влаштувала штучний голодомор. Люди мерли як мухи. На вулицях Одеси щодня прибирали трупи, а в Росії все було. Батько залишив нас із моїм братиком по родичах і, щоб здобути якісь харчі, поїхав на Кавказ у Дагестан на станцію Карлан-Юрт до братів своєї жінки, Григорія та Миколая, які втекли туди від колективізації. Коли він привіз звідки додому на Україну мішок кукурудзяної крупи, то застав мене ледь живу. Я жила у тітки Фені в с. Перчуновому, а у неї не було корови, і від голоду я вже опухла й не могла їсти. Я вже навіть не хотіла їсти, і коли мене заставляли, то, від безсилля, не могла втримати ложку в руках. Мене перевезли в с. Новокрасне до тітки Насті, у якої була корова, а брата Толю відправили замість мене в с. Перчунове, оскільки він старший і щодня зможе приходити по молоко з іншого села за 25 км. Тітка Настя, хоча своїх дітей у неї не було, не змогла б прогудувати двійко малих у голодівку.

На побаченні в Одеській тюрмі мама передала батькові записку про те, що вона заховала на горищі хати золотий кишеньковий годинник, із поясненням де вона його замурувала (скільки чвертей від комина і в який бік). Але в нашій хаті оселився комнезам (від «комітету незаможників»). Як же туди добратися? Отож батько, приїхавши з Одеси, вночі крадькома пробрався на свою власну хату і, слава Богові, знайшов того годинника. В Одесі батько пішов у «торгсин» (рос. торгівля с иностранцами), здав годинник, і там, при ньому, якийсь торгаш, брутально виламавши механізм, викинув його, а золотий корпус зважив і виписав цукру аж 22 кг. Той рафінад ми тишком били і, можливо, саме він врятував нас од голодної смерті.

Багатьох хоронили напівживих. Їздили підводами попід хати. Хто більше захоронить, отримає більшу пайку. У селі розповідали, що якийсь їздовий везе мерців на кладовище, коли дивиться: тінь іззаду піднімається. Це один чоловік очуняв і зібрався злазити, а їздовий, з переляку, лопатою його по голові, та й прибив і вкинув до ями. Усі виконували наказ Леніна-Сталіна: «Кто не с нами, тот против нас!»

У Перчуновому був голод, але людей менше вивезли на Сибір і менше було хат із розбіраною покрівлею без вікон і дверей із написами, як і в Новокрасному: «ворог народу – зривщик хлібозаготівлі». Чим це пояснити? Можливо, менше було активістів-комсомольців, бо в Новокрасному все забрали і вивезли на станцію Людмилівка на елеватор. Збіжжя було всякої вологості й зігрілося. Зерно гнило, його вночі вивозили в поле, виривали ями і закопували, а воно так смерділо, гірше як гниле м'ясо. Люди крадькома туди пробирались, відкопували, їли цю гніль. Одні труїлись, інші виживали.

У селі стояли порожні хати тих, хто помер із голоду, і ми, діти, ходили розбирати стріхи і шукали в тих сніпках соломи колосків, які не встигли перетрубити миші. Повні зернини ми відразу хрумтіли, а щупленьке несли додому і змагались в кого в жменці було більше збіжжя. Дуже раділи, як нам за день щастило натребити жменьку зерна. Дома у ступці товкли і тітка Настя варила кандьор.

Ми ходили також до солом'яної скирди і віяли. За день можна було нав'яяти склянку зерна, і, якщо «об'їжджчик» не забере, бо в нього теж голодні діти, то ввечері, щоб ніхто не бачив, тітка молола на камені те зерно і щось з нього варила. Бригади комсомольців шукали і забирали таке каміння, вилазили на дерева і підглядали через вікна, що в хаті робиться. Підслуховували, хто про що балакає. Одного нашого односельця Олексія Голованя, який дуже гарно співав і так сильно, що лампа гасла, за те, що заспівав «Ще не вмерла Україна» засудили до розстрілу.

Люди ставали людоїдами. Одна жінка збожеволіла й у відчаї порубала своїх дітей, поварила, а маленька донька втекла і розповіла це сусідам.

Хто взимку не помер із голоду, тільки по-тепліло, багато хто подався до «чугунки» (чавунки – залізниці). Котрі лише змогли дійти до станції Людмилівка, сідали на «товарняки» і їхали куди очі бачать... Більшість із нашого села кинулась на Донбас, у Горлівку.

Приїздив у село Косіор і Чубар питати: «Чого селяни не ходять на роботу?» «Сімулюють!!!» А вони, пухлі, не можуть ногу підняти, човгають... Усіх їх гнали на поле працювати.

Як завесніло, ми їли все, що зеленіло. Коли зацвіла біла акація, від її солодкого цвіту сильно блювали, а од жовтої – ні.

Весною '33 р. приїхав із Дагестану дядя Коля, мамин брат. Вони врятувалися там, на Кавказі, від Сибіру. Узяв він мене, й ішли ми з Перчунового в Новокрасне 25 км. Багнюка була страшена, ледве ноги з землі витягаєм. Йому було років 22–23, а мені – 7. Побачили церкву новокрасненську, зраділи, що вже близько. Питаю: «Скільки ще?» Дядя каже: «7 верстов». А яка ж то верства (верста) – од стовпа до стовпа – метрів 100? Ударить по стовпу, а я прислухаюсь як гудуть дроти... Він каже, що

по дротах передав у село, щоб нас зустрічали, наварили борщу і пшонової каші на молоці (в Перчуновому не було корови!). Але, коли ми прийшли, то нам не зраділи, бо – зайві їдаки. Напевно, все їстівне, що привіз дядя Коля з Кавказу, він залишив у своєї рідної сестри в Перчуновому.

Навесні стало трохи краще. Пішла травалобода. Почали з неї варити кандьор. Діти наїдались такого гарячого кулешу і хворіли-гинули. Живіт великий, полягають дітки на сонечку і віддають Богу душу з «благою» посмішкою, що живіт повний. Сонечко лагідно світить, хочеться спати, спати... І бачаться чудові сни: колоски житні колише вітер... Мати увечері приходить з поля за дитиною, а вона вже холодна і сині-сині губки всміхаються... Стільки було материнських сліз, що один комуніст Берман Лейба Наумович, присланий, як 30-тисячник на село, – «піднімає», не витримав і повісився на своєму ремені коло ліжка, написавши записку: «Мы не за такую коммунистическую жизнь воевали». Хоронили його тайком, без почесі.

**Південь України:
історико-
теоретичні
проблеми
вивчення**

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА БУЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА: ОСОБЛИВОСТІ ЕТНІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО СКЛАДУ

У даній статті на основі архівних документів Державного архіву Одеської області та Російського державного військово-історичного архіву складено просопозграфічний портрет старшини Бузького війська.

Основним питанням, яке підіймається у статті стало висвітлення їх етнічного та соціального складу. Окремим аспектом досліджується участь старшини у військових кампаніях під час російсько-турецьких (1787–1791 та 1806–1812 рр.) та війни з Наполеоном 1812 року.

В дослідженні також вперше публікуються матеріали (рапорт та формулярні списки) з фонду ф. 1 «Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора» Державного архіву Одеської області.

Ключові слова: Бузьке козацьке військо, старшина, просопозграфічний портрет, етнічний склад, військові компанії.

Alisa Lozheshnik, Aleksandr Lozheshnik

Cossack elder of the Bug Cossack army: features of ethnic and social composition

At the end of the XVIII – the beginning of the XIX centuries. in the south of Ukraine, irregular Cossack troops were formed, which took an active part not only in the liberation of the South Ukrainian region from the invaders, but also in its colonization. The place of the deployment of the Bug army was the territory of the modern Mykolayiv region.

In this article, based on an analysis of previously published studies (A. Petrov, O. Mikhailovsky-Danilevsky, A. Rudkovsky, A. Zhablovsky, A. Skalkovsky, V. Lobachevsky, V. Semenov-Tian-Shansky, O. Bagaliy-Tatarinova, O. Druzhinina, I. Khioni, O. Doroshenko), which reveal some aspects of the life of the senior officers of the Bug army, and the newly-discovered documents of the State Archives of the Odessa Region and the Russian State Military Historical Archive, a pro-portrait portrait of the Bugskiy Sergeant foreman was drawn up.

The main attention during the compilation of the prosopographical portrait was given to the illumination and comparison of the ethnic and social composition of the Starchinsky Corps in different periods of the army's existence; the question of the reciprocal influence of the sources of its acquisition and the social status of the foremen. The participation of the foreman in military campaigns during the Russo-Turkish (1787–1791 and 1806–1812) wars and the war against Napoleon in 1812 was considered a separate aspect; her colonial and patronage activities in the south of Ukraine.

The study also published materials for the first time (the report of Ataman Colonel Kantakuzen and the lists of Bug military commanders), which are in the first fund of the «Office of the Novorossiysk and Bessarabian Governor-General» of the State Archives of the Odessa Region and illustrate the procedure for awarding the next military rank by the example of the Moraitov 1, The Musties 1, Birzula, Tsvetova, Tryanova and Kapustin.

Key words: Bug Cossack army, foreman, prosopographical portrait, ethnic composition, social status, military campaigns, participation in colonization, patronage activities.

Аліса Ложешник, Олександр Ложешник

Казацкая старшина Бугского казачьего войска: особенности этнического и социального состава

В данной статье на основе архивных документов Государственного архива Одесской области и Росийского государственного военно-исторического архива составлен просопозграфічний портрет старшини Бугского войска.

Основным вопросом, который поднимается в статье стало освещение их этнического и социального состава. Отдельным аспектом исследуется участие старшини в военных кампаниях во время русско-турецких (1787-1791 и 1806-1812 гг.) и войны с Наполеоном 1812 года.

В исследовании также впервые публикуются материалы (рапорт и формулярные списки) из фонда №1 «Канцелярия Новоросийского і Бессарабского генерал-губернатора» Государственного архива Одесской области.

Ключевые слова: Бугское казачье войско, старшина, просопозграфічний портрет, этнический состав, военные компании.

На межі ХХ–ХХІ ст. усе більшого значення набула персоніфікація історії, що ставить в основу подій та явищ минулого людину з її здібностями, громадянською позицією та конкретними вчинками. Посилений інтерес до особи в історії вимагає від сучасних дослідників не лише написання біографії, перерахування та уточнення окремих фактів, дат, але й поглибленого вивчення особистості людини, в усій багатогранності її соціально-психологічних та індивідуальних рис.

В умовах активного запровадження до наукового обігу нових джерел історикам стає доступним цінний матеріал просопографічного характеру, який дає змогу створити «живі» портрети відомих людей, відтворити їх образи у сукупності позитивних і негативних сторін життєпису, не замкнутого у статичні рамки «сухої» біографії.

Наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. на півдні України діяли іррегулярні війська: Чорноморське, Катеринославське, Бузьке, Усть-Дунайське Буджацьке, Азовське, Дунайське (Новоросійське), що були сформовані для захисту та укріплення південноукра-

їнських рубежів, визволення територій Південної України від Османського панування, сприяння поверненню запорожців з-за Дунаю. У даній статті здійснено реконструкцію просопографічного портрета старшини Бузького війська, створеного напередодні російсько-турецької війни 1787–1791 років.

Інформацію про основні етапи життєдіяльності старшини можна знайти у багатьох статтях та монографіях дослідників, серед яких слід назвати А. Петрова¹, О. Михайловського-Данилевського², А. Рудковського³, Є. Зябловського⁴, А. Скальковського⁵, В. Лобачевського⁶, В. Семенова-Тянь-Шанського⁷, О. Багалій-Татарінову⁸, В. Глинку⁹, О. Дружиніну¹⁰, Б. Абаліхіна¹¹, В. Бабкіна¹², Л. Бескровного¹³, І. Хіоні¹⁴, О. Дорошенка¹⁵. Але її замало, щоб сформувати уявлення про дослідника як особистість.

У документальній спадщині старшини наявний комплекс джерел, що містять хоч і фрагментарний, але важливий просопографічний матеріал, які зберігаються в архівосховищах України та Російської Федерації. Найціннішим джерелом являються формулярні та послужні списки, у яких зазначені імена, по батькові,

¹ Петров А. Н. Война России с Турцией 1806–1812 гг. / А. Н. Петров. – СПб. : Военная тип., 1885. – Т. 1 : 1806 и 1807 гг. Михельсон и Мейндорф. – 414 с.

² Михайловский-Данилевский А. И. Описание Отечественной войны 1812 г. / А. И. Михайловский-Данилевский. – СПб. : Тип. Штаба Отдельного Корпуса Внутренней Стражи, 1843. – Ч. 2. – 436 с.

³ Рудковский А. Сведения о Бугских казаках / А. Рудковский // Киевская старина. – 1882. – Т. 4, ноябрь. – С. 389–391.

⁴ Зябловский Е. Ф. Статистическое описание Российской империи в нынешнем ее состоянии с предварительными понятиями о статистике и с общим обозрением Европы в статистическом виде / Е. Ф. Зябловский. – СПб. : В Морской тип., 1815. – Ч. 3. – 392 с.

⁵ Скальковский А. А. Еще о бугских казаках / А. А. Скальковский // Киевская старина. – 1882. – Т. 4, декабрь. – С. 598–603; Его же. К истории бугских казаков // Киевская старина. – 1883. – Т. 6, май. – С. 186–187.

⁶ Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения : литературные наброски о. Владимира Лобачевского / В. Лобачевский // Киевская старина. – 1887. – № 12. – С. 591–626.

⁷ Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная дорожная книга для русских людей: [в 19 т.] / [сост. Б. Г. Карпов, П. А. Федулов, В. И. Каратыгин и др.]; под ред. В. П. Семенова-Тянь-Шанского. – СПб.: тип. А. Ф. Девриена, 1910. – Т. 14: Новороссия и Крым (Бессарабская, Херсонская, Таврическая, Екатеринославская губернии, область войска Донского, Ставропольская губерния). – 983 с.

⁸ Багалій-Татарінова О. Д. Нариси з історії військових поселень на Україні / О. Д. Багалій-Татарінова // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. З історії селянських рухів на Лівобережній Україні. – Харків: Держ. вид. України, 1927. – № 5. – С. 93–153.

⁹ Глинка В. М. Военная галерея Зимнего дворца / В. М. Глинка, А. В. Помарнацкий. – 2-е изд., испр. и доп. – Л. : Аврора, 1974. – 204 с.; Его же. Записки о 1812 г. – СПб. : в тип. Имп. Российской акад., 1836. – 362 с.

¹⁰ Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1970. – 388 с.

¹¹ Абаліхін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. / Б. С. Абаліхін. – Київ: Держполітвидав УРСР, 1962. – 63 с.

¹² Бабкин В. И. Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г. / В. И. Бабкин. – М.: Социально-экономическая литература, 1962. – 212 с.

¹³ Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в ХІХ в. / Л. Г. Бескровный. – М. : Наука, 1972. – 616 с.

¹⁴ Хіоні І. А. Бугские казаки и их борьба против феодально-крепостнического гнета (последняя четверть ХVІІІ – первая четверть ХІХ вв.) : дис. ... канд. ист. наук / И. А. Хіоні. – Одесса, 1973. – 195 с.; Його ж. До історії заселення Побужжя (Бузьке козацьке військо 1769–1817 рр.) // Український історичний журнал. – 1965. – № 8. – С. 126–128.

¹⁵ Дорошенко О. М. Рід Скаржинських в історії Південної України (середина ХVІІІ – початок ХІХ століття) / О. М. Дорошенко. – Миколаїв, 2011. – 164 с.

вік, родинні зв'язки, походження, служба у війську та участь у військових операціях. Доповнюють інформацію про старшин, як за конкретний проміжок часу так і ретроспективно: «Відомості» і «Послужні та іменні списки» про службу старшин, справи про надання чинів та звільнення у відставку¹⁶, «Відомості» про майновий статок наказних отаманів та старшин (П. Скаржинського, І. Касперова, Є. Богданова). Дані документи мають виняткове значення, тому що не дублюються іншими джерелами. Вони найкраще допомагають в дослідженні соціального походження старшини, її етнічного складу, причин вступу до козацтва, важливих моментів соціально-економічної та воєнної історії війська.

Створене напередодні російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Бузьке військо комплектувалось за зразком Чорноморського та Донського військ, тобто в кожному полку служило: п'ять полкових осавулів, п'ять сотників, п'ять хорунжих, один квартирмейстер, один писар, 483 урядники та козаки¹⁷. Відповідно у трьох полках окрім військового отамана служило три полковники, 15 полкових осавулів, 15 сотників, 15 хорунжих, три квартирмейстри. Слід зазначити, що під час комплектування старшинського корпусу перевагу віддавали штабта обер-офіцерам і лише після цього добирали відповідну кількість із шанованих старшин війська. Разом з тим, в кожному полку могли служити «надкомплектні» старшини, які «очікували своєї черги» для підвищення. Так, зокрема, наприкінці XVIII ст. у війську служило: в першому полку 38, в другому – 48, в третьому – 55 старшин, тобто 141 особа, окрім полкових писарів, які набирались на службу з офіцерських дітей після певної підготовки при Військовій канцелярії¹⁸. Чисельність комплекту кожного полку збільшилася 31 серпня 1803 р., коли до них було зараховано десять урядників (п'ять старших і п'ять молодших)¹⁹.

Призначення офіційних чинів залежало від імператора, військового отамана та колезького інспектора, а у військовий час – від командуючого армією чи корпусом. Прийняття офіцерів по війську могло відбуватись лише на існуючі вакансії, щоб чини не перевищували встановленої кількості, за спільним поданням військового отамана та Військової канцелярії на ім'я імператора через Херсонського воєнного губернатора, а під час війни через командуючого армією чи корпусом військ, до складу яких входила старшина Бузького війська, за поданням похідного отамана або полковників. Винятком із встановленого порядку були лише випадки, коли на службу відряджались одночасно всі три полки, а старшин через перебування на різних посадах по внутрішній службі або через хворобу не вистачало. В таких випадках військовий отаман разом з Військовою канцелярією на свій розсуд призначали до полків зауряд-старшинами здібних урядників та козаків, які заслуговували на довіру. Згодом тих з них, які проявляли на зайнятій посаді старанність та мужність, призначали на вакантні посади²⁰.

При поданні на призначення враховувалось не лише старшинство, а й здатність до проходження служби та достоїнства, а під час війни відмінна хоробрість та розторопність, виявлені під час військових кампаній. Проте, коли в поданні хтось із старшин за погане несення служби чи з інших причин був позбавлений підвищення, офіцер мав це аргументувати²¹.

На основі наказу військової колегії від 22 березня 1798 р. чини Бузького війська прирівнювались до табельних чинів регулярної армії: полковникам надавались чини майорів, осавулам – ротмістрів, хорунжим – корнетів, сотникам – поручиків, квартирмейстри прирівнювались до квартирмейстрів регулярних військ²².

Етнічний та соціальний склад війська, особливо в перші роки його функціонування,

¹⁶ Русский государственный военно-исторический архив (далі - РГВИА), ф. 13, оп. 1/107, д. 21. – 16 л.; РГВИА, ф. 13, оп. 1/107, д. 38, 26 л.; РГВИА, ф. 13, оп. 1/107, д. 94, 23 л.; РГВИА, ф. 846, оп. 1, д. 2415, 730 л.

¹⁷ РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 341, л. 210.

¹⁸ РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 341, л. 297.

¹⁹ Там само, л. 197.

²⁰ РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 341, л. 423.

²¹ Там само, л. 299.

²² Там само, л. 294.

визначався джерелами комплектування та поповнення. Його «строкатість» мала декілька причин. Однією з них був масовий вступ до Бузького війська різних станів та національностей. Так, зокрема, в 1796 р. за наказом Катерини II козаками стали 3796 душ кріпаків князя Г. Потьомкіна, які за бойові заслуги були удостоєні офіцерських чинів²³; у 1790 р. завдяки волонтерській діяльності волоських князів Івана та Миколи Кантакузенів військо поповнилося вихідцями із Молдавського та Волоського князівств²⁴.

Подібні «заходи» вербування проводились і пізніше. Так, в 1806 р. полковник М. Кантакузен за допомогою підполковника Бицилія, полкового осавула Шеміота, ротмістра Гулдірія, сотників Петруліна та Грибовецького, прапорщика Самаріна, військових урядників Ромоданова та Боднірського записав на службу до 2000 осіб (серед них були й болгари), з яких були сформовані чотири молдавських волонтерських полки в Кишиніві (перший і третій – піші, другий і четвертий – кінні)²⁵.

Окрім етнічної «строкатості» старшина Бузького війська характеризувалась і неоднорідністю «соціального походження». Серед старшини були представники шляхетства: малоросійського (Дорофей Васильєв, Гнат Радіонов, Федір Янчєков, Микита Ставицький, Григорій Колесніков, Данило Бутовський, Кирило Глоба, Микита Гардовий), польського (Дмитро Боленовий, Олексій Латка, Данило Грометин, Олексій Хмельницький, Федір Потєскі, Григорій Степанов, Іван Салтиновці), молдавського (Семен Попов, Степан Жекул, Євстафій Фурке, Гаврило Бахта, Андрій Коврин); російського дворянства (Спиридон Пузан). Окрім того бузькими старшинами були греки (Мораїтов Степан), грузини (Петро Же-

ребо), угорці (Йосип Іванов), серби (Матвій Газда), вихрещені турки (Микола Пдопов, Олександр Ясний), чеченці (О. Чеченський) тощо²⁶.

Слід зазначити, що неоднорідність соціального становища старшини істотно впливала на просування по щаблях кар'єрних сходів. Якщо дворяни дуже швидко їх долали, то «козацькі діти» своє підвищення в буквальному сенсі «виборювали» в битвах з ворогом. До того ж своє право на дворянство старшини «з козацьких дітей» отримували лише у разі надання їм дійсного чину за військові подвиги та одержання ордена²⁷. Так, І. Краснов²⁸, розпочавши військову службу козаком, у 1785 р. став поручиком, а 8 червня 1803 р. – військовим отаманом Бузького війська.

Головним обов'язком старшини був захист рідних земель від загарбників під час воєнних дій. Беручи активну участь у всіх військових операціях, що проходили на території Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. вони зарекомендували себе відважними воїнами та гарними організаторами.

Так, наприклад, в російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. старшина неодноразово вступала в сутички з ворогом на підходах до Очакова. Зокрема, на чолі з полковником П. Скаржинським 27 червня 1788 р. вони здобули перемогу в бою з турками, які переважали їх чисельно²⁹, а 6 грудня 1788 р. брали безпосередню участь під час штурму Очаківської фортеці, коли було поранено кулею в груди полковника П. Скаржинського.

Брала безпосередню участь старшина і під час штурму фортеці Хаджибей 14 вересня 1789 року. Варто відзначити, що про взяття Хаджибея, згідно з ордером князя Г. Потьомкіна від 16 вересня 1789 р., повідомив головнокомандуючого саме полковник П. Скаржинський³⁰.

²³ Там само, л. 294.

²⁴ РГВИА, ф. 846, оп.16, д.341, л.198; *Анцупов И. А.* Казачество российское между Бугом и Дунаем / И. А. Анцупов. – Кишинев, 2000. – С.251–252.

²⁵ *Скальковский А. А.* К истории бугских казаков / А. А. Скальковский // Киевская старина. – 1883. – Т. 6, май. – С. 186–187.

²⁶ РГВИА, ф. 490, оп.1, д.618, л.190.

²⁷ *Анцупов И. А.* Указ. соч. – С. 75.

²⁸ *Бачинська О. А.* Козацтво в «післякозацьку» добу української історії (кінець XVIII–XIX ст.). / О. А. Бачинська. – Київ : Вища школа, 2011. – С. 62.

²⁹ *Суворов А. В.*: сборник документов / под. общей ред.: А. В. Сухомлина, В. Д. Стырова. – М.: Военное издательство военного министерства СССР, 1951. – Т.2. – С. 322; РГВИА, ф. 846, оп. 1, д. 2415, л. 306.

³⁰ Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415–1797 рр.): до 210-ї річниці штурму Хаджибейського замку: зб. наук. статей, матеріалів та републікацій / [Т. Г. Гончарук, С. Б. Гуцалюк, І. В. Сапожніков, Г. В. Сапожнікова]. – Одеса: ОКФА, 1999. – С. 138.

Під час Ізмаїльської кампанії, 2 грудня 1790 р., бунці розбили 35-тисячний гарнізон на чолі з турецьким генералом Мехмет-Пашою, а 11 грудня 1790 р. брали участь у штурмі фортеці Ізмаїл. В основному вони входили до четвертої колони бригадира і кавалера В. Орлова, окрім 180 осіб на чолі з полковником П. Скаржинським та капітанами Г. Пламенцом, Г. Юрашем, підпоручиками О. Капустою та О. Пруєвим³¹, що входили до шостої колони бригадира І. Горича.

В деяких випадках старшина об'єднувала козацькі загони декількох іррегулярних військ, щоб вступити у бій із ворогом, який був у декілька разів більшим: 18 червня 1789 р. під час бою під Бендерами вони об'єдналися з козаками Донського війська на чолі з І. Ісаєвим та кіннотою Чорноморського війська, яку очолював кошовий отаман З. Чепіга³²; або входило до складу корпусів регулярних військ: 26–31 липня 1791 р. бились з ворогом у складі корпусу князя М. Рєпніна³³.

Під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. старшина очолювала підрозділи козаків Бузького війська³⁴ у складі Молдавського корпусу під керівництвом генерала від кавалерії А. Тормасова, згодом генерала від кавалерії барона Мейєндорфа. У складі трьох полків, на чолі з майором Єльчаніновим (командиром першого полку в 1803–1812 рр.), майором Беляєвим (командиром другого полку з 1803 р.) та майором К. Селістрановим (командиром третього полку) вони брали участь у військових діях на території Бессарабії, Молдови і Волощини: перший та третій полки – в облозі фортеці Ізмаїл, другий полк,

перебуваючи у складі Молдавської армії, – на території Дунайських князівств³⁵.

Під час Наполеонівської війни 1812 р. три полки козаків Бузького війська входили до складу Третього піхотного корпусу генерала М. Платова Першої Західної армії, загону Д. Давидова³⁶. Козаків першого полку очолював осавул С. Жекул, а з 20 липня 1812 р. – ротмістр (з кінця 1812 р. – полковник) О. Чеченський, другого полку – військовий полковник М. Немцо-Петровський, третього полку – майор К. Селістранов.

Окрім вищезгаданих полків, Бузьке військо добровільно і за власні кошти сформувало та забезпечило кіньми ескадрон із 111 козаків на чолі з В. Скаржинським, сином генерал-майора П. Скаржинського та дружину (полк) із 500 козаків. Окрім того, для поповнення діючих на фронті бузьких полків було підготовлено команду із 500 козаків, «щоб ними замінити втрати в рядах своїх товаришів», але в зв'язку з епідемією чуми на території Херсонської губернії вона виконувала обов'язки карантинної служби в Одесі³⁷.

Уряд високо оцінив героїзм старшини за участь у бойових діях, які проходили на території Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст., нагородивши їх орденами, медалями та чинами.

Так, за героїзм в російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. старшина нагороджена трьома орденами, двома Золотими хрестами та двома медалями. Зокрема, за участь в Очаківській кампанії нагороджені: полковник П. Скаржинський орденом Святого Георгія III ступеня та Золотим хрестом «За службу і хоробрість»³⁸,

³¹ Собрание разных полученных от главнокомандующих армиями и флотами ко двору донесений: с подлинников присылаемых в Имп. Академию наук для напечатания в Ведомостях / [сост. А. М. Грибовский]. – СПб. : Имп. Акад. наук, 1789–1791. – С. 61, 69.

³² Дружинина Е. И. Указ. соч. – С. 169.

³³ Собрание всех помещенных в Ведомостях обеих столиц, с 1787 по 1791 год включительно, реляций о военных действиях против неприятелей Российской империи / [сост. А. М. Грибовский]. – М.: Университетская тип. у В. Огорокова. – 1791. – Ч. 1. – С. 103.

³⁴ Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 1, оп. 218, спр. 7, арк. 928-934 зв.; ДАОО, ф. 1, оп. 218, спр. 8, арк. 83-85; РГВИА, ф. 490, оп. 1, д. 618, л. 336–372.

³⁵ Петров А. Н. Указ. соч. – С. 115.

³⁶ Васильев А. А. Русские соединенные армии при Бородине 24–26 августа 1812 г.: состав войск и численность / А. А. Васильев, А. А. Елисеев. – М., 1997. – С. 63–64, 69.

³⁷ Столетие Военного министерства. 1802–1902. Главное управление казачьих войск: исторический очерк. – СПб.: Синодальная тип., 1902. – Кн. 3. – С. 258–259.

³⁸ РГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 3022, л. 48.

прем'єр-майор І. Бей-Атажухов – «діамантовою медаллю» (золотою з діамантами).

За участь у штурмі фортеці Ізмаїл нагороджено: підполковника О. Орлова орденом Святого Георгія III ступеня, підполковника І. Бей-Атажухова орденом Святого Георгія IV ступеня; отамана П. Скаржинського³⁹ та капітана С. Балабіна Ізмаїльськими (Золотими) хрестами «За проявлену хоробрість»⁴⁰.

За участь у Наполеонівській війні 1812 р. та закордонних походах 1813–1814 рр. героїзм старшини Бузького війська відзначали неодноразово командуєчі військами, нагороджуючи їх орденами, медалями та підвищенням по службі. Серед них: герой Наполеонівської війни 1812 р. Д. Давидов, командир третього полку підполковник Кленовський, які прохали Олександра I нагородити офіцерів, що відзначилися «мужністю, хоробрістю і безстрашністю в боях з ворогом, який намагався проникнути в Малоросію», генерал Лідерс, під командуванням якого перебував ескадрон В. Скаржинського, адмірал Чичагов. Про їхні подвиги згадував 23 жовтня 1812 р. у своєму рапорті Олександр I та М. Кутузов⁴¹.

Уряд гідно відзначив звитягу старшини. Зокрема, ротмістр О. Чеченський був відзначений орденами Святого Георгія IV ступеня (за участь в бою під м. Смоленськ), Святої Анни з діамантами (за участь в боях під м. Лейпциг), Святої Анни II ступеня з діамантами та Святого Володимира II ступеня (за участь у військовій кампанії 1812 р.), Святого Володимира III ступеня (за участь у військовій кампанії 1813 р.), медалями «За вступ до Парижа» та «На пам'ять про 1812 р.» (за участь у боях за м. Париж). Окрім орденів він удостоєний звання майора (за участь у боях за м. Гродно, 1812 р.) та звання полковника (за участь у боях за м. Париж, 1813 р.). До речі, у

храмі Христа Спасителя, побудованому при Олександрі III, на честь спасіння Вітчизни в 1812 р., на стіні № 16, серед імен героїв виکارбовано ім'я О. Чеченського. Нижні чини, що відзначилися у Наполеонівській війні 1812 р. та закордонних походах 1813–1814 рр., отримали орденські срібні знаки за пред'явленими від Д. Давидова списками⁴².

Окрім військових подвигів, старшина за короткий проміжок існування війська залишила значний слід на ниві господарського освоєння краю, добротності та меценатства. Їхні земельні ділянки були набагато більшими, ніж у козаків⁴³ і ними вони розпоряджались за принципом довічного володіння. Зокрема, у 1796 р. старшини отримали в особисте володіння 72 тисячі десятин землі. Серед них: 21000 десятин отримав командир Нововербованого полку І. Касперов, 18500 – майор П. Скаржинський, 3000 – підполковник Є. Богданов, 1508 – підполковник О. Требинський, по 1500 десятин – капітан Ф. Юзефович, майор Г. Юраш, поручик С. Хмельницький⁴⁴.

На своїх землях старшина засновувала нові маєтки та села. Зокрема, П. Скаржинський, отримавши від Катерини II за службу 655,8 га землі на території колишньої Бугогардівської паланки у 1770-х рр. заснував с. Скаржинку (Трикрати), куди згодом переселив 100 кріпаків, куплених у Київській та Подільській губерніях. Окрім Скаржинки йому належали села Нікольське та Нижнє Нікольське.

У 1776 р. П. Скаржинський купив у П. Текелії с. Мигію, яке входило до Ольвіопольського повіту, 6895 га землі та 480 кріпаків, а через два роки отримав угіддя поблизу Філонового Броду для поселення 50 родин⁴⁵.

Згодом, у 1786 р., П. Скаржинський неподалік р. Мертвод заснував с. Мала Скаржин-

³⁹ РГВИА, ф.490, оп. 1, д. 618, л. 38.

⁴⁰ РГВИА, ф.489, оп. 1, д. 3022, л. 35.

⁴¹ Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г.: сборник документов / под ред. Л. Г. Бескровного – М.: Академия наук СССР, 1962. – С. 56–64.

⁴² Кутузов М. И.: сборник документов и материалов / под ред. Л. Г. Бескровного. – М.: Воениздат, 1955. – Т. 4, ч. 2. – С. 82.

⁴³ Бачинська О. А. Вказ. праця. – С. 214–215.

⁴⁴ Хиони И. А. Бугские казаки и их борьба против феодально-крепостнического гнета (последняя четверть XVIII – первая четверть XIX вв.): дис. ... канд. ист. наук / И. А. Хиони. – Одесса, 1973. – С. 80.

⁴⁵ Там само. – С. 63.

ка (Миколаївка) та ряд економій, які стали основою для створення сучасних селищ на території Південної України.

Збереглися цікаві свідчення і про маєток В. Хмельницького, який в одному з рапортів писав, «що володіє нерухомістю в Херсонському повіті, маєтком, який оцінено в 3 тисячі та жінка володіє багатьма десятинами землі, на якій знаходяться різні заклади, що самі по собі немало коштують». В. Хмельницький володів с. Варварівкою, великим будинком в с. Новопетровській та мав більше 100 робітників⁴⁶.

Козацька старшина щедро займалась меценатством, розвиваючи духовну культуру Півдня України. На її кошти зводились церкви, робились різного роду пожертвування. Так, зокрема, П. Скаржинський, заснувавши с. Скаржинки, викликав із Молдавії священика отця В. Наливайка і 12 травня 1780 р. звернувся до Слов'янської духовної консисторії із проханням «побудувати у слободі часовню»⁴⁷. У 1784 р. на його кошти було зведено Архангело-Михайлівську Петро-Павлівську церкви⁴⁸.

Отже, старшина Бузького козацтва була яскравими представниками тогочасної військової еліти. Проаналізувавши архівні матеріали було встановлено, що у 1793 р. служило у війську 4% старшини від загальної кількості козаків, а у 1803 р. – 3%.

Для війська була характерна прогресивна поліетнічність старшинського корпусу: якщо на 1793 р. у війську служив 21 «іноземець» (39%) (вісім росіян (15%), сім поляків (13%), чотири волохи (7%), один серб (2%) та один угорець (2%)), то на 1814–1815 рр. їхня кількість збільшується: в старшинському корпусі служив 31 «іноземець» (36,4%) (п'ять росіян (8%), десять волохів (11%), два вихрещених турки (3%), один грузин (1,5%), вісім поляків (9,4%) та три греки (3,5%)).

Вирізнялось військо і неоднорідністю «соціального становища» старшини. Проаналізувавши формулярні списки старшинського

корпусу, дійшли до висновку, що найпоширенішими записами у графі «соціальне походження» були: вихідці із козацьких родин, із офіцерських та старшинських родів, діти дворян. Зокрема, на 1804–1806 рр. у війську служили із: дітей священиків – один, дітей старшин та офіцерів – 45, дітей дворян – 31 старшина, а на 1814–1816 рр.: «козацьких дітей» – 31, дітей священиків – троє, дітей старшин та офіцерів – 45, дітей дворян – 54 особи.

Разом з тим їх діяльність вплинула на формування та розвиток Бузького полку: вони мали досвід ведення бойових дій, під час війни виступали разом зі своїми козаками та надихали їх на звитяги.

Але, аналізуючи життєдіяльність старшини можна прослідкувати деяку її деградацію. Незважаючи на військову доблесть, старшина поволі почала перетворюватися на великих землевласників, коли на перший план виступали вже не інтереси війська та козаків, а особисті. Разом з тим старшина поступово втрачала свій авторитет у козаків.

В даній статті публікуються рапорт та формулярні списки сотників Бузького війська за 1815 р., які зберігаються в Державному архіві Одеської області, у фонді «Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора» (Ф. 1), що містить у собі формулярні списки і місячні рапорти іррегулярних (козацьких) військ.

Слід зазначити, що кожен документ фонду розглядається як самостійна одиниця з власним номером і супроводжується редакційним заголовком. У заголовку зазначено дату (рік, місяць, день) написання та назву документа. Усі документи датовані за старим (юліанським) стилем, розміщені за хронологічною ознакою.

Текст поданих нижче документів друкється вперше, популярним методом, зі збереженням мовних, граматичних і стилістичних особливостей оригіналу. Вони розбиті на речення і абзаци відповідно до компонентів

⁴⁶ Хромов А. В. Реалізація місцевою владою Південної України політики уряду Російської імперії щодо козацтва у XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук. / А. В. Хромов. – Одеса, 2012. – С. 81.

⁴⁷ Православна церква на півдні України (1775–1781) // Джерела з історії Південної України. – 2004. – Т. 4. – С. 498–506.

⁴⁸ Филиппович И. Летопись прихода Петропавловской церкви с. Мигея, Елисаветградского уезда Херсонской епархии / И. Филиппович // 300ИД. – 1902. – Т. 24. – С. 27.

умовного формуляра. Пунктуаційні знаки, великі і малі літери поставлені з наближенням до вимог сучасної пунктуації та правопису. Різничитання географічних і власних назв

збережені. У текст вводиться три крапки ... , що вказують на пропуски, пошкодження тексту та його непрочитання.

ДОДАТОК

4 декабря 1815 года
Господину генералъ лейтенанту
и кавалеру Рудзевичу
Войска Бугского войсковой канцелярии
представлено князю Горчакову
и писаной 25 декабря №3703

РАПОРТЪ

Въ доставленномъ Вашему Превосходительству отъ 24 числа сего м-ца, о штабъ и оберъ офицерахъ Бугского войска по старшинству ихъ службы, краткомъ списке, состоитъ ессауловъ тринадцать. Да после сего въследствіи полученного отъ Вашего Превосходительства подъ №3409 предписанія, уволены отъ службы два есаула Важницкій и Тернавскій. Следственно не достаесть теперь по положенію сего войска въ полкахъ ессауловъ четыре; сотники же превышаютъ свой комплектъ восемью человеками.

По поводу сему Войсковая канцелярія для пополненія комплекта ессауловъ, назначивъ по старшинству и достоинству къ производству сотниковъ: Мустяцу І, Бирзула, Трянова и Капустина и прилагая у сего формулярные списки о службе ихъ и техъ, которыя изъ старшихъ по объясненнымъ причинамъ обходятся, Ваше превосходительство вас покоршейше просить о повышеніи ихъ въ следующія чины, зделать ваше куда следуетъ представленіе.

Атаманъ Полковникъ князь Кантакузенъ

ФОРМУЛЯРНЫЙ СПИСОК О СЛУЖБЕ СОТНИКОВЪ

Мораитова І, Мустяцы І, Бирзула, Цветова, Трянова и Капустина

Мораитов І-й Степан Кирилов сын – первого полка сотник.

Возраст: 45 лет.

Вступил на службу: 1 генваря 1783.

Происхождение: из греческой нации.

В каких губерниях и сколько имеет мужского пола душ крестьян: крестьян не имеет, а жилой домъ Войска Бугского въ станице Гутницкой

Российской грамоте читать и писать умеетъ

Женатъ. Детей нетъ

Чины и звания, дата их присвоения:

1 генваря 1783 – казакъ в 3 бывшего Бугского казачьего полку;

10 сентября 1793 – пятидесятникъ;

1 генваря 1804 – урядникъ в Бугскомъ казачьемъ войске;

19 сентября 1811 – хорунжий;

13 ноября 1812 – сотникъ.

Во время службы своей въ походахъ и у делахъ противъ неприятеля где и когда былъ:

Съ 1783 по 1788 годъ у содержаніи по реке Бугу кордонной стражи, 1788 подъ Очаковомъ 6 декабря на штурме, 1789 подъ Бендерами въ партіяхъ и сраженіяхъ, 1790 подъ Измаиловымъ декабрь II на штурме и взятіи оногo, 1791 въ Молдавіи надъ рекою Серетомъ у содержаніи кордонновъ до заключенія съ Портою Оттоманскою мира, 1792-1793 въ Польше, 1805 и 1806 годовъ по 23 ноября у

содержаніи по реке Днестру кордонной стражи, того жь года ноября 25 при занятіи города Бендеръ, потомъ къ городу Измайлову въ передовомъ отряде, 1807 генваря 10 при атаке неприятелемъ Мусайтского поста въ сильномъ сраженіи, и у содержаніи пикетовъ и партіяхъ марта 2 и 3 при прогнаніи неприятеля встретившего російскую армію къ городу Измайлову, марта 6, 10, 17 апреля 2, 14 и 23 при атаке того города, мая 26 и 12 июня въ генеральныхъ сраженіяхъ 1808-1809, 1810-1811 и 1812 июня по 12 у содержаніи по Австрійской и Варшавского герцогства границамъ кордоновъ и с того жь числа при вступленіи французскихъ войскъ въ Россійскіе пределы при переправе оныхъ чрезъ реку Неманъ при городе Ковыль въ сраженіи, при городе Витебскъ и другихъ мѣстахъ до окончанія сей кампаніи былъ.

Мустьяца 1-й Дмитрий Лукьянов сын – второго полка сотник.

Возраст: 31 год.

Вступил на службу: 10 февраля 1800.

Происхождение: из военных дворян.

В каких губерниях и сколько имеет мужского пола душ крестьян: крестьян не имеет, а жилой домъ Войска Бугского въ станице Федоровской

Российской грамоте читать и писать умеетъ

Холостъ

Чины и звания, дата их присвоения:

10 февраля 1800 – канонеръ въ морскомъ флоте;

2 марта 1802 – младший унтеръ-офицеръ;

11 генваря 1803 – унтеръ-офицеръ;

1 генваря 1804 – переименован урядникомъ въ Бугскомъ войске;

19 сентября 1811 – хорунжий;

13 ноября 1812 – сотникъ.

Во время службы своей въ походахъ и у делахъ противъ неприятеля где и когда былъ:

1800, 1801-1802 и 1803 въ службѣ Николаевского флота. 1806 у содержаніи по Днестру кордоновъ, 1808, 1809-1810-1811-1812 июня по 13 число у содержаніи по Збручу, Немане и Бугу кордоновъ, и по вступленіи французскихъ войскъ въ пределы російскіе находясь при 1 Западной арміи въ сраженіяхъ июля 13, 14 подъ Витебскомъ августа 6 подъ Смоленскимъ 7 при селеніи Заблотви, 26 при Бородине откель и поступилъ въ партизанскій отрядъ гвардіи полковника Фигнера, 22 ... въ преследованіи неприятеля до города Красного 1813.

За границею апреля 20 при местечке Люцене 8-9 мая при городе Дауцене, августа 10 при Дербенте, ... Гизгюбель, 11 при городе Пирне, 14, 15 и 16 при городе Дрездене, 20, 23, 24 вторично при Пирне и Гизгюбеле сентября 2 и 3 при ... , Петерсвальде и Ноллендорфе былъ.

Бирзул Алексей Ларионов сын – второго полка сотник.

Возраст: 27 лет.

Вступил на службу: 10 февраля 1800.

Происхождение: из дворян.

В каких губерниях и сколько имеет мужского пола душ крестьян: крестьян не имеет, а жилой домъ Войска Бугского въ станице Федоровке

Российской грамоте читать и писать умеетъ, арифметике, исторію, географію, статистику, юриспруденцію и по молдавски говорить умеетъ

Холостъ

Чины и звания, дата их присвоения:

1 генваря 1804 – казакъ въ Бугскомъ казачьемъ войске;

12 декабря 1804 – урядникъ;

19 сентября 1811 – хорунжий;

13 ноября 1812 – сотникъ.

Во время службы своей въ походахъ и у делахъ противъ неприятеля где и когда былъ:

Въ походахъ былъ 1806 года ноября 26 при переходе Россійской арміи реку Днестръ, при занятіи полянского укреплєнія, 30 ноября крепости Акерманской и другихъ дєйствіяхъ до осады крепости Измайлова. После сего по способности былъ употребленъ при формированіи волонтирскихъ полковъ.

1808 и 1809 у содержанія по Австрійской границе кордонной стражи, где въ особенности много содействовалъ при удержаніи возмущившихся въ 1809 году въ Галиціи поляковъ отъ перехода на нашу сторону.

1812 года во время открывшейся въ Херсонской губерніи моровой язвы и до окончанія оной имель занятія при учрежденіи кордоновъ по реке Бугу, Кантакузенской карантинной заставы и уничтоженіи въ станице водяной заразы. Онъ открылъ одного человека, перешедшаго изъ зараженныхъ мєстъ на благополучную сторону, которого не допустивъ ни с кемъ до сообщенія представилъ въ карантинъ.

Во всехъ сихъ случаяхъ вверяемы были ему важнейшіе выполненія. Онъ оправдалъ ихъ съ величайшею дєятельностью, осторожностію и благоразумнымъ распоряженіемъ и доставляли обо всемъ самыя верныя и подробныя свєденія, кои служили основаніемъ къ доведенію кордоновъ до совершенного устройства.

Цветов Илья Васильев сын – третьего полка сотник.

Возраст: 30 лет.

Вступил на службу: 1 января 1804.

Происхождение: из казачьих детей.

В каких губерниях и сколько имеетъ мужского пола душъ крестьянъ: крестьянъ не имеетъ, а жилой домъ Войска Бугского въ станице Матвеевской

Россійской грамоте читать и писать умеетъ

Женатъ, детей не имеетъ

В комитете при полку

Чины и звания, дата их присвоения:

1 января 1804 – казакъ въ Бугскомъ войске;

12 декабря 1804 – урядникъ;

19 сентября 1811 – хорунжий;

13 ноября 1812 – сотникъ.

Во время службы своей въ походахъ и у делахъ противъ неприятеля где и когда былъ:

При вступленіи въ Россійскіе пределы французовъ и при ретираде къ мєстамъ россійскихъ войскъ былъ при удержаніи пункта на коемъ усиливался неприятель въ Малороссію при местечке Чечерске съ 19 августа по 25 ноября всегда в отраженіи находился. А с того числа до окончанія французской компаніи во всехъ случившихся съ неприятелемъ сраженіяхъ до взятія города Парижа 13 марта 1814 года былъ.

Трянов Константин Петров сын – второго полка сотник.

Возрастъ: 36 летъ.

Вступилъ на службу: 1 мая 1792.

Происхождение: из казачьихъ детей.

В каких губерниях и сколько имеетъ мужского пола душъ крестьянъ: крестьянъ не имеетъ, а жилой домъ Войска Бугского въ городе Вознесенске

Россійской грамоте читать и писать умеетъ

Женатъ, и имеетъ сына Ивана 6 летъ

Чины и звания, дата их присвоения:

5 мая 1792 – казакъ въ бывшемъ Бугскомъ полку;

Въ Бугскомъ казачьемъ войске съ 1 января 1804;

4 апреля 1805 – урядникъ;
19 сентября 1811 – хорунжий;
13 ноября 1812 – сотникъ.

Во время службы своей въ походахъ и у делахъ противъ неприятеля где и когда былъ:

1792 и 1793 въ Польше, съ 1794–1796 годовъ у содержаніи по реке Днестру и Черному морю кордонной стражи.

1806 при атаке города Измаилова, въ сраженіяхъ 1807 у содержаніи по рекамъ Дунаю и Серету кордонной стражи и Сафянскомъ лимане отъ города Измаилова передовой цепи и въ Молдавіи 1808 по 1 июня 1811 годовъ у содержаніе по Австрійской, Турецкой и княжества Варшавского кордонъ. А потомъ противу вступившихъ въ російскіе пределы французовъ и при ретираде къ месту Россійскихъ войскъ, при удержаніи пункта на коемъ усиливался неприятель въ Малороссію при местечке Чечерске съ 19 августа по 25 ноября всегда въ сраженіи оныхъ находился, а с того числа до окончанія французской компаніяхъ былъ.

Капустин Егор Алексеев сын – третьего полка сотник.

Возрасть: 29 летъ.

Вступилъ на службу: 1 генваря 1804.

Происхождение: из военныхъ дворянъ.

В какихъ губерніяхъ и сколько имеет мужского пола душъ крестьян: крестьян не имеетъ, а жилой домъ Войска Бугского въ станице Гурьевской

Россійской грамоте читать и писать умеетъ

Женатъ, детей не имеетъ

Чины и званія, дата ихъ присвоенія:

1 генваря 1804 – казакъ въ Бугскомъ казачьемъ войске;

15 сентября 1804 – урядникъ;

19 сентября 1811 – хорунжий;

13 ноября 1812 – сотникъ.

Во время службы своей въ походахъ и у делахъ противъ неприятеля где и когда былъ:

1805 по нужной экстенности Подольской губерніи въ местечке Черновцахъ. 1806 при атаке города Измаилова въ сраженіяхъ. 1806 у содержаніи по рекамъ Дунаю и Серету передовыхъ пикетовъ и при Сафанскомъ лимане передовой цепи 1808 года въ ... по 21 марта 1811 по 1 число июля у содержаніи по Австрійской, Турецкой и княжества Варшавского по границамъ а потомъ съ начала и до окончанія французской кампаніи во всехъ случившихся сраженіяхъ действительно былъ.

Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 218, спр. 8, арк. 83–85. Оригінал.

References

1. Abalikhin, B. S. (1962). *Ukrainskyj narod u Vitchyzniani vijn 1812 r.* Kyiv: Derzhpolitvydav URSR. [in Ukrainian].
2. Ancupov, I. A. (2000). *Kazachestvo rossijskoe mezhd u Bugom i Dunaem.* Kishinev. [in Russian].
3. Babkin, V. I. (1962). *Narodnoe opolchenie v Otechestvennoj vojne 1812 g.* Moskva: Socialno-ekonomicheskaya literatura. [in Russian].
4. Bahalij-Tatarynova, O. D. (1927). *Narysy z istorii vijskovykh poselen' na Ukraini. Naukovyj zbirnyk Kharkivs'koi naukovo-doslidnoi kafedry istorii ukrain-s'koi kul'tury. Z istorii selians'kykh rukhiv na Livoberezhnij Ukraini,* (5), 93–153. [in Ukrainian].
5. Bachynska, O. A. (2011). *Kozatstvo v «pisliakozats'ku» dobu ukrains'koi istorii (kinets' XVIII-XIX st.).* Kyiv: Vyscha shkola. [in Ukrainian].
6. Beskrovnyj, L. G. (1972). *Russkaya armiya i flot v XIX v.* Moskva: Nauka. [in Russian].
7. Vasilev, A. A., Eliseev, A. A. (1997). *Russkie soedinennye armii pri Borodine 24-26 avgusta 1812 g.: sostav vojsk i chislennost.* Moskva. [in Russian].
8. Glinka, V. M., Pomarnackij, A. V. (1974). *Voen-naya galereya Zimnego dvorca.* Leningrad: Avrora. [in Russian].
9. Glinka, S. N. (1836). *Zapiski o 1812 g.* Sankt-Peterburg: v tipografii Imperatorskoj Rossijskoj akademii. [in Russian].
10. Doroshenko, O. M. (2011). *Rid Skarzhynskykh v istorii Pivdennoi Ukrainy (seredyna XVIII – pochatok XX st.).* Mykolaiv. [in Ukrainian].
11. Druzhinina, E. I. (1970). *Yuzhnaya Ukraina v 1800–1825 gg.* Moskva: Nauka. [in Russian].

12. Zyablovskij, E. F. (1815). *Statisticheskoe opisanie Rossijskoj imperii v nyneshnem ee sostoyanii s predvaritelnyimi ponyatijami o statistike i s obshhim obozreniem Evropy v statisticheskom vide* (Vol. 3). Sankt-Peterburg: v Morskoj tipografii. [in Russian].
13. Beskrovnij, L. G. (Ed.). (1955). *Kutuzov M. I.: sbornik dokumentov i materialov* (Vol. 4). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
14. Lobachevskij, V. (1887). Bugskoe kazachestvo i voennye poseleniya : literaturnye nabroski o Vladimira Lobachevskogo. *Kievskaya starina*, (12), 591–626. [in Russian].
15. Mixajlovskij-Danilevskij, A. I. (1843). *Opisanie Otechestvennoj vojny 1812 g.* (Vol. 2). Sankt-Peterburg: tipografiya Shtaba Otdel'nogo Korpusa Vnutrennej Strazhi. [in Russian].
16. Beskrovnij, L. G. (Ed.). (1962). *Narodnoe opolchenie v Otechestvennoj vojne 1812 g.: sbornik dokumentov*. Moskva: Akademiya nauk SSSR. [in Russian].
17. Petrov, A. N. (1885). *Vojna Rossii s Turciej 1806-1812 gg.* (Vol. 1). Sankt-Peterburg: Voennaya tipografiya. [in Russian].
18. Semenova-Tyan-Shanskogo, V. P. (Ed.). (1910). *Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego Otechestva. Nastolnaya dorozhnaya kniga dlya russkix lyudej* (Vol. 14). Sankt-Peterburg: tipografiya A. F. Devriena. [in Russian].
19. Rudkovskij, A. (1882). SvedeniyaoBugskixkazakax. *Kievskaya starina*, (4), 389–391. [in Russian].
20. Skalkovskij, A. A. (1882). Eshhe o bugskix kazakax. *Kievskaya starina*, (4), 598–603. [in Russian].
21. Skalkovskij, A. A. (1883). K istorii bugskix kazakov. *Kievskaya starina*, (6), 186–187. [in Russian].
22. Gribovskij, A. M. (Comps.). (1791). *Sobranie vsekh pomeshhennykh v Vedomostyax obeix stolic, s 1787 po 1791 god vklyuchitelno, relyacij o voennykh dejstviyax protiv nepriyatelej Rossijskoj imperii* (Vol. 1). Moskva: Universitetskaya tipografiya u V. Okorokova. [in Russian].
23. Gribovskij, A. M. (Comps.). (1791). *Sobranie raznykh poluchennykh ot glavnokomanduyushhix armiyami i flotami ko dvoru donesenij: s podlinnikov prisylaemykh v Imperatorskuyu Akademiyu nauk dlya napechataniya v Vedomostyax*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaya Akademiya nauk. [in Russian].
24. Suxomlina, A. V., Styrova, V. D. (Ed.). (1951). *Suvorov A. V.: sbornik dokumentov*. Moskva: Voennoe izdatelstvo voennogo ministerstva SSSR. [in Russian].
25. Filippovich, I. (1902). Letopis priхода Petropavlovskoj cerkvi s. Migeya, Elisavetgradskogo uezda Xersonskoj eparxii. *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej*, (24), 27. [in Russian].
26. Honcharuk, T. H., Hutsaliuk, S. B., Sapozhnikov. I. V., Sapozhnikova, H. V. (1999). *Khadzhybej-Odesa ta ukrains'ke kozatstvo (1415–1797 rr.): do 210-i richnytsi shturmu Khadzhybejskoho zamku*. Odesa: OKFA. [in Ukrainian].
27. Xioni, I. A. (1973). *Bugskie kazaki i ix borba protiv feodalno-krepostnicheskogo gneta (poslednyaya chetvert XVIII – pervaya chetvert XIX vv.)*. Odessa. [in Ukrainian].
28. Xioni, I. O. (1965). Do istorii zaselennia Pobuzhzhia (Buzke kozatske vijsko 1769–1817 rr.). *Ukrainskyj istorychnyj zhurnal*, (8), 126–128. [in Ukrainian].
29. Khromov, A. V. (2012). *Realizatsiia mistsevoiu vladoiu Pivdennoi Ukrainy polityky uriadu Rosijskoi imperii schodo kozatstva u XIX st.* Odesa. [in Ukrainian].

ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ У ПОБУЖЖІ

Стаття розкриває деякі сторони гайдамацького руху на півдні Правобережної України, а саме – у Побужжі. Тут, на землях, що належали Бугогардівській паланці Коша Нової Запорозької Січі (1734–1775 рр.) групували та діяли окремі загони гайдамаків. Головні бази гайдамаків знаходилися на Мигійському острові, в Вербовій, Балацькій, Романовій балках, в урочищі Корабельному та інших місцях Побужжя.

Наведені в публікації деякі архівні документи й уривки деяких з них свідчать про те, що гайдамацький рух на Побужжі становив неабияку загрозу для правлячих кіл Російської імперії, Польщі та Османської імперії, кордонами яких були оточені землі Коша Нової Запорозької Січі. Об'єднаними зусиллями військ Російської імперії та Польщі гайдамацький рух на Побужжі було ліквідовано.

Ключові слова: гайдамацький рух, Побужжя, Бугогардівська паланка, Миколаївщина, козацтво.

Vasiliy Nikitin

Haydamak's movement in Pobuzhiye

The article reveals some aspects of the Haidamak's movement in the south of the Right-Bank Ukraine, namely, in Pobuzha. Here, on the lands belonging to the Bugogardivska Palanka of Kosh of the Nova Zaporizhs'ka Sich (1734–1775), Separate detachments of Haidamaks were grouped and operated. The main bases of the Haidamaks were on the Island of Migeia, in the Verbova, Balatskaya, Romanova balkas, in the Korabelnyi tract and other places in Pobuzha.

The archival documents and excerpts from some of them cited in the publication indicate that the Haidamak's movement in Pobuzha constituted a serious threat to the ruling circles of the Russian Empire, Poland and the Ottoman Empire, whose borders surrounded the lands of Kosha Nova Zaporizhska Sich. By combined efforts of the troops of the Russian Empire and Poland, the Haydamak's movement in Pobuzha was liquidated.

Key words: Haidamak's movement, Pobuzha, Bugogardivska Palanka, Mykolayiv region, Cossacks.

Василий Никитин

Гайдамацкое движение в Побужье

Статья раскрывает некоторые стороны гайдамацкого движения на юге Правобережной Украины, а именно – в Побужье. Здесь, на землях, принадлежавших Бугогардовской паланке Коша Новой Запорожской Сечи (1734–1775 гг.) группировались и действовали отдельные отряды гайдамаков. Главные базы гайдамаков находились на Мигейском острове, в Вербовой, Балацкой, Романовой балках, в урочище Корабельном и других местах Побужья.

Приведенные в публикации некоторые архивные документы и отрывки некоторых из них свидетельствуют о том, что гайдамацкое движение на Побужье составляло серьезную угрозу для правящих кругов Российской империи, Польши и Османской империи, границами которых были окружены земли Коша Новой Запорожской Сечи. Объединенными усилиями войск Российской империи и Польши гайдамацкое движение на Побужье было ликвидировано.

Ключевые слова: гайдамацкое движение, Побужье, Бугогардовская паланка, Николаевщина, казачество.

Минуло 250 років з того часу, коли на Україні у 1768 р. вибухнуло селянсько-козацьке повстання під проводом козаків Максима Залізняка та Івана Гонти, яке увійшло в історію під назвою Коліївщина¹.

Місцевість, на теренах якої відбувалися деякі події гайдамацького руху, у тому числі і

Коліївщини, була у XVIII ст. зайнята Бугогардівською паланкою Коша Нової Запорозької Січі (1734–1775 рр.), що займала північну частину сучасної Миколаївської області.

Ці землі завжди являли собою ласий кушень для тих держав, що їх оточували. А це були Росія з півночі з так званою Новосербією, з

¹ Від польського kolejny – черговий, чергова [варта]. У другій половині XVIII ст. на Правобережній Україні шляхта та її піддані відбували різні сторожові повинності по черзі, причому, були цілі розряди таких чергових сторожів, що приписувалися до якоїсь території та являли собою неначе синонім слова «козацтво». Крім цього, є й інші трактування цієї назви гайдамацького руху.

заходу – Польща та Оттоманська імперія, з півдня – Кримське ханство та Єдісанська й Ечикульська ногайські орди, що кочували степами Північного Причорномор'я. Лівобережна Україна тоді вже входила до складу Російської імперії, хоч і являла собою своєрідну автономію. Ось чому за ці багатющі землі протягом століть, та особливо у XVIII ст., весь час точилася боротьба. І незважаючи на те, що ці землі входили до Запоріжжя і на них поступово виникали різні оселі (зимівники, курені, маєтки, городки, форпости, пасіки тощо), вищезгадані держави продовжували зазіхати на них. Селянство, що проживало на цих землях, дуже потерпало від різного роду утисків, експлуатації праці, всілякого приниження та глумління польськими панами, російською стороною, татарами-ногаями та турками, які іноді подавалися збройними загонами до території Дніпровського Правобережжя і нищили не тільки оселі, а й селянство. Жорстокість пануючих і постійні знущання над біднішими верствами населення, насильницьке поширення уніатства супроти православ'я – все це разом спричиняло різного роду скарги та збройні виступи страждаючого населення Правобережжя².

Події, що відбувалися на землях Вольностей Запорозьких, не обминали території Бугогардівської паланки. Торкаючись цих подій, що являли собою селянсько-гайдамацькі виступи на Дніпровському Правобережжі, В. Антонович поділяє їх на три етапи, або, як він зазначає, моменти. Перший етап пов'язаний з повстанням Верлана у 1734 р., другий етап пов'язаний з повстанням селян у 1750 р., які тікали від кріпацтва та приєдналися до

гайдамаків, а третій – відомий під назвою Коліївщини – 1768 р.³

Та ще напередодні зародження Нової січі у 1733 р., користуючись тим, що у Польщі почалася боротьба за владу між прихильниками князя саксонського Августа III та прихильниками колишнього польського короля Станіслава Лещинського, російські війська вступили на територію Правобережної України, маючи намір вигнати останнього з Польщі. Козаки також взяли участь у цій справі. Та згодом селянство, побачивши, що об'єднані сили російських військ і козаків громлять польську шляхту, теж потягнулось до збройних виступів і, незабаром, почалося широкомасштабне повстання⁴.

Це повстання очолив старшина двірських козаків князя Любомирського Верлан, який з часом прийняв титул полковника. До нього приєднався Сава Чалий (Чаленко), що став одним з ватажків селянсько-гайдамацького руху та діяв зі своїми загонами на кордонах Польщі, Туреччини та Росії і про якого дослідниками висвітлено більш ніж достатньо⁵. Загони Чалого чисельністю до ста, а то й більше гайдамаків склалися з волохів, циган, поляків і з десятка втікачів-запорожців, яких приховував бугогардівський полковник Василь Пхайко⁶, за що вдячні козаки нагороджували його хабарами⁷.

Як стверджував гайдамака Василь Тумка, гайдамацькі загони напередодні формувалися у Запорозькому Гарді, а потім йшли до Савки Чалого й інших загонів, які діяли на польській території, розорюючи маєтки і села і переслідуючи шляхту. За наказом кошового отамана гардовий полковник Василь Пхайко шукав Савку Чалого, але не знайшов. У 1734 р. гайда-

² Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні 20-60 рр. XVIII ст. / О. П. Лола. – К., 1965. – С. 23-38; Ефименко А. Южная Русь / А. Ефименко. – СПб, 1905. – Т. 1. – С. 132; Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского / А. Скальковский. – Одесса, 1885. – Ч. 2. – С. 103-112; Кащенко А. Оповідання про славне військо Запорізьке / А. Кащенко. – К.: «Веселка», 1992. – С. 24-33, 183-184; Гайдамацький рух на Україні в XVIII столітті. – К., 1970. – С. 130-140.

³ Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К., 1991. – С. 184-187.

⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К.-Львів, 1913. – С. 446; Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – К.: «Дніпрова хвиля», Мюнхен, 1992. – Т. 2. – С. 254; Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К., 1992. – Т. 2. – С. 148-149.

⁵ Скальковский А. Указ. соч. – Ч. 2. – С. 112-116, 308; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. С. 160-162; Дорошенко Д. Вказ. твір. – С. 254; Кащенко А. Вказ. пр. – С. 195-198; К биографии Саввы Чалого // Киевская старина. – № 8. – К., 1892. – С. 259-262; Щербина В. Савва Чаленко и Игнат Гольий / В. Щербина // Киевская старина. – № 10. – К., 1891. – С. 119-122.

⁶ Скальковский А. Указ. соч. – Ч. 2. – С. 113.

⁷ Гайдамацький рух на Україні в XVIII столітті. – К., 1970. – С. 76.

маки Чалого напали на грецьких купців і пограбували їх⁸. Та коли київський генерал-губернатор граф Вейсбах у 1735 р. наказав Кошу Нової Січі зібрати інформацію про дії гайдамаки Чалого, який більше двадцяти років наводив жах на території польської України та називав себе не інакше як «дійсним представником війська Запорозького», то Кіш пояснив, що Савка Чалий став зрадником запорозьких козаків і найманцем польської шляхти⁹. Він наприкінці 1736 р. прийшов до польського регіментаря Маніковського і присягнув на вірність короні Речі Посполитої і був призначений полковником¹⁰. Починаючи з 1737 р., Чалий «почав ловити гайдамаків і чинити, ганяючись за ними по запорізьких землях, великі шкоди вже не тільки гайдамакам, а навіть Війську Запорозькому... З полком найманого польського війська він стояв у Немирові і звідти без жалю вистежував і громив ватаги своїх бувших товаришів¹¹, а коли ті одного разу (у 1740 р.) почали тікати на Запоріжжя, то він... вскочив слідом за гайдамаками з полком поляків та волохів у запорізькі землі, розігнав команду Бугогардівської паланки, спалив церкву, зимівники і самий гард – дерев'яні споруди – греблі між порогами для ловлі риби»¹².

Однак, вже восени 1734 р. загопи Верлана були розгромлені, і їх залишки та поодинокі запорожці ховалися понад Південним Бугом по байраках Запоріжжя.

Але з 1736 р. відновлюються гайдамацькі походи на чолі з Савою Чалим, Матвієм Гривою, Іваном Медвідем, Харком і Гнатом Голим. Останньому належить честь покарання за зраду запорозької справи Савою Чалим. Як стверджують деякі дослідники¹³, у грудні 1741 р. Чалого було покарано Гнатом Голим з товаришами, які «поранили його списками і, захопив-

ши живого у бранці, привезли у Січ, а там військовий суд засудив його до смертної кари, і Саву Чалого козаки забили киями»¹⁴, хоча деякі документи свідчать про інше. «В 1741 году называемой Игнатко с другими козаками и гайдамаками, приехав в дом полковника Савки, находящегося в службе у великого коронного гетьмана, упомянутого полковника мучительски умертвили и весь дом ограбили ценою на восемьдесят тысяч польских гульденов»¹⁵.

Д. Мордовцев також говорить про долю бугогардівського полковника Василя Пхайка, якого запорозький суд звинуватив як посібника Савки Чалого у його бугогардівських похищеннях і засудив на важкі роботи¹⁶.

Коли було страчено Чалого, польські пани заради помсти почали переслідувати загін Гната Голого та, не здогнавши його вдруге, напали на Запорізький Гард у 1742 р. У цей час гардовий полковник був на Інгулі. І поляки стратили там трьох козаків, чотирьох поранили, інших полонили, а зимівник полковника порушили, а гардовських худобу і коней відігнали до себе¹⁷.

Всі ці події відбувалися на тлі війни, що сталася між Росією та Туреччиною у 1735–40 рр. До складу російських військ входило також і Військо Запорозьке, що наприкінці цієї війни стратило біля 6000 душ чи «біля половини всього годящого до бою товариства»¹⁸.

Після закінчення цієї війни Росія умовою 1739–1740 років передавала Туреччині запорозькі землі на Дніпровському Правобережжі з гирлами річок Мертвоводу, Гнилого Єланця, Інгулу й Інгульця¹⁹, тобто ті землі, що належали до цього території Бугогардівської паланки. І хоча офіційно вони почали належати Туреччині, турки не намагалися їх освоювати, побоюючись нападів запорозьких козаків.

⁸ Гайдамацький рух на Україні в XVIII столітті. – К., 1970. – С. 81–83.

⁹ Скальковский А. Указ. соч. – Ч. 2. – С. 308.

¹⁰ Щербина В. Указ. соч. – С. 119.

¹¹ Кащенко А. Вказ. пр. – С. 195.

¹² Там само. – С. 197.

¹³ Щербина В. Указ. соч. – С. 119–122: К биографии – С. 259–262.

¹⁴ Кащенко А. Вказ. пр. – С. 197.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.59, оп.1, спр.1798, арк.10.

¹⁶ Мордовцев Д. Гайдамачина. – СПб., 1870. – С. 93.

¹⁷ Скальковский А. Указ. соч. – Ч. 2. – С. 112; Кащенко А. Вказ. пр. – С. 198.

¹⁸ Кащенко А. Вказ. пр. – С. 196.

¹⁹ Там само; Яворницький Д. І. Вказ. пр. – С. 32–33.

1740 роки відзначалися лише окремими епізодами, що пов'язані були сутичками з поляками та татарами, або нападами гайдамаків і запорожців на маєтки заможних поселенців, або на деяких осіб, що зафіксовано у відповідних документах.

Ось деякі витяги з них, де відображені події, що точилися на території Правобережжя.

«Генваря 20 числа 1743 года... сказывали уманские козаки, что уже де тому недель с три, как послана была из местечка Монастырищ одна польская хоронга на подъезд за гайдамаками и, приехав в Гард и напав ночью временем на сонных, из обретающихся в Гарде для ловления рыбы, запорожских пять козаков закололи, а пять же человек под арест взяли, и будучи де тамо запорожских командиров ранили, которые де убоясь ночного времени, того ж часу ретировались к кошевому в Сечь; а ныне де состоящие в польской Украине в команде региментаря Нитославского польския хоронги на винтер квартирах от запорожских козаков великую имеют предосторожность и для того около тех мест, где оныя хоронги находятся, делают рогатки...»²⁰.

На польській території України та за її межами шляхтичі, поміщики та єзуїти нападали на церковні та похоронні процесії, викидали з трун небіжчиків, віднімали та трошили хрести, здирали образа та Євангелія, грабували у церквах майно, віднімали у населення хліб, худобу, гроші, знущаючись над населенням, забивали під нігті та підпалювали сірники²¹.

Та окремі ватаги гайдамаків, як уже згадувалося, проникали на територію української Польщі та мстилися тим, хто знущався над знедоленим селянством.

Російський уряд в особі київського генерал-губернатора М. Леонтьєва дуже обережно ставився до відносин з Польщею і тому видав 26 квітня 1743 р. Ордер Кошеві про нагляд за пересуванням загонів, посланих від польського війська для затримання гайдамаків, в якому, між іншим, повідомляється: «...А понеже

таковым их полским подездам і объявлением доверивать весьма не надлежит, дабы, усмотря какую-либо оплошность, не могли учинить незапного нападения, того ради вам, гсдну кашевому атаману и всему Войску Запорожскому Низовому, чрез сие зело найкрепше предлагаю от таковых польских команд, как в Запорожской Сечи и в куренях, лежащих в границах ея императорскаго величества, і запорожском Гарду, имеют зело крепкую предосторожность и на их обороты недреманным оком смотреть і во всем поступат по силе прежних моих предложеней неотменно...»²²

Як свідчили офіційні документи «...В нынешнем 1743 г. Правительствующему Сенату доложеном от войска Запорожского низового представлены жалобы... на поляков, что они степь их, лежащую от р. Мертвых вод себе присваивают и в прошлом де году козаков их невинных в Богогардовом уезде трех человек убили и четырёх ранили и полковничий зимовник разорили; они же доносили, что на войсковыя их волюности козацкия из городов польских люди приходят и оседлость чинить позволили...»²³

У травні 1744 р. мешканець містечка Ярлика Ананій Волошин, що примусово проходив службу ротмістром у польських військах, свідчив на допиті в Коші про намір польського загону полковника Якова Білинського напасти на м. Торговицю і Гард під приводом розшуку викрадених у них коней. Білинський власноручно стратив двох козаків з Гарду, а потім, особисто перебуваючи у Гарді, нахабно вимагав у гардового полковника коней, але після того, як полковнику розповіли про страту Білинським козаків, полковник затримав Білинського у Гарді, але той утік до річки Південний Буг, переплив її, але був поранений, знову затриманий і через чотири дні помер²⁴.

Подані нижче витяги з документів доволі яскраво показують, як «...некоторая партия запорожских козаков из живущих на российской Императорской степи, которых место

²⁰ Андриевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743-1767) / А. А. Андриевский // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1893. – № XVI. – С. 121.

²¹ Маркевич Н. История Малороссии / Н. Маркевич. – М., 1842. – Т. 2. – С. 658-660.

²² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. – К., 1998. – Т. I. – С. 268.

²³ Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715-1774 / А. А. Андриевский // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1886. – № XIV. – С. 296.

²⁴ Архів Коша. – Т. I. – С. 268-271.

гардом и Великим Ингулом называется, предержостно осмелились 5 числа сентября ...1745 года чрез границу в королевско-польскую Украину нападение учинить и мою местность или хутор насильно разграбить...» – скаржитесь перебуваючий на польській королівській службі німецький генерал-майор від кавалерії фон Вейсбах, звертаючись до російської імператриці, і називає себе першим німцем, що *«тамо поселиться отважился»* і вважає цю місцевість (хутір на річці Росі між Богуславом і Корсунем) небезпечною тому, що де *«от запорожских козаков, которые по выступлении своем гайдамаками называются, здесь частые нападения чинятся...»*²⁵.

У 1746 р. Кош на ім'я київського генерал-губернатора М. Леонтьєва подає донесення та відомість про кількість страчених поляками козаків і майна, захопленого у них у 1733–1746 роках. І в відомості по роках *«...сколко от прошедшего 733 году, даже по настоящій 746 годъ, козаков Войска Запорожского Низового ляхи повешали. И что в них поотбирали, и какъ оних козаков звали и прозвали, и каких оные били куреней, и с какими оные товарами ходили, а другие за какими нуждами, и где оних повешанно...»*²⁶.

Знуцання над людською гідністю та тортури, якими поляки нівечили спійманих запорозьких козаків або гайдамак і після цього страчували, було для таких катів звичайною справою. Особливо відзначалися ті козаки-запроданці, що пішли на службу до ляхів. Такою постаттю у 1740-ві роки був козак-запроданець Василь Тумка, що *«...те обиды Войску Запорожскому прыключил, прыезжая с Полце, будучи уже тамо козаком»*²⁷.

На такі знущання над населенням гайдамаки разом з запорожцями відповідали рейдами на територію польської України, щоб помститися ляхам, які порушували кордони паланки. Але, як відомо, уряд Російської імперії наказував Кошу та старшині переслідувати і

карати гайдамаків і запорожців, що приєднувалися до гайдамаків.

Місцем, де могли переховуватися гайдамаки та запорожці, пов'язані з ними, вже давно на підозрі у російських урядовців був Бузький Гард і тому найчастіше у наказах, надісланих у Кош, фігурує ця назва.

Серед запорізьких документів зустрічається багато доказів того, що однією з головних баз гайдамацького руху був Мігейський острів, або Мігея, що знаходиться при впадінні невеличкої річки Мігейського Ташлику у р. Південний Буг. На скелях острова й у невеличких печерах, а також у тимчасових спорудах групувалися гайдамаки. Ось чому й доказ – універсал гетьмана Розумовського, що надіслано до Кошу в 1757 р.: *«В бытность польских комиссаров в пограничной комиссии представлено было гетьману, что необузданность гайдамак, собирающихся в Мигейском острове, во многих Польских местах разорения, смертные убийства и отгон из-под Умани татарских и польских 550 лошадей учинила...»*²⁸.

Гайдамаки пильно охороняли свої табори. Коли в 1757 р. команда полковника Мандро наблизилась до Мігейського острова, то *«...не допуская его... выехало из острова четыре человека... и сказали ему, дабы он в остров не въезжал и их не пересматривал»*. Мандро так і не наважився напасти на цей табір гайдамаків.

Крім Мігейського острова найбільш відомі гайдамацькі табори розташовувалися у Балацькій, Романковій, Вербовій балках, в урочищі Корабельному й інших²⁹.

Козак Петро Варакута на допиті свідчив, що на початку 1757 року він вступив до гайдамацького загону, який очолював козак Максим Бурило. Загін Бурила почав збиратися в Балацькій балці, а потім пішов до Гарду, де поповнився, як відомо, за рахунок робітників рибних промислів. Після двотижневого перебування у Гарді, за словами Варакути, гайдамаки *«пошли до острова Мигийского, в кото-*

²⁵ Андриевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743-1767) / А. А. Андриевский // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1894. – № XVII. – С. 134-136.

²⁶ Архів Коша. – Т. I. – С. 272-274.

²⁷ Архів Коша. – Т. I. – С. 319, 382.

²⁸ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского / А. Скальковский. – Одесса, 1885. – Ч. 2. – С. 309, 318, 319, 321.

²⁹ Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – К., 1957. – С. 388-389.

ром было их собрание до ста человек». Той же Баракута розказував про те, як до табору, що розташований на Мігейському острові, було пригнано 150 баранів, відбитих у татар³⁰.

З інструкції Коша бугогардівському полковнику Д. Стягайлі бачимо, що найбільш укріпленим гайдамацьким табором на Запоріжжі, в якому навіть існували гармати, вважався табір на Мігейському острові. Кош у зв'язку з неприступністю цієї гайдамацької цитаделі, наказував Стягайлі діяти з великою обережністю, для «*проведывания, сколько в том собрания воров есть и с какой стороны пушки имеющиеся поставлены*». Лише після ґрунтового про те повідомлення Стягайло потрібен був непомітно підступити до справи і «*без разглашения, с какой пристойнейше стороны, вооружаясь, не дав им (гайдамакам) приготовить, напал и все что придется отбить и сами же воров стрелять и другие же меры в страх им употреблять*»³¹.

Серед багаточисленних документів архіву Коша Нової Запорозької Січі звертає на себе увагу та обставина, що ворогуючі на той час сторони крали коней і худобу одна в одної. І це було зрозуміло, тому що кордони Бугогардівської паланки якраз займали степові простори, і кінь був чи не єдиним способом швидкого пересування. А у часи воєнних сутичок, наступу, втечі й ін. кінь відігравав неабияку вирішальну роль.

У 1748 р. татари повинні були повернути козакам відігнаний ними п'ятисоткінний табун з Гарду, але не повернули на вимоги козаків та ще й помстилися, знищивши гардівську церкву. І ця справа доволі довго мандрувала у листуванні сторін³².

В 1747 р. до Кошу надійшов ордер київського генерал-губернатора М. Леонтєєва про розшук і повернення коней, грошей і майна, захоплених запорожцями у жителів с. Писарівна (Псярівка) Уманського повіту Брацлавського воєводства та про повернення козаків, польських підданих, які втекли на Запорожжя та приєдналися до гайдамаків, а також реєстри захопленого майна, коней і грошей та коза-

ків-утікачів. У документі йде мова про уманського полковника Костку Артинського, що він і тульчинський полковник Горжевський «*от гардових казаков великую понесли обиду...*».

Ворогуючі сторони за будь-яку ціну намагалися повернути коней (головним чином!) та інше викрадене майно. Тому Станіслав Кость-Артинський наполегливо домагався у Коша та російського уряду повернути коней, майно та гроші чи відшкодувати збитки, заподіяні запорожцями-гайдамаками. При цьому до цих вимог обов'язково подавався реєстр збитків³³. На такі вимоги зі сторони К. Артинського Кош направив йому, у свою чергу, листа про неможливість задовольнити його прохання, а також протест з приводу втрати польською шляхтою у містах і селах Правобережної України російських підданих-запорожців з доданням реєстру козаків, страчених на Правобережжі.

Щодо «претензій», що час від часу надходили з боку запорожців до татар, чи з боку татар до запорожців, чи з боку поляків до козаків, або навпаки, то випадків пограбувань, вбивств, знущань та інших кримінальних справ було безліч, і кожна сторона старалася звинуватити у крамолі іншу. Але для звичайного насельця степів Північного Причорномор'я це було все однаково: його життя та господарська діяльність цілком залежали від стосунків ворогуючих сторін, від випадку.

Нижче наведені випадки щонайхарактерніші та найчастіше зустрічалися у різні роки на теренах Польської України, і тому поданий автором документ тільки як зразок (див. додаток 1).

У степу на території Правобережжя заго-ни запорізьких козаків за наказами Російського уряду виловлювали гайдамаків і нещадно їх карали. Так, наприклад, капітан Новосіченської фортеці Микита Карамішев від 26 серпня 1747 р. свідчить: «*Войска запорожского казаками поймано в степи к реке Гарду воровских людей четыре человека запорожцев же, кои допросами объявили, что они несколько разного звания купцов, проезжавших в Крым и из Крыму для купеческого промыслу, разбивали*

³⁰ Там само. – С. 389-390.

³¹ Там само. – С. 389.

³² Андрієвський А. А. Матеріали – № XVI. – С. 153-156.

и грабили товар, деньги и прочее; и за то сего августа 20 числа из оных грабителей три человека кошевым атаманом с товариством повешено, а четвертый, по их запорожскому обычаю, под виселецею нещадно бит киями...»³⁴.

29 вересня 1747 року кошовий отаман Війська Запорозького Павло Козелецький доповідає київському генерал-губернатору М. Леонтьєву з приводу одержання указу Колегії Іноземних справ про заборону давати притулок гайдамакам: «...Не будучи мы, Запорожское Войско, об тех гайдамаках убежавших з Полци в разние ведомства нашего места, известни, ответствовать вскорости невозможно, а чтоб мы, Войско, об тех гайдамаках подленно могли уведомится и чтоб отнине впредь приниманы не были, но вовся искореняеми без пощади, о том найкрепчайший приказ к полковнику гардовому послан. И что от него, полковника, в ответ якоби о убежавших с Полци гайдамак получим, то того ж часа к вашему высокопревосходительству ответствовать не применим с покорностию... доносим...»³⁵.

Російський уряд боявся гайдамацьких повстань. Тому він надіслав ще 26 червня 1751 р. суворе розпорядження кошовому отаману війська Запорізького, також козацькій старшині не випускати жодного чоловіка з Січі, а «якщо кому куди треба їхати, то давати йому посвідчення або папшорт з Коша за підписом кошового отамана і з військовою печаткою. А якщо такі знайдуться, що пристають до війська без свідoctва, їх негайно під караулом, куди належно відправляти»³⁶.

Виконуючи наказ російського самодержавства, запорізькі козаки на чолі із старшиною (а вони залежні від імперії й імператриці) всюди вели боротьбу проти гайдамаків, переслідували їх, нищили та розсіювали їх загонами.

Так, наприклад, знаменитий останній гетьман Січі Петро Калнишевський, що був на той час військовим осавулом у 1754 році, переслідуючи гайдамаків, знайшов їх поблизу р. Південний Буг на півострові (може там, де

розташоване м. Миколаїв). Гайдамаки закрилися засіками серед очерету та, незважаючи на те, що мали гармати і вчинили опір, були знищені у більшій частині, а інші – розігнані. Але роком пізніше гайдамаки знов зібралися в загін у 100 чоловік і пограбували польські села та поховалися по балках р. Громоклеї. Всі пошуки кошового Грицька Федорова ні до чого не привели і він мусив був вдатися до мирних засобів. Кілька запорожців-дідів розшукали попід р. Громоклеєю сховище гайдамаків і повели бесіди про те, що їх гетьманів провина була спростована, покарання відпущено, щоб вони повернулися до Війська Запорозького та спокійно жили по куренях. Прохання гайдамаків повернутися до Кошу написав, перебуваючи у гардовій церкві, ієромонах Феодорій, який за всіх і розписався. При поверненні до Кошу, гайдамаки присягнули товариству та розійшлися по куренях³⁷.

На той час, коли у 1768 р. вибухнуло повстання, завдяки зусиллям польських панів та, особливо, конфедератів, польська частина України була втягнута у таку безодню лиха, про яке важко й подумати. «Тоді як череда без пастуха, як осиротіли діти без батька жили українці: хто хотів той і мучив їх».

Одним з прикладів звирячого знуцання поляків над селянами, яких підозрювали у гайдамацькому русі, було те, що бідолахам руки об'язували клоччям, насиченим дьогтем, запалювали і так возили по селах і містечках. Багато старих жителів Західної України пам'ятало покалічених, які просили милостиню. Народ їм не відмовляв і на питання «що це за люди?» відповідали: «не питайте – то люди бували»³⁸.

До Коша з різних місць восени 1768 р. стали надходити донесення про напади гайдамаків на козацькі зимівники. 21 вересня 1768 р. бугогардівський полковник М. Головка повідомляє про неодноразові напади гайдамацького загону під керівництвом якогось Макара на місцеві зимівники. У тому ж рапорті він повідомляв, що козаки його паланки, котрі одержа-

³³ Архів Коша. – Т. I. – С. 285-295.

³⁴ Андриевский А. А. Дела – С. 419-420.

³⁵ Гайдамацький рух. – С. 118-119.

³⁶ Лола О. П. Вказ. пр. – С. 86.

³⁷ Скальковский А. Указ. соч. – Ч. 2. – С. 152-154.

³⁸ Шульгин А. Очерк коливищины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов / А. Шульгин // Киевская старина. – Т. XXX. – К., 1890. – С. 13.

ли наказ про прибуття до військової команди «*пренебрегши приказ ваш, отказались в намереваемой нами собратись объездки*». Таким чином, козаки відмовлялися входити до складу каральних загонів по боротьбі з гайдамаками³⁹.

Деякі гайдамацькі загани діяли дуже довго. Наприклад, протягом п'ятнадцяти років (1768–1783 рр.) діяв загін Семена Гаркуші, що не вбивав заможних власників майна, а лише забирав це майно і гроші та розподіляв їх між бідними⁴⁰.

Прогноївський полковник Федір Великий 21 серпня 1768 р. доповів Кошу про напад козаків на його паланку. Козаки, як стверджував полковник, «*...гвалтом набежали на паланку з ножами и дручьем*», розбили двері в'язнів, серед яких був відомий гайдамака Микита Головатий. Тієї ж ночі, оточивши паланкове правління, козаки кілька разів його обстрілювали. Вони «*разом до пяти ночным временем, пришед против паланки и оседав в очерете, ружья зарядивши пулями, повз паланку пальбу пулями через всю ночь*»⁴¹.

Під час Коліївщини Залізник і Гонти твердили, що вони «*прийшли обновити козацтво і прогнати всіх панів в Україні*». Та цього здійснити не вдалося, тому що гайдамацький рух під назвою Коліївщина був придушений об'єднаними силами Польщі та Росії⁴².

Залізняка, як підданого Росії разом з іншими 70 гайдамаками 12 вересня 1768 р. «*с пристойным конвоем на подводах*» відправили в Орловську слободу на берег річки Південний Буг для покарання. Для того, щоб «*быть тому позорищу очевидным свидетелем*», були запрошені воєвода Балти та голтянський каймакан. Після проголошення умовного смертного вироку, Залізнику було нанесено 150 ударів батою, вирвані ніздрі та проведено таврування, а потім заслано на вічну каторгу у Нерчинськ⁴³.

А Гонту, як підданого Польщі, разом із сотнями інших гайдамаків, судили та катували

польська шляхта зовсім по-іншому. Про останні часи Гонти розповідає у своєму творі «Історія України-Русі» Микола Аркас⁴⁴.

Незважаючи на те, що рух Коліївщини було задушено, а у 1775 році зліквідовано Нову Запорозьку Січ, деякі загани гайдамаків продовжували діяти. Документ (див. додаток 2), що нижче приводиться, підтверджує це. Автором його є сумнозвісний генерал Текелій, той, хто за наказом Катерини II зруйнував Січ.

Отже життя у ті часи, як свідчать документи, було дуже насичене різного роду подіями і кожній людині доводилось як-то виживати серед суворих і жорстких і часто-густо кривавих обставин. Можливо, такі явища як гайдамацький рух і справді був дуже жорстокий, але на сьогодні це явище може бути виправдане знущаннями та тортурами над українським народом, який терпляче все це зносив. І тут доречно згадати держслужбовця Російської імперії історика А. А. Скальковського, який багато працював над документами Коша Нової Запорозької Січі і тому в своєму творі «*Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730–1823*» пізніше вимушений був визнати, що український народ негативно ставився до російської імператорської влади: «*...запорожцы 1) не признавали прав Империи не только на земли, последними победами приобретенныя, но и на занятые давно селениями Новороссийской губернии; 2) противились и угрожали смертью офицерам, присланным для межевания земель Новороссийских и там заводили свои собственные зимовники и туда для поселения вводили жителей обоого пола из полков Гусарского и пикинерного (до 8000 человек), или переманивали крестьян и казаков Малороссийских для заведения своих сел и земледелия, так что у них находилось до 50 тысяч поселян, им принадлежащих... 4) мешали заводять деревни на землях между Бугом и Днепром...*»⁴⁵.

250 років Коліївщини вкотре актуалізує кардинально різні підходи до цієї історичної події.

³⁹ Голобуцький В. А. Вказ. пр. – С. 404-405.

⁴⁰ Протокол допиту гайдамаки Семена Гаркуші // УІЖ. – 1990. – № 2, № 10-11. – С. 144, 119-127.

⁴¹ Голобуцький В. А. Вказ. пр. – С. 400-401.

⁴² Голобуцький В. А. Запорізька Січ в останні часи свого існування. – К., 1961. – С. 387.

⁴³ Кулаковський В. М. Полум'я гніву народного / В. М. Кулаковський. – К., 1968. – С. 38-44.

⁴⁴ Аркас М. Історія України-Русі / Микола Аркас. – К.: Вища шк., 1990. – С. 346.

⁴⁵ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730-1823 / А. Скальковский. – Одесса, 1836. – С. 118.

Додаток 1

**Рапорт старшини Федора Іванова кошовому отаманові
Якиму Ігнатовичу Малому про затримання його командою гайдамаків,
допит Марка Горкуші та про напади гайдамаків на команду⁴⁶**

Ея імператорскаго величества славного Низового Запорожскаго Войска велможному гідну і високородному и високопочтенншему гідну кошовому Якиму Ігнатовичу, нашему многомилостинному добродееви

ПОКОРНИЙ РЕПОРТЪ

Прошлого августа 27 д. в показанном нам месте при усте Великого Ингула, прибавши того же 29 д. следуячи партиєю понад рекою Богом на косе, прозиваемою Руской, переездили на ту сторону Бога, на косе Волоской с нагайской партией четирма человеки і свиданя імели, кои нагайцы, о благополучіи намъ донося, отехали, а я с партиєю своєю, понад Богом в Станіслав доехавши і обратно в Ингул прибавши, того ж времени отехали вгору реки Бога, где при усте Куцого Яланця сискали вора куреня Поповического Марка Горкушу, болного, при пластунах куренних левушкевских Прокопу Червоноштану, Грицку Башмаченку да рибалках куреня Кисляковскаго Трохиму Сиволапу, Семелу Кию і Федору Шепелю, в коих всех пашпортов не имееся.

Оной же болен воръ в боевом допросе показал так: что я-де на воровство сей осени пошел і биль при реки Бога в острове, кой против усте Великого Яланця, з ворами, кої прозваниями і куреней Івоневскаго – Товмач, Шия, Тарань і Шульга, Дядковскаго – Кислиця, Незамаївскаго – Шия і Савка, Васюринскаго – Таранецъ, Чабань і Волошинъ да Висшестеблевскаго і Минскаго – прозваний запомнелъ. Будучи жъ с оними ворами, своровали по той стороне Бога в нагайскаго чабана пару волов, а большъ нигде ни в каком воровстве не биль, і какъ заболелъ, то вскорости от них сюда, в Яланецъ, пришлоъ. Где по допросе его тамо болного покинули, а больше ничего не показаль.

Оних же воровъ, яко очень в скритном месте находячихся, да особливо что при той стороне имееся в оних воровъ каюковъ семь, коїхъ взять всячески невозможно, оттудова поехали понад Великимъ Яланцемъ. І, будучи при реки Громоклії нижше Мечета, наехали сумнительних людей человека больше десяти конних, кої куреней: Іраклеевскаго – Опанасъ Чернявский, Левушкевскаго – Олекса Ковбаса, Кисляковскаго – Пехота, а других не усмотрели, і яко в малолюдству, оних переловить всячески било нельзя.

Прошлого ж сентября средних чиселъ, следуячи вгору Богу, панъ асауль войсковий Петро Калнишь приказаль і мне с командою при немъ ехать в Гардъ, где нас тамо прибариль поболше недеде. А в перевоза при возах толко осталось с команди три человека, на которыхъ напавъ по злобе гайдамакъ коннихъ Висшестеблеевскаго – Іванко да Василь Чорненкий і Сергеевскаго – Василь Куций, і мало оставленных в перевоза козаков не вирезали, ежели бъ оние бегомъ не спаслись.

Сего ж времени, по полученіи мною от вашей панской велможности приказовъ, за реку Богъ переездить оставилъ, но толко в российской границе поіскъ за ворами і немалое смотрение імею. А без пашпортнихъ какъ на рыбной, такъ і на звериной добичах очень много, что і бумаги для переписки оних не станеть. Також прикази і копию вичитавъ, і приказаль, даби оние в самоскорейшемъ времени в российскую границу переходили безотговорочно, на что уже переходити всцинають і упователно вскорости перейтит могутъ.

Да і в Громоклію сходить по силе приказовъ наряжень, точию козакам і лошадям в зимномъ времени корму взять нигде, да особливо и в такомъ малолюдству стоятъ очень опасно, почему от вашей панской велможности, просячи, ожидаю наставления, в покорности моей репортую.

⁴⁶ Архів Коша. – Т. III. – С. 730-731.

Вашей панской велможности милостивого моего добродее покорный слуга старшина караульной Федор Иванов с командою.

1754 году, октября 18 д.
Кислякова Балка.

Додаток 2

Лист генерал-поручика П. Текелія до катеринославського намісника про арешт на російсько-турецькому кордоні гайдамацького загону і про переховування гайдамаків жителями прикордонної смуги (1784 р., жовтня 19)⁴⁷

Высокородный и высокопочтенный господин бригадир Екатеринославского наместничества, правитель и кавалер, милостивый государь мой!

Занимающей по р. Бугу донскими полками кордоны господин походной атаман Янов, представля ко мне из числа впадающих з сопротивной стороны населения, вблизи той реки лежація, гайдамак 14 человек: Федора Головка, Василья Бурмагу, Антона Кишинского, Афанасья Белого, Остапа Лету-чего, Якова Лысого, Тимофея Тимошевского, Назара Сандура, Демьяна Коваленка, он же и Криворотой, Тимофея Шепеля, Осипа Заставу, Илью Доманиченка, Федора Манданника и Ивана Тарана, рапортом представляет, что из числа показанных гайдамак первые сем по переходе их на сю сторону р. Буга в партии до нескольких человек обращались 22 числа минувшего сентября в разных поселениях арнаутских грабительствах, а притом и в поворовании на посту Витовского кордона 15 козачьих лошадей и убивстве одного раскольника. Из последовавших для поимки их, и когда посланная от него, Янова, для поимки с есаулом Красновым и хорунжим Шашловым команда, уздав от освобо-дившагося из рук гайдаматских арнаутскаго прапорщика Гремякова о следах сказанных разбойни-ков, их преследовала между Кременчуцкого и Черталского кардонов в самую мрачную и глубокую ночь, причем хотя они и были разбиты, однак кроме раненного из числа их Романа Лысого, вскоре потом умершего. Да уворованных ими в кардоне Витовском казачьих 15 лошадей отнюдь переловить их возможности не имели. Протчих же гайдамаки по крайней... темноте обратились в бег внутрь границы от тамошних селений скрылись в тростниках и других местах, служивших убежи-щем; а на другой день, изыскав следы о их укрывательстве и достиг их, переловили. И в показаниях о своих злодеяниях оговорили в сотовариществе с ними и последующих пяти человек, которые, переезжая по бытности их на турецкой стороне на здешнюю, в разных местах, как в Польше, чинили многия грабежи и смертоубийства да в прошлом 1783 р. При устье Мертвых Вод кардонных ко-зацких лошадей поворовали, почему вновь за сим отряженная команда, нашед с них Назара Санду-ра, Демьяна Коваленка, он же и Криворотой, в слободе арнаутской Скаржинке Трофима Шепеля, в слободе ж секунд-майора Михалорота, да в Гарду Осипа Заставу и Илью Доманиченко, и забрав их под караул, к нему, господину Янову, представила. Сверх того, прикосновенны в злодеяниях и по-следние два, вышедшие собою сего года в августе месяце из-за турецкой стороны якобы по жела-нию остаться здесь на жительстве: Федор Майданник и Иван Таран, которые и сами о бытности прежде в их шайке на грабительстве, так как и первые, о содействии разных грабительств и напа-дении воровским образом сознано. Показанныя же перешедшия, как оказалось, один убит, сем пойманы, а три с ватагом их Тягуном бежали. И думать, яко они перешли р. Буг по-прежнему, где как показанной походной атаман мене рапортует, что сего месяца 3 числа турецкия две партии, обращаясь по той стороне в искоренении их, нескольких поймав, девяти казнили смертию. Я о всем вышеописанном его светлости высокоповелительному господину генерал-фельдмаршалу и разных

⁴⁷ Селянський рух на Україні: середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 216-218.

орденов кавалеру князю Григорью Александровичу Потемкину донести, и как со оных гайдамак Василей Бурмага, будучи скован руками вместе с оговоренным в грабительстве с Демяном Коваленком, он же и Криворотой, чрез оплошность караульного офицера и по слабости часовых сего месяца против II числа бежали, за что виновники тому подвергнуты суждению. Последния 12 человек к вашему высокородию при сем за караулом для надлежащего поступления по законам препровождаю со взятыми порознь показаниями, с коих усмотреть изволите, что жители тамошние о таковых бродягах, переходящих тайно границу, их только страже, но и никому не извещают, но принимая их, дают убежище, каковое скопище сих злодеев всегда есть в Гарду, который совместно и от стороны турецкой содержится, а по той связи от здешних жителей, обращающихся тамо в рыбной ловле, предузнав о всем, переходят иногда и под видом нашей стороны жителей, что страже пресеч по сим обстоятельствам нет возможности. А потому и прошу вашего высокородия о неприятии переходящих з сопротивной стороны тайно, без сведения состоящих на страже команд, лежащих над р. Бугом селений начальникам учинить предписание.

Есмь в протчем и буду всегда с истинным и совершенным моим к вам почтением вашего высокородия милостиваго государя моего покорнейшим слугою Петр Текелій.

Новомиргород, октября 19 дня 1784 г.
Его высокородию Ивану Максимовичу Синельникову.

References

1. Andriyevskiy, A.A. (1886). Dela, kasayushchiyesya zaporozhtsev, s 1715-1774. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, 14. [in Russian]
2. Andriyevskiy, A.A. (1893). Materialy po istorii Zaporozh'ya i pogranichnykh otnosheniy (1743-1767). *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, XVI. [in Russian]
3. Andriyevskiy, A.A. (1894). Materialy po istorii Zaporozh'ya i pogranichnykh otnosheniy (1743-1767). *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, XVII. [in Russian]
4. Antonovych, V. (1991). *Pro kozats'ki chasy na Ukrayini*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Arkas, M. (1990). *Istoriya Ukrayiny-Rusi*. Kyiv: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].
6. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi. Korpus dokumentiv 1734-1775*. (1998). Kyiv. [in Ukrainian].
7. Doroshenko, D. (1992). *Narys istoriyi Ukrayiny*. Kyiv: Dniprova khvylya. [in Ukrainian].
8. Golobutskiy, V.A. (1957). *Zaporozhskoye kazachestvo*. Kyiv. [in Russian].
9. *Haydamats'ky rukh na Ukrayini v XVIII stolitti*. (1970). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Holobuts'ky, V.A. (1961). *Zaporiz'ka Sich v ostanni chasy svoho isnuvannya*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Hrushevs'ky, M. (1913). *Ilyustrovana istoriya Ukrayiny*. Kyiv; Lviv. [in Ukrainian].
12. Efimenko, A. (1905). *Yuzhnaya Rus'*. SPb. [in Russian]
13. K biografii Savvy Chalogo (1892). *Kiyevskaya starina*, 8, 259-262. [in Russian]
14. Kashchenko, A. (1992). *Opovidannya pro slavne viys'ko Zaporiz'ke*. Kyiv: Veselka. [in Ukrainian].
15. Kulakovs'ky, V.M. (1968). *Polum'ya hnyvu narodnoho*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Lola, O.P. (1965). *Haydamats'ky rukh na Ukrayini, 20-60 rr. XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
17. Markevich, N. (1842). *Istoriya Malorossii*. Moskva. [in Russian]
18. Mordovtsev, D. (1870). *Gaydamachina*. SPb. [in Russian]
19. Polons'ka-Vasylenko, N. (1992). *Istoriya Ukrayiny*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Protokol dopytu haydamaky Semena Harkushi (1990). *Ukrayins'ky istorichnyy zhurnal*, 2&10-11. [in Ukrainian].
21. Selyans'ky rukh na Ukrayini: seredyna XVIII – persha chvert' XIX st. (1978). In *Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
22. Shul'gin, A. (1890). Ocherk koliivshchiny po neizdannym i izdannym dokumentam 1768 i blizhayshikh godov. *Kiyevskaya starina*, XXX. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Shcherbina, V. (1891). Savva Chalenko i Ignat Goly. *Kiyevskaya starina*, 10, 119-122. [in Russian].
24. Skal'kovskiy, A. (1885). *Istoriya Novoy Sechi ili poslednego Kosha Zaporozhskogo*. Odessa. [in Russian].
25. Skal'kovskiy, A. (1836). *Khronologicheskoye obozreniye istorii Novorossiyskogo kraya 1730-1823*. Odessa. [in Russian].
26. Yavornyts'ky, D.I. (1990). *Istoriya zaporoz'kykh kozakiv*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

ВІДБУДОВА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКИХ КЛУБІВ МИКОЛАЇВЩИНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті на основі архівних та інших джерел досліджено складний процес відбудови сільських клубів Миколаївщини в повоєнний період. Особлива увага зосереджена на місці і ролі клубних установ у забезпеченні дозвілля мешканців села. Визначено, що характерною рисою діяльності клубів була надмірна політизація і ідеологізація.

Ключові слова: клуби, село, будівництво, кіно, лекції, повоєнний період.

Vera Revenko

Realization and activity of rural clubs of Mykolav region in postwar period

In the article on the basis of archival and other sources, the complex process of rebuilding the village clubs of Mykolaiv region in the post-war period was researched. Particular attention is paid to the place and role of club institutions in providing leisure for the residents of the village. It was pointed out that clubs that had a noticeable influence on the formation of public opinion, mood and general culture of the rural population became the main focus of social and cultural life and communion of fellow villagers.

They did a lot of work to organize and enjoy the leisure of the peasants. Seeing in village clubs important leaders of communist ideology, party committees of all levels kept their activities under untapped control. The main place in the activities of village clubs was lecturing. The main task was to raise the educational, political and cultural level of the collective farm peasantry, to educate the working people in the communist spirit, in the spirit of the devotion of the party of Lenin - Stalin and the Soviet homeland.

The most popular and favorite, moreover, the only affordable kind of recreation among the villagers, became cinema, amateur performances, which improved the leisure time of millions of peasants.

It is determined that the characteristic feature of the clubs was excessive politicization and ideologization. State interference in their activities, step by step removed the clubs from the rural population.

By ignoring the cultural needs of people, the authorities turned clubs into an instrument for solving political and agricultural tasks by way of ideological pressure on the peasants' consciousness. But despite the incredible difficulties, rural clubs have become the main focus of social and cultural life and communication, attracting many peasants to them, uniting them on the basis of common interests. In general, in the first post-decade decade, considerable work was done to restore the cultural network and create the preconditions for the growth of the cultural level of the rural population of Mykolaiv region.

Key words: clubs, village, building, cinema, lectures, postwar period.

Вера Ревенко

Восстановление и деятельность сельских клубов Николаевщины в послевоенный период

В статье на основе архивных и других источников исследован сложный процесс восстановления сельских клубов Николаева в послевоенный период. Особенное внимание сосредоточено на месте и роли клубных учреждений в обеспечении досуга жителей села. Определено, что характерной чертой деятельности клубов была чрезмерная политизация и идеологизация.

Ключевые слова: клубы, село, кино, лекции, послевоенный период.

Однією з помітних тенденцій сучасної історичної науки є звернення уваги дослідників до історії повсякденного життя суспільства. У колі наукових пошуків повсякденного сільсь-

кого життя важливе місце посідають його гуманітарні аспекти, зокрема діяльність культурно-просвітницьких закладів у повоєнному українському селі. Розгляд проблеми діяльно-

сті сільських клубів зумовлений необхідністю врахування практичного досвіду роботи минулого в організації культурної роботи серед сільського населення за сучасних умов українського села. Проблема діяльності сільських клубів розглядалася істориками в загальнореспубліканському масштабі, в цьому напрямку працюють історики Мічуда В., Романюк І. М., Рибак І. В., Румянцев С., Шамрай О. Г. та ін.¹ Виходячи з цього, автор статті ставить за мету розглянути з власної точки зору особливості діяльності сільських клубів на прикладі Миколаївщини в означений період.

Першочерговою справою в повоєнний період стала робота закладів освіти, науки і культури як невід'ємної складової нормалізації життя.

Культурно-просвітницькі установи займали важливу роль у справі та підвищенні культурного рівня народних мас. Завдання клубних установ та їх робітників полягало в щоденному роз'ясненні трудящим політики більшовицької партії і радянської держави, мобілізації на виконання господарських та політичних завдань поставлених сталінськими п'ятирічними планами та постановами ЦК ВКП(б). Пропагандувати успіхи соціалістичного будівництва, досягнення науки, техніки, культури, роблячи їх надбанням широких народних мас².

Основним осередком громадсько – культурного життя і спілкування односельців стали клуби, які мали помітний вплив на формування громадської думки, настроїв і загальної культури сільського населення.

Вбачаючи у сільських клубах важливих провідників комуністичної ідеології, партійні комітети усіх рівнів тримали їх діяльність під неослабленим контролем, для цього при Раді

Міністрів створили комітети в справах культурно-просвітницьких установ з великими повноваженнями в справах культурно-виховної роботи. В обласних і міських радах самостійні відділи культурно-просвітницьких установ, при районних радах – окремі інспектори в справах культурно-просвітницьких установ. Тому сформульовані у партійних документах настанови склали основу методичних рекомендацій культурно – освітніх відомств з питань організації клубної роботи на селі. У червні 1946 р. Комітет у справах культурно-просвітницьких установ при Раді Міністрів СРСР затвердив «Положення про державний сільський клуб», яким мали керуватися у своїй роботі місцеві організації. На основі цього «Положення» був розроблений проект сільського клубу, у складі якого передбачалися зал глядачів зі сценою, фойє, бібліотека-читальня, кімната для гурткової роботи і відпочинку, спортивний майданчик, радіо, комплекти музичних інструментів і настільних ігор, спортивний інвентар³.

У кожному населеному пункті, визволеному від нацистських загарбників, методом народної будови відбудовувалися і ремонтувалися будинки культури, що було ефективним заходом, але завжди, як і будь-яке будівництво, воно вимагало значних капіталовкладень, про що так часто забувала радянська влада. Це призводило до невиконання плану будови і відсутності клубів у деяких населених пунктах. Значну допомогу надавали комсомольці та сільська молодь, які відбудували сотні клубів. З 1 січня 1945 р. по 1 січня 1946 р. на Миколаївщині відбудовано 203 культурно-просвітницьких установи, з них: районних клубів і будинків культури 4,69 сільських і 24 колгоспних клубів⁴. Всього за два роки і два

¹ Мічуда В. Культурне будівництво на селі в перші повоєнні роки (1945 – 1950 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. - Вип.7. - К., 2003. - С. 403 – 408; Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. / І. М. Романюк, відп. ред. В. М. Даниленко. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с; Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991 рр. / І. В. Рибак; відп. ред. П. П. Панченко. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 303 с.; Румянцев С. Самодіяльне художественне творчество в СССР: очерки истории 1950–1990 гг. / С. Румянцев. – М.: РОССПЭН, 1999. – 535 с.; Шамрай О. Г. Художня самодіяльність та інші форми дозвілля у повоєнному українському селі // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – Черкаси, 2008. – № 133 – 134. – С. 161 – 166.

² Державний архів Миколаївської області у м. Миколаїв (далі -ДАМО), ф.992, оп.6, спр. 450, арк. 144-145.

³ Терещенко Т.В. Відбудова сільських культурно-освітніх установ у 1943-1950 рр. (на матеріалах Центральної України) / Т.В. Терещенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип.26. – К: Інститут історії України НАН України, 2004. – № 26. – С.353-366.

⁴ ДАМО, ф. П-7, оп. 4, спр. 326, арк. 125.

місяці, з дня звільнення області, відновили свою роботу в сільських районах: 19 будинків культури, 202 сільських клубів, 185 колгоспних клубів, 16 кінотеатрів⁵. План відбудови клубів в 1950-х р. залишався незадовільним. Мережа клубних установ Миколаївщини в 1950 р. у порівнянні з 1949 р. зросла тільки на 0,3 %, тобто на один клуб. У порівнянні з 1940 р. мережа сільських клубів в 1950 р. не досягла довоєнного рівня і складала 97,9 %⁶. Невиконання плану пояснюється згортанням колгоспних клубів у зв'язку з укрупненням колгоспів. Після злиття колгоспів перетворилися на бригади, а сільські клуби стали бригадними. Укрупнення колгоспів (до укрупнення в області нараховувалося 960 колгоспів, а залишилося 357) зменшило кількість клубних установ на 250 одиниць. У 1950 р. в області нараховувалося 29 колгоспів, де не було жодного бригадного і колгоспного клубу. Клубних установ не мали 269 виробничих бригад⁷. У 1952 р. в Миколаївській області із запланованих 871 клубу відремонтовано лише 496⁸.

На культурне будівництво виділялися досить незначні асигнування. На відбудову клубів влада УРСР у 1946 р. відпустила 400 тис. крб.⁹ У Миколаївській області у середньому на один Будинок культури припадало по 25–30 тис. крб., що звичайно не задовільняло потреби сільської культпросвіти. Треба зауважити, що відпущені кошти районами використовувалися незадовільно, фінансові органи своєчасно не виділяли гроші. У результаті того, що райкоми партії не брали безпосередньо під свій контроль відпущенні кошти, в 1945 р. вони були використані лише на 53 %¹⁰. Кошти не завжди повністю використовувалися через нестачу будівельних матеріалів, робочих рук і техніки. В основному відбудова клубів проводилася за рахунок колгоспів, методом народного будівництва.

У деяких селах і колгоспах мали місце факти використання культурно-просвітницьких установ не за призначенням: у клубах зберігали збіжжя, переробляли під бавовносушарки, стайні, гуртожитки для солдатів та ін.¹¹ Як видно з вищенаведених даних, відбудова і будівництво клубів йшли доволі повільними темпами. Також необхідно відмітити, що в багатьох працях радянських істориків зазначається, що вже на кінець 1940-х рр. довоєнна чисельність сільських культурно-освітніх закладів була ні тільки відновлена, але й значно збільшилась проте велика кількість культурних установ існували лише на папері. Так, із 10 сільських клубів Новоодеського району Миколаївської області не працювали: Н. Петровський, Артемівський, Суворовський через відсутність приміщення, також рахувався як працюючий клуб в Сухо-Єланецькій сільській раді, але він не працював, тому що приміщення зайняли під сільську раду, тоді як приміщення сільської ради віддали під квартиру ветеринару.

Не відповідали високому слову «культура» зовнішній вигляд і внутрішній інтер'єр клубів. Зовні клуби мали зовсім непривабливий вигляд: брудні, з напівзруйнованими дахами, з відбитими вуглами, потрісканими стінами та стелею, деякі навіть з закладеними каменем вікнами. Навколо клубів були відсутні зелені насадження. У середині більшість клубів потребували капітального ремонту, були відсутні підлога, стелі¹². У 1951 р. в Миколаївській області клубні приміщення сільських і колгоспних клубів у ряді районів представляли собою будову барачного типу або пристосованих сараїв без додаткових кімнат для клубного активу. В Березнегуватському районі приміщення Добринського сільського клубу не мало жодного вікна. Більшість сільських клубів мали труднощі з облаштуванням гля-

⁵ ДАМО, ф. П-7, оп. 4, спр. 334, арк. 1

⁶ Там само, оп. 8, спр. 76, арк. 61.

⁷ Там само, оп. 7, спр. 449, арк. 2.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 2770, арк. 62.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. (ЦДАВО України), ф. 4762, оп. 1, спр. 55, арк. 134.

¹⁰ ДАМО, ф. П-7, оп. 8, спр. 295, арк. 72.

¹¹ Там само, оп. 4, спр. 205, арк. 36.

¹² Там само, спр. 334, арк. 1, 73–74.

дацьких зал і збільшенням кількості місць для відвідувачів, внаслідок малої кубатури приміщення. Місця для глядачів обладнані тільки на 62%, особливо незадовільно у Баштанському, Братському, Варварівському, Новоодеському районах¹³.

Надзвичайно слабкою на селі залишалась матеріально-технічна база клубних закладів. Бутафорія – декорації, костюми, грим та інше приладдя для драмгуртків знаходилася зовсім в недостатній кількості. У Миколаївській області в 1946 р. в клубах нараховувалося 35 піаніно, 13 патефонів, 40 духових оркестрів, 32 струнних інструментів, 19 баянів¹⁴. Незадовільний стан з матеріальним забезпеченням клубів пояснювався тим, що на їх обладнання відпускалися незначні кошти. Достатньо сказати, що для цього у в перші повоєнні роки виділялося в середньому кожен рік на один клуб від 60 до 100 крб.¹⁵

Незадовільно проходила підготовка культурних установ до роботи в зимовий період. Виконками сільських рад та сільські партійні організації мало уваги приділяли сільським клубам, внаслідок чого вони не забезпечувалися вчасно паливом. Більшість клубів зимою на працювала.

Найпопулярнішим і найулюбленішим, до того ж чи не єдиним доступним, видом відпочинку серед сільських мешканців, стало кіно. На відміну від нудних лекцій, кіно було зрозумілим і доступним кожному селянину. Протягом досліджуваного періоду рівень кінообслуговування сільського населення був дуже низький¹⁶. Наявні сільські стаціонарні кінотеатри часто простоювали через відсутність палива, електростанцій. Так, у 1945 р. з 18 районів Миколаївщини лише сім кіноустановок мали свої електростанції¹⁷.

Далеким від ідеалу було і демонстрування фільмів, в окремих районах відсутні екрани і фільми демонструвалися на звичайній стіні. Стрічки періодично переривалися то через

погану якість, то через збої застарілої кіноапаратури. Спостерігались випадки підклейки захисних кінців к ракордам фільмокопій, з не змитими сюжетами і фонограмами, що викликало показ на екрані зайвих сюжетів. Так, в с. Новоселівка Варварівського району Миколаївської області фільм «Суворов» демонструвався два дні і жодного разу його не показали до кінця (в перший день зламався кінопроектор, а на другий день не заводився двигун)¹⁸.

Ряд недоліків мали місце у роботі контори Головкинопрокату: неточність виконання репертуарних розкладів, відправлення на кіноустановки неповністю укомплектованих кінопрограм, неякісний ремонт фільмофондів – все це впливало на роботу кіномережі. Так, наприклад, у Привільнянському районі в жовтні 1951 р. колгоспному стаціонару відправили фільм «Солістка балету», а на місці виявили, що Главкінопрокат надіслав половину фільму «Солістка балету», а половину фільму «Секретар райкому»¹⁹. Отже, сюжет для глядачів був незрозумілим.

Серйозним недоліком була недостатня кількість кінофільмів дубльованих українською мовою. Переклад на вузьку плівку дубльованих українською мовою сільськогосподарських фільмів майже зупинився в 1945 р., а кольорові фільми, які дублювалися українською, виходили на екран у чорно-білому варіанті.

На процес кінообслуговування села негативно впливала відсутність попередньої реклами фільмів. Якщо кіно і рекламувалось, то дуже погано. Присилалась маленька афіша, яку навіть важко прочитати.

На умови перегляду кінофільмів впливала відсутність приміщень. Так, наприклад, у 1951 р. в с. Кандибіно Новоодеського району Миколаївської області приїхала кінопересувка, приміщень для перегляду кінофільму, окрім тваринницьких ферм, не було, але і вони були засипані збіжжям, тоді бригадир на-

¹³ ДАМО, ф. П-7, оп. 6, спр. 189, арк. 72–73.

¹⁴ Там само, оп. 7, спр. 334, арк. 74–76

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 8, спр. 34, арк. 5.

¹⁶ Там само, ф. 4733, оп. 1, спр. 73, арк. 4.

¹⁷ ДАМО, ф. П-7, оп. 4, спр. 295, арк. 73.

¹⁸ Там само, оп. 8, спр. 402, арк. 20.

¹⁹ Там само, спр. 294, арк. 27.

казав вивести коней із стайні, і навести там лад, для перегляду кінофільму. Під час демонстрація пішов дощ, коней завели назад, поставили під одну сторону, з іншого боку – глядачі дивились фільм²⁰.

Значну частину населення позбавили можливості дивитися кінофільми із - за відсутності кіноапаратних камер. Через те, що кіномеханіки ставили кіноапаратуру безпосередньо у залі серед глядачів, тому дуже часто траплялися пожежі, які завдавали великих матеріальних збитків, нерідко траплялися і людські жертви²¹.

Рада Міністрів УРСР видала постанову «Про заходи зміцнення протипожежної безпеки в кінотеатрах і клубах», однак у ряді областей її не виконували. Особливо безвідповідально віднеслись до виконання наказу в Миколаївській області в Троїцькому районі, з 43 запланованих – не побудова жодна. Погано проходило будівництво кінокамер у Цебриківському, Раздільнянському, Кривоозерському районах та ін. Щоб якось покращити ситуацію, виконком Миколаївської облради депутатів трудящих запропонував побудувати в кожному сільському і колгоспному клубі, де проходять кіносеанси, споруду або пристосувати окрему примітивну кіноапаратну будку, розміром 2×2 м, з цегли, саману або іншого матеріалу, який не горить²². Однак виконання розпоряджень здійснювалась незадовільно, у 1949 р. з 507 сільських клубів області кіноапаратні мали лише 411 або 82 %. Особливо незадовільно будувалися кіноапаратні в Братському, Козанківському, Лисогірському, Новобузькому районах²³. Внаслідок чого у 1952 р. за 9 місяців у Снігурівському районі сталося 12 пожеж, у Жовтневому районі – 6, у Баштанському – 5. Будова пожежних депо і водоймищ за рахунок коштів відпущених Держстрахом в колгоспах не проводилась, також не виконувалося рішення виконкому депутатів трудя-

щих про створення в усіх колгоспах і радгоспах боєздатних добровільних пожежних дружин, лише 50 % населених пунктів мали добровільні пожежні дружини²⁴.

Загальним недоліком для області, стало те, що на перегляд кіно приходили одні й ті ж самі відвідувачі, переважно молодь, а населення пенсійного віку зовсім не відвідували кінопокази²⁵. Однак і молодь не завжди мала змогу перегляду сеансу, через високу ціну на квитки.

Фактором залучення широких мас до перегляду кінокартин стала постанова Ради Міністрів СРСР від 9 квітня 1954 р. про зниження ціни на квиток. Для кінотеатрів і кіноустановок у сільській місцевості: 3 крб. 50 коп. – 30% місць, 3 крб. – 40% місць, 2 крб. – 30%. Згідно з цією ж постановою ціни на квитки для дітей до 16 років на дитячі кіносеанси в сільській місцевості коштували 50 коп., єдина ціна на білети на всі кіносеанси при демонстрації науково – популярних, технічних та хроніко – документальних фільмів – 1 крб.²⁶

Одним із головних напрямків роботи сільських клубів у повоєнний час була організація художньої самодіяльності, яка покращувала час дозвілля мільйонів селян. Як правило, вона розвивалася в гурткових формах, що створювались при клубах з урахуванням інтересів колгоспників. Заняття в них, як і вся клубна робота, проводились безкоштовно. Основною метою гуртків було поглиблення масово – політичної роботи і більш повне задоволення різноманітних духовних запитів сільського населення.

Про різноманітність гурткової роботи та участь у ній сільського населення свідчать цифри. Станом 1 січня 1946 р. у Миколаївській області працювало 1187 гуртків, 470 політичних гуртків, сільськогосподарських, якими було охоплено 7438 тис. слухачів²⁷. З роками кількість гуртків збільшувалася, наприклад, у

²⁰ ДАМО, ф. П-7, оп. 4, спр. 295, арк. 71.

²¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 8, спр. 2026, арк. 73.

²² ДАМО, ф. 992, оп. 2, спр. 1106, арк. 136–138.

²³ ДАМО, ф. П-7, оп. 7, спр. 334, арк. 99.

²⁴ ДАМО, ф. 992, оп. 6, спр. 627, арк. 58.

²⁵ Там само, ф. П-7, оп. 8, спр. 295, арк. 72.

²⁶ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 1979, оп. 1, спр. 71, арк. 79.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 4762, оп. 1, спр. 54, арк. 128.

Березнегуватському районі Миколаївської області в 1947 р. кількість гуртків художньої самодіяльності у порівнянні з 1946 р. збільшилася з 18 до 25, з них драматичних гуртків - 13, хорових - 8, струнних - 4 і один духовий оркестр, в них брали участь 352 особи²⁸. За цими сухими цифрами приховувалося різноманітне і цікаве життя. Силами гуртків художньої самодіяльності для трудівників села проводилися спектаклі, концерти, тематичні вечори. Самодіяльність при клубах давала можливість реалізовувати художньо-естетичні уподобання різним верствам сільського населення. Тут відвідувач клубу переставав бути лише об'єктом пасивного сприйняття і «натаскування» його різноманітними науковими і політичними знаннями. У гуртках художньої самодіяльності створювались умови для виявлення індивідуальних творчих здібностей. Саме тому цю форму культосвітньої роботи найбільше любила сільська молодь. Загалом художня самодіяльність робила життя села хоч трішки емоційно багатшим та різноманітнішим²⁹. Оскільки сільські самодіяльні концерти добре відвідувалися і користувалися незмінним успіхом, то їх діяльність була затиснута в жорсткі рамки, які не кращим чином відбивалося на виборі репертуару.

Головне місце у діяльності сільських клубів займала лекційна робота. Основним завданням якої було підвищення загальноосвітнього, політичного і культурного рівня колгоспного селянства, виховувати трудящих у комуністичному дусі, в дусі відданості партії Леніна - Сталіна і радянській батьківщині. Змістом лекційної пропаганди було матеріалістичне пояснення явищ природи і суспільства; ознайомлення населення з досягненнями науки, техніки і культури. Колгоспники у більшості випадків відвідували лекції неохоче, слухали не уважно, розмовляли, а іноді спали³⁰.

Поширеною формою в клубах була довідково-консультаційна робота, за допомогою

якої клубні установи здійснювали консультації мешканцям села, Позитивним моментом роботи довідкового столу було те, що його працівники допомагали трудящим різними порадами у складанні заяв, листів тощо.

Дуже важливою і поширеною формою довідково-консультаційної роботи стали вечори запитань і відповідей, що влаштовувалися на різні теми - політичні, виробничі, агротехнічні, науково-освітні, зокрема науково-природичі, та інші. Однак серед мешканців села популярності вони не мали. Організатори, для залучення слухачів, хитрували, писали оголошення, що відбудеться демонстрація фільму або концерту.

Значною подією в культурному житті визволених районів України стало відкриття професійних театрів. На початку 1945 р. завітналися рампи чотирьох миколаївських театрів: російської драми ім. В. П. Чкалова, юного глядача, лялькового, Українського пересувного колгоспного театру, вони проводили велику роботу по культурному обслуговуванню сільського населення. У 1952 році театр ім. Чкалова систематично виїжджав у райони області для обслуговування глядачів колгоспів спектаклями, але із - за відсутності палива план обслуговування районів області зривався. Недоліком у роботі виїзних театрів було те, що вони часто їхали не в село обслуговувати сільське населення, а в районні центри в гонитві за великою виручкою³¹.

Успіх роботи культурних закладів залежав від правильного добору, розстановки і виховання кадрів. Склад завідуючих клубами в цілому формувався з молоді, яка немала ні спеціальної освіти, ні достатнього досвіду роботи. Підбір кадрів проводився, головним чином, за рахунок демобілізованих з червоної армії. У 1946 р. в Миколаївській області з 22 завідуючих клубів з вищою освітою - 1, з незакінченою вищою освітою - 1, з середньою освітою - 9, неповною середньою освітою - 11³².

²⁸ ДАМО, ф. 2792, оп. 1, спр. 19, арк. 109.

²⁹ Романюк І. М. Українське село в 50-ті - першій половині 60-х рр. XX ст. / І.М. Романюк, відп. ред. В.М. Даниленко. - Вінниця: Книга-Вега, 2005. - С. 179-180

³⁰ ДАМО, ф. П-7, оп. 7, спр. 334, арк. 49.

³¹ Носіков Ю. В. Відбудова закладів культури, освіти та охорони здоров'я в 1943-1945 рр. / Ю. В. Носіков // Укр. іст. журн. - 1978. - № 5. - С. 70.

³² ДАМО, ф. П-7, оп. 4, спр. 210, арк. 33.

Серед працівників культосвітніх закладів у повоєнний період спостерігалась велика плинність, викликана низькою заробітною платою або невплатою її по декількох місяців, також поганими побутовими умовами, невідповідальним ставленням керівників до проблем клубної роботи, наявності фактів свавілля з боку місцевих радянських і партійних органів. Більшість сільських рад і деякі керівники партії і комсомольських організацій абсолютно не зважали на вимоги номенклатури, знімали і призначали керівників сільських клубів без відома не лише райвідділів культурно – просвітницької роботи, але і виконкомів райрад. Відмічений ряд випадків, коли в окремих селах посади завідувачів сільськими клубами розглядалися, як допоміжне джерело прибутків і в ролі завідувачів клубами за сумісництвом виявлялися голови сільрад або інші керівні працівники³³.

Отже, важливу роль у задоволенні культурних запитів сільського населення відігравали клуби. Вони виконували велику роботу з організації та задоволення дозвілля селян. Проте втручання держави в їх діяльність, крок за кроком віддаляли клуби від сільського населення. Випускаючи з уваги культурні потреби людей, влада перетворила клуби на інструмент для вирішення політичних і сільськогосподарських завдань шляхом ідеологічного тиску на свідомість селян. Але незважаючи на неймовірні труднощі сільські клуби стали основним осередком суспільно-культурного життя і спілкування, притягуючи до себе багато селян, об'єднуючи їх на основі спільних інтересів. Загалом, у перше повоєнне десятиріччя проведена значна робота по відновленню культурної мережі та створенню передумов росту культурного рівня сільського населення Миколаївщини.

References

1. Michuda V. (2003) Kul'turne budivnytstvo na seli v pershi povoienni roky (1945–1950 rr.). *Ukraina KhKh st.: kul'tura, ideolohiia, polityka. Zbirnyk statej*, 7, 403–408. [In Ukrainian].
2. Nosikov Yu. V. (1978) Vidbudova zakladiv kul'tury, osvity ta okhorony zdorov'ia v 1943–1945 rr. *UIZh*, 5, 70. [In Ukrainian].
3. Romaniuk I. M. (2005) *Ukrains'ke selo v 50-ti – pershij polovyni 60-kh rr.* Vinnytsia : Knyha-Veha. [In Ukrainian].
4. Rybak I. V. (2000) *Sotsial'no-pobutova infrastruktura ukrains'koho sela 1921–1991 rr.* Kam'ianets'-Podil's'kyj : Abetka. [In Ukrainian].
5. Rumiantsev S. (1999) *Samodeiatel'noe khudozhestvennoe tvorchestvo v SSSR: ocherky ystoryy 1950–1990 hh.* M. : ROSSPEN. [In Russian].
6. Shamraj O. H. (2008) Khudozhnia samodiiial'nist' ta inshi formy dozvillia u povoiennomu ukrains'komu seli. *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriia «Istorychni nauky»*, 134, 161 – 166. [In Ukrainian].
7. Tereschenko T.V. (2004) Vidbudova sil's'kykh kul'turno-osvitnikh ustanov u 1943-1950 rr. (na materialakh Tsentral'noi Ukrainy). *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty (Zbirnyk statej)*, (26), 353-366. [In Ukrainian].

³³ ДАМО, ф. 992, оп. 6, спр. 450, арк. 4.

ЕКОЛОГІЧНИЙ РУХ НА ТЕРИТОРІЇ МИКОЛАЇВЩИНИ НАПРИКІНЦІ 80-х рр. ХХ ст. (історичний аспект)

У статті висвітлюється діяльність екологічного руху на території Миколаївщини наприкінці 80-х років ХХ століття. Проведене дослідження свідчить, що поштовхом до активізації миколаївського екологічного руху стає катастрофа на Чорнобильській АЕС і декларовані перебудовою демократизація та гласність.

Восени 1988 р. громадськими активістами засновано асоціацію «Зелений світ». Упродовж 1988–1990 рр. членам товариства вдалося зупинити заповнення Олександрівського водосховища, ініціювати ухвалення обласної програми «Екологія», в якій, зокрема, йшла мова про створення заповідного об'єкту «Гранітно-степове Побужжя» на землях, що мали бути затоплені водами Костянтинівського і Олександрівського водосховищ.

Ключові слова: асоціація, екологія, екологічний рух, екологічні організації.

Oksana Shypotilova Andrey Kozhanov

The rise of the environmental movement in the territory of Mykolayiv late 80's XX century

The article is covered the activities of the ecological movement on the territory of Mykolayiv region in the late 80's of the twentieth century. The conducted research is showed that the catastrophe at the Chernobyl Nuclear Power Plant and the democratization and publicity declared by the restructuring have become an impetus for the revitalization of the mykolayiv ecological movement.

In the autumn of 1988, the Green World Association was founded by social activists. During 1988-1990 members of the company managed to stop filling the Oleksandrivka reservoir, initiating the adoption of the regional program «Ecology», that, in particular, discussed the creation of a protected object «Granite-steppe Pobuzhya» on the lands that were to be flooded with the waters of Konstantinovskiy and the Olexander reservoir.

Key words: association, ecology, environmental movement, environmental organizations.

Елена Шупотилова, Андрей Кожанов

Экологическое движения на территории Николаевщины в конце 80-х гг. ХХ в. (исторический аспект)

В статье освещается деятельность экологического движения на территории Николаевщины в конце 80-х годов ХХ века. Проведенное исследование показывает, что толчком к активизации николаевского экологического движения становится катастрофа на Чернобыльской АЭС и декларируемые перестройкой демократизация и гласность.

Ключевые слова: ассоциация, экология, экологическое движение, экологические организации.

У період перебудови Миколаївщина перебувала в стані екологічної кризи. Саме на підвалинах усвідомлення негативних наслідків екстенсифікації виробництва, безгосподарності та техногенного навантаження на природу відбувалось зародження неформальних громадських організацій в області. Варто підкреслити, що з прийняттям у 1987 р. проекту розширення Південноукраїнського енергетично-

го комплексу, громадські активісти, пам'ятаючи наслідки Чорнобильської катастрофи піднімають хвилю громадського протесту в регіоні.

Історіографія проблеми екологічних рухів в УРСР 1980-х – 1990-х рр. представлена значним науковим доробком діаспорних і вітчизняних дослідників Н. Барановської, А. Камінського, І. Коваленко-Чукіної, А. Русначенка,

М. Шитюка¹ тощо. Передумови та обставини розвитку екологічно-громадського руху на Миколаївщині відображено в праці історика М. Михайлова². Однак питання виникнення екологічного руху наприкінці 1980-х рр. на регіональному рівні потребує більш ґрунтовного вивчення.

Метою статті є висвітлення умов розгортання та діяльності екологічно-громадського руху в Миколаївській області наприкінці 80-х рр. ХХ ст.

На початку 1988 р. у містах Южноукраїнськ та Первомайськ виникає екологічний рух проти розширення потужностей Південноукраїнської АЕС. Під зверненням до Верховної Ради УРСР зібрано близько 30 тисяч підписів. З відкриттям рубрики «АЕС і ми» в газеті «Південна правда» цей рух набув широкого масштабу.

У червні 1988 р. при Миколаївських відділеннях Спілки письменників та Фонду культури створено ініціативну групу, а вже 22 вересня 1988 р. відбулися установчі збори екологічної асоціації Миколаївської області³, до складу якої увійшли також Первомайське, Вознесенське та Южноукраїнське відділення. На спеціальному засіданні організація визнала екологічну ситуацію в області вкрай складною у зв'язку із здійсненням таких проектів, як будівництво Дніпробузького гідровузла, створення Олександрійського і Костянтинівського водосховищ у комплексі з розширенням будівництва Південноукраїнської АЕС.

Екологічна асоціація, як неформальний орган громадськості, увійшла до складу Української республіканської асоціації «Зелений

світ» при Радянському комітеті захисту світу. Активну участь у роботі екологічного руху брали наукові співробітники кораблебудівного і педагогічного інститутів, ПО «Екватор», ПКБ електрогідравліки, краєзнавчий музей, інженери та робітники заводів, робітники сільського господарства, вчителі, юристи, лікарі, журналісти, економісти⁴.

Згідно зі статутом, товариство, як самоврядний орган громадськості, діяло відповідно до Конституції та законодавства СРСР, УРСР на всій території області. У роботі асоціації могли брати участь як окремі громадяни, так цілі колективи, клуби та товариства. Миколаївська екологічна асоціація проголосила своїм девізом: «Ідеї екології – в маси!».

Основними положеннями програми «Зеленого світу» (від 22 вересня 1988 р.) були:

1. З метою порятунку р. Південний Буг домогтися скасування будівництва Дніпро-Бузького гідровузла як екологічно небезпечного проекту.
2. Задля зменшення екологічної небезпеки добиватися скасування будівництва Олександрівського і Костянтинівського водосховищ і ГЕС, у зв'язку з чим консервувати будівництво третього та четвертого блоків Південноукраїнської АЕС і ввести їх в дію тільки після вичерпання ресурсів першого та другого блоків.
3. Для поліпшення екології навколо глиноземного заводу домогтися вирішення питання виключення вітрового розносу глинозему і повноцінної роботи очисних споруд на ньому.
4. Проаналізувати стан забруднення річок Південного Бугу та Інгулу промисловими підприємствами, сільськими госпо-

¹ Барановська Н. П. Вплив Чорнобильської катастрофи на трансформаційні процеси у суспільстві (до 25-річчя трагічних подій) // Український історичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 123-142; Камінський А. На перехідному етапі: «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. – Мюнхен: Український вільний університет, 1990. – 623 с.; Коваленко-Чукіна І. Г. Зелений рух в Україні: становлення, формування, особливості функціонування: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2009. – 21 с.; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 – початок 1990-х років : [монографія]. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.; Шитюк М. М. Повне зібрання наукових праць. / Микола Миколайович Шитюк. Т.3. Миколаїв : Вид-во Ірини Гудим, 2010. – 493 с.

² Михайлов В.В. Екологічний рух в контексті національно-демократичних процесів на Півдні України у другій половині 1980-х – 1991 рр. Проблеми Нової, Новітньої історії та історіографії України. Колективна монографія / Ред. кол. В.В. Гудзь, Я.В. Таравська. – Мелітополь, 2015. – С. 151-172.

³ Установчі та організаційні документи Миколаївської обласної асоціації «Зелений світ» / протокол установчих зборів, програма, статут, списки членів. 22 вересня 1988 р. – 7 квітня 1990 р. // Держархів Миколаївської обл. (далі -ДАМО), ф. Р-6077, оп. 1, спр. 1, 101 арк.

⁴ Слабошпицький М. Довкола з'їзду і після з'їзду // Рух. – 1989. – № 5. – Жовтень.

дарствами Миколаївщини, визначити внесок кожного окремо, оприлюднити дані і взяти під громадський контроль ліквідацію забруднень⁵.

Прикметно, що 15 жовтня 1989 р. Асоціація «Зелений світ» видозмінила деякі пункти програми, що пов'язано з виникненням в області низки нових екологічних проблем⁶. Але в центрі своєї програми асоціація залишила одне з головних завдань – боротьба за екологічну чистоту промислових підприємств, сільськогосподарського виробництва, транспорту та інших господарств під гаслом: «Кожному жителю Миколаївщини – чисту землю, чисту воду, чисте повітря!».

Свої засідання екологічна асоціація проводила в місті Миколаїв щочетверга, на восьмому поверсі облвиконкому, в кімнаті № 823. На установчих зборах організації були обрані голови і заступники, серед яких О. Золотухін, С. Шаповалов, В. Шаповалов, О. Щеглов. До асоціації ввійшли члени Миколаївського відділу Спілки письменників УРСР В. Бойченко, Е. Январьов, В. Пучков, О. Голубкова, О. Колесник, члени Миколаївського відділу Фонду культури О. Золотухін, І. Грасевич, Г. Єжелов, а також майбутні члени Руху І. Гаврилишин, О. Долгих, В. Рукавишніков, В. Кучеренко.

До ініціативної групи в Южноукраїнську входили В. Білодід, В. Крат, Т. Дорошина, Л. Махович, Ю. Діденко, Є. Карпенко, О. Марков. У місті Первомайськ її членами були Г. Сосновський, М. Самостєлов⁷.

Основну увагу, на перших порах своєї діяльності, асоціація приділяла реалізації проекту Південноукраїнського енергокомплексу. У жовтні 1988 р. екологічною організацією «Зелений світ» організований мітинг-протест проти будівництва Костянтинівського водосховища. Акція відбулася на березі річки Південний Буг біля скелі Пугач. Близько трьохсот

місцевих жителів, спортсменів з Луцька, Одеси, Миколаєва, Казахстану виступали з вимогами зберегти унікальний природний комплекс – каньйон Південного Бугу від затоплення. Учасники мітингу вирішили, що будівельні роботи необхідно припинити до проведення позавідомчої екологічної експертизи та громадського референдуму. Текст з вимогами активістів спрямовано до Южноукраїнського міськвиконкому та Миколаївського облвиконкому⁸.

25 грудня 1988 р. організований ще один мітинг-протест мешканців Миколаївської області проти будівництва Олександрівського та Костянтинівського водосховищ на р. Південний Буг, розширення потужностей Південноукраїнської АЕС і будівництва Березовського хімкомбінату. В акції брали участь члени асоціації, Миколаївської організації СПУ, Миколаївського відділення Фонду культури та обкому профспілки суднобудування. Присутніх було 400 чоловік, представники міст Миколаєва, Первомайська, Вознесенська, Южноукраїнська, смт. Арбузинки Миколаївської області⁹.

На початку листопада 1988 р. працівники Південноукраїнської атомної електростанції відправляли до редакції газети «Південна правда» відкриті листи («От имени коллектива» и «История одной публикации»), але їх проігнорували. У третьому листі «Продиктовано жизнью» (12.01.1989) працівники АЕС вимагали від редакції надати попереднім зверненням розголос.

На зустрічі з представниками Міністерства енергетики України відповідальний секретар Миколаївського відділення Спілки письменників УРСР, співголова Миколаївської асоціації В. Бойченко зазначив: «Беземоційною може бути тільки відданість відомству. Тим же, хто збирається жити і далі на рідній землі, поруч з

⁵ Установчі та організаційні документи Миколаївської обласної асоціації «Зелений світ» / протокол установчих зборів, програма, статут, списки членів. 22 вересня 1988 р. – 7 квітня 1990 р. // ДАМО, ф. Р-6077, оп. 1, спр. 1, 101 арк.

⁶ Там само.

⁷ Списки членів обласної екологічної асоціації, її філій та комісій за 1989 р. // ДАМО, ф. Р-6077, оп. 1, спр. 2, 13 арк.

⁸ Вирізки статей із газет членів обласної екологічної асоціації. 28 липня 1989 – 7 жовтня 1990 рр. // ДАМО, ф. Р-6077, оп. 1, спр. 12, 60 арк.

⁹ Резолюції мітингів, зборів мешканців, колективів підприємств, громадських організацій про заборону будівництва Ташлицького і Олександрівського водосховищ, 4-5 блоків Південноукраїнської АЕС та інше. 8 жовтня 1988 – 27 вересня 1990 рр. // ДАМО, ф. Р-6077, оп. 1, спр. 11, 30 арк.

працюючими блоками Південноукраїнської АЕС, далеко не байдуже питання: хто ж керує роботою колективу, що експлуатує АЕС? Виявляється, в аварії, що сталася 10 листопада 1988 р. на першому блоці Південноукраїнської АЕС, винні ні більше, ні менше, як 200 тис. жителів області, які підписались проти подальшого її розширення»¹⁰.

19 вересня 1989 р. у газеті «Південна правда» опубліковано звернення екологічної асоціації «Зелений світ» до населення басейну річки Південний Буг. Організація звернулася до партійних, радянських та господарських органів Миколаївської, Одеської, Кіровоградської, Вінницької та Хмельницької областей з пропозицією розгорнути рух за екологічну чистоту річки, порятунок її від забруднення та обміління¹¹. У постанові бюро Миколаївського обкому Компартії України відмічалось, що підняте «Зеленим світом» питання є достатньо актуальним, оскільки баланс води у річці постійно скорочується та погіршується якість. Унаслідок чого ухвалено рішення підтримати пропозицію екологічної асоціації з питань утворення суспільної навчально-координаційної ради проблем ріки Південний Буг і розробки комплексної програми її очистки¹².

15 жовтня 1989 р. поблизу Будинку культури будівельників у місті Миколаїв відбувся мітинг громадськості, організований Миколаївським міськвиконком та екологічною асоціацією, на якому піднята тема захисту річки Південний Буг.

На мітингу виступали активісти Миколаївської асоціації Л. Сулова, Г. Котило, перший заступник обласної організації УТОП Н. Долинський, гість з Одеси – член ради Одеського

обласного клубу В. Янковський, член екологічної асоціації Н. Власенко (м. Вознесенськ), професор Миколаївського філіалу Одеського сільгоспінституту, доктор сільськогосподарських наук А. Глухівський, голова обласного комітету з охорони природи О. Албул¹³.

У цей же день відбулися звітно-виборні збори Миколаївської екологічної асоціації. Зі звітом про роботу виступив голова асоціації, ст. інженер ВО «Екватор» О. Золотухін, також заслухано інформацію керівників екологічної асоціації м. Вознесенська – Н. Власенка, м. Первомайська – Ю. Сосновського, м. Южноукраїнська – В. Білодіда.

У подальшому члени екологічної асоціації продовжили боротьбу за обмеження будівництва Південноукраїнського гідроенергетичного комплексу й вирішили винести це питання на розгляд чергової сесії Миколаївської облради¹⁴.

На 14-й сесії обласної Ради народних депутатів 16 грудня 1989 р. прийнято рішення просити Раду Міністрів СРСР доручити Держкомприроді СРСР за участю Держкомприроди УРСР, Миколаївського облвиконкому, громадськості області прискорити проведення державної екологічної експертизи переопрацьованих проектів Південноукраїнського енергокомплексу, з урахуванням вимог громадян області про заборону будівництва Олександрівського водосховища і ГЕС, Ташлицької ГАЕС та призупинити їх фінансування¹⁵.

Хоча Миколаївський облвиконком ухвалив пропозиції екологічної асоціації, обласний комітет Компартії подібну ініціативу не схвалював. Так, у доповідній записці секретаря Миколаївського обкому Л. Шараяєва секретарю

¹⁰ Відкриті листи членів обласної екологічної асоціації до колективу ВО «Екватор» про зупинення подальшого будівництва Південноукраїнської АЕС. 31 жовтня 1988 – 12 січня 1989 рр. // ДАМО, ф. Р-6077, оп. 1, спр. 3, 29 арк.

¹¹ Про звернення екологічної асоціації «Зелений світ» до населення басейну річки Південний Буг // Південна правда. 1989. – № 217. – 19 вересня.

¹² Довідки відділів обкому партії про виконання постанов бюро обкому Компартії України з питань розвитку народногосподарського комплексу області поліпшенню екологічної обстановки. 17 січня 1989 р. – 4 грудня 1990 р. // ДАМО, ф. П-7, оп. 89, спр. 222, арк. 22.

¹³ Вирізки статей із газет членів обласної екологічної асоціації. 28 липня 1989 – 7 жовтня 1990 рр. // ДАМО, ф. Р-6077, оп. 1, спр. 12, арк. 60.

¹⁴ Пропозиції, рекомендації, матеріали до сесій Миколаївської обласної ради народних депутатів, підготовлені екологічною асоціацією. 5 жовтня 1988 – 14 серпня 1990 рр., 56 арк. // ДАМО, ф. Р-6077, оп. 1, спр. 8, 56 арк.

¹⁵ Листування з Радою Міністрів УРСР, Головою Верховної Ради УРСР про будівництво об'єктів Південноукраїнського енергокомплексу, відвід земель під колективні сади та індивідуальне житлове будівництво. 6 лютого – 28 грудня 1989. // ДАМО, ф. Р-992, оп. 12, спр. 4702, 26 арк.

ЦК Компартії України В. Щербицькому відмічено, що протягом двох років діяльності асоціації «Зелений світ» в області створювалася напружена ситуація, члени організації «підбурювали широкі маси робітників», протистояли розширенню будівництва Південноукраїнської АЕС та гідрокомплексу на р. Південний Буг¹⁶.

Наприкінці 1989 р. державна екологічна експертиза була завершена. За її висновками Рада Міністрів СРСР постановила припинити будівництво 4-го реактора ПУАЕС, будівництво греблі Костянтинівського водосховища і Костянтинівської ГЕС-ГАЕС, переробити проєкт Ташлицької ГАЕС з 10 на 3 агрегати та подати на розгляд відповідним інстанціям, завершити будівництво Олександрівської ГЕС; подальшу долю Олександрівського водосховища передали на розгляд сесії Миколаївської обласної Ради народних депутатів. В подальшому також планувалося підняти питання про створення заказника республіканського значення «Гранітно-Степове Побужжя»; провести рекультивацию території, порушеної при будівництві Костянтинівської ГЕС-ГАЕС; заверши-

ти будівництво об'єктів соціально-побутового призначення у повному обсязі¹⁷.

Таким чином, питання екологічної безпеки наприкінці 1980-х рр. стають досить дієвим рушієм громадської, а в подальшому і політичної активності населення області. На виборах 1990 р. до Миколаївської обласної ради обрано представників від екологічної асоціації «Зелений світ». Членам асоціації вдається заборонити заповнення Олександрівського водосховища. Сесія обласної ради вирішує зупинити його будівництво та ухвалює обласну програму «Екологія», в якій, зокрема, йде мова про створення заповідного об'єкту «Гранітно-степове Побужжя» на землях, що мали бути затоплені водами Костянтинівського і Олександрівського водосховищ¹⁸.

Подальшою перспективою наукового пошуку є продовження вивчення нових джерел з історії екологічного руху на території Миколаїщини у період незалежної української держави. На сьогодні, загроза затоплення бузьких порогів залишається актуальною, адже питання розширення Південноукраїнської АЕС досі є відкритим.

References

1. Baranovska, N. P. (2011). Vplyv Chornobylskoi katastrofy na transformatsiini protsesy u suspilstvi (do 25-richchia trahichnykh podii). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 123-142. [in Ukrainian].
2. Kaminskyi, A. (1990). *Na perekhidnomu etapi: «Hlasnist», «perebudova» i «demokratyzatsiia» na Ukraini*. Munich. [in Ukrainian].
3. Kovalenko-Chukina, I. H. (2009). *Zelenyi rukh v Ukraini: stanovlennia, formuvannia, osoblyvosti funktsionuvannia* [Green movement in Ukraine: formation, formation, peculiarities of functioning] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Cherkasy. [in Ukrainian].
4. Mykhailov, V.V. (2015). Ekolohichni rukh v konteksti natsionalno-demokratychnykh protsesiv na Pivdni Ukrainy u druii polovyni 1980-kh – 1991 rr. In V.V. Hudz (Ed.), *Problemy Novoi, Novitnoi istorii ta istoriohrafii Ukrainy*. Melitopol. [in Ukrainian].
5. Rusnachenko, A. (1998). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950 – pochatok 1990-kh rokiv*. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy. [in Ukrainian].
6. Shytiuk, M. M. (2010). *Povne zibrannia naukovykh prats* (Vol. 3). Mykolaiv: Vyd-vo Iryny Hudym. [in Ukrainian].

¹⁶ Записки, довідки, інформації соціально-економічного відділу ЦК Компартії України, партійних і радянських органів, Ради Міністрів УРСР, Держкомприроди СРСР і УРСР, міністерств, відомств про екологічну обстановку на Україні та заходи щодо її поліпшення, будівництво Южноукраїнської АЕС і гідрокомплексу на р. Південний Буг, створення Української екологічної асоціації «Зелений Світ», аварії на шахті «Александр-Запад» Виробничого Об'єднання «Артемвугілля» та Київському головпоштамті, інші питання охорони навколишнього середовища. 28 лютого – 5 січня 1990 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2611, арк. 115.

¹⁷ Листування з Радою Міністрів УРСР, Головою Верховної Ради УРСР про будівництво об'єктів Південноукраїнського енергокомплексу, відвід земель під колективні сади та індивідуальне житлове будівництво. 6 лютого – 28 грудня 1989. // ДАМО, ф. Р-992, оп. 12, спр. 4702, 26 арк.

¹⁸ Пропозиції, рекомендації, матеріали до сесій Миколаївської обласної ради народних депутатів, підготовлені екологічною асоціацією. 5 жовтня 1988 – 14 серпня 1990 рр., 56 арк. // ДАМО, ф. Р-6077, оп. 1, спр. 8, 56 арк.

**Національна
спілка краєзнавців
України:
панорама
сучасного життя**

Засідання Президії НСКУ та вручення Премії імені Дмитра Яворницького (14 грудня 2017 р.)

14 грудня 2017 р. відбулося засідання Президії Національної спілки краєзнавців України в якому взяли участь представники центрального керівництва, голови регіональних організацій, відомі краєзнавці, науковці та громадські діячі.

Робота розпочалася із урочистого вручення головою Спілки Ресентом Олександром Петровичем Премії імені Дмитра Яворницького НСКУ 2017 р. Її цьогорічними лауреатами стали голова Донецької обласної організації, кандидат педагогічних наук, доцент Донбаського державного педагогічного університету Романько Валерій Іванович та доктор історичних наук, професор Маріупольського державного університету Грідіна Ірина Миколаївна.

Про Експертну комісію (ЕК) для організації і проведення експертизи цінності документів НСКУ, її склад та завдання доповіла заступник голови Спілки Маньковська Руслана Вікторівна. Вона зауважила, що створення ЕК регулюється нормами Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» і «Порядку утворення та діяльності комісій з проведення експертизи цінності документів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України.

Член Президії НСКУ, перший заступник головного редактора журналу «Краєзнавство» Бажан Олег Григорович ознайомив присутніх із змістом наступного випуску видання (2017, №3/4), проінформував про особливості набору статей.

Про вступ нових членів та відзначення краєзнавців нагородами

Спілки доповів відповідальний секретар НСКУ Володимир Іванович Дмитрук. На основі подання керівництва Донецької обласної організації Президія прийняла рішення про припинення членства у Спілці низки осіб.

Крім того, голова НСКУ О. П. Реєнт презентував крайній випуск журналу «Краєзнавство» (2017, №1/2), збірники матеріалів двох конференцій, організованих Спілкою та її Київською міською організацією («Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності» і «Другі киевознавчі читання: історія та етнокультура» відповідно); присутні привітали Р. В. Маньковську із нещодавнім успішним захистом докторської дисертації, який відбувся в Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди; член Президії Д. Г. Омельченко проінформував про учнівські конференції, проведені Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді та ін.

У рамках роботи засідання проректор Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, голова Ревізійної комісії НСКУ Ветров Ігор Георгійович вручив медалі «Europavirtutibusunita» від Міжнародної асоціації почесних докторів, почесних професорів та почесних сенаторів, друзів і благодійників з Німеччини, Австрії, Польщі та Швейцарії членам Президії Спілки, докторам історичних наук, професорам Лисенку Олександровичу та Гуржію Олександровичу.

Наприкінці засідання голова НСКУ О.П. Реєнт подякував усім за активну та плідну роботу в 2017 р.

Засідання Президії Національної спілки краєзнавців України (20 лютого 2018 р.)

20 лютого 2018 р. у залі засідань Інституту історії України НАН України (Київ, вул. Грушевського, 4) відбулося засідання Президії Національної спілки краєзнавців України. На ньому були присутні очільники регіональних організацій Спілки з різних областей України, представники академічних установ, університетів та музеїв, краєзнавці, історики.

На початку засідання присутні вшанували хвилиною мовчання пам'ять Героїв Небесної сотні.

Порядок денний передбачав розгляд наступних питань:

1) про відзначення 60-річчя від дня народження голови Київської обласної організації НСКУ Г. П. Савченка та голови Київської міської організації НСКУ О. П. Гончарова:

– голова НСКУ О. П. Реєнт висловив ювілярам найщиріші побажання міцного здоров'я та творчої наснаги і урочисто вручив їм вітальні адреси та Ордени імені Героя України Михайла Сікорського, які презентував В. П. Ко-

цур, заступник голови НСКУ, ректор Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди;

2) *інформація про заходи НСКУ 2018 р.:*

- доповідач, голова НСКУ О. П. Рент, проінформував присутніх про перелік запланованих заходів – нарад, семінарів, конференцій, круглих столів, науково-краєзнавчих експедицій, видання краєзнавчої літератури та ін.;

3) *про рекомендацію до видання збірника «Літопис НСКУ» (до 10-річчя надання Всеукраїнській спілці краєзнавців статусу національної):*

- заступник голови НСКУ Р. В. Маньковська ознайомила учасників засідання із структурою видання, його змістовим наповненням та планами щодо підготовки у майбутньому окремої праці про історію краєзнавчого руху в Україні;

- голова Київської міської організації О. П. Гончаров відзначив важливість друку подібного дослідження та запропонував завершити його реалізацію до 100-річчя НСКУ в 2025 р.;

4) *про історико-краєзнавчий, науково-популярний журнал Вінницької обласної організації НСКУ та Української академії історичних наук «Історичний калейдоскоп»:*

- заступник голови НСКУ О. А. Удод презентував перший номер журналу, ознайомив із його видавничою концепцією та закликав присутніх долучатися до співпраці і публікації на його шпальтах власних творчих робіт;

5) *про висунення кандидатури голови Хмельницької обласної організації НСКУ, професора кафедри всесвітньої історії Кам'янець-*

Подільського національного університету імені Івана Огієнка Баженова Лева Васильовича на призначення довічної державної стипендії:

- голова НСКУ О. П. Реєнт відзначив плідну краєзнавчу та науково-просвітницьку роботу Л. В. Баженова, констатував наявність вагомих підстав для рекомендації його кандидатури;
- 6) *про порушення клопотання щодо присудження Премії Київського міського голови за особливі досягнення молоді у розбудові столиці України – міста-героя Києва:*
 - члени Президії підтримали кандидатуру члена Президії НСКУ, старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України, прес-секретаря НСКУ В. І. Милька;
- 7) *про вступ нових членів НСКУ:*
 - відповідальний секретар НСКУ В. І. Дмитрук проінформував про надходження заяв на членство від Івано-Франківської, Одеської, Полтавської, Рівненської обласних та Київської міської організацій НСКУ;
- 8) *про відзначення краєзнавців нагородами НСКУ:*
 - члени Президії прийняли рішення про підтримку подань, які надійшли від Черкаської, Херсонської, Волинської обласних та Київської міської організацій НСКУ щодо нагородження їхніх членів державними та спільчанськими відзнаками;
- 9) *різне:*
 - голова НСКУ О. П. Реєнт урочисто вручив членські квитки та нагрудні значки декільком новим членам Спілки;
 - заступник головного редактора журналу «Краєзнавство» О. Г. Бажан проінформував про стан підготовки до друку чергового випуску видання (№3/4 за 2017 р.) та анонсу-

- вав терміни завершення прийому до №1 за 2018 р., який буде присвячено 80-річчю від дня створення Миколаївської області;
- присутні обговорили попередню інформацію щодо проведення у першій половині 2018 р. науково-краєзнавчих експедицій на Чернігівщину та Закарпаття;
- голова НСКУ О. П. Реєнт відзначив активізацію роботи регіональних організацій та закликав надсилати інформацію про проведені заходи для розміщення на сайті Спілки;
- голова Чернігівської обласної організації НСКУ О.Б. Коваленко запропонував ідею створення молодіжного «крила» у складі Спілки з метою залучення студентської та МАНівської молоді, яку підтримали Г. П. Савченко, О. Є. Лисенко, О. П. Гончаров, В. І. Дмитрук; було прийнято рішення щодо необхідності більш детального вивчення цього питання на предмет узгодження із Статутом НСКУ та чинним законодавством України;
- член Президії Д. Г. Омельченко анонсував проведення 21–23 лютого 2018 року в Харківській області XII Всеукраїнської філософської історико-краєзнавчої конференції учнівської молоді «Пізнай себе, свій рід, свій нарід...».

У рамках роботи засідання голова НСКУ, член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт, вручив голові Вінницької обласної організації Спілки, доктору історичних наук Гальчаку Сергію Дмитровичу медаль «Eurovirtutibus» від Міжнародної асоціації почесних докторів, почесних професорів та почесних сенаторів, друзів і благодійників з Німеччини, Австрії, Польщі та Швейцарії.

Фото: Олексій Лупандін

Туристичне краєзнавство Прикарпаття: досвід і перспективи – візит делегації НСКУ на Івано-Франківщину

1–2 березня 2018 року делегація Національної спілки краєзнавців України (у складі голови Спілки, члена-кореспондента НАН України О. П. Реєнта, членів Президії НСКУ, професора О. Є. Лисенка і прес-секретаря В. І. Милька, завідувача відділу Інституту історії України НАН України М. П. Рудя) здійснила науково-краєзнавчу поїздку на Івано-Франківщину.

Основною метою візиту, який відбувся за організаційної підтримки Івано-Франківської обласної організації НСКУ (зокрема її голови, директора Івано-Франківського обласного державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді Косила Михайла Юрійовича та завідувача видавничо-інформаційного відділу Центру Косило Ірини Вікторівни), стало ознайомлення із розвитком краєзнавства в регіоні та його туристично-рекреаційним потенціалом, діяльністю Івано-Франківського ОДЦТКУМ.

1 березня, у рамках програми поїздки, відбулося засідання круглого столу «Туристичне краєзнавство: досвід і перспективи» в якому взяли участь місцеві краєзнавці, науковці-історики, представники влади та творчих спілок області, музейні працівники, ЗМІ тощо.

Модератор заходу М. Ю. Косило озвучив завдання зустрічі, проінформував про діяльність місцевої краєзнавчої організації Спілки, наголосив на підтримці з боку Відділу туризму Івано-Франківської обласної адміністрації та відзначив потужний туристичний потенціал регіону. Голова НСКУ, член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт підкреслив активну діяльність очолюваного М. Ю. Косилом обласного осередку Спілки та вручив йому Орден імені Героя України Михайла Сікорського.

Присутній на засіданні круглого столу заступник декана Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, лауреат Премії імені Дмитра Яворницького М. В. Сигидин ознайомив присутніх зі станом історико-краєзнавчих досліджень в університеті та закликав долучитися до видавничого проекту «ЗУНР: історична енциклопедія». Начальник Відділу туризму Івано-Франківської обласної адміністрації В. П. Передерко відзначив лідируючі позиції області за показниками туристичної привабливості та підкреслив спільність завдань туристичної галузі і краєзнавства, які виконують важливу роль для українського державотворення. Голова правління Івано-Франківської обласної організації Національної спілки архітекторів України М. М. Капа констатував наявність в області великої кількості історико-культурних та архітектурних пам'яток, які необхідно захищати, відновлювати, а також брати на облік раніше невідомі. Директор Івано-Франківського краєзнавчого музею Я. Є. Штирко розповів про розвиток музейництва в регіоні, наголосив на необхідності оновлення експо-

зицій і посилення їх освітньо-виховного потенціалу, вдосконаленні чинного законодавства для розширення прав музеїв із метою залучення якнайбільшої кількості відвідувачів.

Учасники круглого столу підкреслили, що Прикарпаття вабить людей своїми неповторними рекреаційними місцинами, унікальними пам'ятками архітектури та історії, гостинністю його жителів.

Цього дня, голова НСКУ О. П. Реєнт зустрівся із керівництвом Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, зокрема Факультету історії, політології і міжнародних наук, та взяв участь у заході, приуроченому до 50-річчя члена Правління НСКУ, декана Факультету туризму, доктора історичних наук, професора Великого Володимира Степановича. Очільник Спілки вручив ювіляру вітальну адресу від Спілки та Інституту історії України НАН України.

Програма наступного дня візиту делегації НСКУ на Прикарпаття (2 березня) мала практичне спрямування і передбачала ознайомлення із здобутками в галузі туризму та досвідом роботи місцевих краєзнавців. На цьому етапі до краєзнавців із Києва приєднався кандидат історичних наук І. В. Ільницький.

М. Ю. Косило презентував експозиції музею «Відлуння» Івано-Франківського обласно-

го державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, розповів історію його створення та діяльності.

Далі впродовж дня краєзнавці завітали до села Заріччя Надвірнянського району, побували на Яблуницькому перевалі (931 м), який розташований на межі Івано-Франківської та Закарпатської областей.

Завершенням візиту стала поїздка до найбільшого гірськолижного курорту України Буковель та відвідування дитячої турбази «Говерла» Івано-Франківського ОДЦТКУМ у Ворохті. Директор комплексу М. Б. Зарецький провів пізнавальну екскурсію тутешнім музеєм та ознайомив із практичним досвідом туристично-краєзнавчої роботи.

За ці два дні делегація Національної спілки краєзнавців України проїхала Івано-Франківщиною понад 230 кілометрів, узяла участь у декількох науково-просвітницьких заходах, зустрілася із низкою місцевих краєзнавців, діячів туристичної галузі, педагогів, музейників та ін. Ця робота продемонструвала наявність невичерпного туристично-краєзнавчого потенціалу регіону, плідну діяльність обласної організації НСКУ та важливу роль Івано-Франківського ОДЦТКУМ у залученні підрастаючого покоління до активної діяльності з вивчення історії рідного краю та довкілля.

Всеукраїнська нарада з питань викладання навчального курсу «Основи краєзнавства» у закладах вищої освіти

24 травня 2018 року в приміщенні Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова відбулася Всеукраїнська нарада з питань викладання навчального курсу «Основи краєзнавства» у закладах вищої освіти.

У заході взяли участь представники центральних керівних органів та обласних організацій Національної спілки краєзнавців України, провідних університетів Києва та різних областей України (Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Кіровоградської, Київської, Луганської, Одеської, Харківської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької, Чернігівської), академічних та музейних установ, краєзнавці, науковці, педагоги, громадські діячі, журналісти тощо.

Ініціатором наради, яка символічно проходила напередодні 28 травня – Всеукраїнського дня краєзнавства, запровадженого VI з'їздом НСКУ в 2017 р., виступила Національна спілка краєзнавців України.

Перед початком роботи учасники отримали примірники останніх випусків журналу «Краєзнавство», підручника «Основи краєзнавства» та «Українського щорічника 2018» (від фонду «Рідна країна»).

Під час наради краєзнавці та освітяни обговорили стан гуманітарної освіти в Україні в цілому, зупинилися на проблемах викладання навчальних курсів із краєзнавчої тематики в закладах вищої освіти, наголосили на перспективах розвитку освітянського краєзнавства.

У 2016 р. Спілка підготувала та, за підтримки Харківського національного університету ім. В. Каразіна, видала навчальний підручник «Основи краєзнавства» для студентів закладів вищої освіти, уніфікований для вишів усіх галузевих профілів. До його написання було залучено відомих вчених, педагогів, фахівців із краєзнавства провідних наукових установ та університетів Києва, Харкова, Чернігова, Черкаса, Луцька, Львова, Кам'янця-Подільського. У ньому вперше комплексно досліджено і представлено напрацювання українських науковців у галузі краєзнавства, враховано новітні тенденції в розвитку гуманітарних знань, подано важливі науково-методичні та науково-організаційні рекомендації.

У вступному слові голова НСКУ, член-кореспондент НАН України *О. П. Реєнт* подякував за участь в організації наради керівництво Національного педагогічного університе-

ту імені М. П. Драгоманова, привітав проректора закладу, голову Ревізійної комісії Спілки *І. Г. Ветрова* з днем народження та урочисто презентував йому ювілейну медаль на честь 90-річчя журналу «Краєзнавство».

Ігор Георгійович у свою чергу висловив вітання учасникам наради від імені університету, підкреслив продуктивність багаторічної співпраці із Національною спілкою краєзнавців України та побажав присутнім плідної роботи.

У своїй промові *О. П. Реєнт* наголосив, що Спілка розглядає краєзнавство як складову національної освіти і послідовно працює над розвитком краєзнавчого сегменту в освітній галузі, тому питання освітянського краєзнавства були і залишаються ключовими у програмних перспективах. За його словами, впродовж останніх десятиліть системна робота НСКУ спрямовувалася на вивчення та узагаль-

нення набутого досвіду в освітянському краєзнавстві, визначення першочергових завдань із підготовки навчальних робочих програм, підручників, посібників, методичних розробок із викладання краєзнавства в закладах вищої освіти та школах. *О. П. Реєнт* вказав, що досвід впровадження краєзнавства в усі ланки системи освіти, а головне – науково-інтелектуальний та духовний вплив краєзнавчих знань на формування державницької свідомості та патріотичних почуттів у молодих громадян нашої країни засвідчує необхідність запровадження краєзнавства в українську освіту, що зробить її по-справжньому національною за змістом і формою.

Предметний аналіз сучасної ситуації щодо викладання дисциплін історичного та краєзнавчого циклу в закладах вищої освіти здійснив у своїй доповіді заступник голови НСКУ, член-кореспондент НАПН України *О. А. Удод*.

За результатами власного дослідження він запропонував низку практичних рекомендацій, спрямованих на посилення уваги держави до обговорюваної проблеми та підвищення якості організації навчально-виховного процесу.

М. В. Томенко

Учасник наради, громадський і державний діяч, голова фонду «Рідна країна» *М. В. Томенко* підтримав спілчанську ініціативу щодо посилення краєзнавчої складової в українській освіті та наголосив на необхідності проведення більш ґрунтовної національно-патріотичної виховної роботи зі студентами, покращення репрезентації культурної спадщини України в очах туристів та міжнародної спільноти.

С. І. Світленко

Власні рекомендації щодо змістового наповнення та збільшення тиражу підручника «Основи краєзнавства» надав декан історичного факультету Дніпровського національного університету імені О. Гончара, професор *С. І. Світленко*. Він також зосередив свою увагу на характеристиці термінологічного апарату, розповів про досвід здійснення краєзнавчої роботи в очолюваній ним структурній університетській одиниці.

В. І. Романько

Про власну діяльність щодо практичного впровадження і викладання краєзнавчих дисциплін розповів голова Донецької обласної організації НСКУ, доцент Донбаського державного педагогічного університету *В. І. Романько*.

На давно назрілу необхідність запроваджен-

ня навчального курсу, побудованого на основі підручника «Основи краєзнавства» вказав голова Хмельницької обласної організації НСКУ, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка *Л. В. Баженов*. За його словами, накопичений в регіонах фактологічний матеріал та наявний науковий інструментарій у повній мірі дозволяють переосмислити минуле рідного краю та розпочати втілення цього завдання, покращити якість викладання, забезпечити заклади вищої освіти підручниками належної якості.

Л. В. Баженов

Про діяльність Центру краєзнавства імені П. Тронька Харківського національного університету імені В. Каразіна розповіла заступниця директора цього дослідницького структурного підрозділу, доцент *О. Г. Павлова*.

О. Г. Павлова

Інформацією подібного характеру про власний досвід викладання навчальних дисциплін краєзнавчого характеру поділилися голова Київської міської організації НСКУ, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка *О. П. Гончаров* та доцент Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Шевченка *Л. В. Ясновська*. Доповідачі підтримали проєкт рекомендацій наради та висловили сподівання щодо їх успішного практичного втілення.

Л. В. Ясновська

Українознавчий компонент у навчально-виховному процесі став предметом спільного виступу голови Одеської обласної організації

В. Г. Кушнір

Н. О. Петрова

С. Д. Гальчак

Національної спілки краєзнавців України, декана факультету історії і філософії Одеського національного університету імені І. Мечникова *В. Г. Кушніра* та заступниці декана факультету, доцента *Н. О. Петрової*.

Голова Вінницької обласної організації НСКУ, професор Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського *С. Д. Гальчак* констатувавши, що тема обговорення є дуже важливою і актуальною, оскільки однаково стосується як фахівців, так і аматорів, адже краєзнавство – це предмет уваги всього суспільства, засвідчив власну підтримку ідеї про необхідність збільшення краєзнавчого сегменту в навчальному процесі закладів вищої школи.

Присутній на нараді заступник директора Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України *Д. Г. Омельченко* підкреслив необхідність кооперації зусиль Спілки із Міністерством освіти і науки України, а також дотримання чинних норм законодавства у процесі реалізації запланованого.

У заключних доповідях наради, які виголосили завідувач кафедри етнології та краєзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, професор *П. М. Чернега* та голова громадської культурно-просвітницької організації «Переяславський скарб», керівник Навчально-наукового Центру

усної історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г. Сковороди *Т. Ю. Нагайко* пролунала інформація стосовно ролі і місця краєзнавства у їхній педагогічній діяльності.

Підсумком обговорення заявленої теми стала підтримка присутніми низки рекомендацій, зокрема щодо:

- порушення перед Міністерством освіти і науки України питання про необхідність збільшення краєзнавчого сегменту в навчальному процесі закладів вищої освіти;
- збільшення тиражу підручника «Основи краєзнавства», в тому числі й за рахунок підтримки МОН України;
- рекомендації керівництву закладів вищої освіти підтримати ініціативу краєзнавчої і освітянської громадськості та сприяти запровадженню курсу «Основи краєзнавства» у навчально-виховному процесі, ширше використовувати різноманітні форми краєзнавчо-виховної роботи;
- організація Президією НСКУ роботи із підготовки методичних рекомендацій та хрестоматійних матеріалів до курсу «Основи краєзнавства»;
- систематичного висвітлення у засобах масової інформації питання освітянського краєзнавства (в тому числі й на сайті Спілки), залучаючи фахівців та громадський загал до вивчення історії та культури рідного краю;
- проведення всеукраїнського опитування/громадської дискусії із визначення десяти найвідоміших місць пам'яті України, обов'язкових для відвідування учнівською та студентською молоддю.

П. М. Чернега

Т. Ю. Нагайко

Фото: Олексій Лупандін

Відомості про авторів

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України. E-mail: bazhancio@ukr.net

Бобіна Олег Валерійович – кандидат історичних наук, доцент, директор Навчально-наукового гуманітарного інституту Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова. E-mail: oleg.bobina@nuos.edu.ua

Бондаренко Денис Володимирович – методист Миколаївського обласного Центру туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді, молодший науковий співробітник Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» Національної академії наук України, керівник Вікторівської археологічної експедиції. E-mail: bondarenkod1987@gmail.com

Горбенко Кирило Володимирович – старший викладач кафедри історії етнології та археології інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського, директор ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України. E-mail: dikiysad@ukr.net

Дмитрук Володимир Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: dmytruk_v@ukr.net

Дорошенко Оксана Миколаївна – кандидат історичних наук, методист Первомайської міської централізованої бібліотечної системи (м. Первомайськ). E-mail: doroshenko_oksana_mik@ukr.net

Зеркаль Микола Миколайович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії Інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. Сухомлинського. E-mail: nikolaizerkal@gmail.com

Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки. E-mail: v.zolotaryov@gmail.com

Кожанов Андрій Васильович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства кафедри українознавства історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету. E-mail: ankoz@ukr.net

Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили. E-mail: K555556k@gmail.com

Левченко Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент Одеського національного морського університету. E-mail: levchenko_lav@ukr.net

Ложешник Аліса Сергіївна – кандидат історичних наук, провідний бібліотекар Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. E-mail: alisalo89@ukr.net

Ложешник Олександр Сергійович – студент 4 курсу історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. E-mail: alisalo89@meta.ua

Маньковська Руслана Вікторівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України. E-mail: ruslana_man@ukr.net

Маринченко Ганна Миколаївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. Сухомлинського. E-mail: anya.marinchenko@gmail.com

Милько Володимир Іванович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України, прес-секретар НСКУ. E-mail: mylko_v@ukr.net

Михайлуца Микола Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету. E-mail: michailuca@ukr.net

Морозова Ольга Станіславівна – кандидат історичних наук, доцент кафедра історії, Чорноморського національного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв). E-mail: olga_chdu@ukr.net

Нечайів Станіслав Владиславович – голова історико-термінологічної комісії Всеукраїнського Лікарського Товариства (м. Київ).

Нікітін Василій Іванович – краєзнавець, археолог, голова наукового центру Миколаївського обласного козацького товариства Всеукраїнського громадського об'єднання Всеукраїнського козацького війська (м. Миколаїв).

Пархоменко Владислав Анатолійович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. E-mail: vlad10031974@gmail.com

Ревенко Віра Валентинівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В.Сухомлинського E-mail: verarevenko84@gmail.com

Савченко Віктор Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Одеського державного університету внутрішніх справ. E-mail: lanjeron15@gmail.com

Тригуб Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили, голова Миколаївської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (м. Миколаїв). E-mail: alextrigub@ukr.net

Чеботаєва Ольга Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології Миколаївської філії Київського національного університету культури і мистецтв. E-mail: olgasebotaeva830@gmail.com

Шипотілова Олена Павлівна – кандидат історичних наук, асистент кафедри українознавства історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету. E-mail: lenakomail@ukr.net

Випадки скорочень, що часто трапляються у наукових текстах

Академік	акад. (при прізвищі)
Біологічні	біол.
Ветеринарні	вет.
Географічні	геогр.
Геолого-мінералогічні	геол.-мінерал.
Гривня	грн (при цифрах)
Дисертація	дис.
Доктор наук	д-р наук
Доцент	доц. (при прізвищі або назві установи)
Економічні	екон.
Історичні	іст.
Кандидат наук	канд. наук
Карбованець	крб (при цифрах)
Київ	К. (в області вихідних даних)
Медичні	мед.
Мільйон	млн (при цифрах)
Мільярд	млрд (при цифрах)
Мінськ	Мн. (в області вихідних даних)
Москва	М. (в області вихідних даних)
Педагогічні	пед.
Політичні	політ.
Професор	проф.
Психологічні	психол.
Ростов-на-Дону	Ростов н/Д (в області вихідних даних)
Санкт-Петербург	СПб. (в області вихідних даних)
Сільськогосподарські	с.-г.
Соціологічні	соціол.
Старший (молодший) науковий співробітник	ст. (мол.) наук. співроб.
Технічні	техн.
Фармацевтичні	фармац.
Фізико-математичні	фіз.-мат.
Філологічні	філол.
Філософські	філос.
Хімічні	хім.
Член-кореспондент	чл.-кор.
Юридичні	юрид.

Джерело: ДСТУ 3582-2013 «Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі. Загальні вимоги та правила»

Наукове видання

КРАЄЗНАВСТВО

Науковий журнал
1 (102) '2018

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів. За точність викладених фактів і цитат відповідальність несуть автори. При передруку посилання на журнал обов'язкове.

ПРИ ОФОРМЛЕННІ ОБКЛАДИНКИ ВИКОРИСТАНІ ФОТОМАТЕРІАЛИ:

Фрагмент діорами «Бугогардівська паланка», художник Галина Семерньова, Миколаївський обласний краєзнавчий музей «Старофлотські казарми»

Пам'ятник Суворову, м. Очаків. Фото з сайту «Офір-турс»,

<http://ofir-tours.com.ua/очаков-черноморский-курорт-в-николае/>

Пожежна команда заводу «Тремсуд». Фото надано Владиславом Пархоменком

Церква Костянтина і Єлени в селі Костянтинівка до реставрації. Фото надано Ганною Маринченко

Будинок офіцерів флоту, м. Миколаїв. Фото з сайту «Преступности.НЕТ», <https://news.pn/ru/politics/60548>

Вид на штурманське училище, м. Миколаїв. Фото з сайту «Літературний Миколаїв», <http://litnik.org/index.php/nikolaevskaya-starina2/otrochestvo-i-yunost-1810-1856-gg/yurij-kryuchkov-4>

Видано Національною спілкою краєзнавців України
та Інститутом історії України НАН України
м. Київ, вул. М. Грушевського, 4
тел./факс: +380 (44) 278 02 38
e-mail: bazhanclio@ukr.net

Підписано до друку 22.03.2018 р.
Формат 60×84 ¹/₈. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 26,04. Тираж 300 прим.
Зам. № 1909-1

Надруковано СПД Румянцева Г. В.
54038, м. Миколаїв, вул. Бузника, 5/1
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру виготовлювачів видавничої продукції
серія МК № 11 від 26.01.2007 р.